

GEMENGDE BEDRIJFVIGHEID

EEN KWART EEUW WAGENINGSE SOCIOLOGIE 1946-1971

**Aangeboden aan Prof. Dr. E. W. Hofstee ter gelegenheid van zijn
25-jarig jubileum als Hoogleraar aan de Landbouwhogeschool**

E. W. HOFSTEE

... visie en voortdurend ijveren ...

**MISCELLANEOUS PAPERS 10 (1971)
LANDBOUWHOGESCHOOL, WAGENINGEN
THE NETHERLANDS**

GEMENGDE BEDRIJVIGHEID

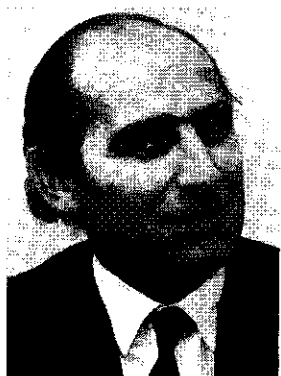
**EEN KWART EEUW WAGENINGSE SOCIOLOGIE
1946-1971**

**Aangeboden aan Prof. Dr. E. W. Hofstee
ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als Hoogleraar
aan de Landbouwhogeschool**

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN - 1971

INHOUD

1. G. A. Kooy	
Een kwart eeuw Wageningse sociologie	7
2. Q. J. Munters	
Max Weber als agrarisch socioloog	41
3. A. T. J. Nooij	
Radicale boeren	57
4. J. H. de Ru	
Productie op contract	73
5. L. J. M. Weerdenburg	
De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in de toekomst	89
6. J. H. W. Lijfering	
Het rural-urban continuum in het licht van sociale veranderingen	111
7. J. P. Groot	
De leefbaarheid van plattelandskernen in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden	123
8. A. P. C. Kerstens	
Prognoses en planning; openluchtrecreatie in de toekomst	149
9. C. de Hoog	
Abortus provocatus en het geboortencijfer	167
10. C. J. Cramwinckel-Weeda	
Aspekten van anti-conceptie en sexualiteit	179
11. G. A. Kooy	
Ontmythologisering der erotiek(?)	195
12. L. Th. van Leeuwen	
Theoretische benaderingswijzen van het gezin vergeleken	207
13. W. H. Douma	
De toekomst beschouwd vanuit Wageningen	219
BIJLAGE: Publicaties Afdeling Sociologie en Sociografie 1946-1971	241

1. EEN KWART EEUW WAGENINGSE SOCIOLOGIE

G. A. Kooy

1.1. OVER HET ONTSTAAN VAN EEN DUBBELZINNIG BOEK

Misschien kent de lezer het verhaal, maar mogelijk ook niet. In ieder geval, toen het 25-jarig dienstjubileum van de ritmeester nabij was gekomen, trad een deputatie van zijn dankbare minderen met des ritmeesters gade in overleg over het herinneringsgeschenk. De afvaardiging stelde aan mevrouw voor, hun ritmeester uit erkentelijkheid een boek te geven. De aanbieding heeft nooit plaatsgevonden, daar de wettige echtgenote van de a.s. jubilaris moest berichten, dat de ritmeester reeds een boek bezat. Indachtig aan dit verhaal zijn de minderen van E. W. Hofstee niet met diens vrouw in overleg getreden, toen zij zich hadden gerealiseerd, dat zij zich langzamerhand dienden op te maken voor de viering van een tweevoudig zilveren jubileum. De 25-jarige vervulling van het hoogleraarschap door Hofstee voornoemd en het daarmee onlosmakelijk verbonden 25-jarige bestaan van de Afdeling voor Sociologie en Sociografie te Wageningen deed de minderen niettemin tot een boek besluiten. Zij bleven nl. vermoeden, dat hun ritmeester met dit door hen gedachte boek wel zou kunnen instemmen, hoewel hij reeds enige boeken bezat.

Het boek, dat de leden van het wetenschappelijk corps van de Afdeling voor Sociologie en Sociografie te Wageningen voor ogen was komen te staan, was een werk van enige omvang, dat door hen allen zou worden geschreven. Ieder zou een hoofdstuk bijdragen met een beschouwing op het terrein, waarop hij of zij recentelijk intensief bezig was. Deze opzet zou een, misschien ook voor de deelnemers in de onderneming zelf, verrassend beeld kunnen opleveren van de grote verscheidenheid in de wetenschappelijke activiteiten van de Afdeling voor Sociologie en Sociografie 25 jaren na de totstandkoming van die afdeling der Landbouwhogeschool. Daarmee zou dan een bijdrage geleverd worden tot een correctie van de beeldvorming van de huidige Wageningse (Westerse) sociologie, zoals die vermoedelijk zich vastzette bij velen, die op enigerlei wijze kennis namen van de Wageningse sociologische activiteiten. In dit verband werd in het bijzonder gedacht aan de universiteitssociologen en bepaalde groepen van functionarissen uit de beleids sfeer. Zonder een in- en uitleiding zouden

de hoofdstukken in kwestie waarschijnlijk toch te veel als los zand aan elkaar komen te hangen. Welk karakter evenwel, meer gepreciseerd, te geven aan het verbindende? Tenslotte werd vastgesteld, dat de inleiding een schets van een kwart eeuw Wageningse sociologie zou dienen te behelzen. Daarbij stond voor alle deelnemers in de gemeenschappelijke onderneming vast, dat die schets gegeven moest worden vanuit een zo zakelijk mogelijke instelling. Wel wist eenieder intussen dat strikte zakelijkheid bij voorbaat een onmogelijkheid zou zijn. De verstreken kwart eeuw van Wageningse sociologiebeoefening droeg immers te zeer het stempel van een bepaalde man, E. W. Hofstee, dat het enige kroniekschrijver gegeven zou zijn om ieder waardeoordeel over deze uitzonderlijke ritmeester buitengesloten te houden.

Ten aanzien van de uitleiding werd gemeend, dat het hoofdstuk 'De toekomst beschouwd vanuit Wageningen' van dien aard was, dat het als zodanig kon fungeren. Zonder direct te steunen op de voorgaande zet dit laatste hoofdstuk door zijn retro-en prospectieve beschouwing van de activiteiten van de afdeling de Wageningse sociologiebeoefening ook in perspectief.

Het boek, dat werd beoogd, is gewrocht. Het is een pretentieloos boek, in die zin, dat het niet bedoeld is als een bloemlezing van het beste, dat door Wageningse sociologen in de afgelopen 25 jaar aan bespiegeling en empirisch onderzoek werd tot stand gebracht. Dit werd eigenlijk echter al impliciet gezegd in de voorgaande alinea. Wat uit die alinea misschien minder spreekt evenwel, is de dubbelzinnigheid van het boek. Die dubbelzinnigheid is hiermee gegeven, dat de schrijvers enerzijds voor ogen stond een eerlijk huldebetoon aan een bijzonder man, terwijl zij anderzijds een objectieve informatieverstrekking aan geïnteresseerde buitenstaanders over hun aller afdeling beoogden. Moge die dubbelzinnigheid de lezer-buitenstaander niet in verwarring en daarmee tevens tot een onjuiste beoordeling brengen. Moge zij tegelijkertijd toelaten, dat de lezer Hofstee uit het boek voldoende kan proeven, wat hij waard was en nog steeds is voor de Wageningse sociologiebeoefening.

Na deze korte, maar hopelijk voldoende duidelijke inleiding tot het inleidende hoofdstuk alsook tot de daarop volgende hoofdstukken over naar een kwart eeuw Wageningse sociologie.

1.2. DE GESCHIEDENIS VAN EEN HOGESCHOOL

Het is nog niet zo lang geleden, dat die Leidse hoogleraar zich afvroeg, wat ze daar in Wageningen in 's hemels naam 's winters toch uitvoerden, indien ze er in dat seizoen althans iets deden. Intussen weten Leidse hoogleraren en anderen wel iets meer over 's zomers en 's winters te Wageningen ontplooid wetenschappelijke activiteiten. Niettemin, de ervaring leert keer op keer, dat, ook onder ontwikkelde buitenstaanders, de voorstellingen van de Landbouwhogeschool in het algemeen en van de Wageningse sociologie in het bijzonder, zoal niet fundamenteel onjuist, dan toch armelijk zijn. Omdat het vrijwel onmogelijk is, de verandering in plaats en karakter van de Wageningse sociologie goed over te brengen bij anderen dan de leden van de inner circle

zonder een summier beschouwing van ruim 50 jaar LH-geschiedenis, wordt direct hierna zulk een beschouwing gegeven.

Ruim een halve eeuw geleden, nl. op 9 maart 1918, kreeg Nederland zijn eerste en tot dusverre enige Landbouwhogeschool. Aan deze nieuwe academische instelling werd de taak toebedeeld, studenten te vormen en voor te bereiden tot zelfstandige beoefening der Landbouwwetenschappen en het bekleden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor opleiding in die wetenschappen vereist is. Op basis van een gemeenschappelijke propaedeutische studie met als kernvakken de wiskunde, de natuurkunde, de scheikunde, de plantkunde en de staathuishoudkunde, werden aan de Wageningse hogeschool vijf studierichtingen gecreëerd. De student, die na anderhalf jaar of langer met voldoende resultaat zijn propaedeutisch examen had afgelegd, werd de keuze geboden, verder te studeren in één der volgende vijf richtingen: Nederlandse Landbouw, Nederlandse Tuinbouw, Nederlandse Bosbouw, Koloniale Landbouw of Koloniale Bosbouw. Binnen de eerste vier richtingen was nadere keuze noodzakelijk. De zgn. Nederlandse Landbouwer moest kiezen tussen Plantenteelt, Vee-teelt, Zuivel en Landhuishoudkunde. Volgens dit stramien werd aan de Landbouwhogeschool 24 jaar lang de Landbouwkundige ingenieur opgeleid. Toen, in het jaar 1942 dus, werd de hiervoor zeer kort aangeduide differentiatie verruimd door de toevoeging van een afstudeer-richting Cultuurtechniek.

Terwijl in het opleidingsprogramma van de Landbouwhogeschool tijdens de eerste kwart eeuw van het bestaan dezer instelling betrekkelijk weinig veranderde, waren de zich nadien in dit programma voltrekkende veranderingen zeer diepgaand. Spoedig na de Bevrijding in mei 1945 zette zich een bijna revolutionaire evolutie in, die kan worden aangeduid als de overgang van 'orthodoxe' Landbouwhogeschool naar universiteit voor toegepaste wetenschapsbeoefening. Een tweetal aanwijzingen van bedoelde evolutie zijn de afstudeerrichtingen Tuin- en Landschapsarchitectuur, gecreëerd in 1950, en Landbouwhuishoudkunde (home economics), in het leven geroepen in 1954. De steeds in nieuwe leerstoelen voorbereide studiedifferentiatie ging aanzienlijk veel verder nog in 1956. Onder handhaving van een gemeenschappelijke propaedeuse kreeg Wageningen er in dat jaar 11 nieuwe studierichtingen bij, waarmee het aantal afstudeerrichtingen op 22 was gebracht. Onder de toegevoegde richtingen zijn te noemen de Agrarische Sociologie en de Agrarische Sociologie van de Niet-Westerse Gebieden. In 1970 vond een verdere en verre gaande wijziging van het Landbouwhogeschool Statuut plaats.* De gemeenschappelijke propaedeuse werd omgezet in een tweedeling van Natuurwetenschappelijke Propaedeuse en Natuur- en Maatschappijwetenschappelijke Propaedeuse. Bij deze nieuwe opzet bleef de richtingskeuze een postpropaedeutische keuze, maar een tegemoetkoming vond plaats aan de aankomende studenten met de meer menswetenschappelijk gerichte interesse. Voor de aankomenden, die meenden uiteindelijk een bevredigende keuze te kunnen maken uit een achttal richtingen, w.o. de sociologie, was er van nu

* Bedoelde wijziging komt formeel neer op het nagenoeg vervallen van het Landbouwhogeschool Statuut. Bij K.B. van 24-10-1970 is dit Statuut nl. vrijwel geheel opgegaan in het Academisch Statuut.

afaan die genoemde Natuurwetenschappelijk-Maatschappelijke Propaedeuse. Bleef daarin de wiskunde een zware last, terwijl de natuurwetenschap in de vorm van een inleiding in de natuurwetenschappen en van een vak biologie er een plaats in vonden, er werden ook in opgenomen een inleiding tot de sociologie, één tot de psychologie en één tot het recht. Naast de differentiatie van de propaedeuse kwam in 1970 echter ook een veel verder reikende differentiatie van kandidaats- en ingenieursstudie tot stand. Indicatief is in dit verband, dat, terwijl de sociologische studie er tot dusverre één in de agrarische sociologie was geweest, deze nu werd gesplitst in een zestal specialisaties. Deze specialisaties waren met name de Agrarische Sociologie, de Gezinssociologie, de Voorlichtingskunde, de Planologie, de Recreatiesociologie en het Marktonderzoek.

De geschetste ontwikkeling van de Landbouwhogeschool als onderwijsinstelling maakt voor de outsider wellicht voldoende duidelijk, dat de in 1946 te Wageningen geïntroduceerde sociologie in 25 jaar tijds zowel qua plaats als qua karakter aan enige verandering onderhevig was. Die verandering werd in niet geringe mate gestuurd en gestuurd door de doyen van het Wageningse sociaal-wetenschappelijke corps, E. W. Hofstee. Laat ons nu trachten meer gepreciseerd aan te geven, welke de ontwikkeling van de Wageningse sociologie in de eerste kwart eeuw van haar bestaan is geweest.

1.3. SOCIOLOGISCHE PENETRATIE ONDER VALSE VLAG

Vooroorlogs Wageningen kende de economische geografie als een verplicht bijvak voor zijn afstudeerrichting NL IV, d.w.z. de subspecialisatie Landhuishoudkunde. Het vak was echter steeds gegeven door een docent, die zijn hoofdfunctie elders vond. Daarom was het feit, dat in 1946 te Wageningen een gewoon hoogleraar in de 'sociale en economische geografie, alsmede de sociale statistiek' werd benoemd, een weliswaar bescheiden, maar reële 'socialiseringsmaatregel'. De geografie, die voortaan onderwezen zou gaan worden, zou immers niet langer alleen een economische, doch ook een sociale geografie zijn. Intussen was het althans aan de commissie, die de kandidaat voor het nieuwe gewone hoogleraarschap gehoord had, bekend, dat deze niet bepaald geijkte opvattingen t.a.v. de inhoud van zijn toekomstige leeropdracht huldigde. Met de benoeming van E. W. Hofstee als de bedoelde gewone hoogleraar had men inderdaad een uitzonderlijk bekwame figuur aan het Wageningse hoogleraarshoofdkorps toegevoegd, doch niet een geograaf. Wat waren dan de antecedenten van deze nog betrekkelijk jonge nieuwbenoemde hoogleraar? Wat ook stond de man met zijn nieuwe functie voor ogen?

Evert Willem Hofstee werd op 15 oktober 1909 geboren te Westerembden op het Groninger Hogeland, waar zijn vader onderwijzer was. Hij groeide echter op in 't Oldambt in de plaats Nieuw-Beerta. Na het doorlopen van de lagere school ging de zoon uit het grote onderwijzersgezin in 1923 naar de HBS te Winschoten, aan welke onderwijsinstelling hij in de zomer van 1928 het einddiploma behaalde. Gezien zijn aanleg was het vanzelfsprekend, dat de jonge Hofstee na het behalen van het HBS-diploma zou gaan studeren. Zulks geschiedde ook. Het werd Amsterdam. Aan de Gemeente

Universiteit van 's lands hoofdstad liet de Oldambster onderwijzerszoon zich inschrijven als student in de sociale geografie, zoals deze richting officieel heette. De studie in die richting betekende evenwel een wetenschappelijke vorming verkrijgen en de zeer persoonlijke invloed ondergaan van een groot leermeester, die reeds jaren lang aan de sociale geografie een zeer 'eigenzinnige' interpretatie gaf. Prof. Dr. S. R. Steinmetz, de schepper van de Amsterdamse sociografische school, interpreteerde zijn leeropdracht als een opdracht, een nieuwe wetenschap van de menselijke samenleving te doceren. Was de sociale geografie de wetenschap van de relatie tussen het menselijk groepsleven en het omringende fysische milieu, Steinmetz had voor ogen staan een wetenschap, waarbinnen het ging om het begrijpen en verklaren van het tijd- en plaatsgebonden menselijk groepsleven. In deze door hem als sociografie aangeduide wetenschap werd aan het fysisch milieu, in zoverre dit een verklaringsfactor van het groepsleven leek te zijn vrij veel aandacht besteed. Evenwel, er werd geen preferentiële aandacht aan het fysisch milieu gegeven binnen de sociografische beschouwingwijze. Voor de grondlegger van de Amsterdamse sociografische school waren in beginsel andere verklaringsfactoren voor het eigenaardige van deze of gene menselijke groep of samenleving even belangrijk. Steinmetz doceerde dus een sociale geografie, die wezenlijk veel dichter lag bij de sociologie dan bij de geijkte geografie. Bovendien was Hofstee's academische leermeester, naast sociograaf, ook socioloog en sociaal anthropoloog (ethnoloog), hetgeen o.m. blijkt uit van zijn hand verschenen publicaties. Studerend dan onder Steinmetz, verwierf de jonge Hofstee drie jaar na aankomst in Amsterdam de kandidaatsbul (1931). Hem werd het 'cum laude' toegekend. Twee jaar later, in 1933, studeerde de Groninger met het wat stuurse gezicht af. Opnieuw verwierf hij een 'cum'.

In de tijd, waarin Hofstee afstudeerde, lag de arbeidsmarkt voor jonge academici nauwelijks gunstiger dan voor tal van anderen. Het was de periode, waarin pas afgestudeerden in dankbaarheid de functie van tramconducteur aanvaardden. In 1937 had hij echter vaste economische grond onder de voeten door zijn benoeming tot medewerker van het NETO, de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie. Intussen was hij wetenschappelijk zeer bezig gebleven. In hetzelfde jaar 1937 kon hij dientengevolge zijn sociografisch proefschrift verdedigen. De dissertatie, waardoor Hofstee het derde 'cum laude' verwierf in zes jaar tijds, was het heden ten dage als een sociografische classic bestempelde 'Het Oldambt'. In het boek gaf de toenmalige promovendus een, ook in historische vakwereld, bewondering afdwingende analyse van de ontwikkeling van een klassenmaatschappij van landarbeiders en boeren, zoals deze nergens elders binnen Nederland tot ontwikkeling kwam. In 1938 werd Hofstee aan de universiteit van de stad, waar hij vast emplooi had gevonden, toegelaten als privaatchoort in de sociografie. De periode 1937-1946 vormde eigenlijk een voorafspiegeling van de latere, bijna onvoorstelbaar veelzijdige activiteit van de Wageningse Hofstee. Niet alleen waren er het medewerkerschap van het NETO (later het waarnemend directeurschap daarvan) en het privaatchoortschap aan de Groninger universiteit, maar er was nog veel meer: studietoelating naast studietoelating en studie-

kring naast studiekring. Uitdrukkelijk verdient vermelding in dit verband de werkzaamheid sinds 1943 als adviseur voor sociale en economische aangelegenheden van de Directie van de Wieringermeer en van de Dienst der Zuiderzeewerken.

De man, die, 36 jaar oud, bij KB van 9 mei 1946 tot hoogleraar in de economische en sociale geografie aan de Landbouwhogeschool werd benoemd*, had zich reeds een reputatie opgebouwd in brede kring. Hij was in de academische wereld bekend geworden door een proefschrift van een bijzonder wetenschappelijk niveau en hij had zich buiten die wereld de naam verworven, een wetenschapsman te zijn met praktisch relevante en in de praktijk realiseerbare, ook voor de niet-vakgenoot verstaanbare ideeën. Dat Hofstee echter zou ambiëren, te Wageningen economische en sociale geografie te bedrijven, was uitgesloten. Zijn voorgeschiedenis maakte het het meest waarschijnlijk, dat hij aan de Landbouwhogeschool iets geheel anders ingang zou trachten te doen vinden: de sociografie en de sociologie als resp. de individualiserende en generaliserende wetenschappen van het menselijk groepsleven en dan die twee in een voortdurend, elkander wederzijds bevruchtende wisselwerking. Daarbij zou hij die twee zeer vermoedelijk in Wageningen van de grond trachten te krijgen, veel meer empirisch onderzoekend op basis van goed doordachte hypothesen dan zeer abstracte theorieën bouwend. Voorts zou hij hoogstwaarschijnlijk de thematische keuzen steeds weer afhankelijk stellen van wat hij als kernproblematiek zou zien in het maatschappelijk heden en voor de maatschappelijke toekomst. Subjectieve waardevrijheid, maar tegelijkertijd sterke persoonlijke waardebetrokkenheid op de maatschappelijke kernproblemen, theoretische 'vrijzinnigheid' en voortdurende aandrift tot empirische verificatie... het werden inderdaad de meest saillante kenmerken van de onschoolse Wageningse sociologische school, die Hofstee onder valse vlag stichtte.

1.4. DE BEMANNING VAN DE AFDELING VOOR SOCIOLOGIE EN SOCIOGRAFIE

De eerste kwart eeuw van de Wageningse sociologiebeoefening moet beschreven worden als een trits van onderling nauw samenhangende activiteiten: onderwijs, onderzoek en 'andersoortig maatschappelijk hulpbetoon'. Alvorens op elk dier activiteiten als zodanig, d.w.z. meer inhoudelijk en in hun effect, in te gaan, lijkt plaats te moeten worden ingeruimd aan een kort 'bevolkingsstatistisch' overzicht. Bedoelde activiteiten hadden de permanente aanwezigheid van een aantal mensen op de afdeling tot voorwaarde. Zij konden slechts worden verricht, doordat, naast Hofstee zelf, disponibel waren andere, nauw met hem verbonden sociologen, alsmede de wetenschappelijke staf in verschillende rollen assisterende medewerkers. Wat de onderwijsactiviteiten betreft, deze hadden uiteraard ook tot voorwaarde, dat studenten colleges liepen. Daarom wordt onmiddellijk hierna dan ook summier ingegaan op de bezetting van de in 1946 gestichte afdeling der Landbouwhogeschool, welke een aantal jaren na haar stichting werd herdoopt tot Afdeling voor Sociologie en Sociografie.

* Hofstee trad officieel in dienst van de LH op 1 oktober 1946. Op de 30ste van die maand hield hij zijn inaugurele rede.

Gedurende de eerste 25 jaar van haar bestaan nam het aantal personeelsleden van de afdeling geleidelijk toe, daarmee mettertijd uitgroeïend tot een twintigtal. Een staat maakt de ontwikkeling wellicht het best zichtbaar:

	wetenschap- pelijke staf	overig personeel		wetenschap- pelijke staf	overig personeel
1947/48	2	2	1959/60	5	6
1948/49	2	2	1960/61	5	6
1949/50	3	2	1961/62	6	6
1950/51	3	2	1962/63	6	9
1951/52	3	3	1963/64	8	10
1952/53	4	3	1964/65	7	10
1953/54	4	4	1965/66	8	11
1954/55	6	4	1966/67	9	11
1955/56	6	4	1967/68	9	11
1956/57	6	6	1968/69	10	11
1958/59	5	6	1969/70	10	11
			1970/71	10	12

De staat heeft betrekking op uitsluitend diegenen, die behoorden of behoren tot het eigenlijke afdelingspersoneel. Gedurende een relatief groot aantal jaren heeft de afdeling echter ook niet-personeelsleden als 'onderdak' gediend. Daarover zal straks nog een enkel woord worden gezegd. Wat nu het eigenlijke afdelingspersoneel aangaat, hierin heeft zich inderdaad een geleidelijke groei voorgedaan. In feite wordt dit niet weersproken door de toeneming van het wetenschappelijk personeel in 1954 tot zes en de in 1958 volgende terugval tot vijf. Deze uitbreiding en inkrimping werden veroorzaakt door de als tijdelijk bedoelde inscharing van een lector in de Niet-Westerse Sociologie met diens assistent, welke enkele jaren nadien overgingen naar de nieuw gevormde Afdeling voor Niet-Westerse Sociologie.

De kleine onderneming, die Hofstee een kwart eeuw geleden begon aan de Hesselink van Suchtelenweg 4 met zijn assistent P. Kooyman, zijn secretaresse F. Koopman en de amanuensis A. v. d. Peppel, werd geen gigantisch bedrijf. De meeromzet, die in de latere vestigingsplaatsen – eerst het hulpgebouw Diedenweg en daarna op Heerenstraat 25 – werd bereikt, is evenwel niet gering. Dankzij de, soms moeizaam bevochten, voortgaande personeelsuitbreiding tot een twintigtal mensen kon de dienstverlening op het terrein van onderwijs en onderzoek, alsmede op dat van het 'anderssoortig maatschappelijk hulpbetoon' verveelvoudigd worden. In den beginne werden op de afdeling drie colleges per week gegeven, welke alle door de nieuwbenoemde hoogleraar zelf werden verzorgd. Hofstee gaf een kandidaatscollege en een ingenieurscollege in wat officieel geografie was genoemd, hij gaf ook nog een college voor candidandi in de sociale statistiek. Het onderzoek kon slechts beperkt van omvang zijn. Het kwam in feite neer op bureaustudie van beschikbare statistieken. Het meedenken in commissies, waarin het (agrarisch-) sociologisch of het planologisch gezichtspunt welkom was, kon

voorlopig eigenlijk alleen door één man gedaan worden. Hoe anders is het beeld anno 1971. Tegenover de ene hoogleraar met zijn wetenschappelijke assistent van toen staan nu twee hoogleraren met acht wetenschappelijke medewerkers. Door het huidige wetenschappelijk personeel, waarvan de twee hoogleraren en vijf wetenschappelijke medewerkers onderwijs verzorgen, worden in totaal 19 verschillende colleges gegeven. Bovendien is ieder lid van het wetenschappelijk corps bezig met enig onderzoekproject, daarbij overigens profiterend van verwerkingsmogelijkheden, die in 1946 nog geenszins werden voorzien. In dit verband behoeft slechts het woord 'computer' te worden genoemd. De uitbreiding van het aantal onderzoekers heeft overigens ook veel meer de mogelijkheid van de zo noodzakelijke specialisaties geopend. Er is, thematisch gesproken, een duidelijke werkverdeling op de afdeling ontstaan, die, zoals Adam Smith al wist, de productiviteit enorm ten goede is gekomen. Dan nog dient te worden vermeld, dat de vele adviserende en bestuurlijke activiteiten, welke Hofstee steeds heeft vervuld, aanvulling konden vinden door de bereidheid van andere leden van het wetenschappelijk corps op de afdeling, hun zwakkere talenten in die richting eveneens te doen exploiteren. Intussen zou de wetenschappelijke bemanning van de afdeling aanzienlijk minder productief zijn, wanneer in de 'ondersteunende' sector niet tevens belangrijke veranderingen hadden plaatsgevonden. Ook in die sector zette, terwijl de mechanisatie er toenam, de specialisatie door. De aanwezigheid van bijv. een documentalist en een onderzoeksassistent, die weet te communiceren met de computermensen van de Landbouwhogeschool, behoedt de leden van het wetenschappelijk corps voor het zelf verrichten van activiteiten, die zij slecht beheersen.

De afdeling heeft, zoals reeds gezegd, door de jaren heen aan wetenschapsbeoefenaars, die niet in haar dienst traden, een 'onderkomen' geboden. In sommige gevallen was dat voor een zo lange duur, dat zelfs de meest ingewijden er tenslotte niet geheel zeker meer van waren, of de man in kwestie nu eigenlijk wel of geen afdelingslid was. In andere gevallen liet de betreffende persoon zich er toe verleiden, in formele zin afdelingslid te worden. Van de huidige wetenschappelijke stafleden van de afdeling waren er vier eerder voor langere of kortere duur aanvankelijk 'gast'. In totaal werden, afgezien van 'passanten', bijna even veel gast-medewerkers geherbergd als de afdeling in aantal jaren heeft bestaan. Onder de 26 gast-medewerkers liggen de nationaliteiten als volgt verdeeld: Nederlander 13 ×; Amerikaan 4 ×; Chileen 1 ×; Zuidafrikaner 3 ×; Israëliër 1 ×; Zweed 1 ×; Ier 1 ×; Italiaan 2 ×.

Het is eigenlijk vanzelfsprekend, dat de afdeling in de 25 jaar, dat zij heeft bestaan, personeelsverloop kende. Niet kan echter gezegd worden, dat zij er, zoals sommige andere wetenschappelijke afdelingen, ooit ernstig mee te kampen had. Er waren soms conflictueuze verhoudingen. In zoverre deze zich voordeden tussen de leider van het team en één of meer andere teamleden, waren zij toch nooit van zo ernstige aard, dat zij aanleiding gaven tot, hetzij de aanzegging, hetzij het nemen van ontslag. Overigens deden de conflicten, die er intern waren, zich veel meer voor tussen de overige teamleden onderling dan tussen teamleider en één of meer anderen. Maar ook in die gevallen, waar de hoogleraar-beheerder geen partij was in een conflict, was het conflict nooit

reden voor een gevraagd ontslag. De medewerkers, die na langer of korter tijd de afdeling verlieten, deden zulks op grond van overwegingen, die met de werksfeer niets van doen hadden: wegens huwelijk noodzakelijk geworden verhuizing, hoger inkomen elders, stijgingsmogelijkheid op de beroepsladder, etcetera. Van de huidige personeelsleden zijn er, afgezien van Hofstee zelf, verschillenden reeds vergrijsd en/of verkaald in de afdelingsdienst. Het is misschien wel interessant een overzicht te geven van de jaren van indiensttreding van de leden van het personeel buiten de hoogleraar-beheerder zelf. De lezer beschouwe dan het direct volgende.

	jaar van indiensttreding	geboortejaar	eventuele eerdere werkzaamheden op de afdeling
leden van het wetenschappelijk corps			
Lijfering	1953	1927	n.v.t.
Kooy	1953	1926	n.v.t.
Groot	1959	1926	1953-1955
Nooij	1962	1936	n.v.t.
Douma	1965	1928	1959-1965
De Ru	1968	1940	n.v.t.
Van Leeuwen	1969	1938	1966-1969
Munters	1969	1936	n.v.t.
Benvenuti	1971	1928	1954-1958
leden van het overig personeel			
V.d. Peppel	1947	1924	n.v.t.
Hendriks	1958	1942	n.v.t.
Holleman	1961	1934	n.v.t.
Mej. V.d. Peppel	1962	1911	n.v.t.
Kroodsmas	1964	1929	n.v.t.
Van Espelo	1966	1951	n.v.t.
Te Kloeze	1967	1945	n.v.t.
Günther	1969	1945	n.v.t.
Mevr. Van Soest	1969	1944	n.v.t.
Mej. Atema	1970	1945	n.v.t.
Mej. Verwey	1970	1949	n.v.t.
Mej. Jansen	1971	1954	n.v.t.

Van de hierboven genoemde personeelsleden – 5 vrouwen en 16 mannen – zijn er, ruw afgegrensd, twee < 1 jaar, zeven van 1-5 jaar, vijf van 5-10 jaar, vier van 10-15 jaar en twee van 15-20 jaar op de afdeling werkzaam geweest, terwijl één er reeds bijna 25 jaar zijn dagtaak vindt. Het huidige personeel wordt overigens gekenmerkt door een sterke leeftijdsspreiding. De tiener en de zestiger zijn er beiden onder vertegenwoor-

digd. Wat de leeftijden onder het wetenschappelijk corps aangaat, deze liggen, afgezien van die van Hofstee, tussen 31 en 45 jaar. De gemiddelde leeftijd van de leden van het corps is ongeveer 38.

Alvorens de blik te wenden naar de studenten, die aan de afdeling in meerdere of mindere mate hun wetenschappelijke vorming kregen in de afgelopen kwart eeuw, moge nog een opmerking worden gemaakt over de herkomst der leden van het wetenschappelijk corps. Studeerde Hofstee sociografie aan de GU van Amsterdam, twee andere leden van het corps deden dat eveneens (Lijfering, Nooij). Een ander tweetal onder hen studeerde sociologie te Utrecht (Kooy, Munters). De overige vijf leden van het aan de ASS verbonden wetenschappelijk corps volgden een sociologische opleiding te Wageningen (Benvenuti, Douma, Groot, Van Leeuwen, De Ru).

Degenen, die in de periode 1946-1971 college liepen aan de afdeling, kunnen in twee categorieën worden ondergebracht: die der 'hoofdvakkers' en die der 'bijvakkers'. Gedurende de eerste 10 jaar uit deze periode werden de colleges, gegeven op de afdeling, slechts door 'bijvakkers' gelopen. Een sociologische *studierichting* werd te Wageningen immers pas in 1956 gecreëerd. In de hiernavolgende staat wordt een overzicht gegeven van de aantallen studenten-'hoofdvakkers' uit het tijdsbestek, beginnend met het academisch jaar 1956/57.

	Kand.st.	Ingeschreven Ing.st.	Totaal	Afgestudeerd
1956/57	3 (-)	-	3 (-)	-
1957/58	12 (2)	-	12 (2)	-
1958/59	13 (5)	1 (-)	14 (5)	-
1959/60	10 (3)	3 (1)	13 (4)	-
1960/61	11 (5)	8 (2)	19 (7)	-
1961/62	10 (5)	13 (2)	23 (7)	-
1962/63	12 (9)	15 (2)	27 (11)	4 (1)
1963/64	19 (14)	13 (4)	32 (18)	8 (1)
1964/65	26 (13)	9 (4)	35 (17)	3 (-)
1965/66	24 (10)	11 (6)	35 (16)	2 (1)
1966/67	27 (7)	15 (9)	42 (16)	3 (1)
1967/68	32 (7)	17 (9)	49 (16)	7 (5)
1968/69	36 (13)	23 (8)	59 (21)	2 (2)
1969/70	53 (17)	27 (9)	80 (26)	4 (2)
(sept. '70 afgest.)				4 (2)
1970/71 (incl. NM 30)			± 100	

(Het aantal vrouwelijke studenten is tussen haakjes geplaatst en in het totaal begrepen.)

De in de staat vermelde aantallen studenten zijn niet bijzonder groot. In 1962/63 studeerden de eerste vier (Westerse) sociologen te Wageningen af en na een kwart eeuw bestaan van de ASS is het aantal afgestudeerden in de sociologie aan de Landbouw-

hogeschool omstreeks 40. Wel mocht de sociologie als richting zich echter, evenzeer als aan de andere instellingen in den lande, in een sterk groeiende belangstelling van de studenten verheugen. Was het aantal ingeschreven candidandi drie kort na de start van de nieuwe studierichting, momenteel is dat aantal verveelvoudigd.

Zouden alleen de aantallen 'hoofdvakkers' in het licht worden gesteld, dan zou daarmee hoogstwaarschijnlijk een volkomen verkeerde indruk geschapen worden van de onderwijsbelasting van de afdeling door de jaren heen. Had de afdeling een niet te verwaarlozen aandeel in de NL IV opleiding tot 1956, nadien verleende zij steeds omvangrijke hand- en spandiensten binnen verschillende der toen gecreëerde opleidingsrichtingen. In dit verband dient allereerst te worden genoemd het dienstbetoon aan de richtingen XXI en XXII, resp. de technische en de sociaal-economische richtingen huishoudkunde. De huishoudkundige studenten hadden steeds de inleiding in de sociale wetenschappen en de gezinssociologie, beide gegeven door leden van het wetenschappelijk corps van de afdeling, als verplichte vakken in hun studiepakket. De mensen uit de richting XXII waren bovendien steeds verplicht beschrijvende statistiek en methodiek van het sociaal onderzoek aan de afdeling te volgen. De genoemde inleiding in de sociale wetenschappen was voorts door de jaren heen verplicht voor de candidandi in de richtingen IX, X, XIII en XX (economen, niet-Westerse economen, tuin- en landschapsarchitectuur en niet-Westerse sociologen). Beschrijvende statistiek was daarbij altijd verplicht voor de candidandi in de richtingen IX, X en XX. Naast degenen, die één of meer colleges aan de afdeling volgden, omdat hun studierichting daartoe verplichtte, waren er onder de 'bijvakkers' Wageningers en studenten van elders, die zulks uit vrije voorkeur deden. In het bijzonder was er toeloop van laatstbedoelden op de colleges planologie en agrarische sociologie. Het zal de lezer niet moeilijk vallen, te begrijpen, dat het niet wel mogelijk is het aantal 'bijvakkers' uit de periode 1946-1971 volledig nauwkeurig te bepalen. Volstaan moet worden met een telling van hen, die tot dusverre (medio januari 1971) één of meer examens aflegden op de afdeling. Dat bleken 1140 studenten te zijn geweest. Het is een aantal, dat de 'hoofdvakkers'-examinandi aanzienlijk overtreft. (In deze categorie werden 131 personen geteld.)

Dit 'bevolkingsstatistisch' overzicht wordt afgesloten met het noemen van de aantallen promovendi, die in nauwe relatie met de afdeling hun proefschrift voltooiden of bezig zijn dit te doen. Bij Hofstee promoveerden tot dusverre 16 proefschriftschrijvers, terwijl momenteel onder zijn leiding 6 dissertaties worden voorbereid, waarvan de verdediging in de meer nabije toekomst kan worden tegemoetgezien. Onder leiding van de jongere hoogleraar bereiden vier promovendi een proefschrift voor, waarbij als pikante bijzonderheid valt aan te tekenen, dat twee hunner artsen zijn.

Met het voorgaande lijkt een informatie te zijn verstrekt, die het aanmerkelijk gemakkelijker maakt, in redelijk kort bestek met voldoende duidelijkheid te beschrijven, wat de afdeling Sociologie en Sociografie in de eerste kwart eeuw van haar bestaan aan diensten leverde op de terreinen van onderwijs, onderzoek en ander 'maatschappelijk hulpbetoon'.

1.5. HET ONDERWIJS AAN DE AFDELING VOOR SOCIOLOGIE EN SOCIOGRAFIE

Ofschoon voor een afdeling van een universiteit of hogeschool het leveren van een bijdrage tot de wetenschappelijke vorming van studenten de allereerste opgave is, zal hierna minder ruimte besteed worden aan het onderwijs, gegeven aan de afdeling, dan aan de beide andere gestelde opgaven. De ontwikkeling, die zich op het terrein van het onderwijs voordeed, laat zich nl. relatief beknopt weergeven.

Zoals de lezer zich zal herinneren, had de afdeling aanvankelijk slechts een aandeel in de opleiding van (NL IV) studenten in twee der drie fasen, die de Wageningse studie altijd heeft gekend: de kandidaats- en de ingenieursfase. De wijziging van het Landbouwhogeschool Statuut in 1956 leidde er toe, dat de afdeling een richtingsafdeling werd. Weliswaar bleef de onderwijsbemoeyenis zich vooralsnog beperken tot de twee met name genoemde studiefasen, maar veel groter onderwijsactiviteit ging van het wetenschappelijk corps gevergd worden. Van nu afaan dienden sociologen te worden opgeleid, die, hoewel van specifiek-Wageningse signatuur, zouden kunnen concurreren op de arbeidsmarkt met de universiteitssociologen. Daarnaast bleef voor de afdeling als onderwijsafdeling de taak weggelegd, bij te dragen in de vorming van niet-sociologen. (In de voorgaande paragraaf werd daarop reeds ingegaan.) De verandering van het Landbouwhogeschool Statuut in 1970 impliceerde een verdere verzwaring van de onderwijstaak. Hadden de bemoeienissen met de opleiding zich tot dusverre uitgestrekt tot de kandidaats- en de ingenieursfase, nu werd ook sociologisch onderwijs gevergd in het propaedeutische jaar. De afdeling werd een belangrijke taak toebedeeld in de nieuwe, zgn. NM-propaedeuse. Dit betekende, dat inleidende colleges gegeven moesten gaan worden aan al die studenten, die zich voorstelden na het propaedeutisch examen de keuze te doen uit de min of meer sociaalwetenschappelijke richtingen (economie, niet-Westerse economie, huishoudkunde, tuin- en landschapsarchitectuur, een deel der cultuurtechniek, sociologie en niet-Westerse sociologie). Waren de inleidende colleges tot het studiejaar 1970-1971 steeds gevolgd door omstreeks 75 studenten, nu onderging het collegegehoor ruim een verdrievoudiging. Weliswaar was dit mede het geval, doordat propaedeusestudenten en candidandi in de beginfase van hun postpropaedeutische studie gecombineerd de collegestof moest worden aangeboden, maar voor de toekomst is nauwelijks daling in de collegebezetting te verwachten. Het nieuwe statuut bracht niet alleen onderwijsbemoeyenis in ook de eerste studiefase voor de afdeling met zich mee, doch ook de doordenking van het inspelen op de wenselijk geoordeelde differentiatie binnen de sociologiestudie. De onderwijsrol, door de afdeling na een kwart eeuw sinds haar oprichting gespeeld, is dan ook onvergelijkelijk veel groter dan in den beginne. Het is een rol, die onmogelijk adequaat vervuld zou kunnen worden door de ene man, die in 1946 benoemd werd tot hoogleraar in de sociale en economische geografie, benevens de sociale statistiek. In dit verband moge nog worden gewezen op een probleem, dat de verzwaring van de onderwijsbelasting als uitvloeisel van de statuutswijziging van 1970 heeft doen ontstaan. In een periode, waarin de universiteiten en hogescholen nog toonbeeld van conservatieve rust waren, voerde Hofstee ter vervang-

ing van het 'klassieke hoorcollege' het besprekingscollege in. Sinds de late jaren vijftig is zo een goed deel van de colleges gegeven in de vorm van een dialoog tussen student en docent op basis van door de laatste tevoren verstrekte gestencilde stof. Het was een poging tot rendementsverhoging en tot verpersoonlijking van het academisch onderwijs. De poging lijkt succesvol te zijn geweest, maar de massificatie in de zin van de aanzienlijke groei in de studentenaantallen, die is gaan optreden, dwingt er toe, de klok terug te draaien. In 1969-1970 werd het inleidend college nog in de hiervoor geschetste vorm gegeven, in 1970-1971 was er geen andere mogelijkheid dan tendele terug te vallen op de 'klassieke' vorm.

In de periode 1946-1954 deed zich in het onderwijs formeel-inhoudelijk geen enkele verandering voor. Hofstee was in 1946 begonnen met zijn als geografisch aangewezen twee colleges voor resp. candidandi en ingenieursstudenten, alsmede met zijn college in de sociale statistiek. In deze tredmolen werd door hem voortgegaan tot het einde van het academische jaar 1953/54. Men lette wel, er werd hiervoor gesproken over de officiële teboekstelling van de colleges in de LH-gids. Wat daarin als geografie te boek was gesteld, was in feite sociografie en sociologie. Overigens placht Hofstee ook al in die dagen zijn collegestof wijziging te doen ondergaan, zodat een student er beter aan deed, bij examenvoorbereiding niet te volstaan met het een paar jaar oude dictaat van een medestudent. De eerste formele verandering in het op de afdeling gegeven onderwijs deed zich voor bij de aanvang van het cursusjaar 1954/55, doordat van toen af aan, in plaats van geografie, door Hofstee officieel sociologie en sociografie werd gegeven. Tegelijkertijd nam de omvang van het onderwijs niet onbelangrijk toe met een geheel nieuw college, te weten, de inleiding in de sociale wetenschappen. Met de toevoeging van dit college werd het totaal aantal, nog steeds uitsluitend door Hofstee gegeven, colleges op vier gebracht. Kort daarna, nl. aan het begin van het studiejaar 1955/56, werd het collegepakket uitgebreid tot acht verschillende uren. De theorie en methodiek van het sociale onderzoek en de gezinssociologie werden o.m. toegevoegd. Deze aanzienlijke toeneming van de onderwijsbelasting noopte tot inschakeling van extra mankracht. Desgevraagd verkreeg Hofstee toestemming zijn drie medewerkers Abma, Kooy en Lijfering mede met een stuk onderwijs te belasten als tijdelijk docent. Waarschijnlijk was hiermee te Wageningen een nieuwe toestand in de verhouding hoogleraar/medewerkers ingeluid! In het studiejaar 1957/58 werden de colleges van acht op 13 gebracht, hetgeen echter nog niet gepaard ging met verdere uitbreiding van het aantal onderwijskrachten. Jaren nadien bleven 13 verschillende colleges gegeven, maar geleidelijk met meer mankracht. In 1965/66 tenslotte werd het aantal colleges, verzorgd door docenten, verbonden aan de afdeling, op 19 gebracht. Omdat de colleges geleidelijk uitbreiding dienden te krijgen, was in 1956 reeds gedacht aan de toevoeging van een lector aan de afdeling, voor wiens verantwoordelijkheid vnl. de gezinssociologie zou komen. In 1959 werd de medewerker Kooy als zodanig benoemd. De verzwaring van de onderwijslast nadien leidde er toe, dat in 1964 zijn lectoraat in een hoogleraarschap werd omgezet. Gelijktijdig met hem werd de medewerker Van den Ban tot hoogleraar in de voorlichtingskunde aangesteld. Op grond

van verschillende overwegingen bleef Kooy met de afdeling verbonden, terwijl Van den Ban een eigen afdeling stichtte. Was de voorlichting geïncorporeerd gebleven in de afdeling, dan zou dit vanzelfsprekend de totale onderwijslast van de afdeling verder hebben doen toenemen.

De lezer zou geen dienst bewezen worden met een poging, de veranderingen in de onderwijsbelasting van de afdeling in het tijdsbestek 1946-1971 nader te beschrijven. Wel moge ingegaan worden op de situatie in het academische jaar 1970/71, een jaar van overgang en aanpassing. In dit academische jaar werd voortgegaan met de colleges, welke reeds vòòr de statuutswijziging van 1970 op het rooster voorkwamen en werd begonnen met andere colleges, welke in het nieuwe sociologie- (en huishoudkunde-) programma werden opgenomen. Nieuw was het inleidende college voor de studenten, die zich voorbereidden op de NM-propaedeuse. Weliswaar bleef dit college ook nog gegeven voor candidandi, maar het bijna voormalige candidandicollege kreeg een supplement. Voor de inleiding behielden voornamelijk Douma en Lijfering de verantwoordelijkheid, maar o.a. Van Leeuwen, Munters, Nooij en De Ru gingen er een bescheiden rol in meespelen. In de direct aansluitende KA-fase bleven Munters en Kooy voortgaan met hun colleges. De eerste met een tweetal – één over de geschiedenis van de sociologie en een ander over de theoretische sociologie-, de laatste met een inleidend gezinssociologisch college. Intussen bereidde Hofstee zich voor op in het academisch jaar 1971/72 te geven geheel nieuwe stof: de plaats en functie van de sociologie. Voor de studenten in de KB-fase werden, zoals in voorgaande jaren, colleges gegeven in de methodiek van het sociale onderzoek (Nooij), de agrarische sociologie (Hofstee), de sociaal-wetenschappelijke grondslagen van de agrarische planologie (Groot) en de gezinssociologie (Kooy). Daarnaast werd begonnen met de voorbereiding van colleges, die in het academische jaar 1971/72 starten als nieuwe vaste programma-onderdelen. Hofstee ging zich prepareren op de differentiële sociologie, Van Leeuwen concipieerde zijn college over gezinssociologische theorieën. Plannen werden uitgewerkt voor het nieuwe programma-onderdeel, dat 'leeronderzoek' ging heten. Stappen werden genomen om een docent aan te trekken voor de recreatiesociologie, terwijl de voorbereidingen voor de instelling van een buitengewoon hoogleraarschap in de sociaalwetenschappelijke grondslagen van de urbane planologie werden voltooid. Wat de ingenieursfase betreft, daarin bleef gedoceerd door Hofstee, Kooy en Munters. Zij boden, zoals ook voordien het geval was geweest, colleges capita selecta, gezinssociologie en sociologische theorie.

Wat zich in de direct voorgaande beschrijving hoogstwaarschijnlijk niet aftekent, is een 'Leitbild'. Het summiere overzicht van de onderwijsactiviteiten op de afdeling een kwart eeuw na haar ontstaan heeft vermoedelijk op de lezer niet ingewerkt als een overzicht van activiteiten met duidelijke onderlinge samenhang. Evenwel, achter deze zo uiteenlopende colleges, gegeven door soms mensen met zeer verschillende wetenschappelijke gerichtheid, ligt een verbindende gedachte. De sociologie drong in 1946 in vermomming binnen in de Landbouwhogeschool. Eerst jaren later werd zij er officieel erkend als wat zij was en wilde zijn: sociologie, maar toendertijd nog altijd

sociologie met het adjectief 'agrarisch'. Wageningen leek, wanneer het sociologen moest opleiden, de plaats, waar *agrarische sociologen* dienden te worden opgeleid. Daarom werden jaren lang de onderwijsactiviteiten, in zoverre de afdeling zich niet speciaal dienstbaar maakte aan de huishoudkundige opleiding, gericht op de opleiding van agrarische sociologen. Het Landbouwhogeschool Statuut van 1970 heeft de mogelijkheid geopend, sociologen op te leiden van ook andere dan de agrarische signatuur: gezinssociologen, recreatiesociologen, planologen, marktonderzoekers en voorlichtingskundigen. Wanneer het getij verloopt, verzet men de bakens... Aan de afdeling voor Sociologie en Sociografie – en daar in de eerste plaats door Hofstee – werd ingezien, dat er verschillende goede redenen waren, de Wageningse socioloog niet langer een agrarisch-sociologisch program als enig program van opleiding te bieden. Het streven bleef echter, Wageningse sociologen te vormen, dat wil zeggen, sociologisch opgeleiden, die van de aan de universiteiten opgeleiden merkbaar verschillen. Het verschil, niet langer gezocht in de affiniteit tot en de kennis van de agrarische wereld, bleef nagestreefd op het punt van de kennis van de wereld van de natuurwetenschappen bij de opgeleide. Aan de universiteiten opgeleide sociologen plegen van natuurwetenschap en natuurwetenschapstoepassing vrijwel onkundig te blijven. In de opleiding van de Wageningse socioloog 'nieuwe stijl' is, ongeacht zijn specialisering, de toelag, dat hij iets van 'het dialect' en de denkwereld van de beoefenaars der natuurwetenschappen zal leren verstaan om zo met hen te kunnen samenwerken in teamverband. Vandaar overigens, dat het wetenschappelijk corps van de afdeling volledig vrede kon hebben met een NM-propaedeuse, een propaedeuse, waarin de natuurwetenschappen niet geheel hebben plaatsgemaakt voor mens-wetenschappelijke vakken. Of het inderdaad gelukken zal, de aankomende generaties van Wageningse sociologen het specifieke te verlenen, dat hun opleiders voor ogen ging staan, moet uiteraard blijven afge- wacht.

In 25 jaar tijds evolueerde de sociologie binnen de opleidingsactiviteiten aan de Landbouwhogeschool van een min of meer marginaal vak, gedoceerd onder valse naam, tot een richtingsvak met, als bijzonder kenmerk, een verregaande interne differentiatie. Deze evolutie was ten dele uitvloeisel van zich snel wijzigende omstandigheden, maar zij voltrok zich ook en vooral door de visie en het voortdurend ijveren van een ogenschijnlijk onvermoeibaar man: E. W. Hofstee. Wat de sociologische opleiding door al die 25 jaren heen eigen bleef, was de wezenlijke belangstelling van de hoofdopleider, dezelfde E. W. Hofstee, voor de student als persoon. De man, die de sociologie te Wageningen een plaats verschaftte, viel het steeds bijzonder zwaar, een student te moeten laten zakken. Het slagen van een student verschaftte hem anderzijds altijd voldoening. Hofstee zag voorts immer uit naar goede plaatsingsmogelijkheden voor zijn afgestudeerden. Zolang hij nog de richtingshoogleraar zal zijn, zullen studenten hoogstwaarschijnlijk op hem kunnen blijven rekenen als begripvol leermeester en actief arbeidsbemiddelaar. Echter, de kans is groot, dat in de tweede kwart eeuw van het bestaan der afdeling de relatie tussen opleiders en studenten snel een veel meer koel-functioneel karakter gaat krijgen dan deze eerder steeds had. Het zou nl. niet

verbazen, wanneer spoedig zou blijken, dat de 'Vermassung' binnen de sociologie te Wageningen nauwelijks langer dan 25 jaar uitbleef.

1.6. HET ONDERZOEK AAN DE AFDELING VOOR SOCIOLOGIE EN SOCIOGRAFIE

Voor Hofstee is door de jaren heen de verhouding tussen onderwijs en onderzoek binnen zijn afdeling nauwelijks een punt geweest. Voor hem was het eigenlijk vanzelfsprekend, dat de academische docent tevens een academische onderzoeker diende te zijn. In die, vanwege de vanzelfsprekendheid, zelden door hem verdedigde overtuiging paste het, dat hij, ondanks zijn talloze andere bezigheden, het eigen onderzoekerschap nooit kon opgeven. Hij bleef jaar in, jaar uit als onderzoeker bezig, niet zelden zo geïnvolveerd, dat hij zonder uitstel één of meer luisteraars moest en zou vinden voor het aanhoren van het verheugende bericht van de plotseling of eindelijk gedane vondst. Wordt hem de tijd vergund, dan zal hij, éénmaal geëmeriteerd, zeker iedere aangelegenheid aangrijpen, het onderzoekwerk, dat niet klaar kwam, af te maken. Hofstee, zozeer overtuigd van de noodzaak van doorlopend onderzoek, heeft ook steeds medewerkers gezocht, van wie hij meende te mogen aannemen, dat zij zijn grote belangstelling voor het onderzoek deelden. Voorts heeft hij steeds jongere onderzoekers, in wier capaciteiten hij vertrouwen had, op de afdeling onderdak geboden om onder zijn supervisie te werken aan problemen, die in het bijzonder zijn persoonlijke interesse hadden. Eén en ander maakt het gerechtvaardigd, de afdeling een onderzoeksafdeling bij uitstek te noemen. Is de verkregen indruk juist, dan wordt trouwens ook door menige niet-Wageningse socioloog tegen de afdeling als een zodanige afdeling aangekeken.

Als bijlage is in dit boek opgenomen een lijst van publicaties, die tot stand kwamen op of in directe relatie tot de afdeling. Vanuit verschillende gezichtspunten bezien, levert die lijst een interessante informatie over de publicistische activiteiten van de afdelingsleden, de gastmedewerkers en bepaalde anderen (hoofdzakelijk promovendi van Hofstee). Wanneer in 1971 verschenen titels buiten beschouwing worden gelaten, dan is het titeltotaal van de lijst 425. In de periode eind 1946 – begin 1971 werden een 430-tal artikelen, brochures, bulletins, boekgedeelten en boeken van sociologisch karakter gewrocht. Niet kan dus worden gezegd, dat van de afdeling in de eerste 25 jaar van haar bestaan niets zou zijn uitgegaan aan gestolde gedachten. De totale productie van gepubliceerde pagina's vult enkele schappen van een flinke boekenkast. Deze totale productie kwam tot stand over een tijdvak van bijna 25 jaar. Dit doet het interessant genoeg zijn om te beschouwen, hoe zij over die periode verdeeld ligt naar aantallen titels en naar enige typen van publicaties. Daarom wordt het direct volgende overzicht gegeven.

De 425 publicaties, die hiernaast naar jaar van verschijnen en type zijn opgesomd, werden geschreven door in totaal 62 (mede-)auteurs. Onder de 62 schrijvers droegen er echter 47 slechts éénmaal bij tot de groei van het totaal aantal geschriften met het afdelingsmerkteken. Zij deden dat overwegend als mede-auteur, als promovendus of

jaar van verschijnen	bulletins uit eigen reeks	proefschriften, waarbij Hofstee promotor	overige boeken	andere publicaties	totaal aantal publicaties
1946	–	–	–	1	1
1947	–	–	–	7	7
1948	–	–	1	5	6
1949	–	–	–	4	4
1950	–	2	2	9	13
1951	–	2	–	3	5
1952	–	1	–	10	11
1953	1	–	–	5	6
1954	–	–	–	11	11
1955	1	1	–	13	15
1956	3	1	2	15	21
1957	3	1	2	15	21
1958	4	–	–	21	25
1959	4	–	2	13	19
1960	3	1	–	26	30
1961	2	1	–	24	27
1962	2	1	2	19	24
1963	–	2	–	19	21
1964	2	–	3	19	24
1965	1	1	1	17	20
1966	–	–	–	20	20
1967	2	–	1	13	16
1968	3	1	1	17	22
1969	3	1	1	22	27
1970	2	–	1	26	29
	36	16	19	354	425

als deelnemer in de bulletinreeks, welke de afdeling in 1953 startte. (In die reeks zijn opgenomen een aantal studentenscripties van hoog gehalte, die, al of niet tezamen met een lid van het wetenschappelijk corps, door hun schrijvers voor publicatie geschikt werden gemaakt.) De berekening voortzettend, moet worden geconcludeerd, dat 15 auteurs meermaals bijdroegen tot het aangroeien van de publicatielijst. Tezamen produceerden deze 15 (in een twintigtal gevallen samen met een medeauteur) in totaal t/m 1970 407 geschriften of per persoon gemiddeld 27. Terugkerend tot de totale productie van 425 publicaties, daarvan nam Hofstee er – een enkel maal samen met een ander – 113 voor zijn rekening. Dat komt overeen met ruim 24% van de gehele titelproductie.

De 425 titels hebben betrekking op geschriften van onderling soms zeer variërende omvang. Naast en tegenover artikelen van slechts enkele bladzijden staan boeken, geschreven, ofwel vooral met de intentie, nieuwverworven wetenschappelijke kennis onder de aandacht te brengen van de mede-vakbeoefenaars, dan wel eerder met de bedoeling, wetenschappelijke kennis te populariseren. Relatief vele publicaties ken-

merken zich door die populariseringsbedoeling, hetgeen als een aanwijzing mag worden gezien van een op de afdeling steeds aanwezig krachtig streven, wetenschappelijk informatiecentrum te zijn voor een brede kring. De resterende publicaties zijn echter zodanig in aantal, dat de lijst er getuigenis van aflegt, hoezeer de afdeling in de eerste 25 jaar van haar bestaan altijd een onderzoekafdeling vermocht te zijn. De vele tientallen publicaties, waarin verslag wordt gedaan van eigen onderzoek, verslaan de ontwikkelingsgang en de resultaten van tal van kleine, relatief weinig tijdrovende projecten, maar ook handelen zij over onderzoekingen met een looptijd van jaren. Het is bijzonder moeilijk, inzichtgevend en tegelijkertijd voldoende beknopt aan te duiden, wat op de afdeling of in nauwe relatie met haar aan kleine en grote projecten werd uitgevoerd. Het is misschien niet ondoelmatig, het beschrijvingsschema te zoeken in gedachten, neergelegd in dat Aulaboek van Van Leent, 'Sociale psychologie in drie dimensies'. Ofschoon dat boek handelt over de ontwikkeling van een nabuurwetenschap, is veel van hetgeen er in gesteld wordt, evenzeer toepasselijk op de sociologie.

'Wie kijkt, heeft een gezichtspunt en wie iets wil laten zien, moet de ander er een geven. Wanneer het voorwerp van beschouwing een wetenschap is, zijn er minstens vier mogelijkheden'. Aldus begint Van Leent zijn inleidend hoofdstuk. Wat die vier door hem bedoelde mogelijkheden betreft, noemt hij achtereenvolgens de *thematische* wijze van inleiden, de *historische* introductiewijze, de *systematische* inleidingswijze en de *operationele*. Wordt de eerste mogelijkheid aangegrepen, dan wordt verteld, hoever het wetenschappelijk terrein in kwestie zich uitstrekt, in welke specialistische regionen het is verdeeld en welke de voornaamste onderwerpen op het terrein zijn. Wordt gekozen voor de historische introductiewijze, dan worden de ontwikkelingslijnen gevolgd, die door de jaren heen op het onderwerpelijke wetenschappelijke terrein werden getrokken. De derde mogelijkheid houdt in, dat vanuit één-bepaald theoretisch standpunt een systematisch standpunt wordt onthuld, waarin de resultaten van het tot dusverre verrichte onderzoek hun plaats en betekenis ontvangen. Inzake de laatste, vierde mogelijkheid citeren wij de auteur: 'Tenslotte kan men belangstellenden ook de werkplaats binnenvoeren, waar de wetenschap daadwerkelijk bedreven wordt. Terwijl de theoreticus, de technicus, de onderzoeker in hun bezigheden verdiept zijn, legt men uit, hoe zij aan hun problemen komen, deze bekijken en aanpakken, en op welke wijze zij hun hypothesen en verklaringen uitdenken en tot theorieën aaneensmeden.' Hierna zal het op of in nauwe relatie met de afdeling verrichtte onderzoek uit elk der vier door Van Leent genoemde introductiewijzen in het oog worden gevat. Daarbij wordt echter deze volgorde aangehouden, dat het onderzoek eerst historisch, dan thematisch, vervolgens systematisch en tenslotte operationeel wordt gezien.

De geschiedenis van een kwart eeuw afdelings-onderzoek is, oppervlakkig beschouwd, de historie van een voortdurende toeneming der thematische diversiteit. Mettertijd nam het aantal themata, waarop door de afdelingsmedewerkers (leden van het wetenschappelijk corps, gast-medewerkers, promovendi) als onderzoekers gewerkt werd, aanmerkelijk toe. Nader beschouwd, blijkt, dat in de eerste plaats de diversificatie, die hier direct voor werd gesignaleerd, toch allerm minst een ontwikkelingsgang

was, bepaald door ogenblikkelijke ingevingen. Tussen ogenschijnlijk geen enkel verband met elkander houdende thema's van onderzoek blijkt na aandachtiger beschouwing soms zeer nauwe samenhang. Voorts blijkt, dat bij de opvallende diversificatie zich een vrij sterke continuïteit voordeed. Weliswaar kwamen steeds nieuwe themata aan de orde in het onderzoek, maar op verschillende bleef jaren lang gewerkt, soms door één en dezelfde onderzoeker, een ander maal door onderzoekers in successie. Vandaag de dag wordt nog steeds onderzoek verricht, dat, thematisch beschouwd, in het verlengde ligt van projecten, die in een langzamerhand grijs verleden werden uitgevoerd. In zoverre themata geheel werden losgelaten, is dat zeer overwegend een uitvloeisel van het inzicht, dat voortzetting van het onderzoek, maatschappelijk gesproken, onvoldoende lonend was geworden. In dit verband dient de lezer zich te realiseren, dat met name de problematiek van de Nederlandse landbouw sinds 1946 belangrijke, deels zeer fundamentele veranderingen onderging. In zoverre nieuwe themata werden aangevat, was dat zeer overwegend consequentie van het inzicht, dat van afdelingswege kon en moest worden bijgedragen tot de oplossing van vraagstukken, zich voordeende voor ook anderen dan alleen de agrarische of plattelandsbevolking. In aanmerking dient hierbij te worden genomen, dat de afdeling in het midden der jaren vijftig nauw betrokken werd bij de huishoudkundige problematiek en, dat zij van een afdeling binnen een landbouwhogeschool in engere zin geleidelijk werd tot een onderdeel van een academische instelling, zich richtend op de behoeften en noden van ook het niet-platteland. De gesignaleerde diversificatie in onderzoekthemata betekent, welbeschouwd, geen verbod van activiteiten door een 'laissez faire, laissez passer', maar een differentiatie op grond van het inzicht, dat voor adequaat onderzoek specialisatie steeds meer noodzaak is geworden. De verlegging van de thematische zwaartepunten bij deze differentiatie geeft uitdrukking ook en vooral aan het verlangen, onderzoek te verrichten, waarmee de samenleving (een snel veranderend geheel) is gebaat bij het vinden van de juiste gedragslijn tegenover haar problemen.

Echter, bij alle, aan een 'Leitbild' te relateren samenhang, die in het mettertijd zo sterk gediversificeerde onderzoek bleef, moet direct worden aangetekend, dat heel andere, maatschappelijk relevante onderzoekactiviteiten mogelijk zouden zijn geweest. Vraagt men dan, door wiens inzicht primair gebeurde, wat tot dusverre heeft plaatsgevonden, dan mag het antwoord zijn, door ieder dergenen, die heeft gewerkt of nog werkt op één der vele themata. Dit is nl. steeds op de afdeling het geval geweest, dat de feitelijke uitvoerder van een onderzoek, ook, indien deze jong en daarmee als onderzoeker betrekkelijk onervaren was, een grote vrijheid in zijn projectuitvoering werd vergund. (Verschillenden hebben bij tijd en wijle het gevoel gehad, te zeer op eigen kompas te moeten varen.) Intussen ligt achter de overgrote meerderheid der projecten een, soms koppig volgehouden, idee van de man, die 25 jaar lang de afdeling leidde. Beschouwt men de 113 eerder genoemde publicaties van Hofstee's hand nader, dan vindt men daarin het bewijs. Gedurende de eerste kwart eeuw van het bestaan der afdeling heeft Hofstee vele titels gewrocht, maar niet zo geweldig veel aan pagina's gepubliceerd. Ruw genomen, waren het er zo'n 1900. Zijn publicaties waren zeer over-

wegend artikelen en daaronder waren verhoudingsgewijs vele van geringe omvang. In de lijviger publicaties van anderer hand vindt men evenwel niet bij uitzondering, hetzij impliciet, hetzij expliciet, een Hofsteese idee als de kernidee. In zijn hoogleraars-tijd heeft de beheerder van de afdeling nooit zelf 'veldwerk' verricht, een type werk, dat op de ASS door de meeste onderzoekers werd en nog wordt gedaan. Zijn onderzoek beperkte zich tot onderzoek, dat kon worden uitgevoerd achter een schrijfbureau. In dat door anderen verrichte veldwerk ligt echter bijna steeds de aanzet qua probleemstelling, hypothese of methode van een Hofsteese idee. De onderzoeker-schrijver Hofstee was, meer dan de overigen zichzelf realiseerden, de initiator en de animator. De research van Abma, Van den Ban, Benvenuti, Bergsma, Constandse, Douma, Groot, Kooy, Lijfering, Wichers en menige ander grijpt keer op keer terug op de 'sociological imagination' en/of de feeling voor maatschappelijk relevant onderzoek van de grondlegger der Wageningse sociologie.

In de periode 1946-1971 werd zeer veel, thematisch sterk uiteenlopend onderzoek op de afdeling of in nauwe relatie met de afdeling verricht. Bij de hierna volgende thematische benadering van het afdelingsonderzoek zal op de onderwerpelijke bijzonderheden worden ingegaan. Hier dient er echter nog op gewezen te worden, dat, naast diversificatie in referentie aan een 'Leitbild', zich als trend aftekent de sociologisering. Aanvankelijk nam onder het verrichte onderzoek de sociografische research een voorname plaats in. Athmer's studie van het drostambt Elten, Louwes' project ter clarificatie van de situatie in het tuinbouwcentrum Huissen en Franssens' onderzoek naar de toestand van de landbouw te Rumpst zijn typisch sociografische onderzoeken. Het gezichtspunt van de onderzoekers is het individualiserende. Het gaat om het begrijpen en verklaren van leven en streven van bijzondere historische groepen in hun historische bijzonderheid. Na deze in 1950 gepubliceerde studies is nog menigmaal een studie verschenen, waarin eveneens een locale groep het object van onderzoek was. Legt men die studies in chronologische volgorde naast elkander, dan is echter zonder moeite afleidbaar, dat het generaliserende gezichtspunt steeds meer naar voren komt. Niet zo zeer is het oogmerk van de onderzoekers geweest het eigene van de groep of het eigene van haar problematiek te doorlichten alswel in haar of haar problematiek het aanknopingspunt te vinden voor generaliserende uitspraken.

Er werd reeds van gerept, dat het onderzoek beter bewerktuigd raakte. De computer werd in dat verband genoemd. Deze heeft, onderzoektechnisch gesproken, inderdaad een grote sprong voorwaarts of, zo men liever wil: opwaarts, mogelijk gemaakt. De lezer realiseer zich, dat aanvankelijk door de onderzoekers de data gewoonweg 'geturfd' moesten worden. De ingebruikneming omstreeks 1955 van de zgn. handhollerith (kaarten met randcodering, een conducteursstang en een breinaald met handvat) betekende reeds een enorme productiviteitsstijging. Hoe primitief ging het echter allemaal nog, wanneer het wordt vergeleken met wat de latere computer aan mogelijkheden ging bieden. De voortschrijdende technisering van het onderzoek is gepaard gegaan met een toenemende mathematisering. De technisering heeft, naar het lijkt, de mathematisering gestimuleerd. De laatste is echter ook voor een niet onbe-

langrijk deel gevolg van gegroeid inzicht, dat de wiskunstige verwerking van waarnemingsuitkomsten de sociaal-wetenschappelijk onderzoeker belangrijk kan helpen, zijn onderzoekoogmerken te verwezenlijken.

De thematische benadering van het door een zo grote verscheidenheid gekenmerkte afdelingsonderzoek brengt de moeilijkheid met zich mee van de juiste aanduiding. Het is niet altijd eenvoudig, te beslissen, in welke rubriek een bepaald project thuis hoort. Moeizaam passend en metend, werd tenslotte geopteerd voor de navolgende thematische indeling van het onderzoek, dat in de periode 1946–1971 werd verricht:

1. sociografie; 2. demografie; 3. agrarische sociologie; 4. gezinssociologie; 5. planologie; 6. recreatiesociologie; 7. voorlichtingssociologie; 8. politieke sociologie; 9. onderwijssociologie; 10. sociologie van de research; 11. futurologie.

Het is niet de bedoeling in extenso de onderzoeken aan te duiden, die op ieder der onderscheiden thematische velden werden ondernomen. Stilgestaan wordt slechts bij enkele punten en aspecten, die onmisbaar lijken in een summier overzicht.

Verhoudingsgewijs weinig behoeft te worden gezegd over het sociografische onderzoek. In de eerste kwart eeuw van het bestaan der afdeling was het weinig omvangrijk. Naast de hiervoor genoemde drie onderzoeken van Athmer, Louwes en Franssens zijn nog een paar andere projecten uitgevoerd met een duidelijk sociografische signatuur. Ook deze echter zijn onderzoeken, w.o. dissertatiestudies, van het eerste uur. De benoeming van de afdeling als een afdeling voor sociologie en *sociografie* is dan ook al lang niet meer juist.

Het demografisch onderzoek heeft op de ASS de oudste papieren. Het was Hofstee, die het er introduceerde, enkele anderen, w.o. Lijfering, er eveneens toe zette en, die het zelf tot op de dag van vandaag voortzet. In TEG van 1947 is reeds van zijn hand een beschouwing op demografisch terrein (de regionale bevolkingsprognose) aan te treffen. In 1949 publiceerde hij over de functie van de internationale migratie en in hetzelfde jaar over bevolkingsdruk. In totaal deed Hofstee tot dusverre een 18-tal demografische publicaties het licht zien en op de afdeling liggen nog steeds stapels mappen vol demografische gegevens, welke hij in de toekomst hoopt te kunnen analyseren en interpreteren. Zijn beschouwingen mogen tot de belangrijkste worden gerekend onder al datgene wat in ons land na de Tweede Wereldoorlog op demografisch terrein werd geschreven. Dat zijn interpretaties niet altijd door de collegae-demografen en de historici voetstoots zijn aanvaard, en hem soms tot polemiek noopten, geeft slechts steun aan de opvatting, dat zijn bijdragen van grote importantie zijn geweest. Onder zijn demografische bijdragen lijken van het allergrootste en blijvend belang die over selectieve migratie, die over de drie voortplantingspatronen te onzent (het agrarisch-ambachtelijke patroon, dat der proletarische tussenfase en het moderne patroon), alsook die over de invloed van een modern cultuurpatroon op geboorte en sterfte. In zijn 'modern cultuurpatroon'-conceptie was Hofstee overigens niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de demograaf. De conceptie verwijst ook en vooral naar de agrarische socioloog Hofstee.

Het agrarisch-sociologisch onderzoek vormt, naar zich ook liet verwachten, een zeer belangrijk deel van de afdelingsonderzoekingen. Na enige bespiegelende preludes van Hofstee werd het in de vroege jaren vijftig als veldwerk ter hand genomen. Sindsdien was het een going concern. Menige naam zou in dit verband kunnen worden genoemd. Opnieuw wordt echter geen volledigheid nagestreefd. Het begin werd gevormd door het project van Abma en Franssens te Zelhem, waar het agrarisch coöperatie-wezen werd doorgelicht. Tot de vroege fase behoort ook het grootscheepse project van Abma over de organisatiegraad van de Nederlandse boeren. In een latere fase vallen de onderzoekingen, zoals die van Benvenuti en Bergsma, waarin de vruchtbaarheid van de Hofsteese gedachten van een modern versus een traditioneel cultuurpatroon als gedragsachtergronden van boeren werd getoetst en aangetoond. Interessant is, dat in de loop der jaren zestig het agrarisch-sociologisch onderzoek tendele een cross-nationaal karakter krijgt. Speciaal moeten wat dit betreft de namen van Constandse en Jansen worden genoemd. Momenteel zijn als leden van het wetenschappelijk corps agrarisch-sociologisch bezig Hofstee en De Ru. Terwijl de eerste een zeer arbeidsintensieve studie verricht naar de sociale invloeden op de verschuivingen in de bouwland: graslandverhouding, houdt de laatste zich bezig met het probleem der (moderne) verticale integratievormen in de landbouw. De gast-medewerker Weerdenburg occupeerde zich daarnaast met de problematiek van de beroepsverandering van boeren en met part-time farming. Nog steeds dus wordt er agrarisch-sociologisch onderzoek op de afdeling gedaan en het lijkt ook weinig twijfel, dat dit tot in vrij verre toekomst zal blijven gebeuren. Dit soort onderzoek neemt binnen het geheel der afdelingsonderzoekingen echter vandaag een veel minder omvangrijke plaats in dan 10 à 15 jaar geleden het geval was. Deze verandering heeft van doen met personeelsmutaties, maar ook met de 'verandering der tijden'.

Het gezinssociologisch onderzoek is aan de afdeling op gang gekomen in het midden der jaren vijftig. Toen het werd begonnen, kon op nauwelijks enig Nederlands project worden teruggegrepen. Weer echter was er Hofstee als de initiator en animator. Zijn in 1950 verschenen artikel, 'Het gezin in een veranderende wereld', bood aanknopingspunten, die in gezinssociologische beschouwingen van (de weinige) Nederlandse en (de grotere aantallen) buitenlandse auteurs ontbraken. In de ruim 15 jaar, waarin het Wageningse gezinssociologische onderzoek heeft gelopen, heeft het geleidelijk een ruimer plaats binnen het totaal der onderzoekactiviteiten van de afdeling verkregen. Momenteel neemt het daarbinnen qua omvang, zo niet de eerste, dan toch één der eerste plaatsen in. Een vijftal researchers is er mee bezig: mevr. Cramwinckel, Douma, De Hoog, Van Leeuwen en Kooy. Het verdient vermelding, dat in den beginne het onderzoek was gericht op het gezinsleven onder de agrariërs, terwijl nu geen der lopende projecten daar nog in het bijzonder op is gericht. Eveneens dient er gewag van te worden gemaakt, dat mettertijd dit onderzoek 'driester' werd, hetgeen overigens moet worden begrepen uit de snelle afbraak in de afgelopen tien jaar van het taboe, dat zo lang op de trits van sexualiteit, huwelijk en gezin had gerust. Op het ogenblik is Kooy bezig met een project inzake sexuele houdingen en gedragingen onder jongeren, werkt

Douma op de echtscheiding en heeft Van Leeuwen o.a. de supervisie over een zeer grootscheeps censusproject. De beide gast-medewerkers mevr. Cramwinckel en De Hoog werken resp. aan een commune-onderzoek en het hiervoor genoemde censusproject. Het ligt geheel in de lijn van de ontwikkelingen, te verwachten, dat de gezins-sociologie binnen het ASS-onderzoek een belangrijke plaats blijft behouden.

Het planologisch onderzoek, verricht op de afdeling, kwam voor het eerst in een publicatie naar buiten in 1948. Het was in Hofstee's artikel, getiteld: 'Beschouwingen over de economische structuur van de stad Groningen en haar toekomstige industriële ontwikkeling'. Een jaar later publiceert Hofstee eveneens een planologisch gericht artikel, 'Economische ontwikkeling en bevolkingsspreiding'. In zijn Groningse tijd was Hofstee reeds de hoogaangeschreven planoloog, in zijn Wageningse tijd behoudt de planologie zijn levendige belangstelling, wat met name blijkt ook uit zijn rol met betrekking tot de Rijks Planologische Dienst en de Rijksdienst IJsselmeerpolders. (Op één en ander zal later nog worden ingegaan.) Toch komt het sociologische veldonderzoek ten dienste van de ruimtelijke vormgeving te Wageningen eerst vrij laat op gang. De benoeming van Groot tot wetenschappelijk medewerker (1959) betekent, dat een type onderzoek, dat jarenlang in nauwe relatie met de afdeling was verricht, ook op de afdeling zelf verricht ging worden. Met Hofstee in de zoveelste initiator- en animatorrol werd, dankzij Groot's aanwezigheid op het adres Herenstraat 25, het planologisch onderzoek geïnstitutionaliseerd bestanddeel van de totale onderzoekactiviteit van de afdeling. Er behoeft niet aan te worden getwijfeld, dat voor het planologisch onderzoek binnen de afdeling ruimte blijft.

Het recreatieonderzoek (research van de openluchtrecreatie) is een vorm van onderzoek, welke nauw is gelieerd met het planologische. Het afzonderlijk te vermelden vindt zijn grond in de betekenis, die het vrijwel zeker spoedig gaat verkrijgen als voedingsbodem voor het studievak recreatiesociologie. Dit onderzoek wordt tot dusverre nog niet verricht door een lid van de staf van de afdeling. Het is de gast-medewerker Kerstens, die er sinds een aantal jaren de dagelijkse verantwoordelijkheid voor draagt. Eén van zijn publikaties is getiteld 'De sociale betekenis van het kamperen'.

Het voorlichtingsonderzoek (research naar het effect van de agrarische voorlichting) werd door Hofstee als welhaast de eerste hier te lande bepleit. Het eerste bulletin uit de reeks van de afdeling was zijn 'Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting'. De nog altijd bijzonder interessante beschouwing verscheen in 1953. Betrekkelijk spoedig nadien had Hofstee op zijn afdeling twee gast-medewerkers, die het voorlichtingsonderzoek intensief begonnen. Het waren Wichers en Van den Ban. Momenteel vindt dit onderzoek niet meer plaats op de afdeling. De benoeming van Van den Ban tot hoogleraar in de voorlichtingskunde in 1964 heeft evenwel gemaakt, dat de voorlichtingsresearch binnen de Landbouwhogeschool doorlopende activiteit bleef. Met eigen medewerkers houdt Van den Ban de fakkel brandende, die hem door Hofstee werd overgegeven.

Het sociologisch onderzoek naar de wetenschappelijke research is vrucht geweest

van de belangstelling voor de wijze, waarop de voorlichting zelf gevoed wordt met resultaten van het wetenschappelijk onderzoek. Het heeft echter binnen het totaal van onderzoeksactiviteiten op of in nauwe relatie met de afdeling tot dusverre geen ruime plaats ingenomen. Dat het hier desondanks apart wordt vermeld, is, omdat het elders in Nederland zelden werd ondernomen. Door Douma zijn stappen gezet op een terrein, waar weinig van bekend was en nog steeds is, ondanks de maatschappelijke importantie van dat terrein.

Het onderzoek op het gebied van de politieke sociologie is binnen de afdeling tot dusverre niet geïnstitutionaliseerd geraakt. Het bleef beperkt tot een tweetal projecten, die wellicht geen van beide ooit een follow-up zullen krijgen. Niettemin is er misschien voldoende aanleiding Kooy's studie over de N.S.B. en Nooij's project met betrekking tot de Boeren Partij te vermelden. (Overigens dient de laatste studie wellicht als primair agrarisch sociologisch te worden gekenschetst).

Het onderwijssociologisch onderzoek op de afdeling kreeg enerzijds zijn impuls vanuit de behoeften aan informatie, ontstaan onder de bestuurders van een sterk in beweging zijnde en qua studentental aanmerkelijk groeiende Landbouwhogeschool. Anderzijds kwam het voort uit een sterke persoonlijke interesse van één der medewerkers. De bedoelde behoeften onder de bestuurders deden Abma onderzoek verrichten onder o.m. de Wageningse eerstejaars anno 1965. De sterke persoonlijke interesse deed Lijfering voortgaan met onderwijssociologisch onderzoek, nadat Abma na een veeljarig dienstverband de afdeling had verlaten. Lijfering richt zich evenwel op de rol en betekenis van de lagere school als socialiseringsinstituut. Of het onderwijs-sociologisch onderzoek in de toekomst aan de afdeling weer een grotere rol zal gaan spelen, is een open vraag.

Sociologen plegen als beoefenaars van hun vak huiverig te staan tegenover het prognostisch bezig-zijn. Alleen al daarom verdient het tenslotte vermelding, dat, zij het onder grote reserve, sommigen op de afdeling zich bij gelegenheid aan de toekomst hebben gewaagd. Het is bijna vanzelfsprekend, dat onder hen Hofstee niet ontbrak. Een veldstudie over de toekomst werd gemaakt door Constandse, die in 1964 publiceerde 'Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noord-Oostpolder'. Naast Hofstee, hielden Douma en Kooy zich tot dusverre bespiegelend met de toekomst bezig. De publicatie van Hofstee's hand, getiteld: 'De toekomst van de Nederlandse samenleving' (1967), mag worden aangemerkt als een belangrijke bijdrage tot het denken over de toekomst van ons land. Van een institutionalisering van het toekomstonderzoek op de afdeling kan niet worden gesproken. Tot op heden hebben er slechts 'futurologische escapades' plaatsgevonden. Wanneer echter wordt bedacht, alleen al, dat in het planologische onderzoek per definitie een sterke toekomstgerichtheid aanwezig is, dan is toch de afleiding gerechtvaardigd, dat de toekomst binnen het afdelingsonderzoek voortdurend aan de orde was. Het is aannemelijk, dat zij daarin, hetzij zonder, hetzij met een etikettering van het onderzoek als futurologisch, aan de orde blijft.

Bij een benadering van het zeer brede veld van het afdelingsonderzoek vanuit het

door Van Leent genoemde theoretische gezichtspunt doet zich als moeilijkheid voor, dat de contouren van de theorievorming in de sociologie in algemeenheid weinig duidelijk zijn. Dat er sociologische theorieën zouden bestaan, wordt weinig betwijfeld. Welke zijn het echter met name? De vraag is retorisch bedoeld en het antwoord wordt aan de theoretisch-sociologisch geschoolde lezer overgelaten. Na ampele overweging kwam de schrijver van zijn kant tot de conclusie, dat zijn poging, de onderzoeksactiviteiten van de afdeling theoretisch te plaatsen, moest worden ondernomen, uitgaande van Wright Mills' studie, 'Sociological imagination'. In dat boek worden nl. niet zozeer theorieën behandeld, alswel *richtingen* in het theoretisch denken onder sociologen. Dat Mills onder de drie, naar schrijver meent, adequaat door hem onderscheiden richtingen er één uitgesproken de voorkeur geeft en weinig mild oordeelt over de andere twee, doet hier nauwelijks terzake. Van belang is in deze context, dat hij in zijn fel-polemische studie naast en tegenover elkander plaatst de *historische* richting, de *systematische* richting en de *empiricistische* richting. In de eerste dier drie richtingen hebben de klassieke sociologen, zoals een Comte, een Marx, een Spencer en een Weber, gewerkt. Voor haar aanhangers is de sociologie een encyclopaedische onderneming, gericht op het sociale leven van de mens in zijn totaliteit. Dat de richting een historische wordt genoemd, wil niet zeggen, dat zij een onsystematische zou zijn. Zij is, naast historisch, ook terdege systematisch. Historisch is de richting, omdat haar aanhangers zich niet tot het heden beperken, maar ook het verleden in hun beschouwingen betrekken en dit laatste doen, omdat zij menen, dat een niet-historiserende sociologie fundamenteel tekort schiet. De belangstelling voor het verleden is echter een belangstelling vanwege het oogmerk om in het geschiedgebeuren fasen en regelmatigheden te ontdekken. De tweede, door Mills onderscheiden richting wordt gekenmerkt door een streven, zich te abstraheren van het geschiedgebeuren. Het gaat hier louter en alleen om de sociale 'vormen', welke zich door dat gebeuren heen als min of meer onveranderlijke vormen aftekenen. Als grondleggers van de systematische richting zijn te beschouwen een Simmel, een Von Wiese en een Vierkandt. Onder de huidige vertegenwoordigers van de richting is een Talcott Parsons wellicht de meest invloedrijke. De empiricistische richting heeft als eerste opvallend kenmerk de warsheid van onmiddellijk getheoretiseer. Hoogstwaarschijnlijk vooral van op grond deceptie, veroorzaakt door de klaarblijkelijke onhoudbaarheid der 'grand theories', hebben de empiricisten zich geworpen op de toetsing van talloze bescheiden hypothesen met behulp van tot het alleruiterste verfijnde methoden, w.o. aan de wiskunstige verwerking van de verkregen informatie een belangrijke plaats is ingeruimd. De empiricistische richting wordt – het zij tot recht begrip met nadruk gesteld – niet gekenmerkt door een a-theoretische, laat staan: een anti-theoretische inslag. De empiricisten hebben niet minder dan de aanhangers der beide richtingen de overtuiging, dat de sociologie als generaliserende wetenschap van het menselijk groepsleven theorievorming behoeft. Zij hebben echter de verwachting, dat, waar de vermetele, in studeervertrekken opgebouwde theorieën inadequaate bleken, uit voortgezet, methodisch verfijnd empirisch onderzoek van het heden de houthbare relevante theorieën zouden kunnen voort-

komen. Anders dan de beide eerste richtingen, is deze richting niet op continentaal-Europese bodem tot wasdom gekomen. Deze, naar werkzijde zeer overwegend a-historische richting mag het stempel 'made in USA' worden opgedrukt. Onder haar belangrijkste vertegenwoordigers zijn te noemen een Stouffer en een Lazarsfeld, de laatste overigens een Europese emigrant.

Wanneer nu wordt getracht, uitgaande van Mills' driedeling, het afdelingsonderzoek theoretisch te plaatsen, dan kan moeiteloos worden vastgesteld, dat het op generlei wijze een bijdrage wilde zijn tot de systematische theorievorming. Van referentie aan, hetzij de vroege formele sociologen, hetzij aan bijv. Parsons wordt in de publicaties van de afdeling nimmer blijk gegeven. Het is de insiders bovendien bekend, dat op de zeldzame momenten, waarop de systematische richting onderwerp was van gesprek tussen Hofstee en de overigen of tussen de overigen onderling, evenmin enig blijk werd gegeven van ook maar de geringste affiniteit tot die richting. De theoretische allocatie van de afdelingsresearch is hiermee dan een zaak van keuze tussen de historische en de empiricistische richting. Daar voor de laatste richting kenmerkend zijn het gemak, waarmee de onderzoekers zich van het ene op het andere researchprobleem kunnen werpen, de gerichtheid van de research op de actualiteit, alsmede een verfijning van de methodiek, zou de neiging kunnen opkomen, het werk van de afdeling als empiricistisch te bestempelen. Onder hen, die het afdelingsonderzoek voor hun rekening namen, is er nl. een opvallende promiscuïteit wat betreft de door hen onderzochte probleemgebieden, laat zich voorts waarnemen een sterke gerichtheid op de actualiteit en doet zich ook voor de hang naar methodische verfijning. Niettemin lijkt het onjuist, de Wageningse, door Hofstee opgebouwde sociologie als empiricistisch te kenschetsen. Wat hoogstens kan worden gezegd, is, dat een deel dergenen, die aan de Wageningse onderzoekactiviteit hebben bijgedragen, hebben gewerkt of werken vanuit de empiricistische oriëntatie. De overige onderzoekers staan, naar theoretische oriëntatie of instelling genomen, onmiskenbaar in de traditie van de historische theorievorming. Daarvan vormt onder hen Hofstee zelf één der duidelijkste voorbeelden. Uit zijn vele geschriften wordt het, ondanks het ontbreken van een explicitering ervan, de nauwlettende lezer duidelijk. Wie hem in de dagelijkse omgang leerde kennen, bleef het evenmin verborgen. Hofstee's 'verbrokkelde' onderzoekactiviteit verwijst per saldo naar het ideaal, dat de klassieke sociologen voor ogen stond, nl. het begrijpen van de relatie tussen de geschiedenis en het persoonlijk levenslot van de bestudeerde individuen. In zijn geschriften ontbreekt de theoretische 'belijdenis', want hij heeft, terecht of ten onrechte, altijd gevonden, dat de theorie diende te zijn ondergeploegd. Daarmee heeft hij weinig of niets bijgedragen tot de 'verheven' theoretische discussies. Wel heeft hij een oeuvre gewrocht, dat, in zijn uitdrukking van gerechtvaardigde reserve jegens de 'grand theory', substantieel heeft bijgedragen tot het inzicht in maatschappelijke wetmatigheid in het algemeen en de specifieke wetmatigheden van de modern-Westerse samenleving in het bijzonder. Sommigen van zijn vroegere en huidige naaste medewerkers beschouwen het als één van zijn vele verdiensten, dat hij hen aanmoedigde in een sociologiebeoefening, die hemzelf steeds voor ogen stond.

Gesproken werd eerder van een onschoolse Wageningse school, ontstaan overeenkomstig de opvattingen van de man, die de afdeling nu 25 jaar heeft geleid. Er wilde mee gezegd zijn, dat de Wageningse sociologie – en dit voor alles door toedoen van Hofstee – weliswaar een eigen karakter verkreeg, maar, dat aan dat karakter ieder dogmatisme vreemd was. Saillante trekken van deze school zijn het streven naar subjectieve waardevrijheid, een gelijktijdig streven naar directe maatschappelijke relevantie van het onderzoek en groot respect voor de ‘feiten’. Het ondogmatische van de school spreekt uit de ruimte, die er binnen was voor zowel de supporter van de historische als voor de aanhanger van de empiricistische richting.

In het boek, waarin Van Leent de thematische, historische, systematische en operationele introductiewijzen als alternatieven vermeldt, gaat hij alleen uitvoerig in op de laatste. Gezien vanuit operationeel perspectief, kan, volgens Van Leent, binnen de sociale psychologie een drietal dimensies worden onderscheiden, die, naar analogie van de ruimtelijke dimensies, kunnen worden aangeduid als die van de breedte, de hoogte en de diepte. Wat voor de sociale psychologie ten deze geldt, lijkt ook voor de sociologie te gelden. Ook in het sociologisch onderzoek laten zich onderscheiden een statistisch-inductieve werkwijze (breedtedimensie), een hypothetisch-deductieve (hoogtedimensie) en een eidetisch-hermeneutische (dieptedimensie). Wij citeren: ‘Als men ons een puntige formulering toestaat, die de werkelijke oriëntaties toespitst en hun verschillen verscherpt, dan kunnen we zeggen, dat in de breedte de maatschappelijke, in de hoogte de wetenschappelijke en in de diepte de menselijke relevantie van de verschijnselen de interesse bepaalt’. Wanneer nu de afdelingsresearch uit de jaren 1946–1971 tenslotte vanuit het zeer relevante ‘driedimensionale’ gezichtspunt van Van Leent wordt beschouwd, dan wordt het onmiddellijk duidelijk, dat het onderzoek van de afdeling steeds typisch ‘breedte-onderzoek’ is geweest. Spreekt daar inderdaad uit, zoals Van Leent wil doen aannemen, dat de interesse voor het verrichte werk bepaald werd, niet zozeer door interesse in de mens in het algemeen of door puur-wetenschappelijke belangstelling, maar door interesse in het wel en wee van de eigen samenleving? Het antwoord moet bevestigend luiden. Het was stellig de ‘Wertbeziehung’ tot de eigen sociale leefwereld, die de afdelingsonderzoekers deed ondernemen, wat zij ondernamen. Maatschappelijk engagement is, op de keper beschouwd, geen onmisbare voorwaarde voor de sociologiebeoefening. Voor de Wageningse sociologiebeoefening was dat engagement steeds de voornaamste drijvende kracht. Wie Hofstee jarenlang van nabij heeft gadeslagen, weet dit heel zeker.

1.7. HET ‘ANDERSOORTIG MAATSCHAPPELIJK HULPBETOON’ VAN DE AFDELING VOOR SOCIOLOGIE EN SOCIOGRAFIE

De hoogleraar heeft een leeropdracht, welke zijn professionele taak omschrijft. Ingevolge die leeropdracht is zijn taak, college te geven in dit of dat vak en examens af te nemen van hen, die zijn vak in hun studieprogramma hebben opgenomen. Omdat de hoogleraar gerechtigd is om als promotor op te treden, kan hem ook nog de neventaak

toevallen, als zodanig te fungeren. Wordt stilzwijgend voorondersteld, dat hij blijvend zal studeren, niet is hij gehouden tot het verrichten van eigen, tot kennisaccumulatie bijdragend onderzoek. Evenmin brengt zijn professionele taak met zich mee enige verplichting tot coaching van projecten, advisering van beleidsinstanties of besturing van organisaties. Aan de hedendaagse universiteiten en hogescholen is het echter normaal, dat de onderwijzer tevens onderzoeker is en bovendien meespeelt in uiteenlopende rollen in de sfeer van het beleid in brede zin. In hoeverre hij, naast onderwijzer, onderzoeker en beleidsfiguur is, hangt overigens van hemzelf, van de aard van zijn vak en van andere omstandigheden af. Sommige hoogleraren doen relatief zeer weinig als onderzoeker en/of beleidsfunctionaris, andere verrichten in die opzichten verhoudingsgewijs heel veel.

Vroeger had een hoogleraar, zo hij al over wetenschappelijke assistentie beschikte, gewoonlijk slechts één of meer tijdelijke assistenten aan zijn zijde. De ontwikkeling aan de universiteiten en hogescholen heeft er toe geleid, dat tegenwoordig de hoogleraar, i.p.v. de tijdelijke assistent, meestal naast zich heeft één of meer vaste wetenschappelijke medewerkers. Anno 1971 is de relatie tussen de professor en de medewerkers in formele zin nog altijd een hiërarchische: de laatste wikt en de eerste beschikt. In de praktijk is de wetenschappelijke medewerker echter niet bij uitzondering een man, die in een sfeer van verregaande autonomie hetzelfde doet als de hoogleraar. Ook hij onderwijst, examineert, doet zelfstandig onderzoek en is beleidsfiguur. Evenzeer als voor zijn chef, geldt echter ook voor hem, dat hij, in verband met verschillende variabelen, relatief weinig of juist verhoudingsgewijs in sterke mate onderzoeker en/of beleidsman is.

Toen Hofstee te Wageningen werd benoemd, had hij – wilde hij, naast onderwijzer, ook onderzoeker zijn – althans kunnen opteren voor een minimum aan inschakeling bij beleid. Zo groot was ongetwijfeld zijn persoonlijke invloed op zijn medewerkers, dat hij hen zou hebben kunnen overtuigen, eveneens het minimaal mogelijke in de beleids sfeer op zich te nemen. Hofstee werd echter een ‘baantjesman’ als weinigen onder zijn collega’s en voorts heeft hij zijn medewerkers doorgaans meer tot ‘andersoortig maatschappelijk hulpbetoon’ aangezet dan dat hij hen ervan trachtte te weerhouden. Had hij zich meer geïdentificeerd met het ‘industriële-militaire complex’, dan zou hij zeker zijn voorgekomen op de lijst van de 200 van vakbondsleider Mertens. Geen van zijn medewerkers zou echter bij vereenzelving met voornoemd ‘complex’ Mertens’ lijst hebben gehaald. Sommigen van hen namen niet geringe lasten op zich buiten die, welke het afdelingswerk in engere zin met zich meebracht, maar wat zij deden en doen is slechts een fractie van het door Hofstee verrichte. Dit geldt zowel in termen van man-uren als in termen van maatschappelijk belang. Het verhaal over het ‘anderssoortig maatschappelijk hulpbetoon’ van de afdeling moet daarom zeer overwegend het verhaal zijn over wat door Hofstee ‘buitengaats’ werd gewrocht. Overigens kan er geen sprake van zijn, de geschiedenis meer in detail te vertellen. Dat kan om twee redenen niet: het zou te veel ruimte vergen, maar het zou ook een te grote aanslag op de tijd van de verteller betekenen. (Een enorm stencilarchief zou voor het brengen van

het gedetailleerde verhaal moeten worden doorgewerkt.)

Dit maal wordt niet, zoals wel het geval was ten aanzien van het onderwijs en het onderzoek op de afdeling, de gewone vorm van het geschiedenisverhaal gekozen. Begonnen wordt deze keer, in plaats van bij het begin, bij het (voorlopig) einde, d.w.z. bij de situatie in het voorjaar van 1971. Op de 'teldatum' (medio februari) kan worden vastgesteld, dat de acht vaste wetenschappelijke krachten, die naast Hofstee werkzaam zijn, zitting hebben in 52 besturen en commissies, waarvan het lidmaatschap in verband met hun professionele positie geen obligatoir karakter heeft. Desgewenst hadden deze leden van het wetenschappelijk corps dus die commissie- en bestuurslidmaatschappen kunnen afwijzen zonder tekort te schieten in de taak van behoorlijke beroepsuitoefening. Het totaal aantal bestuurs- en commissielidmaatschappen, gedeeld door het totaal corpsleden, levert op een gemiddelde van bijna zeven lidmaatschappen per persoon. Dat is een betrekkelijk bescheiden getal. Hofstee haalt op dezelfde 'teldatum' met zijn lidmaatschappen van besturen en commissies ongeveer hetzelfde totaal als de acht tezamen (52), hetgeen nu niet direct een bescheiden getal kan worden genoemd. Alvorens nader op zijn diverse activiteiten in het vlak van het 'anderssoortig maatschappelijk hulpbetoon' in te gaan, moge echter nog iets worden gezegd over de activiteiten der anderen. Deze activiteiten zijn, om te beginnen, sterk uiteenlopend, waardoor het niet mogelijk is, hen onder te brengen in slechts enkele categorieën. Een indeling in een negental categorieën, waarvan sommige zeer breed zijn, levert het volgende beeld:

– redacties en redactieraden van tijdschriften en encyclopaedieën	8
– besturen en commissies van landelijke wetenschappelijke organisaties	14
– besturen van internationale wetenschappelijke organisaties	2
– lokaal kerkbestuur	1
– besturen en commissies van kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties op nationaal vlak	8
– commissies met betrekking tot de welzijnszorg op plaatselijk niveau	5
– commissies en besturen van particuliere welzijnsorganisaties	3
– commissies, ingesteld door de centrale overheid	3
– besturen en commissies met betrekking tot de Landbouwhogeschool	8

Het overzicht, hoe weinig ook nader gespecificeerd, maakt duidelijk, dat de acht personen in kwestie zich als bestuurs- of commissieleden hoofdzakelijk bewegen op het terrein van de eigen professie (socioloog of lid van het wetenschappelijk corps van de LH.) Immers, binnen de eerste drie categorieën vallen 24 lidmaatschappen, terwijl voor de laatstgenoemde categorie moesten worden vermeld 8 lidmaatschappen. Eén en ander komt overeen met ruim 60% van alle lidmaatschappen. Wat het overzicht niet leert, maar wat wel uit de gespecificeerde meldingen blijkt, is, dat de meeste der overige lidmaatschappen zijn voortgevloeid uit de wens, in besturen en commissies, naast anderen, sociologen op te nemen. Worden de van de acht verkregen meldingen in bijzonderheden bezien, dan moet worden vastgesteld, dat de helft van deze ASS-

medewerkers beleidsvormend actief is binnen een kerkgenootschap of het Humanistisch Verbond, dat niemand onder de acht dit is binnen enige politieke partij en, dat niemand hunner ook een commissariaat vervult.

Een kwart eeuw na zijn benoeming te Wageningen is Hofstee aan te treffen in een rol, die men eerder van een econoom dan van een socioloog verwacht. Hij vervult (reeds jaren) het voorzitterschap van het bestuur van de plaatselijke Nutsspaarbank en hij geeft de indruk, de functie met verschrikkelijk veel genoegen te vervullen. Betrouwbare zegslieden menen, dat hij een voortreffelijk bankbestuurder is. Onder zijn voorzitterschap is de Nutsspaarbank aanzienlijk in betekenis gegroeid. Niet alleen werd het weinig uitnodigende gebouw ter plaatse door een fraaie open bank vervangen, maar ook werden er nieuwe vestigingen gesticht te Heelsum, Doorwerth en Wijk bij Duurstede. Inmiddels overtreft het spaargeldentotaal f 100.000.000. Gesteld wordt door insiders, dat bij het dynamische en expansieve beleid van de bank zeer werd geprofiteerd van des voorzitters planologische deskundigheid. (Het vestigingsbeleid werd afgestemd op te verwachten locale en regionale bevolkingsontwikkelingen, een thema, waarmee Hofstee meer vertrouwd was en is dan zijn medebestuurderen.)

In voorjaar 1971 zijn de overige locale bestuursfuncties van de beheerder der afdeling beperkt tot enige commissies, ingesteld door de Senaat van de Landbouwhogeschool. Uiteraard is Hofstee ex professo lid van de Senaat zelf, alsook van de Faculteit der Landbouwwetenschappen. Is hij in beide lichamen een vertegenwoordiger naar wiens oordeel steeds met meer dan gewone belangstelling geluisterd wordt, in zijn lidmaatschap van sommige der bedoelde commissies drukt zich mede uit, hoezeer zijn inzicht en tact binnen de LH worden gewaardeerd. Van hem wordt o.m. verwacht, dat hij zaken zal weten recht te breien, die scheef gingen.

Onder de vele andere bestuurs- en commissielidmaatschappen op 'teldatum' is van groot belang het lidmaatschap van de Academische Raad. In de dagen, waarin Hofstee nog deel uitmaakte van het Bestuur der Landbouwhogeschool vertegenwoordigde hij Wageningen in deze voor het nationale onderwijsbeleid zo belangrijke raad. Op 24 maart 1970 werd hij tot Kroonlid van de AR benoemd.

Sinds jaar en dag oefent de doyen van het Wageningse sociologische corps invloed uit op het werk van het Centraal Bureau voor de Statistiek te 's-Gravenhage. Hij is lid van de Centrale Commissie voor de Statistiek en van de Subcommissie Sociale en Culturele Statistiek, voorts is hij voorzitter van de Subcommissie Landbouwstatistiek en van de Subcommissie Bevolkingsstatistiek.

Binnen de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, waarvan Hofstee eveneens reeds jaren lid is, speelt hij een actieve rol door zijn lidmaatschap van diverse door dit lichaam ingestelde commissies. Eén dier commissies is de Biosfeer Commissie, waarbinnen het zo actuele probleem van mens en milieu aan de orde is. Gewichtiger, althans tijdrovender dan de activiteit, door hem in bedoelde commissies geïnvesteerd, is intussen het werk, door Hofstee verricht als voorzitter van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Akademie. Het voorzitterschap van deze, door de ontwikkeling der sociale wetenschappen te onzent gewichtige raad wordt door hem

sedert de oprichting van dit lichaam vervuld. Dat betekent reeds jaren lang. Als voorzitter van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad heeft Hofstee zeer geijverd voor de oprichting van een demografisch instituut, dat sinds kort bestaat. Voorzitter van dit instituut, het NIDI, is E. W. Hofstee.

De beheerder van de afdeling is op 'teldatum' ook in het wetenschapsbeleid betrokken door zijn lidmaatschap van het bestuur van het Institute of Advanced Study, een nieuw instituut, dat tot oogmerk heeft topgeleerden uit binnen- en buitenland de mogelijkheid van een jaar retraite te bieden. In het onderwijsbeleid is hij tevens nog betrokken door zijn lidmaatschap van de Onderwijs Raad, waarvan hij ingevolge een KB van 1 september 1965 deel ging uitmaken, alsmede door zijn lidmaatschap van de Raad van Toezicht van het NOIB te Nyenrode.

Voor het algemene wetenschapsbeleid zet Hofstee zich voorts in door zijn lidmaatschap van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid. (Dit lichaam, bestaande uit 8 leden, werd ingevolge een wet van 1966 gevormd. De taak ervan is, de Minister van O. en W. desgevraagd of uit eigener beweging van advies te dienen inzake het beleid op het gebied van de wetenschapsbeoefening in nationaal en internationaal verband, rekening houdende met het algemeen belang.)

Op 'teldatum' is Hofstee nog altijd adviseur van de Rijksdienst IJsselmeerpolders, alsmede van de Dienst voor de Zuiderzeewerken en nog immer besteedt hij relatief veel tijd aan deze functies. Uit dit adviseurschap zijn lidmaatschappen van verschillende commissies voortgevloeid, w.o. dat van de Zuiderzee Commissie. De rol van de planoloog Hofstee beperkt zich echter in het vlak van beleidsvorming niet tot het inpolderings- en kolonialisatiegebeuren in 's lands midden. Zijn planologische inbreng vindt ook plaats in dat voor de ruimtelijke vormgeving in ons goede vaderland belangrijke gezelschap, dat Rijks Planologische Commissie wordt genoemd.

De opsomming van het 'anderssoortig maatschappelijk hulpbetoon' door de hoogleraar-beheerder van de afdeling een kwart eeuw na zijn benoeming te Wageningen is geenszins volledig geweest. Ingegaan werd slechts op die activiteiten, die het meest belangrijk leken wat betreft hun invloed op het maatschappelijk gebeuren. Uit die activiteiten komt naar voren een man, wiens maatschappelijk engagement betrekking heeft op zeer uiteenlopende aspecten van de moderne samenleving: de planologie, het onderwijs- en wetenschapsbeleid, de statistische informatieverschaffing, maar ook het bankwezen. Uit het engagement resulteert een belangrijke invloed op de ontwikkelingsgang van de Nederlandse maatschappij. Interessant is hierbij, dat Hofstee, ondanks zijn gewichtige rol in de besluitvorming op cruciale punten, nauwelijks in de publiciteit treedt. Indien hem eerzucht niet vreemd is, dan vestigt hij toch in en door de aard van zijn beleidsvormende activiteiten de indruk, meer te worden gestuwd door plichtsgevoel dan door eerzucht. Wie hem bijna 20 jaar van zeer nabij heeft meegemaakt, weet overigens, dat die indruk strookt met de werkelijkheid.

Hiervoor werd zeer summier het 'anderssoortig maatschappelijk hulpbetoon' van de afdeling anno 1971 geschetst. Onder de aandacht werden gebracht zowel activiteiten van intentioneel kortstondige aard als activiteiten van naar bedoeling duurzaam

karakter. Ook in de voorgaande jaren was het wetenschappelijk corps van de afdeling bezig met activiteiten buiten de sfeer van onderwijs en onderzoek, die, ofwel op zaken van de korte termijn, dan wel op zaken met duurzaam karakter betrekking hadden. De ene medewerker investeerde meer, de ander minder energie en tijd in zulke zaken. Onder datgene wat door anderen dan Hofstee werd verricht, kan bijv. worden genoemd het voeren van de redactie van twee internationale vaktijdschriften, waaronder *Sociologia Ruralis*. Ook in het verleden was de situatie echter deze, dat het totaal van Hofstee's activiteiten naar omvang en betekenis verre dat van enig ander lid van het corps overtrof. Beperken wij ons dan ook hierna tot het voornaamste van wat hij deed, dan stuiten wij opnieuw op activiteiten, die hiervoor reeds werden vermeld. Zijn adviseurschap bij de Dienst IJsselmeerpolders en de Dienst voor de Zuiderzeewerken dateert reeds van vòòr zijn benoeming te Wageningen, zijn lidmaatschap van de Centrale Commissie voor de Statistiek is reeds een lidmaatschap van jaren, enz. Er is blijkbaar veel continuïteit in de activiteiten in de sfeer van de beleidsvorming, waartoe Hofstee zelf het initiatief nam of waartoe men hem uitnodigde. Anderzijds blijkt, dat de hoogleraar-beheerder ook in deze sfeer evenzeer als in het onderzoek de figuur van de initiator en stimulator is, die zich op een gegeven moment terugtrekt en de voortzetting van het werk aan anderen kan toevertrouwen. Initiator en stimulator is hij o.m. geweest ten aanzien van het Landbouw-Economisch Instituut (Afdeling Streekonderzoek), de aanzienlijke verandering van de agrarische voorlichting (voorlichtingsonderzoek en creatie ener agrarisch-sociale voorlichting), het Isonevo (met het daaruit voortgekomen Siswo) en de Europese Vereniging voor Agrarische Sociologie. Laatstgenoemde vereniging, die belangrijk heeft bijgedragen tot de communicatie van de Europese 'rural sociologists', werd op Hofstee's initiatief opgericht te Wageningen in 1957. Vanaf de oprichting tot augustus 1970 was hij haar voorzitter. (Het verenigingsorgaan is het hiervoor genoemde *Sociologia Ruralis*, waarvan Constandse de actieve hoofdredacteur was.) Onderwijl mag niet volledig voorbijgegaan worden aan activiteiten uit het verleden, waarbij Hofstee niet zozeer de initiator en animator alswel de continuator van het reeds geïstitutionaliseerde of de mede-uitvoerder van opgaven van de korte termijn was. Zo was hij zeer geruime tijd lid van het Bestuur der Landbouwhogeschool, had hij deel aan het werk van de Adviescommissie voor het Tuinbouwvestigingsplan en was hij (in meer recente tijd) lid van de Commissie Voorbereiding Onderzoek Toekomstige Maatschappijstructuur (de Commissie-De Wolff).

In zijn positie van voorzitter van de Europese Vereniging voor Agrarische Sociologie was Hofstee uiteraard voorgrondfiguur. In die positie trad hij voor het voetlicht tijdens de door de vereniging georganiseerde congressen te Leuven, Oslo, St. Wolfgang, Dyon, Maynooth (Ierland), Enschede en Münster. Er is aanleiding om hierop te wijzen, omdat het zo scherp contrasteert met zijn onmiskenbare eigenlijke voorkeur, nl., zich in te zetten, terwijl de schijnwerpers der publiciteit niet op hem gericht zijn. De hoogleraar-beheerder van de afdeling was steeds de beleidsvormer met de kennelijke preferentie voor het communiceren en beslissen binnen de beslotenheid van het kleine, hechte team. Het was niet, omdat hij reden had, de publiciteit te vrezen. Daar, waar

hij publiekelijk sprak, hoorde men weliswaar geen begenadigd spreker, maar wel altijd een man, die zonder rethoriek wist te overtuigen door zijn solide kennis van zaken en zijn groot inzicht. Voorts kon degen, die hem beter had leren kennen, nooit angst voor het grote gehoor bij hem ontdekken. Zijn voorkeur voor het optreden binnen de kleine, besloten kring is dan ook vrijwel zeker niet terug te voeren tot een compensatiebehoefte. Doordat hij echter als beleidsvormer bijna steeds zijn bijdragen leverde en nog levert achter de gesloten deuren van bestuurs- en commissiekamers, had het gemakkelijk kunnen gebeuren, dat zijn indrukwekkend aandeel in belangrijke ontwikkelingen binnen en buiten naoorlogs Nederland te zeer verhuld zou zijn gebleven. Het is niet onwaarschijnlijk, dat het hem zelf weinig zou hebben gedeerd, wanneer 25 jaar na de totstandkoming der afdeling sociologie en sociografie zijn doopceel ongelicht zou zijn gebleven. De minderen van de ritmeester zou het wel hebben gedeerd. Dat is niet het geval, omdat zij geheel critiekloos tegenover hem zouden staan, laat staan: hem zonder reserve zouden adoreren. Zo vragen zij zich bv. weleens af, of, niettegenstaande de zichtbare resultaten van het werk van de beleidsvormer Hofstee, hun ritmeester in het totaal van zijn activiteiten geen groter plaats aan het eigen onderzoek had moeten inruimen. Bij hun critiek op zijn activiteit en ook soms op zijn persoon zijn zij zich evenwel klaar bewust, dat Hofstee een schaarse waarde vertegenwoordigt, waarop het licht van de publiciteit mag vallen. Die waarde is een samengestelde. Eén van haar componenten is uitzonderlijke intellectualiteit, maar het is niet de voornaamste. Veel voornamer componenten zijn er twee uit de sfeer van de moraliteit: nooit aflatend onbaatzuchtig ijveren voor de publieke zaak en volstrekte integriteit. De minderen zitten, eerlijk gezegd, ietwat met Hofstee in hun maag. Hij is voor hen toch vooral de personificatie van een morele houding, welke hen belast met persoonlijke insufficiëntiegevoelens, maar welke tevens in de wereld van vandaag en morgen als inspiratiebron nodig blijft.

1.8. TEN BESLUITE

Na de Tweede Wereldoorlog vond in Nederland, in duidelijk onderscheid van de buurlanden, in snel tempo een institutionalisering en professionalisering van de sociologiebeoefening plaats. Zonder uitzondering openden de universiteiten hun poorten voor de student in een wetenschap, die door velen aanvankelijk als een soort verwetenschappelijking van het socialisme werd opgevat, de sociologie. Verschillende hogescholen volgden het voorbeeld van de universiteiten. De collegezalen, beschikbaar voor de opleiding in de nieuwe studierichting, raakten snel gevuld. Terwijl begonnen was met een handjevol studenten, voltrok zich na luttele jaren al de massificatie binnen de sociologische studierichting. Niettemin vonden de afgestudeerden doorgaans gemakkelijk emplooi in posities, die toegesneden waren op hun wetenschappelijke vorming. Sociologie en socioloog werden tot niet meer uit de samenleving weg te denken gegevenheden.

Sociologie en socioloog zouden in onze nationale samenleving niet de betekenis

hebben kunnen verkrijgen, die zij verkregen, had in die samenleving de latente behoefte aan hen ontbroken. Lijdt dit geen twijfel, de institutionalisering en professionalisering van de sociologiebeoefening hier te lande is intussen een proces geweest, gestuwd door het inzicht en het enthousiasme van een kleine groep mensen. Enorm veel werk is door hen verzet om binnen het academisch milieu een sociologiebeoefening te ontwikkelen, die de achting van de buitenlandse vakgenoot kon verwerven. Door hen is tevens voortdurend geijverd voor de penetratie van sociologie en sociologiebeoefening daar, waar beleid werd geformuleerd en/of uitgevoerd. Wordt nu gevraagd naar de rol van de afdeling inzake de met een paar woorden hiervoor aangeduide institutionalisering en professionalisering, dan kan worden geantwoord, dat deze veelbetekenend is geweest. Weliswaar werden te Wageningen nog relatief weinig sociologen opgeleid, maar, dat er überhaupt werden opgeleid binnen het raam van een landbouwhogeschool, is uniek voor gans Europa. Weliswaar bleef ook het wetenschappelijk corps beperkt van omvang, maar de onderzoekbijdrage, die het leverde, is zeker zo omvangrijk als die van menige grotere sociologische afdeling in binnen- en buitenland. Het is evenwel niet juist, de betekenis van de afdeling sociologie en sociografie ten aanzien van de institutionalisering en professionalisering van de sociologiebeoefening in Nederland uitsluitend af te meten in termen van studentenaantallen en onderzoekbijdragen. Die betekenis ligt ook en vooral in de mate, waarin vanuit de afdeling gepenetreerd werd in de maatschappij door enerzijds de popularisatie van het sociologisch inzicht en anderzijds de influencering van het beleid. Gedachten over het welzijn van de bevolking en daaronder in het bijzonder de plattelandsbevolking, welke zich binnen de afdeling vormden, vonden hun neerslag in het beleid van de nationale overheid en in de creatie van nieuwe instituties.

Zo de aanmerkelijke bijdrage tot de institutionalisering en de professionalisering der sociologie van uit een kleine sociologische afdeling in een voor de grotestadsbewoner obscure provincieplaats positief te waarderen zou zijn, dan moet zij toch in de eerste plaats worden gewaardeerd als de bijdrage van het hoofd dier afdeling. De overige medewerkers hebben er niet de minste moeite mee, te erkennen, dat hij ten aanzien van de kernzaken, waar het ook om ging, duidelijk hun meerdere was en bleef.

2. MAX WEBER ALS AGRARISCH SOCIOLOOG*

Q. J. MUNTERS

2.1. INLEIDING

Voor zover dat valt te overzien, is er nog geen sprake van enige vermindering in de belangstelling voor het omvangrijke oeuvre van Max Weber (1864–1920). Nog steeds verschijnen er jaarlijks tal van publikaties over zijn werk en niets wijst erop, dat daar binnenkort een eind aan zou komen. Men kan zeggen dat de grootheid van de meester, niettegenstaande de soms scherpe kritiek die zijn geschriften de afgelopen vijftig jaar hebben opgeroepen, nooit serieus in twijfel is getrokken. Al tijdens zijn leven genoot Weber op het terrein van verschillende vakwetenschappen een grote reputatie. Wat hij te zeggen had – als jurist, als historicus, als econoom, als socioloog – was in de regel fundamenteel, zó fundamenteel dat men er tot op de dag van vandaag acht op slaat.

Hoewel Weber zich op het terrein van verschillende wetenschappen heeft bewogen, is hij toch in geen van deze wetenschappen zo ‘klassiek’ geworden als in de sociologie¹. Erg verwonderlijk is dat niet: hele takken en probleemvelden van de hedendaagse sociologie zijn haast ondenkbaar zonder zijn bijdrage. Men kan daarbij aan de godsdienst- en rechtssociologie denken, maar evengoed aan bv. de muzieksociologie en aan de politieke en industriële sociologie².

Men mist in dit rijtje de agrarische sociologie. Was Weber dan geen agrarisch socioloog – desnoods avant la lettre?

2.2. MAX WEBER EN ‘HET AGRARISCHE’

Wanneer ik de vraag naar de agrarische *sociologie* in het werk van Weber nog even laat rusten en eerst let op de belangstelling die hij in zijn geschriften voor agrarische of

* Bij het schrijven van deze bijdrage heb ik dankbaar gebruik kunnen maken van literatuurgegevens die afkomstig zijn uit het Max Weber archief te München en die mij door Dr E. Tellegen te Amsterdam ter inzage werden aangeboden; op deze plaats betuig ik daarvoor gaarne mijn oprechte dank.

¹ E. Tellegen, *De sociologie in het werk van Max Weber*. Meppel, 1968, p. 1.

² B. C. van Houten, ‘Max Weber, een der klassieken van de sociologie’, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 21 april 1964.

rurale vraagstukken *als zodanig* ten toon spreidt, dan is een eerste konklusie, dat Weber zich daarmee gedurende een reeks van jaren intensief heeft bezig gehouden. In 1891 voltooide hij zijn 'Habilitationsschrift' als eerste studie op dit terrein; daarna volgde de ene publikatie na de andere, eerst met korte, later met langer tussenpozen, tot 1909. Sommige daarvan zijn in geen nederlandse bibliotheek te vinden en genieten dan ook weinig of geen bekendheid. Juist daarom is het de moeite waard om van Webers belangrijkste geschriften op dit terrein een zo volledig mogelijk overzicht te geven³.

- (1) 1891 *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*, Stuttgart.
- (2) 1892 *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland* (Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Band 55).
- (3) 1892 'Privatenquäten' über die Lage der Landarbeiter (Mitteilungen des Evangelisch-sozialen Kongresses, April (p. 3-5), Juni (p. 3-6), Juli (p. 1-5)).
- (4) 1893 *Die Erhebung des Vereins für Sozialpolitik über die Lage der Landarbeiter* (Das Land, jrg. I, p. 8-9, 24-26, 43-45, 58-59, 129-130, 147-148).
- (5) 1893 *Die Erhebung des Evangelisch-sozialen Kongresses über die Verhältnisse der Landarbeiter Deutschlands* (Die christliche Welt; Evangelisch-Lutherisches Gemeindeblatt für Gebildete aller Stände, jrg. VII, p. 535-540).
- (6) 1893 *Die ländliche Arbeitsverfassung* (later opgenomen in: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen, 1924, p. 444-469).
- (7) 1894 *Argentinische Kolonistenwirtschaften* (Deutsches Wochenblatt, jrg. VII, no. 2, p. 20-22; no. 5, p. 57-59).
- (8) 1894 *Entwicklungstendenzen in der Lage der ostelbischen Landarbeiter* (later opgenomen in: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen, 1924, p. 470-507).
- (9) 1894 *Die deutsche Landarbeiter* (Bericht über die Verhandlungen des 5. Evangelisch-sozialen Kongresses, p. 61-82, p. 92-94).
- (10) 1898 *Agrarverhältnisse im Altertum* (Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 2de druk, deel I, p. 57-85).
- (11) 1904 *The relations of the rural community to other branches of social science* (Congress of arts and science, universal exposition, St. Louis; edited by Howard J. Rogers, Boston/New York, 1906, vol. VII, p. 725-746).
- (12) 1904 *Agrarstatistische und sozialpolitische Betrachtungen zur Fideikommissfrage in Preussen* (later opgenomen in: Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik, Tübingen, 1924, p. 323-393).
- (13) 1909 *Antike Agrarverfassung* (Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 1. Auflage, I. Band, Sp. 233-237).
- (14) 1909 *Agrarverhältnisse im Altertum* (later opgenomen in: Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen, 1924, p. 1-288).

Webers belangstelling voor historische (nrs. 1, 10, 13 en 14) en aktuele (nrs. 2 t/m 9, 11 en 12) agrarische vraagstukken is dus onmiskenbaar. Is dat een voldoende reden om Weber tot de agrarische *sociologen* te rekenen?

Paul Honingsheim, die tot Webers beste vrienden heeft behoord en die voor zover mij bekend als eerste en tot dusver misschien wel enige getracht heeft om hem als agrarisch socioloog te belichten⁴, maakt geen probleem van die vraag en lijkt geneigd

³ Een complete bibliografie van Webers oeuvre is te vinden in: J. Winckelmann, *Max Weber - Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*, Stuttgart, 1956, p. 490-502.

⁴ P. Honingsheim, 'Max Weber As Rural Sociologist', *Rural Sociology*, 1946, vol. 11, no. 3, p. 207-218.

om Webers publikaties over agrarische vraagstukken zonder aarzeling tot de (agrarisch-) sociologische literatuur te rekenen, afgezien alleen van de duidelijk historische essays. Dat er echter alle reden is om op dit punt voorzichtig te zijn, wordt duidelijk wanneer men bedenkt dat Weber de hierboven opgesomde geschriften zonder uitzondering vóór het jaar 1909 voltooide, d.w.z. in een tijd waarin hij zich nog niet met de sociologie vereenzelvigde en waarin hij nog niet als socioloog op de voorgrond trad. Niet ten onrechte heeft E. Tellegen m.b.t. Webers oeuvre van vóór 1909 dan ook opgemerkt: 'Noch Weber zelf noch zijn tijdgenoten hebben daarin aanvankelijk een bijdrage gezien aan een wetenschap die met de term sociologie kan worden aangeduid. Men kon Weber naar keuze in de eerste plaats een jurist, econoom of historicus noemen, maar zeker niet een socioloog. Pas nadat hij in 1909 bij de oprichting van de 'Deutsche Gesellschaft für Soziologie' betrokken was, begon hij sociologische grondbegrippen te formuleren en diende hij zijn publicaties als sociologische studies aan'⁵.

Weber zal zich zelf dus niet tot de agrarische sociologen hebben gerekend – gesteld al dat zulks überhaupt mogelijk was, want er was in Duitsland in die jaren feitelijk nog geen sprake van wat thans agrarische sociologie wordt genoemd⁶. Dit alles doet het vermoeden rijzen, dat Webers mogelijke bijdrage aan de agrarische sociologie hooguit 'impliciet' kan zijn geweest. Zo dat vermoeden juist is, waaruit bestond die bijdrage dan?

2.3. MAX WEBER IN DE AGRARISCHE SOCIOLOGIE

Alvorens op deze vraag in te gaan – op de vraag dus naar de agrarische sociologie in Webers oeuvre –, wil ik de vraagstelling min of meer omdraaien en de plaats aan de orde stellen die Weber inneemt in de agrarisch-sociologische literatuur.

Omdat de agrarische sociologie zich in Amerika eerder en op verschillende punten ook enigszins anders ontwikkelde dan in Europa, wil ik het gestelde probleem eerst trachten te belichten met betrekking tot de Amerikaanse en daarna met betrekking tot de Europese literatuur.

1. Raadpleegt men de belangrijkste algemene overzichtswerken van de geschiedenis van de agrarische sociologie in de USA, dan krijgt men niet de indruk dat Webers publikaties daarop een stempel hebben gedrukt. Sterker nog: de invloed die Weber heeft uitgeoefend op de Amerikaanse agrarische sociologie is vrijwel te verwaarlozen. In zijn overzichtswerk *The Growth of a Science*, waarin Edmund deS. Brunner een schets geeft van de ontwikkeling van de Amerikaanse agrarische sociologie vanaf het begin van deze eeuw, noemt de auteur de naam van Weber slechts eenmaal – en dan nog ter-

⁵ E. Tellegen, *loc.cit.*

⁶ Vgl. Leo Drescher, *Agrarökonomik und Agrarsoziologie. Über die Aufgaben und Grenzen der Agrarwissenschaften. Ein Vergleich zwischen der Entwicklung in Deutschland und der in den Vereinigten Staaten von Amerika*. Jena, 1937, p. 63 e.v.

loops en in een voetnoot⁷. In Lowry Nelsons *Rural Sociology: Its Origin and Growth in the United States* is nauwelijks méér plaats voor Weber ingeruimd⁸.

Deze algemene eerste indruk wordt slechts versterkt wanneer men Amerikaanse inleidingen, handboeken, readers e.d. op het gebied van de agrarische sociologie raadpleegt. In vele daarvan – ik denk bijvoorbeeld aan die van Carl C. Taylor⁹, Newell Le Roy Sims¹⁰ en Lowry Nelson¹¹ – wordt met geen woord over Weber gerept. Charles P. Loomis en J. Allan Beegle gunnen Weber in hun *Rural Sociology: The Strategy of Change*¹² niet meer dan slechts één enkele voetnoot. Even minimaal is de aandacht die Weber krijgt in publikaties als die van bv. P. A. Sorokin & Carle C. Zimmerman¹³, Alvin L. Bertrand¹⁴ en Walter L. Slocum¹⁵.

Voor zover ik dat heb kunnen nagaan, wordt de enige uitzondering gevormd door het bekende textbook van Loomis & Beegle¹⁶. Hoewel men de naam van Weber daarin veelvuldiger aantreft dan in alle zojuist gereleeverde boeken bij elkaar, moet men zich toch geen overdreven voorstelling maken van de aan zijn werk geschonken aandacht. Wanneer de schrijvers de naam van Weber laten vallen, is dat meestal in een voetnoot en dan nog vaak alleen maar om een bepaalde publikatie van of over hem voor verdere studie aan te bevelen; op de inhoud van het betreffende werk wordt dan niet ingegaan. Soms krijgt men de indruk dat Loomis en Beegle het oeuvre van Weber niet zelf gelezen hebben, ook niet in vertaling: zij citeren Weber vaak niet rechtstreeks maar uit Talcott Parsons' *The Structure of Social Action*. Opmerkelijk is ook dat, wanneer de schrijvers gewag maken van Webers werk, zij verwijzen naar zijn bekende essays over klassen en standen, protestantisme en kapitalisme, bureaucratie, macht e.d., maar nimmer naar zijn 'agrarische' geschriften.

Paul Honigsheim heeft over Weber opgemerkt: 'While he was known in Europe as much for his rural sociological interests as for his researches in historical and theoretical fields, in the USA he is known almost exclusively, not as a rural sociologist, but as a methodologist and pioneer in the field of the sociology of religion'¹⁷.

Voor zover deze opmerking betrekking heeft op Webers onbekendheid als agrarisch socioloog in Amerika, is er geen reden om de juistheid ervan in twijfel te trekken, zelfs

⁷ Edmund deS. Brunner, *The Growth of a Science. A Half-Century of Rural Sociological Research in the United States*. New York, 1957.

⁸ Minneapolis, 1969.

⁹ Carl C. Taylor, *Rural Sociology In Its Economic, Historical and Psychological Aspects*. New York/London, 1933.

¹⁰ Newell Le Roy Sims, *Elements of Rural Sociology*. New York, 1946, 3e druk.

¹¹ Lowry Nelson, *Rural Sociology*. New York, 1948.

¹² New Jersey, 1957.

¹³ P. A. Sorokin & Carle C. Zimmerman, *Principles of Rural-Urban Sociology*. New York, 1929.

¹⁴ Alvin L. Bertrand (ed.), *Rural Sociology: An Analysis of Contemporary Rural Life*. New York, 1958.

¹⁵ Walter L. Slocum, *Agricultural Sociology: A Study of Sociological Aspects of American Farm Life*. New York, 1962.

¹⁶ Charles P. Loomis & J. Allan Beegle, *Rural Social Systems*. New York, 1950.

¹⁷ Paul Honigsheim, *op.cit.*, p. 208.

niet wanneer men bedenkt dat de uitspraak in kwestie al meer dan een kwart eeuw geleden werd gedaan. Of Weber echter in Europa wel een grote bekendheid als agrarisch socioloog zou genieten, is zeer de vraag. Wat Honingsheim tot de geciteerde uitspraak bracht, zal wel nooit meer achterhaald worden. Hoe het in de Europese agrarische sociologie in werkelijkheid is gesteld met de belangstelling voor en bekendheid met Webers oeuvre, zal nu worden nagegaan.

2. In de *duitse*¹⁸ en *franse*¹⁹ literatuur op het gebied van de agrarische sociologie treft men de naam van Max Weber slechts zeer sporadisch aan; hetzelfde kan ten aanzien van de *nederlandse* agrarisch-sociologische literatuur worden opgemerkt. Evert W. Hofstee, de grondlegger van de Nederlandse agrarische sociologie, schenkt voor zover mij bekend in zijn talrijke publikaties nergens expliciet aandacht aan Weber. Bladert men in de onder leiding van Hofstee tot stand gekomen proefschriften van bijvoorbeeld A. Maris, A. K. Constandse, B. Benvenuti, A. W. van den Ban, R. Bergsma, J. H. W. Lijfering en A. T. J. Nooij, dan blijkt daarin nergens met ook maar een enkel woord over Weber of zijn werk gerept te worden. Alleen in de dissertatie van E. Abma en in die van A. J. Wichers wordt in beide gevallen éénmaal naar Weber verwezen²⁰.

Nu mene men niet, dat Hofstee, om mij nu maar tot hem te beperken, het oeuvre van Weber – of althans een aantal van Webers geschriften – niet zou kennen. Men behoeft slechts zijn gestencilde collegediktaten uit de vijftiger en zestiger jaren door te bladeren om al spoedig tot de konklusie te komen, dat hij wel degelijk heeft kennis genomen van met name Webers wetenschapstheoretische geschriften.

Het merkwaardige is eigenlijk, dat Hofstee niet met Weber uit de voeten schijnt te kunnen wanneer hij stapt uit zijn rol als docent. Weber komt dan als 't ware buiten zijn horizon te liggen; hij kan er niets meer mee aan.

Er wordt wel eens gezegd dat Hofstee allerlei theoretische overwegingen en gezichtspunten in zijn publikaties pleegt 'onder te ploegen'. Ik betwijfel of deze wageningse uitdrukking ook van toepassing is op Weber en diens plaats in het oeuvre van Hofstee. Het ligt veel meer voor de hand, te veronderstellen dat Hofstee eenvoudig aan Weber

¹⁸ Vgl. Leo Drescher, *op.cit.*, p. 66, 73, 77; J. Allan Beegle & Paul Honigsheim, 'Agrar- und Stadtsoziologie', in: G. Eisermann (Hrsg.), *Die Lehre von der Gesellschaft*. Stuttgart, 1958, p. 374 e.v.; P. von Blanckenburg, *Einführung in die Agrarsoziologie*. Stuttgart, 1962 (maakt in het geheel geen melding van Weber).

¹⁹ Vgl. G. Friedmann (édit.), *Villes et Campagnes; Civilisation urbaine et Civilisation rurale en France*. Paris, 1953; H. Mendras, *Études de sociologie rurale*. Paris, 1953; idem, *Sociologie rurale*. Paris, 1957; idem, *Sociologie de la campagne française*. Paris, 1959; idem, 'Objet, methode et organisation de la sociologie rurale', in: *Économie Rurale*, 1961, no. 47, p. 68–71; idem, 'Les études de sociologie rurale en Europe', *Sociologia Ruralis*, 1960, vol. I, no. 1, p. 15–34; idem, 'Agrarische Sociologie', in: G. Gurvitch (édit.), *Handboek van de Sociologie-2*. Utrecht-Antwerpen (Aula 362), 1968, p. 103–127.

²⁰ Ook in de overige proefschriften die onder leiding van Hofstee tot stand kwamen, ontbreekt elke verwijzing naar Webers oeuvre; ik heb de namen van de auteurs hier niet genoemd omdat het proefschriften betreft die indertijd uitdrukkelijk niet als *sociologische* studies werden gepresenteerd. Voor een volledig overzicht van Hofstee's promovendi 1950–1970 zij verwezen naar de bijlage van deze bundel.

geen boodschap heeft gehad. Zó vreemd is dat toch niet? Waarom zou Hofstee zich in dit opzicht onderscheiden van de al genoemde Amerikaanse, Duitse en Franse auteurs? Een vergelijking met iemand als P. J. Bouman dringt zich hier op. Misschien is Bouman de beste Weber-kenner die ons land rijk is; in ieder geval heeft hij nooit nagelaten om in woord en geschrift uiting te geven aan zijn verering voor Weber en om te erkennen dat Weber grote invloed heeft uitgeoefend op zijn denken. Maar deze zelfde Bouman zwijgt over Weber wanneer hij zich wijdt aan landbouwhistorische studies²¹. Had ook Bouman – op dit terrein – geen boodschap aan Weber?

De vraag is in feite: kan men, doelend op Webers 'agrarische' geschriften, überhaupt wel spreken van agrarisch-sociologische studies? Kan men dat doen ten aanzien van al deze geschriften of misschien slechts ten aanzien van sommige? Zoals gezegd: Weber heeft de betreffende studies zelf nooit onder een sociologische noemer geplaatst. De vraag is nu dus, of er desondanks toch niet een brok 'impliciete' sociologie in aanwijsbaar is.

2.4. DE AGRARISCHE SOCIOLOGIE IN HET WERK VAN MAX WEBER

Bij het zoeken naar een bevredigend antwoord op de vraag naar de 'impliciete' agrarische sociologie in het werk van Max Weber zal ik mij noodgedwongen moeten beperken tot de meergenoemde 'agrarische' geschriften, hoezeer ook erkend moet worden dat Weber zich ook in andere publikaties soms diepgaand met agrarische of daarmee verband houdende verschijnselen heeft bezig gehouden²².

Zoals al eerder werd aangegeven, zijn deze geschriften in twee categorieën in te delen: (1) historische studies en (2) studies die handelen over meer actuele problemen.

1. *Historische studies*

Tot deze categorie behoren 'Die römische Agrargeschichte' van 1891, vervolgens de beide, onder dezelfde titel in 1898 resp. 1909 verschenen bijdragen over de 'Agrarverhältnisse im Altertum'²³ en tenslotte de ook in 1909 verschenen 'Antike Agrarverfassung'. Omdat in deze laatste publikatie geen nieuwe gezichtspunten naar voren worden gebracht, zal ik er verder geen aandacht aan schenken.

'Die römische Agrargeschichte' is in zekere zin typerend voor Webers oeuvre: de vaak

²¹ Vgl. P. J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843–1943*. Wageningen, 1946; idem, 'Maatschappelijke Toestanden' (hfdst. V), 'Landbouworganisaties' (hfdst. VIII), 'De Landbouw op de Zeeklei' (hfdst. XI) en 'De Tuinbouw' (hfdst. XVII), in: Z.W. Sneller e.a., *Geschiedenis van de Nederlandse Landbouw 1795–1940*. Groningen, 1951 (2de dr.).

²² Vgl. Paul Honigsheim, 'Max Weber as Historian of Agriculture and Rural Life', *Agricultural History*, 1949, vol. 23, p. 179–180; idem, 'Max Weber as Rural Sociologist', *op.cit.*, p. 208–209.

²³ De in 1909 verschenen bijdrage is, vergeleken met die van 1898, op sommige punten letterlijk gelijklopend, op andere punten uitgebreider en op weer andere punten soms iets beknopter.

lang-ademige uitweidingen, de ingewikkelde zinskonstrukties en het veelvuldig gebruik van niet in duitse equivalenten overgezette latijnse termen komen de leesbaarheid ervan niet ten goede.

Het is in het bestek van deze bijdrage niet mogelijk om veel méér te doen dan enkele kwesties te noemen die Weber in zijn studie te berde heeft gebracht; slechts een enkele gedachtengang kan even worden aangestipt.

Wat de aan de orde gestelde kwesties betreft: die zijn even veelvuldig als uiteenlopend. Weber bespreekt methoden van landmeting en van waardebepaling van land; hij bespreekt de rol van de plebejers in het oude Rome bij de ontwikkeling van 'Flurgemeinschaft' naar privé-grondbezit; hij gaat in op de rechtsregels die werden toegepast bij de toewijzing van land aan romeinse oorlogsveteranen, enz. – om tenslotte kwesties aan te roeren als bv. het oorspronkelijke karakter van het middeleeuwse feodalisme en van de germaanse nederzettingvormen.

Het interessante bij dit alles is, dat Weber deze en dergelijke kwesties beschrijft in relatie met een soort 'klassenstrijd', d.w.z. in relatie met een reeks manifeste of latente sociale conflicten tussen patriciërs, sociaal gestegen plebejers, pachters en slaven of lijfeigenen. Een goed voorbeeld van Webers aanpak wordt gevormd door zijn analyse van het ontstaan van bepaalde vormen van 'agrarisches kapitalisme'. Weber redeneert daarbij ongeveer als volgt. In het oude Rome namen de plebejers aanvankelijk een min of meer afhankelijke positie in t.o.v. de patriciërs. Door als infanteriesoldaten deel te nemen aan de romeinse oorlogsvoering, konden ze naderhand aanspraken doen gelden op een deel van de zgn. *ager publicus*, het oorspronkelijk braakliggende land dat staatseigendom was (later ging men er ook veroverde gebieden toe rekenen). Toen het de plebejers gelukte om een overgang van *ager publicus* naar *ager privatus* (privé-grondbezit) te bewerkstelligen, gingen ze zich meer en meer interesseren voor een verdere expansie van het romeinse rijk, ook buiten Italië. Aanvankelijk leefden ze nog in stedelijke centra, waar ze actief deel konden nemen aan het politieke leven en waar vanuit ze hun landerijen konden beheren. Deze landerijen werden verpacht aan zgn. *Kolonen* en in kultuur gebracht door slaven. Nadat een einde gekomen was aan de romeinse expansie trokken de grondbezitters zich om verschillende redenen meer en meer uit de stedelijke centra terug om zich te vestigen op hun landgoederen (de zgn. *villa's*). Dit alles had ingrijpende konsekventies, niet alleen voor de stedelijke centra (die een kwijnend bestaan gaan leiden) en voor het economisch leven (er is sprake van een ontwikkeling van Geldwirtschaft naar Naturalwirtschaft), maar ook voor de niet-urbane samenleving: Weber signaleert de opkomst van een 'ländliche Kultur' en van een sociale structuur waarvan de continuïteit gewaarborgd zal blijven tot diep in de middeleeuwen. Wanneer de grenzen van het romeinse rijk naderhand steeds verder naar het zuiden worden opgerold door binnenvallende germaanse stammen, werpen deze de bestaande samenlevingsorde niet omver: er blijft een grondbezittende bovenlaag, een sociale tussenlaag die gevormd wordt door pachters, en een onderlaag van slaven of lijfeigenen. De middeleeuwse feodale samenlevingsorde is, aldus beschouwd, een romeinse erfenis.

Met deze summiere uiteenzetting moet hier worden volstaan; voor uitvoeriger beschouwingen en commentaren verwijs ik gaarne naar de al genoemde publikaties van Tellegen en Honigsheim²⁴.

Webers artikelen over '*Agrarverhältnisse im Altertum*' zijn uiteraard breder van opzet dan de zojuist besproken studie: hij richt zijn aandacht daarin niet langer alleen op de romeinse agrarische geschiedenis, maar ook op die van diverse andere antieke kultuurcentra: Mesopotamië, Egypte, Israël en Griekenland.

Webers inleidende beschouwingen hebben een algemeen karakter. Hij maakt daarin o.a. interessante vergelijkingen tussen de nederzettingsvormen en de sociale organisatie die destijds in Europa en in Oost-Azië werden aangetroffen. In het algemeen kan men zeggen dat deze nederzettingen pas konden ontstaan nadat de oorspronkelijke bevolking het nomadenbestaan had opgegeven. Van enorme betekenis voor de inrichting van het sociale leven acht Weber het feit, dat de nomaden in Europa van oudsher meer op veeteelt en die in Azië meer op akkerbouw waren georiënteerd. Dit betekende o.a., dat er in Europa sociale eenheden konden ontstaan die met de term '*Flurgemeinschaft*' worden aangeduid, terwijl dergelijke gemeenschappen in Oost-Azië ontbraken omdat men daar het instituut van de gemeenschappelijke weidegebieden niet kende.

Aan fysisch-geografische milieufactoren kent Weber geen determinerende betekenis toe; hij let veeleer op de gevolgen voor het maatschappelijk leven van het menselijk ingrijpen in het natuurlijke milieu. Zo acht hij het feit dat in het oude Egypte grote irrigatiewerken werden aangelegd van enorm belang voor het ontstaan van een bureaukratisch bestuursapparaat, een z.i. noodzakelijke voorziening om op efficiënte wijze de aanleg van deze irrigatiewerken alsmede het toezicht erover en het onderhoud ervan te kunnen realiseren. Volgens Weber zou het machtige staatsapparaat ertoe hebben bijgedragen dat de samenleving in het oude Egypte een sterk geïntegreerde eenheid ging vormen, waardoor o.a. de behoefte ontbrak om (bv. door voorvader-verering) de familie-eenheid als aparte sociale eenheid te benadrukken.

Opnieuw moet gesteld worden dat het bestek van deze bijdrage een uitvoeriger en meer gedetailleerde beschouwing over Webers '*Agrarverhältnisse im Altertum*' niet toestaat²⁵. Rampzalig is dat gelukkig niet: er is voldoende materiaal bijeengebracht om enkele konklusies te rechtvaardigen.

Overzien we de beide zojuist besproken studies en letten we op Webers aanpak van de behandelde vraagstukken, dan kan om te beginnen worden opgemerkt dat we hier te maken hebben met *historische* studies, niet alleen in de zin van 'het verleden betreffende', om met Tellegen te spreken, maar ook in deze zin dat er sprake is van een individualiserende werkelijkheidsbenadering²⁶.

²⁴ E. Tellegen, *op cit.*, p. 15-22; P. Honigsheim, 'Max Weber as Historian of Agriculture and Rural Life', *op.cit.*, p. 195-199.

²⁵ Voor uitgebreider uiteenzetting over deze materie zij verwezen naar E. Tellegen, *op.cit.*, p. 22-25 en P. Honigsheim, *op.cit.*, p. 188-195.

²⁶ Vgl. E. Tellegen, *op.cit.*, p. 69, 87.

Daarbij beperkt Weber zich niet louter tot de agrarische geschiedenis. Zijn blik overziet een veel breder terrein: dat van de sociale en economische geschiedenis in ruimere zin²⁷. Weber pleegt agrarische ontwikkelingen in verband te brengen met ontwikkelingen en verschijnselen in andere sectoren van het maatschappelijk en economisch leven – en omgekeerd. Het is met name door deze benadering, dat het mogelijk is om de besproken studies als een voorbeeld van *sociologische geschiedschrijving* op te vatten²⁸. Tellegen konkludeert niet ten onrechte: ‘De stelling dat Weber m.n. in zijn agrarisch-historische studies tot een benadering van “feiten die in het verleden plaats vonden” kwam, die sociologisch genoemd kan worden, is zeker te verdedigen. De uiteenzettingen over de verschillende antieke culturen zijn in feite analyses van sociale systemen, waarbij vooral de wijze waarop een aantal fundamentele, overal terugkerende, problemen worden opgelost, wordt behandeld. Als zodanig kunnen o.a. genoemd worden: de recrutering voor het leger, de belastingheffing en de organisatie van de landbouw. Steeds wordt daarbij de aard van de verschillende sub-systemen besproken, alsmede de functies die zij vervullen. Waarbij dan vergelijkingen worden gemaakt met soortgelijke sub-systemen elders’²⁹.

Natuurlijk is dit nakaarten: Weber pretendeerde in geen van beide studies aan sociologie-beoefening te doen. Dat doet echter niets af aan hun onmiskenbare sociologische kwaliteiten. Toen Honigsheim een kwart eeuw na het overlijden van Weber een poging deed om hem als agrarisch socioloog te schilderen, zweeg hij nagenoeg over Webers agrarisch-historische studies – wellicht omdat hij meende reeds over voldoende kleuren op zijn palet te beschikken om zijn poging tot een goed einde te brengen. Het bovenstaande zal echter duidelijk hebben gemaakt, dat Weber ook in zijn agrarisch-historische studies materiaal heeft aangedragen dat de aandacht van de agrarische sociologie ten volle verdient.

2. *Studies over actuele agrarische problemen*

Tot deze categorie kunnen in de eerste plaats de studies (verslagen, artikelen) gerekend worden die Weber schreef over de sociale positie van de landarbeiders, met name in oostelijk Duitsland (deze publikaties verschenen in de jaren 1892–1894 en in 1904); vervolgens een tweetal korte artikelen over ‘Argentijnse Kolonistenwirschaften’ (verschenen in 1894) en tenslotte de (in 1906) in druk verschenen tekst van de voordracht die Weber in 1904 in St. Louis (USA) hield over ‘The Rural Community’.

Marianne Weber zou later schrijven: ‘Agrargeschichtliche und agrarpolitische Probleme beschäftigten Weber während seiner ganzen ersten Produktionsphase’³⁰. Het zijn inderdaad deze twee typen van vraagstukken die Weber interesseren, al blijkt

²⁷ Vgl. de opmerking van Marianne Weber bij de titel van ‘Agrarverhältnisse im Altertum’ (*Ges. Aufs. zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, p. 1): ‘Der Inhalt umfasst weit mehr: nämlich eine Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des Altertums’; vgl. ook E. Tellegen, *op.cit.*, p. 28.

²⁸ E. Tellegen, *op.cit.*, p. 189.

²⁹ E. Tellegen, *op.cit.*, p. 37, 38.

³⁰ In het voorwoord van Webers *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*.

het accent nogal eens te liggen op de eerstgenoemde. Van een scherp onderscheid tussen beide typen is soms nauwelijks sprake. Al in zijn 'römische Agrargeschichte' had Weber af en toe de neiging om bij de behandeling van historische verschijnselen of processen de lijn naar de aktualiteit door te trekken³¹. Omgekeerd krijgt men wel eens de indruk dat Weber in zijn 'aktuele' studies niet altijd geheel recht doet aan de aktualiteit. Zo schrijft Tellegen: 'Het doel was inzicht te verkrijgen in de levenssituatie van de Duitse landarbeiders. Al in zijn deelrapport behandelt Weber echter niet zozeer de situatie van de landarbeiders als wel de overgang van patriarchale naar modern kapitalistische verhoudingen in dat gebied'³². En Weber zelf stelt op een gegeven moment dat hij vooral ook in de toekomst van de landarbeiders is geïnteresseerd, méér dan in de huidige levenssituatie: 'Nicht die Frage: haben die jetzigen Arbeiter einen auskömmlichen Lohn, gute Wohnungen oder nicht, ist die wichtigste, sondern die: wohin geht die Gesamtentwicklung ihrer Stellung innerhalb der Nation, was ist ihre Zukunft?'³³.

Voor zover de term 'agrarpolitisch' toelichting vereist, kan worden opgemerkt dat Weber zijn eersterapport (*Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*) schreef in opdracht van de 'Verein für Sozialpolitik,' die had besloten om de sociale positie van de landarbeiders in heel Duitsland te onderzoeken, met de bedoeling om naderhand op basis van de onderzoeksresultaten aan te kunnen dringen op bepaalde politieke maatregelen; Weber zou zich beperken tot het gebied ten oosten van de Elbe.

De publikaties die Weber tussen 1892 en 1904 over zijn bevindingen het licht laat zien, handelen niet alleen over de landarbeiders. Paul Honigsheim heeft de door Weber behandelde onderwerpen onder drie noemers besproken³⁴:

1. In de eerste plaats is er de kwestie van de sociale positie van de grootgrondbezitters en van degenen die van hen afhankelijk zijn. In Pruisen bezaten deze grootgrondbezitters – de *Junkers* – vanouds grote politieke macht; ze traden op als traditionele leiders en genoten als zodanig ook erkenning. Tot hun ondergeschikten behoorden niet alleen de knechten en bedienden die op het landgoed woonden, maar ook vaste en losse werkkrachten uit naburige dorpen. Konden families de voor de verplichte herendiensten benodigde werkkrachten niet uit eigen gelederen beschikbaar stellen, dan konden ze remplaçanten huren. De honorering van verrichte arbeid vond gedeels in natura plaats. In de tweede helft van de 19de eeuw begon hierin verandering te komen. De *Junkers* wilden niet onder doen voor de welgestelden in de steden, maar beschikten niet over voldoende financiële middelen om zich hun levensstijl te kunnen permitteren. Ze prefereerden daarom uiteindelijk niet meer de bestaande natuurlijke economische verhoudingen, maar geld-economische. Er ontwikkelde zich bij hen een

³¹ Vgl. E. Tellegen, *op.cit.*, p. 20, 29.

³² E. Tellegen, *op.cit.*, p. 75.

³³ 'Entwicklungstendenzen in der Lage der ostelbischen Landarbeiter', *Ges. Aufs. zur Sozial- und Wirtsch.gesch.*, p. 470.

³⁴ P. Honigsheim, 'Max Weber As Rural Sociologist', *op.cit.*, p. 210–214.

andere mentaliteit – niet langer die van de zeer hautaine *Grundaristokratie*, maar die van een agrarisch ondernemersschap dat veel gelijkenis vertoonde met het industriële ondernemersschap. De betekenis van het geldverkeer nam hand over hand toe, wat o.a. tot gevolg had dat de werknemers een onafhankelijker positie gingen innemen; deze agrarische werknemers gingen zich daardoor ook meer en meer vergelijken met de industrie-arbeiders in de steden. Was de politieke macht van de *Junkers* aanvankelijk vooral gebaseerd op hun sterke economische positie, geleidelijk verandert zich deze relatie: de politieke macht wordt aangewend om de eenmaal verworven economische positie zo niet te versterken dan toch op z'n minst te consolideren (bijvoorbeeld door via politieke druk te bevorderen dat de overheid een protektionistisch beleid voert).

2. Een tweede kwestie waarmee Weber zich intensief en geëngageerd bezig heeft gehouden, betrof de zgn. *Fideikommissfrage*. Onder politieke druk van de *Junkers* publiceerde de pruisische regering in 1903 een wetsontwerp waarin maatregelen in het vooruitzicht werden gesteld die het welgestelde burgers mogelijk maakten zich uitgestrekte landgoederen te verwerven; het al bestaande grootgrondbezit zou worden beschermd door bepaalde tarieven voor agrarische produkten. Onmiddellijk laat Weber een fel protest horen. Hij verzet zich tegen de voorgenomen maatregelen omdat hij daar om te beginnen een poging van de pruisische overheid in ziet om kapitaalkrachtige burgers voor zich in te nemen. Daar komt bij, dat hij het in economisch opzicht betreurt, wanneer financiële middelen aan handel en industrie worden onttrokken en geïnvesteerd worden in land. Wanneer de overheid er niet op toeziet dat juist de duitse handel en de duitse industriële produktie tot bloei worden gebracht, zal Duitsland in economisch opzicht bij andere westeuropese landen achter blijven. Het derde ernstige bezwaar dat Weber tegen de voorgenomen maatregelen heeft, betreft de sociale verhoudingen ten plattelande. Nu al, zo merkt hij op, is er sprake van een min of meer massaal wegtrekken van landarbeiders naar de steden of naar Amerika. Deze landarbeiders zijn zich gaan refereren aan de industrie-arbeiders; ze accepteren de afhankelijkheidsrelatie t.o.v. de grootgrondbezitters niet langer. Wil men dit wegtrekken tegengaan, dan moet men de arbeidsvoorwaarden verbeteren – Weber pleit in dit verband voor arbeidskontrakten – en het grootgrondbezit afschaffen of op z'n minst verminderen.

Weber heeft weliswaar het genoegen gesmaakt dat het bewuste wetsontwerp uiteindelijk werd ingetrokken, maar zijn voorstellen inzake drastische vermindering van het grootgrondbezit en inzake overheidstoezicht op de arbeidsvoorwaarden van landarbeiders vinden bij de overheid vooralsnog geen weerklank.

3. Als derde probleem waarmee Weber zich bezig heeft gehouden moet tenslotte de kwestie van de poolse minderheid in oostelijk Duitsland worden genoemd. Op dit punt laat Weber zich kennen als een fel nationalist. Eenmaal stelt hij zelfs: 'Ich betrachte die "ländliche Arbeiterfrage" hier ganz ausschliesslich unter dem Gesichtspunkt der Staatsraison; sie ist für mich keine Frage der Landarbeiter, also nicht die Frage: geht es ihnen schlecht oder gut, wie ist ihnen zu helfen?' ³⁵Weber ziet met lede ogen

³⁵ Max Weber, 'Die ländliche Arbeitsverfassung' (*Ges. Aufs. zur Sozial- und Wirtsch.gesch.*), p. 455.

aan dat zich als gevolg van de hierboven geschetste ontwikkelingen rondom het grootgrondbezit van de *Junkers* steeds meer poolse landarbeiders in oostelijk Duitsland vestigen om de posities in te nemen die de naar de steden getrokken landarbeiders vakant hadden achtergelaten. Volgens Weber zijn de grootgrondbezitters en de konservatieve pruisische overheid er schuldig aan dat grote delen van oostelijk Duitsland geleidelijk verpoolsen. Op die manier wordt het Duitsland haast onmogelijk gemaakt om zijn politieke opdracht uit te voeren – ‘in erster Linie die Wahrung der deutschen Kultur im Osten, die Verteidigung unserer Ostgrenze, der deutschen Nationalität, auch im Frieden’³⁶. Juist ook daarom pleit Weber voor een drastische vermindering van het grootgrondbezit.

Weber studies hebben, zoals al eerder bleek, vaak een sterk komparatieve inslag. In de beide in 1894 verschenen artikelen over ‘Argentinische Kolonistenwirtschaften’³⁷ maakt Weber een vergelijking tussen de agrarische concurrentiepositie van Duitsland en die van Argentinië. De laatste is relatief zeer sterk. Weber verklaart dat door te wijzen op de primitieve sociale organisatie van de rurale samenleving in Argentinië. De landarbeiders – als men hen zo noemen mag – zijn niet in vaste dienst, maar verhuren zich op gezette tijden als seizoenarbeiders en leiden verder een nomadisch bestaan op een niveau dat beduidend lager ligt dan het bestaansniveau van de duitse landarbeiders. Om met een dergelijk stelsel met succes te kunnen concurreren, zou Duitslands agrarische samenleving qua sociale structuur en qua kultuurniveau niet vooruit, maar achteruit moeten gaan³⁸.

Ook in Webers rede over ‘Deutsche Agrarverhältnisse in Vergangenheit und Gegenwart’, die hij in 1904 voor een internationaal kongres in Amerika hield onder de wat vreemd aandoende titel ‘The relations of the rural community to other branches of social science’, springt het komparatieve element in het oog. Zo vergelijkt hij bv. de Amerikaanse boer met die van het Europese continent. De eerste is primair ondernemer; hij produceert voor een markt die ouder is dan hij zelf. Anders is het gesteld met de Europese boer, die volgens Weber gedurende eeuwen voornamelijk voor eigen behoeftenbevrediging produceerde en niet als een echte ondernemer op ‘winst’ uit was. De Europese boer werd tot de Franse revolutie min of meer beschouwd als de onderhouder van de heersende klasse. Daarin is nu verandering gekomen, aldus Weber, maar deze is nog van zo recente datum dat men kan stellen dat de Europese boer thans nog voor een markt produceert die jonger is dan hijzelf.

Overziet men het bovenstaande, dan blijkt duidelijk dat Weber door een heel wat bredere problematiek geboeid werd dan slechts door die van de landarbeiders in oostelijk Duitsland. Zijn analyses betreffen veelal historische processen (bv. de overgang van ‘Naturalwirtschaft’ naar ‘Geldwirtschaft’ of van traditionalisme naar kapita-

³⁶ Max Weber, *op.cit.*, p. 456; vgl. E. Tellegen, *op.cit.*, p. 75.

³⁷ Ik heb de bewuste artikelen niet persoonlijk kunnen raadplegen. Ik beschik uitsluitend over de informatie die Tellegen erover heeft verstrekt (E. Tellegen, *op.cit.*, p. 29, 196, 197).

³⁸ Aldus E. Tellegen, *op.cit.*, p. 197.

lisme); de zojuist gesignaleerde komparatieve inslag van de besproken studies heeft dus niet slechts betrekking op geografisch-ruimtelijke vergelijkingen, maar ook op vergelijkingen in de tijd.

Als sociaal onderzoeker liet Weber zich echter door méér leiden dan door zijn sterke historische belangstelling. Ik denk nu niet zozeer aan zijn al genoemde vaderlands-liefde als wel aan zijn onmiskenbare sociologiserende beschouwingswijze. Het is juist daardoor, dat Honigsheim Weber een eervolle plaats wil toekennen in de kring van agrarische sociologen.

Men kan niet zeggen dat Webers aanpak die is van de socioloog *pur sang*, die alle verschijnselen en processen analyseert en interpreteert met behulp van sociologische begrippen, inzichten en onderzoeksresultaten. Dat is niet zo verwonderlijk: Weber identificeerde zich in de periode waarin hij deze studies schreef nog niet met de sociologie; een breed sociologisch referentiekader ontbrak nog. Veeleer laat Weber zich kennen als een *synthetiserend* socioloog, d.w.z. als een onderzoeker die specifiek sociologische aspecten (emancipatie, stratifikatie, traditionalisme etc.) met historische, politieke, economische en juridische aspecten synthetiseert tot een coherent totaalbeeld. *Daarmee past Weber precies in het beeld dat A. T. J. Nooij zeer onlangs schetste van de stijl van wetenschapsbeoefening van de europese – en met name de duitse – agrarische sociologie!*³⁹

2.5. SLOTOPMERKINGEN

Vat ik mijn betoog uit de voorgaande paragrafen in enkele regels samen, dan is in de eerste plaats gekonstateerd dat Weber vrijwel geen bekendheid geniet als agrarisch socioloog (par. 2.1.), ook niet in kringen van de europese en Amerikaanse agrarische sociologie (par. 2.3.), ondanks het feit dat hij zich gedurende een reeks van jaren intensief met 'het agrarische' heeft bezig gehouden (par. 2.2.). Weliswaar beschouwde hij zichzelf in de tijd nog niet als socioloog (par. 2.2.), maar toch bleek de sociologische inslag in zijn besproken studies onmiskenbaar (par. 2.4.). Sterker nog: Weber bleek door zijn synthetiserende aanpak veel gelijkenis te vertonen met die van de europese – en vooral de duitse – agrarische sociologie (par. 2.4.).

In deze slotparagraaf moet nu de vraag aan de orde worden gesteld waarom Weber als agrarisch socioloog niet de erkenning heeft gekregen waarop hij stellig aanspraak mag maken.

Men zou kunnen veronderstellen dat de betreffende studies eenvoudig 'te vroeg' zijn verschenen, d.w.z. in een tijd waarin er noch in Amerika noch in Europa reeds sprake was van wat thans agrarische sociologie wordt genoemd. Wanneer deze tijds-faktor inderdaad een rol zou hebben gespeeld, dan blijft echter de vraag waarom Weber dan niet naderhand naar waarde is geschat. Men zou kunnen stellen dat de relevantie van Webers studies inmiddels is gedaald, maar tegen een dergelijke redenering verzet

³⁹ A. T. J. Nooij, 'Agrarische sociologie', in: *Sociologisch Lexicon* (ter perse).

zich het feit dat er in deze studies tal van vraagstukken worden aangesneden die – althans in Europa – ook thans nog hoogst aktueel zijn; men denke slechts aan het probleem van de afvloeiing van landarbeiders, de kwestie van de verhouding boer-landarbeider en de arbeidsverhoudingen in de agrarische sektor in het algemeen, de vraagstukken met betrekking tot het (groot)grondbezit, de grondmobiliteit, de positie van de landbouw in de nationale ekonomie enz. Wel ligt het voor de hand te veronderstellen dat deze vraagstukken soms minder relevant waren voor de Amerikaanse agrarische samenleving⁴⁰. Daardoor is het te begrijpen dat er in het land waar de wieg van de agrarische sociologie stond weinig belangstelling voor Webers besproken studies werd getoond. Dat deze geringe belangstelling niet bepaald bevorderlijk was voor het idee om vertalingen van deze studies op de Amerikaanse markt te brengen, behoeft geen nader betoog.

Het kan niet ontkend worden dat de betreffende geschriften vaak gekenmerkt worden door een minder boeiende betoogtrant. Ik wees er al op dat de vele uitweidingen, de ingewikkelde zinskonstrukties en de vele latijnse vaktermen de leesbaarheid van sommige studies niet ten goede komen. Het zou evenwel onjuist zijn, deze geschriften 'theoretisch' te noemen. Zeker: bij velen staat Weber als theoretikus te boek en dat is soms een aanleiding om verder geen aandacht aan zijn oeuvre te besteden of om op de betekenis ervan enigszins af te dingen⁴¹. Maar niemand kan volhouden dat Weber zich in zijn agrarisch-sociologische werk doet kennen als een abstrakt theoretikus. En er moge dan in de kring van de Europese agrarische sociologie een zekere beduchtigheid bestaan voor 'sweeping generalizations'⁴², deze zijn zeker niet kenmerkend voor Webers besproken geschriften⁴³.

Persoonlijk neig ik met betrekking tot het aan de orde zijnde vraagstuk tot het volgende standpunt. In de door mij geraadpleegde literatuur kom ik telkens uitspraken tegen in de trant van: 'Rural sociology is a branch of general sociology'⁴⁴ of: 'Die Agrarsoziologie als Lehre von den gesellschaftlichen Gebilden und Prozessen auf dem Lande ist methodisch ein Teilgebiet der Soziologie'⁴⁵. Ik zou de juistheid van deze uitspraken geen moment willen betwisten, maar wel naar voren willen brengen dat ik niet de indruk heb dat de agrarische sociologie, m.n. in Europa, de aansluiting bij de

⁴⁰ Vgl. Leo Drescher, *op.cit.*, p. 68 e.v.; Paul Honigsheim, 'Max Weber As Rural Sociologist', *op.cit.*, p. 208.

⁴¹ Vgl. Richard E. Duwors in een bespreking van Richard Senett (ed.), *Classic Essays on the Culture of Cities* (New York, 1969), in: *Social Forces*, 1970, vol. 49, no. 1, p. 141–142. Duwors: 'The language of Weber is, I believe, the language of a man who examines experience at arm's length. He is interested in the 'model' first, not first in the experience. His eye is not on the ball'.

⁴² Vgl. E. W. Hofstee, 'Rural Sociology in Europe', *Rural Sociology*, 1963, vol. 28, no. 4, p. 340. Ik teken hierbij aan, dat Hofstee's huiver voor te ver gaande generalisaties o.a. verband zou kunnen houden met het feit dat hij stamt uit de traditie van Steinmetz, die een voorstander was van een individualiserende werkelijkheidsbenadering.

⁴³ Zie voor Webers 'hier wie überall'-generalisaties: E. Tellegen, *op.cit.*, p. 32.

⁴⁴ Lowry Nelson, *Rural Sociology*, *op.cit.*, p. 3.

⁴⁵ P. von Blanckenburg, *op.cit.*, p. 3.

algemene sociologie al echt heeft gevonden. Inzichten en onderzoeksresultaten uit andere velden van sociologie-beoefening worden nog relatief weinig toegepast op de problemen waarmee men vanuit de agrarische sociologie bezig is. Wie bv. de jaargangen van *Sociologia Ruralis* doorbladert, kan niet anders dan konkluderen dat het sociologisch referentiekader van menig auteur op z'n zachtst gezegd beperkt is. Daar zijn natuurlijk wel redenen voor aan te wijzen, en misschien wel heel gegronde redenen, maar de konsekwentie van deze situatie is, dat veel van wat zich afspeelt op het erf van de algemene sociologie of op dat van de verschillende specialisaties, eenvoudig buiten het gezichtsveld blijft. Het feit dat Weber in agrarisch-sociologische kring zo weinig bekendheid geniet staat dan ook niet op zichzelf; Weber deelt zijn lot met tal van andere klassieke en hedendaagse sociologen.⁴⁶

Wanneer ik deze bijdrage afsluit met te pleiten voor een serieuze confrontatie van de agrarische sociologie met het besproken oeuvre van Weber, geldt dat pleidooi in feite niet slechts de confrontatie met déze briljante socioloog, maar tevens met de verworvenheden in de ruimste zin van de wetenschap waarvan de agrarische sociologie terecht zegt 'ein Teilgebiet' te willen zijn.

⁴⁶ Vgl. Paul Honigsheim, 'Max Weber im amerikanischen Geistesleben'. *Kölner Zeitschrift*, 1950/1951, Sonderdruck Heft 4, p. 408 e.v.

3. RADICALE BOEREN

A. T. J. NOOIJ

3.1. INLEIDING

Boerenopstanden zijn in de Europese geschiedenis geen onbekend verschijnsel. Desondanks is de opvatting wijd verbreid, dat de boerenbevolking een van de meest stabiele factoren vormt in het maatschappelijk bestel. Het zijn echter niet de boeren zelf, die deze opvatting huldigen. Anders dan romantische idealisten willen doen geloven, weten boeren uit ervaring dat er weinig reden is om te geloven in de stabiliteit van de landbouw. De landbouw is betrokken in een langdurig en intensief proces van sociale verandering. Het percentage van de beroepsbevolking dat in de landbouw werkzaam is, daalt voortdurend. In een op zelfvoorziening gerichte economie is het overgrote gedeelte van de bevolking werkzaam in de landbouw. Een essentieel aspect van economische ontwikkeling is, dat het percentage agrariërs steeds vermindert. Kort na de tweede wereldoorlog was in Nederland nog ongeveer 20% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam, thans is dit percentage gedaald tot ongeveer 7%. Het eindpunt is echter nog niet bereikt. Een verdere daling is een noodzakelijke voorwaarde om tot een – vanuit economisch gezichtspunt bezien – betere allocatie van de factor arbeid te komen. Het streven naar een optimale allocatie van arbeidskrachten vormt op zijn beurt weer een onderdeel van het streven naar voortgaande economische groei. Dit impliceert, dat – onder bepaalde voorwaarden – de boer het slachtoffer kan zijn van het collectieve welvaartsstreven. Hier ligt een belangrijke bron van conflicten. Mede ten gevolge van de intensivering van de communicatieprocessen wenst de boer met betrekking tot de toenemende welvaart geen slachtoffer te zijn, maar participant.

In dit artikel zal op uiterst beknopte wijze worden ingegaan op de economische achtergrond van de landbouwproblematiek. Vervolgens worden enkele aspecten van het overheidsbeleid met betrekking tot de landbouw aan de orde gesteld; hierbij is in geen enkel opzicht gestreefd naar een min of meer volledige beschrijving van de gehanteerde beleidsinstrumenten. Aan de Boerenpartij, een belangrijke magneet voor het radicale boerenprotest, wordt vervolgens aandacht besteed. Tenslotte wordt op enigszins speculatieve wijze ingegaan op de betekenis van het boeren-protest in de komende jaren.

3.2. ECONOMISCHE ACHTERGRONDEN

Toepassing van nieuwe biologische variëteiten kan bij gelijke of nagenoeg gelijke investeringskosten leiden tot belangrijk hogere opbrengsten. Hetzelfde geldt voor het gebruik van kunstmeststoffen, insecticiden, onkruidbestrijdingsmiddelen¹. Voor deze steeds toenemende productie is in een aantal gevallen geen markt te vinden waar de aangeboden producten tegen lonende prijzen kunnen worden afgezet. Het aantal consumenten, dat door één agrariër gevoed kan worden, is dermate snel gestegen², dat er te weinig consumenten zijn om de agrariërs via het marktmechanisme naar behoren te betalen. We kunnen ook zeggen, dat er teveel boeren zijn. Waar enerzijds de toepassing van betere productiemethoden op een bedrijf bijna altijd samengaat met een stijging van de productie³, en anderzijds de vraag naar agrarische producten niet in gelijke mate stijgt, is er de dreiging van overproductie en dus van lage prijzen voor agrarische producten en dus van lage inkomens in de landbouw. De economische interpretatie van dit proces is betrekkelijk eenvoudig. In de statistieken is het resultaat van dit proces ook duidelijk zichtbaar; jaarlijks daalt niet alleen het relatieve maar ook het absolute aantal personen dat in de landbouw werkzaam is.

Hoe verloopt nu dit proces van de vermindering van het aantal bedrijven? Het blijkt dat vooral de afwezigheid van voldoende opvolgers voor de kleine bedrijven de vermindering van het aantal bedrijven bewerkstelligt⁴. Van veel minder belang is in dit verband de beroepswisseling van zittende boeren. Voor deze beperkte mobiliteit zijn verschillende factoren aan te voeren: veelal gevorderde leeftijd, een specifieke vaardigheid, investeringen die moeilijk liquide gemaakt kunnen worden, gehechtheid aan zelfstandigheid en soms een grote culturele afstand tot de niet-agrarische wereld⁵. Deze factoren remmen in hun gezamenlijke werking de beroepsmobiliteit in zeer sterke mate. Wanneer echter tegelijkertijd de inkomenssituatie en de arbeidsomstandigheden veelal ongunstig zijn en het perspectief op verbetering van de situatie vrijwel ontbreekt, moet de boer tot de tragische ontdekking komen dat hij in zijn beroep gefaald heeft.

3.3. HET OVERHEIDSBELEID

Bij dit alles ziet de overheid niet werkeloos toe. Een traditioneel argument dat het landbouwbeleid van de overheid moest rechtvaardigen, namelijk de autarkie met be-

¹ E. O. Heady et.al., *Roots of the Farm Problem*. Ames, 1965.

² P. C. v.d. Noort, 'De productiviteit van de landbouw en het aantal personen dat door één agrariër gevoed kan worden'. *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 76, nr. 10, 1964, p. 383-392.

³ F. W. J. Kriellaars, *Problematiek van de landbouw in het proces van structurele veranderingen bij algemeen economische groei*. Leiden, 1965, p. 22.

⁴ A. Maris, Een analyse van de huidige structuurproblematiek. *Bedrijfsontwikkeling*, jrg. 1, nr. 3, 1970, p. 3-11.

⁵ L. J. M. Weerdenburg, *Sociaal-economische differentiatie in de landbouw*. Bulletin nr 35 van de Afdelingen voor soc. wetensch. aan de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1970, p. 35 e.v.

trekking tot voedselproducten, is weliswaar niet geheel verdwenen, maar heeft wel sterk aan betekenis ingeboet. Een dergelijk argument heeft vooral betekenis in een schaarste-economie. Toch heeft de factor 'schaarste', zij het op geheel andere wijze, tot voor kort een belangrijke rol gespeeld in het landbouwbeleid. In het tot een ideologie geëxpliciteerde waardencomplex van het fundamentalisme⁶ vormen de boeren, en met name de kleine boeren, een bijzonder waardevol element in de samenleving. Boeren zijn – nog steeds volgens deze ideologie – mensen die in onze vertechniseerde wereld nog het contact met de levende natuur behouden, mensen die vanwege hun afhankelijkheid van de natuur nog open staan voor gezonde religieuze gevoelens, mensen die weerstand kunnen bieden aan de materialistische en hedonistische tendenties in onze maatschappij. Voor degenen die deze ideologie onderschrijven is er sprake van een dreigende schaarste aan boeren; zij wijzen op een evenwichtsverstoring in onze maatschappij. Een dergelijke situatie leidt tot een versterking van de machtspositie van de agrarische sector en daarmee tot een voor de boeren gunstig landbouwbeleid.

Er zijn geen aanwijzingen dat deze ideologie anno 1971 in Nederland een belangrijke rol speelt in de formulering van het landbouwbeleid. Twee andere waardenoriëntaties die de vrije doorwerking van markt-economische principes afremmen, zijn voor het huidige landbouwbeleid van meer betekenis namelijk de positieve waardering van het door de landbouw gecultiveerde landschap en de reductie van de bestaansonzekerheid in het kader van de verzorgingsstaat. Vooral dit laatste is van groot belang.

Wanneer de vermindering van het aantal bedrijven vooral tot stand komt door een tekort aan opvolgers en in mindere mate door beroepsmobiliteit van zittende boeren, dan ligt de veronderstelling voor de hand dat een beleid dat gericht is op een versnelde vermindering van het aantal bedrijven, vooral het proces van toetreding tot de landbouw tracht te beïnvloeden. Van een dergelijk beleid kan meer effect worden verwacht dan van een poging om de beroepsmobiliteit van zittende boeren te bevorderen. De gedachte om voorwaarden te formuleren waaraan iemand moet voldoen alvorens hij zich als boer kan vestigen, is reeds in 1958 door de toenmalige minister van landbouw, Mansholt, gelanceerd⁷. Politiek bleek dit voorstel echter niet haalbaar. Een alternatieve methode om het aantal bedrijven in versneld tempo te doen afnemen, is gevonden in het verschaffen van uitkeringen aan boeren die vervroegd de uitoefening van hun beroep staken⁸. Deze methode is aanmerkelijk duurder dan de destijds door Mansholt voorgestelde maatregel; t.a.v. de vraag of de kosten opwegen tegen de baten zijn de meningen verdeeld. De politieke haalbaarheid leverde echter geen noemenswaardige problemen op. Aan degenen die meenden dat de landbouwproblematiek in de eerste plaats een structurele aanpak vereiste, kon worden voorgehouden, dat het gepremieerd

⁶ H. Bach, *Bäuerliche Landwirtschaft im Industriezeitalter*. Berlin 1967.

⁷ *Memorie van Toelichting* op de begroting van Landbouw en Visserij voor het dienstjaar 1958. Handelingen Tweede Kamer.

⁸ *Nota inzake het Landbouwbeleid*. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1963, Hfst. XIV, Landbouw en Visserij.

uit de markt nemen van een laag-productief gedeelte van de factor arbeid een sanerend effect heeft (vergelijkbaar met de premie op het rooien van oude boomgaarden); degenen die een hoge prioriteit wensten voor inkomensondersteunende maatregelen konden worden gewezen op het sociale aspect van de maatregel: de reductie van de bestaansonzekerheid van oudere boeren op onrendabele bedrijven. Er is hier m.a.w. sprake van een verwevenheid van economische en sociale doeleinden, hetgeen optimale garanties biedt voor de politieke verkoopbaarheid. Een kosten-baten analyse kan namelijk in een dergelijke situatie als irrelevant van de hand worden gewezen. Ook het belangrijkste beleidsinstrument van de overheid met betrekking tot de landbouw – het prijsbeleid – stoelt op een combinatie van economische- en sociale overwegingen. Een prijsbeleid dat resulteert in een ongunstige inkomenssituatie in de landbouw, stimuleert de afvloeiing uit de landbouw. Evenwel, het beleid dat een dergelijk mechanisme hanteert, komt in conflict met een centrale waarde van de verzorgingsstaat, namelijk de reductie van de bestaansonzekerheid. Wat telkens weer opvalt in de regeringsuitspraken, is de spanning tussen de erkenning van de noodzaak van structurele aanpassing en anderzijds de bezorgdheid om het lot van de bij deze aanpassing betrokken boeren. Enerzijds wil men als onderdeel van het collectieve welvaartsstreven de afvloeiing uit de landbouw stimuleren, anderzijds wil men de bestaanszekerheid van de betrokkenen zo min mogelijk ondergraven. Het conflict lijkt onoplosbaar; de enige uitweg lijkt gelegen te zijn in het compromis tussen niet te hoge prijzen en niet te hoge subsidies.

Waar het saneringsfonds op dezelfde leest lijkt geschoeid als het traditionele prijsbeleid en wel in deze zin, dat door een en dezelfde maatregel zowel economische als sociale doeleinden worden nagestreefd, is er schijnbaar geen wezenlijk verschil tussen beide soorten maatregelen. In feite is er echter een belangrijk verschil. Terwijl het traditionele prijsbeleid in eerste instantie slechts betrekking heeft op producten en derhalve in principe niet discriminerend werkt ten aanzien van producenten, is het saneringsfonds gericht op producenten die aan bepaalde nauwkeurig omschreven voorwaarden voldoen. Het saneringsbeleid is daarom een bewust discriminerend – in de neutrale betekenis van: onderscheid makend – geheel van maatregelen. Hier is sprake van een belangrijk keerpunt in het beleid. Terwijl tot in de jaren vijftig nog begrotingsgelden speciaal gereserveerd werden ter ondersteuning van het kleine bedrijf – ook aan de kleine boer dienden zoveel mogelijk carrièremogelijkheden te worden geboden – wordt nu de afvloeiing van de boer op het kleine bedrijf gestimuleerd. Het gelijktijdig aangekondigde ontwikkelingsfonds versterkt het selectieve moment van de voorstellen: de ontwikkelingspremies zijn alleen bestemd voor de zgn. levensvatbare bedrijven.

Ondanks deze maatregelen is de selectie via het prijsmechanisme niet verdwenen. De inkomenssituatie en het hiermee samenhangende niveau van bestaanszekerheid zijn voor een belangrijke categorie boeren ongunstig.

3.4. DE BOERENPARTIJ

Volgens Wangler⁹ wordt er met betrekking tot de W. Duitse boer een overtrokken sociaal beleid gevoerd. Hij schrijft dit toe aan de partij-politieke constellatie in Duitsland, waar de boeren de positie innemen van grensnut-stemmers. Ongeveer 80% van de boeren stemt op de grootste partij¹⁰, de CDU/CSU. Wanneer slechts de helft van de boeren zou overlopen naar de SPD, zou deze partij de grootste zijn. De SPD is daarom geneigd een voor de boeren gunstig sociaal beleid te presenteren.

De partij-politieke verhoudingen liggen in Nederland anders. Terwijl het Duitse stelsel tendeeft naar een twee-partijen systeem, is er in Nederland sprake van een groot aantal partijen die elk voor zich betrekkelijk klein zijn. Hierdoor kan geen enkele bevolkingscategorie ooit in de positie van grensnut-stemmers komen. Anders dan in Duitsland kunnen de Nederlandse boeren-leiders ook nooit dreigen met het stemmen-pakket van hun achterban. Hier komt nog bij dat de politieke keuze van de Nederlandse boer in waarschijnlijk de meerderheid van de gevallen bepaald wordt door de religieuze overtuiging. Deze politieke constellatie heeft als consequentie dat de landbouw veel meer baat heeft bij buiten-parlementaire dan bij parlementaire pressie; men richt zich niet tot de politieke partijen, maar rechtstreeks tot de bureaucratie. Een tweede consequentie is, dat de landbouwcommissie in het parlement nauwelijks wordt gehinderd door interne politieke tegenstellingen: de confessie beïnvloedt wel de partij-keuze, maar in veel mindere mate de beoordeling van de agrarische problematiek. Een derde consequentie is, dat er gezien de godsdienstige verdeeldheid van de boeren nauwelijks kans is op een krachtige boerenpartij. Deze kans zou ook zonder godsdienstige verdeeldheid reeds klein zijn; in W. Duitsland waar het percentage boeren aanzienlijk groter is dan in Nederland en waar de politieke homogeniteit van de boeren eveneens groter is, neemt men niet het risico van een eigen politieke partij. Als pressiegroep staat men sterker. Ondanks deze bij uitstek ongunstige voortekenen is er in Nederland een Boerenpartij (in het vervolg aan te duiden met BP) opgericht. Bij de verkiezingen van 1966 behaalde deze partij 6,7% van de stemmen en overschreed daarmee naar Nederlandse maatstaven het niveau van een kleine partij.

In 1946 werd de Beweging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL) opgericht. Deze BVL had weinig kans om een directe pressie op de overheid uit te oefenen; de drie bestaande boeren-organisaties wensten geen relatieve daling van hun invloed. De pressie van de BVL was van indirecte aard. Men richtte zich tot de drie grote boeren-organisaties die men wilde brengen tot een meer radicale oppositie tegen het landbouw-beleid van de overheid. Het succes was gering. Ondanks – of misschien mede als gevolg

⁹ W. Wangler, *Der Mechanismus der agrarpolitischen Willensbildung, dargestellt am Beispiel der Agrar-sozialpolitik*. Elfte Jahrestagung der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues, Bonn, 1970 (stencil).

¹⁰ F. Gerl, *Parlament, Parteien, Executive in der agrarpolitischen Willensbildung*. Elfte Jahrestagung der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues. Bonn, 1970. (stencil).

van – enige spectaculaire demonstraties, zoals het blokkeren van wegen met landbouwwerktuigen, kreeg de BVL niet veel aanhang onder de boeren. Het niet openbaar maken van het ledental is een indicatie van zwakte. In 1958 ontstond uit de pressiegroep BVL een politieke partij: de BP. Deze omvorming moet niet worden gezien als een uiting van vertrouwen in eigen kracht; in tegendeel, het was een noodsprong na gebleken zwakte.

Sinds de grote emancipatiebewegingen – liberalen, socialisten, confessionelen van verschillende signatuur – hun maatschappelijke invloed parlementair hebben gelegaliseerd en vanuit deze positie verder hebben uitgebouwd, zijn er nog zelden belangrijke pressiegroepen ten tonele verschenen die het mechanisme van parlamentsverkiezingen hanteerden om hun invloed op de overheid uit te breiden. Voor pressiegroepen is het kennelijk efficiënter om hetzij directe contacten te leggen met het overheidsapparaat hetzij indirect de beslissing van het overheidsapparaat te beïnvloeden door in contact te treden met de bestaande politieke partijen. Slechts wanneer dit niet of in onvoldoende mate gelukt, kan het idee rijzen om een eigen politieke partij te vormen. De groepering die deze keuze maakt, demonstreert hiermee doorgaans (D'66 is de erkende uitzondering) eigen zwakte. Het grote aantal bejaarden-partijen dat bij de nadering van parlamentsverkiezingen wordt opgericht alsmede de oprichting van de vele partijen die het volksreferendum (lees: de 'gezonde' invloed van de gewone burger) propageren, vormen een duidelijke aanwijzing in deze richting.

Het eerste succes van de jonge politieke partij was van zeer bescheiden aard; in 1958 kreeg de BP slechts in twee gemeenten een vertegenwoordiger in de gemeenteraad. Bij de in 1962 gehouden verkiezingen voor de Provinciale Staten kreeg de BP voldoende stemmen voor één afgevaardigde in één van de provincies. Hiermee verwierf de BP zich stellig geen grote politieke invloed; het voornaamste effect van deze drempeloverschrijding was, dat de BP in het licht van de publiciteit kwam. Vooral de anti-socialistische pers besteedde veel aandacht aan deze partij die de strijd tegen bureaucratie en socialisme in zijn vaandel had geschreven. Enige weken voor de parlamentsverkiezingen in 1963 werden onder dramatische omstandigheden (streng vorst, politie met karabijnen, een boerderij die afbrandde in het nachtelijk duister) enige boeren die systematisch hadden geweigerd de heffing van het Landbouwschap te betalen, bij de wet gedwongen hun bedrijven te verlaten. Deze gebeurtenissen kregen in de landelijke pers zeer veel publiciteit. De BP die de boeren had aangespoord de heffingen niet te betalen, kreeg de reputatie op de bres te staan voor de belangen van de agrarische underdog en van de kleine man in het algemeen in zijn vertwijfeld gevecht tegen de grote machten in de maatschappij. De basis voor electorale successen was gelegd, doordat de BP zijn recruteringsveld niet meer behoefde te beperken tot de agrarische sector.

In 1963 verwierf de BP 2,1 % van de stemmen, in 1966 zelfs 6,7 %. Niet alleen boeren, niet alleen mensen van het platteland gaven hun stem aan de BP. In Amsterdam kreeg de BP 9 % van de stemmen. Evenals het Poujadisme in Frankrijk, evenals de 'National Demokratische Partei Deutschlands' in W. Duitsland en het neo-fascisme in Italië,

werd de BP in Nederland door velen gezien als een mogelijk gevaar voor de parlementaire democratie.

De groei van de BP was spectaculair geweest; bovendien had de partij zich geëmancipeerd van een regionale plattelandspartij naar een nationale partij. Een interne strijd tegen de positie-bekleders binnen de partij kon moeilijk uitblijven. Deze conflicten hebben de geloofwaardigheid van de BP sterk aangetast. Bij de verkiezingen van 1967 viel de partij terug op 4,7%. Vooral in de steden leed de BP zware verliezen; de partij keerde terug naar zijn plattelandsbasis. Spoedig daarna viel de BP uiteen in drie elkaar fel bestrijdende fracties. Bij de verkiezingen van 1970 kreeg de ene fractie, die zich nog BP noemt 1,6% de andere resp. 0,31% en 0,66%. In april 1971 werd in totaal 1,4% van de stemmen behaald.

Het verdwijnen van de BP mag niet worden beschouwd als een indicatie voor het geleidelijk verdwijnen van de agrarische problematiek. Deze problematiek is niet minder ernstig dan in het begin van de jaren zestig. Ondanks alle feiten en speculaties over de macht van het Groene Front is er een omvangrijke groep boeren die zich in het streven naar het handhaven van de eigen economische positie machteloos voelt. In de slotparagraaf komen wij hierop nog terug.

In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op de betekenis die de BP heeft (gehad) voor de boeren die met deze partij sympathiseerden. De ideologie van de BP is die van een rechtse partij. Meer dan enig andere politieke partij in Nederland beklemt de BP de functie van persoonlijk eigendom en particulier initiatief; men staat zeer afwijzend tegenover de regulerende functie van de overheid in de economische sector; men verzet zich fel tegen de ideeën van de verzorgingsstaat. Het is echter de vraag of de genoemde kenmerken en de politieke plaatsbepaling van de BP met behulp van deze kenmerken voor een aanzienlijk gedeelte van degenen die aan deze partij hun stem geven, wel relevant zijn. Getuige de vele ingezonden brieven in het partijblad heeft de BP voor velen de imago een partij te zijn, die opkomt voor de belangen van de kleine man die het gevoel heeft in de verdrukking te geraken.

3.5. HET ONDERZOEK; HYPOTHESEN EN CONCLUSIES

Voor een nader inzicht in de kenmerken van een *agrarische* BP-sympathisant werd in 1967 een onderzoek verricht in de Krimpenerwaard¹¹. We geven hier een beknopte weergave van de theoretische uitgangspunten en de empirische resultaten van dit onderzoek. Terwille van de beknoptheid zullen wij niet ingaan op de methodologische aspecten van dit onderzoek.

Een onderscheid werd gemaakt tussen de volgende twee houdingen:

a. de houding van boeren die een positieverbetering voornamelijk verwachten van collectieve beleidsmaatregelen; zij streven naar zekerheid, die de overheid hen moet verschaffen;

¹¹ Voor een uitvoeriger verslag van dit onderzoek: A. T. J. Nooij, *De Boerenpartij; desoriëntatie en radikalisme onder de boeren*. Meppel, 1969.

b. de houding van boeren die weliswaar geen bezwaar hebben tegen overheidssteun maar tegelijkertijd – meer dan de boeren met de eerder genoemde houding – geneigd zijn te vertrouwen op eigen initiatief.

Het onderscheid tussen deze twee typen van houdingen, 'zekerheid' en 'initiatief' zal in het vervolg worden aangeduid als 'houdingentypologie'. Analyse van het empirisch materiaal toonde aan, dat deze houdingentypologie gerelateerd is aan een aantal variabelen die beschouwd kunnen worden als indicatoren van het continuüm modern-traditioneel. Boeren met de onder a. genoemde houding hebben over het algemeen kleinere en minder rendabele bedrijven, zij vertonen aarzeling bij het aanvaarden van vernieuwingen, zij zijn ouder, hebben minder onderwijs genoten, scoren lager op de index van participatie in formele organisaties. Onder deze naar zekerheid zoekende boeren zijn degenen die sympathiseren met de BP oververtegenwoordigd (tabel 1; zie appendix). Dit wijst op een conflict tussen de officiële ideologie van de BP en anderzijds de feitelijke houding van de boeren die sympathiseren met deze partij. Volgens de ideologie van de BP behoort de overheid alleen bij hoge uitzondering in te grijpen in het economisch proces. De overheidsbureaucratie wordt gezien als een van de belangrijkste oorzaken die het voeren van een goede bedrijfsvoering verhinderen; men wenst vrijheid van bedrijfsvoering. Desondanks blijkt uit het onderzoek, dat de sympathisanten van de BP geneigd zijn de veilige overheidssteun te zoeken.

Een centraal probleem in ons onderzoek was de vraag welke factoren verantwoordelijk zijn voor het al dan niet sympathiseren van de boeren met de BP.

Het grote aantal onderzoeken dat verricht is naar condities en uitingen van radicalisme kan ingedeeld worden in een tweetal richtingen, namelijk de economisch-sociologische richting en de psychologische richting. De onderzoeken die gerekend kunnen worden tot de eerst genoemde richting houden zich bezig met de spreiding van leden en sympathisanten van radicale bewegingen over verschillende bevolkingscategorieën. Voorzover deze studies niet alleen beschrijvend maar ook verklarend van aard zijn, wordt de verklaring voor lidmaatschap of sympathie gezocht in de minder gunstige maatschappelijke omstandigheden. De psychologische richting en met name de 'authoritarian personality' richting¹², heeft een geheel andere pretentie. Terwijl de economisch-sociologische benadering met behulp van situatie-factoren een verklaring tracht te vinden voor het rechts radicalisme, zoekt de psychologische richting naar de gemeenschappelijke psychische noemer van de diverse uitingen van radicalisme. De eerste richting streeft naar een maatschappelijke verklaring, de tweede naar een analytische definitie van het begrip 'radicalisme' met behulp van psychologische begrippen.

Met dit onderscheid hangt samen de verwarring die vaak optreedt bij het gebruik van de term 'fascisme'. Wanneer de onderzoekers van de economisch-sociologische richting zich bezig houden met het fascisme, dan betrekken zij slechts die verschijnselen in hun onderzoek welke algemeen gezien worden als uitingen van het historisch

¹² T. W. Adorno et.al., *The Authoritarian Personality*. New York, 1950.

fascisme. Bij de psychologische benadering worden evenwel vele verschijnselen die op het eerste gezicht niets uitstaande hebben met het historische begrip 'fascisme' in het onderzoek betrokken. Onderzocht wordt dan, of deze verschijnselen verklaard kunnen worden met behulp van hetzelfde psychologische syndroom dat blijkens soortgelijke onderzoeken ten grondslag ligt aan participatie in bewegingen die veel meer gelijkenis vertonen met het historisch fascisme. Deze psychologische benaderingswijze heeft tot gevolg gehad, dat het begrip 'fascisme' een aanzienlijke uitbreiding heeft ondergaan. Zolang de doelstellingen van dergelijke onderzoeken in het oog worden gehouden, is hiertegen geen enkel bezwaar. Wanneer we dan ook een relatie veronderstellen tussen sympathie voor de BP en een hoge score op de F-schaal – de operationele definitie van 'autoritairisme' –, dan wordt hiermee niet gesuggereerd dat er sprake zou zijn van een historische verwantschap tussen BP en fascisme. Hier komt nog bij, dat de validiteit van de F-schaal als maatstaf voor autoritairisme niet groot is¹³. Mede ten gevolge van het verschijnsel van response-set is de F-schaal met name indicatief voor één der typen die binnen het autoritairisme worden onderscheiden, namelijk het conventionele type¹⁴.

Zowel Lipset¹⁵ als Niezing¹⁶ hebben verondersteld, dat de relatie tussen autoritairisme en rechts-radicalisme niet van directe aard is; alleen onder bepaalde omstandigheden zal deze relatie geconstateerd kunnen worden. Deze interveniërende factoren zijn de variabelen die in de economisch-sociologische richting een verklarende functie vervullen en welke samengevat kunnen worden onder het begrip 'maatschappelijke desoriëntatie'. De suggestie van Lipset en Niezing volgend, hebben wij in ons onderzoek een hypothese getoetst, die beschouwd kan worden als een combinatie van de psychologische en economisch-sociologische benadering. Deze hypothese luidt als volgt: Autoritairisme, gemeten met de F-schaal, is als zodanig geen factor die rechtstreeks leidt tot sympathie voor rechts-radicalen bewegingen; hetzelfde geldt voor moeilijke sociale en economische omstandigheden. Slechts de combinatie van autoritairisme met moeilijke sociale of economische omstandigheden bevordert rechts-radicalen bewegingen. Anders geformuleerd: die boeren die hoog scoren op de F-schaal en tevens op de een of andere wijze gedesoriënteerd zijn, zullen sympathiseren met de BP. In het onderzoek hebben wij drie vormen van desoriëntatie onderscheiden: anomie, relatieve deprivatie en structurele marginaliteit.

Degenen die sympathiseren met de BP blijken gemiddeld hoger op de F-schaal te scoren dan degenen die de BP afwijzen (tabel 2). Dat het conventionalisme echter meer kenmerkend is voor de BP-sympathisanten dan het harde autoritairisme, bleek uit het feit dat de relatie tussen BP-sympathie en F-score aanzienlijk wordt afgezwakt wan-

¹³ J. P. Kirscht and R. C. Dillehay, *Dimensions of Authoritarianism*. Lexington, 1967.

¹⁴ T. W. Adorno, op.cit., p. 756.

¹⁵ S. M. Lipset, *Political Man, the social Basis of Politics*. New York, 1963, p. 116.

¹⁶ J. Niezing, 'Reactie op Kooy's repliek: de regels van het kegelspel'. *Mens en Maatschappij*, jrg. 40, 1965, p. 373.

neer het effect van de response-set wordt geëlimineerd (tabel 3). Ook wanneer wij andere criteria hanteren, blijkt dat de BP-sympathisanten oververtegenwoordigd zijn in de categorie van traditionele boeren. Toch is er nog een niet te verwaarlozen categorie sympathisanten waarvan niet gezegd kan worden, dat zij een duidelijke conventionele oriëntatie hebben. Er zijn ook andere factoren werkzaam.

Wat is de invloed van *anomia*? We gaan hier niet in op de theoretische problemen rond het begrip 'anomia', maar zullen volstaan met een korte omschrijving. We kunnen spreken van een subjectieve ervaring van anomia wanneer het individu voelt, dat in deze ongeordende en onvoorspelbare maatschappij zijn wezenlijke levensdoeleinden gefrustreerd worden; hij ervaart gevoelens van hulpeloosheid, wantrouwen in de maatschappij, vervreemding.

Er blijkt een duidelijke relatie aanwezig tussen anomia-scores en de mate van sympathie met de BP; degenen die sympathiseren met de BP scoren hoger op de anomiaschaal dan degenen die deze partij afwijzen (tabel 4). Ook wanneer de F-scores constant worden gehouden, blijft de relatie tussen anomia en BP-sympathie aanwezig (tabel 5). Deze relatie is echter alleen bij de lage F-scores aanwezig. Dit impliceert een eerste ondermijning van onze hypothese; niet alleen de combinatie van autoritairisme met anomia verklaart BP-sympathie, maar ook elke factor afzonderlijk.

Als tweede indicator voor desoriëntatie noemen we *relatieve deprivatie*. De onderzoeksgegevens laten zien, dat de sympathisanten van de BP gemiddeld lagere inkomens hebben dan degenen die afwijzend staan tegenover deze partij (tabel 6). In onze vragenlijst werd niet alleen geïnformeerd naar het feitelijke inkomen, maar werd aan de respondenten ook gevraagd om aan te geven welk inkomensniveau zij als een redelijk inkomen beschouwden indien zij hun werk als boer vergeleken met andere beroepen. Zoals verwacht mocht worden lagen deze 'redelijke' inkomens over het algemeen aanzienlijk hoger dan de feitelijke inkomens. Het relatieve verschil tussen de twee definities van inkomen is gehanteerd als maatstaf voor relatieve deprivatie¹⁷.

Relatieve deprivatie blijkt meer onder de lage dan onder de hoge inkomenscategorieën voor te komen. Deze lagere inkomenscategorieën vertonen over het algemeen genomen ook een grotere sympathie voor de BP. De onderzoeksgegevens leiden evenwel tot de conclusie, dat de relatie tussen relatieve deprivatie en BP-sympathie alleen onder de hogere inkomenscategorieën kan worden geconstateerd. Bij de lagere inkomenscategorieën is er geen relatie tussen relatieve deprivatie en BP-sympathie (tabel 7). De afwezigheid van de relatie tussen relatieve deprivatie en BP-sympathie bij de lagere inkomenscategorieën wil uiteraard niet zeggen, dat deze boeren geen gevoelens van ontevredenheid met hun inkomen ervaren, in tegendeel. Maar anders dan bij de hogere inkomenscategorieën differentieert de mate van relatieve deprivatie niet tussen sympathisanten en non-sympathisanten. Gezien de relatie tussen inkomensniveau en F-score is het niet verwonderlijk, dat de onderzoeksgegevens aantonen, dat

¹⁷ In een aantal gevallen moest bij de data-analyse gebruik worden gemaakt van een minder betrouwbare maatstaf, nl. de satisfactie m.b.t. het inkomen.

niet onder de hoge, maar vooral onder de lage F-scoorders relatieve deprivatie een verklarende factor is voor sympathie met de BP (tabel 8). Dit is een tweede ondermijning van onze hypothese.

Kennelijk kan autoritairisme, geoperationaliseerd met de F-schaal, niet worden beschouwd als de gemeenschappelijke noemer van sympathie voor de BP. Hoe staat het in dit opzicht met anomia? Het blijkt dat de relatie tussen anomia en BP-sympathie niet beïnvloed wordt door het inkomensniveau. Zowel onder de boeren met hoge als onder de boeren met lage inkomens kan een sterke relatie worden geconstateerd tussen anomia en BP-sympathie. (tabel 9). We komen derhalve tot de conclusie, dat anomia een grotere verklaringseffectiviteit heeft dan autoritairisme.

Dat desoriëntatie een belangrijk begrip is bij de verklaring van BP-sympathie wordt ook door andere onderzoeksresultaten bevestigd. De BP-participanten blijken duidelijk minder te participeren in formele organisaties dan de non-sympathisanten. In strijd met de centrale hypothese is dat dit niet alleen bij de hoge, maar ook bij de lage F-scoorders het geval is (tabel 10). De *strukturele marginaliteit* van de BP-sympathisanten manifesteert zich nog op een andere wijze, en wel in de verdeling over de kerkelijke groeperingen. Strengere religieuze orthodoxie zal in vele gevallen leiden tot wereldverzaking en daardoor een maatschappelijke desoriëntatie kunnen bevorderen. Dit zou, gezien de voorgaande onderzoeksresultaten kunnen leiden tot een positieve instelling met betrekking tot de BP. Of deze latente predispositie daadwerkelijk geactualiseerd wordt, is afhankelijk van een andere factor. De dominante religieuze groepering in ons onderzoeksgebied kenmerkt zich door een strenge orthodoxie; een relatief groot aantal BP-sympathisanten wordt echter niet geleverd door deze dominante orthodoxe groepering, maar door de kleine *sectarische* religieuze groepen. Vooral wanneer orthodoxie beleefd wordt in marginale groepen, wordt de latente predispositie tot BP-sympathie geactualiseerd.

Een laatste factor die aan het begrip 'desoriëntatie' een meer specifieke inhoud geeft, betreft de *houding tegenover de overheid*. We hebben reeds gezien, dat de BP-sympathisanten oververtegenwoordigd zijn in de categorie dergenen die een mogelijke positie verbetering voornamelijk verwachten van collectieve beleidsmaatregelen welke door de overheid dienen te worden getroffen. De vraag doet zich nu voor of degenen die deze neiging vertonen om tegen de overheid aan te leunen, ook inderdaad het vertrouwen hebben dat de overheid hen zal helpen. Beschouwen zij de overheid als een betrouwbare bondgenoot? In de categorie non-sympathisanten blijkt er geen enkele relatie te zijn tussen de houdingentypologie ('zekerheid' vs 'initiatief') en anderzijds het vertrouwen in de overheid. Voor de BP-sympathisanten ligt dit anders. Hoewel niet bijzonder sterk, is hier wel een relatie tussen houdingentypologie en vertrouwen in de overheid (tabel 11). Voor zover de BP-sympathisanten hun hoop stellen op de overheid, is dit kennelijk een noodsprong; zij vertrouwen de overheid niet. Dit blijkt met name het geval te zijn in de categorie BP-sympathisanten met lagere inkomens. We hebben hier te maken met een scherpe vorm van desoriëntatie. Kleinere boeren met lagere inkomens hebben als potentiële slachtoffers van strukturele maatschappe-

lijke ontwikkelingen weinig andere mogelijkheden dan te hopen dat de overheid hen te hulp zal komen. Een deel van hen is echter tot het in de gegeven situatie realistische oordeel gekomen, dat zij tevergeefs hun hoop op de overheid hebben gesteld. Deze overheid is hoogstens bereid hen voortijdig van hun bedrijf weg te pensioneren. Zij vluchten in de BP.

3.6. PROTEST EN BERUSTING

Duidelijk is in het onderzoek tot uiting gekomen, dat de boeren die sympathiseren met de BP het vertrouwen hebben verloren in degenen die zij als hun belangenbehartigers meenden te kunnen beschouwen. Inmiddels is de aanhang van de BP sterk gereduceerd. Minder dan ooit kan de beklemd boer de hoop koesteren, dat de BP nieuwe perspectieven zal bieden ter handhaving van het klein-schalige landbouwbedrijf. Het tijdelijke succes van de BP heeft ook de zwakte gedemonstreerd; de sterk toegenomen heterogeniteit van de achterban leidde tot een permanente machtsstrijd binnen de leiding waardoor de partij sterk aan geloofwaardigheid inboette.

Toch is de maatschappelijke positie van de kleine boer gedurende de laatste jaren niet verbeterd, in tegendeel. De structurele ontwikkelingen in de landbouw zijn niet tot stilstand gekomen en het zal ongetwijfeld nog vele jaren duren voordat er een voorlopige evenwichtssituatie is bereikt. Betekent dit nu, dat een eventueel nieuw op te richten radicale agrarische partij een redelijke kans op vermeldenswaardig succes zal hebben? Deze kans dient niet hoog te worden aangeslagen. We hebben er in het voorgaande op gewezen, dat de politieke constellatie in Nederland weinig mogelijkheden biedt voor de vorming van een partij-politiek agrarisch front. Er is echter nog een ander aspect. De BP heeft destijds zijn successen binnen de landbouw behaald in een uitzonderlijke fase in de ontwikkeling van de agrarische sector. Aan het eind van de jaren vijftig en ten dele ook nog in het begin van de jaren zestig gold 'afvloeiing van agrarische bedrijfshoofden' in kringen van de georganiseerde landbouw als een onkies begrip, althans wanneer het in het openbaar werd uitgesproken, verstaanbaar voor de tegenpartij welke soms werd aangeduid met de verzamelterm 'Den Haag'. Uiteraard was men ook in de landbouwkringen geenszins blind voor de processen die zich reeds aankondigden, maar men achtte het niet oppertuun om zich in pessimistische bewoordingen uit te laten over de toekomst. De boer werd te geloven voorgehouden, dat er ook voor hem een kans was mits hij zich energiek en tot verandering bereid opstelde. Tegengeluiden ontbraken niet, maar we mogen aannemen dat deze woorden bij de boeren in minder vruchtbare grond vielen. Terwijl de hoop op een betere toekomst nog ruimschoots aanwezig was – stond immers niet de voor Nederland zo gunstige E.E.G. voor de deur? – staafden de feitelijke ontwikkelingen deze heilsverwachting in steeds mindere mate. Zou dan wellicht een meer virulente pressie op een door socialisme en groot-kapitalisme gecorrumpeerde overheid uitkomst brengen? Deze gedachtengang bracht velen ertoe om met de BP te sympathiseren, ook als men vanwege godsdienstige overtuiging of maatschappelijk prestige meende niet op deze partij te kunnen stemmen.

Thans ligt de situatie echter anders. Zonder terughoudendheid wordt ook door de landbouworganisaties gewezen op de onontkoombaarheid van diep-ingrijpende structurele veranderingen in de landbouw. De boer op het kleinere bedrijf heeft, naar wij veronderstellen, de hoop op een daadwerkelijke verbetering van zijn positie goeddeels opgegeven; hij zal zijn tijd wel uitdienen. Protesteren is dan een weinig zinvolle gelegenheid meer.

Wanneer spreken wij echter van een boer op het *kleinere* bedrijf? De grens waar beneden een bedrijf als klein kan worden getypeerd, wordt voortdurend hoger. Is er ook bij de minder kleine boeren reeds sprake van een combinatie van ontgoocheling en berusting? De recente onlusten in Brussel (maart 1971) lijken het tegendeel aan te tonen. Hierbij dient echter wel te worden bedacht, dat een kortstondige radicale demonstratie eenvoudiger te realiseren is dan een lang-ademige efficiënte oppositie. Hoeveel berusting en hoeveel lang-ademig protest er in de landbouw aanwezig is, valt moeilijk te peilen. Beide zijn aanwezig.

Etzioni¹⁸ heeft in het kader van een verhandeling over machtsrelaties in een hiërarchische structuur erop gewezen, dat er drie manieren zijn om de ander te laten handelen in overeenstemming met de eigen wensen. Men kan trachten de ander ervan te overtuigen, dat de voorgestelde handelwijze in overeenstemming is met het ook door de andere aanvaarde normenpatroon (normatieve methode); men kan een voor de ander aantrekkelijke beloning in het vooruitzicht stellen (remuneratieve methode); men kan directe dwang uitoefenen of daarmee dreigen (coërcieve methode). Bij de bestudering van de relaties tussen de centrale landbouworganisaties en de overheid kan dit schema van Etzioni wellicht een verhelderende functie vervullen – wij volstaan met enkele inleidende opmerkingen. Wat de remuneratieve methode betreft, moet voor de Nederlandse situatie waarschijnlijk vooral worden gewezen op de handelsaccorden waarin de landbouw een rol speelt; in Duitsland wordt bovendien de positie van de boer als grensnut-stemmer uitgebuit. De mate waarin het accent wordt gelegd op hetzij de coërcieve hetzij de normatieve methode, wordt in hoge mate bepaald door de relatieve machtspositie van de betrokken pressiegroep. Naarmate deze machtspositie sterker is, krijgt de coërcieve methode meer betekenis; wanneer men echter geen noemenswaardige negatieve sancties achter de hand heeft, zal men vooral een beroep moeten doen op de ‘redelijkheid’ van de overheid.

De zwakker wordende machtspositie van de landbouw gedooft steeds minder dat gebruik wordt gemaakt van de coërcieve methode. Straat-demonstraties, belemmeringen van het verkeer, dreiging met het argument ‘dat men niet langer kan instaan voor de reacties van de leden’ en soortgelijke technieken hebben in de sterk legalistisch geöriënteerde Nederlandse traditie nooit veel sympathie genoten; de opstandige houding van de BP jegens het wettige gezag is er vermoedelijk de oorzaak van dat veel sympathisanten toch op de SGP bleven stemmen. Maar ook indien deze legalistische

¹⁸ A. Etzioni, *A comparative Analysis of Complex Organizations*. Glencoe, 1961, p. 5.

oriëntatie zwakker zou worden, kan niet worden verwacht, dat de coërcieve methode bewust en planmatig door de leiding van de landbouw-organisaties zal worden toegepast. Er zijn aanwijzingen, dat ook in W. Duitsland, waar de coërcieve methode in hoger aanzien stond dan in Nederland, het afscheid van Rehwinkel als voorzitter van de Duitse Boerenbond een nieuwe fase inluidt in de relatie tussen de georganiseerde landbouw en de overheid¹⁹. Het accent wordt waarschijnlijk ook hier in toenemende mate verlegd naar de normatieve methode.

De leiding van de centrale landbouworganisaties heeft niet alleen contacten met de overheid, zij heeft ook te maken met haar eigen achterban. Gedurende het afgelopen decennium zijn de landbouworganisaties zich in toenemende mate gaan openstellen voor een landbouwbeleid dat onplezierige consequenties had voor een aanmerkelijk deel van hun leden. In toenemende mate zijn de landbouworganisaties niet alleen gaan erkennen, maar ook openlijk gaan verkondigen, dat ingrijpende structuur-veranderingen in de landbouw niet langer zijn tegen te houden. Deze heroriëntatie moet de leden worden duidelijk gemaakt; de organisaties moeten leiding geven aan een proces van mentale herstructurering.

Elke organisatie die wordt geconfronteerd met de noodzaak van een koerswijziging is kwetsbaar; de vertrouwensrelatie tussen leiding en leden wordt meer dan ooit op de proef gesteld. Elders hebben wij gewezen op de functie van de agrarisch-sociale voorlichting in het kader van de bedreigde vertrouwensrelatie tussen leiding en leden van de centrale organisaties²⁰. Wanneer de landbouworganisaties reeds in de jaren vijftig deze koerswending hadden gemaakt, zou waarschijnlijk het protest van de leden dusdanig groot zijn geweest, dat een andere – meer radicale – organisatie, bij voorbeeld de BVL of de BP, een sterke aanhang had gekregen. Thans lijkt deze koerswijziging wel mogelijk; het proces van berusting, en ontgoocheling is verder voortgeschreden. Het protest onder de boeren is stellig niet verdwenen en in voorkomende gevallen kan het ook geactualiseerd worden. Dit laatste gebeurt ook. Het protest wordt echter zodanig gedoseerd en gekanaliseerd door de leiding van de organisaties, dat het dienstbaar wordt gemaakt aan de integratie van de organisaties. De door de organisaties belegde protestvergaderingen – bij voorbeeld Arnhem, 5 maart 1971 – vormen geen onderdeel van een coërcieve methodiek, maar van een integratieve methodiek die de positie van de leiding versterkt. Deze positieversterking is geen overbodige luxe wanneer een organisatie geleidelijk zijn doelstellingen verlegt²¹. Afhankelijk van de wijze waarop men het hier beschreven mechanisme beoordeelt, kan hier worden gesproken hetzij van manipulatie, hetzij van sociale begeleiding.

¹⁹ J. Ziche, *Techniken der Einflussnahme auf agrarpolitischen Entscheidungen*. Elfte Jahrestagung der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues. Bonn, 1970, (stencil), p. 13.

²⁰ A. T. J. Nooij, 'Maatschappij en Boerenpartij: wie is deviant' *Sociologische Gids*, jrg. 17, no 5, 1970, p. 415

²¹ Een nadere uitwerking van de veranderende waardenoriëntatie is te vinden in: A. T. J. Nooij, *Der Einfluss von Wertvorstellungen auf die agrarpolitische Entscheidungen*. Elfte Jahrestagung der Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues. Bonn, 1970, (stencil).

Tabel 1. Houding t.o.BP en houdingen-typologie

houd. typ.	zekerh.	initiatief
houding BP		
positief	44	38
negatief	24	47
$\gamma = 0,39$		

Tabel 3. Houding t.o. BP en F-scores na eliminatie van response-set

F-scores	1e kwartiel	4e kwartiel
houding BP		
positief	27	22
negatief	38	25
$\gamma = -0,17$		

Tabel 5. Houding t.o. BP en anomia-scores; F constant.

F-scores	1e kwartiel		4e kwartiel	
anomia-sc.	onder med.	boven med.	onder med.	boven med.
houding BP				
positief	17	13	11	27
negatief	31	5	7	18
	$\gamma = -0,66$		$\gamma = -0,02$	

Tabel 7. Inkomenssatisfactie en houding t.o. BP; inkomen constant

inkomen	< 12000		> 12000	
ink. satisf.	zeer laag	laag	zeer laag	laag
houding BP				
positief	79	22	32	26
negatief	43	14	24	46
	$\gamma = 0,08$		$\gamma = 0,40$	

Tabel 9. Houding t.o. BP en anomia-scores; inkomen constant.

inkomen	< 12000		> 12000	
anomalia-sc	onder med.	boven med.	onder med.	boven med.
houding BP				
positief	35	55	24	34
negatief	35	22	44	27
	$\gamma = -0.43$		$\gamma = -0.40$	

Tabel 2. Houding t.o.BP en F-scores

F-scores	1e kwartiel	4e kwartiel
houding BP		
positief	30	38
negatief	38	25
$\gamma = 0,32$		

Tabel 4. Houding t.o. BP en anomia-sc.

anomia-sc.	onder mediaan	boven mediaan
houding BP		
positief	64	95
negatief	79	49
$\gamma = -0,41$		

Tabel 6. Houding t.o. BP en inkomen

inkomen	aantal	% BP-positief
tot 8000	40	68
8000-12000	107	59
12000-15000	60	56
15000 e.m.	69	36

Tabel 8. Inkomenssatisfactie en houding t.o. BP; F constant.

F-scores	1e kwartiel		4e kwartiel	
ink. satisf	zeer laag	laag	zeer laag	laag
houding BP				
positief	21	9	27	11
negatief	16	20	14	11
	$\gamma = 0,49$		$\gamma = 0,32$	

Tabel 10. Houding t.o. BP en participatie-scores; F constant.

F-scores	1e kwartiel		4e kwartiel	
partic. sc	onder med.	boven med.	onder med.	boven med.
houding BP				
positief	13	17	26	12
negatief	4	32	6	19
	$\gamma = 0,72$		$\gamma = 0,75$	

Tabel 11. Houdingentypologie en houding t.o.
overheid; houding-BP constant

houding BP	positief		negatief	
	zekerh.	init.	zekerh.	init.
houd. typ.				
houd. overh.				
positief	17	19	14	28
negatief	27	19	10	19
	$\gamma = -0,24$		$\gamma = -0,03$	

4. PRODUCTIE OP CONTRACT: EEN TERREINVERKENNING IN ST. ANTHONIS

J. H. DE RU

4.1. INLEIDING

Over samenwerkingsvormen in de landbouw wordt de laatste jaren veel geschreven, meer echter door economen en landbouwkundigen dan door sociologen. In ons land hebben Hofstee (1962) en Constandse (1964a en b) al vroeg aandacht gevestigd op nieuwe vormen van horizontale samenwerking en verschillende malen de sociale gevolgen van verticale integratievormen aangestipt. Empirisch agrarisch-sociologisch onderzoek op het terrein van verticale samenwerkingsvormen is echter nauwelijks voorhanden. Nu de wensdromen van Constandse, zoals een bekend landbouwblad eens onterecht diens gedachten over een toekomstige landbouwstructuur kenschetste, steeds meer in brede kring een serieus onderwerp van studie en gesprek vormen, blijkt een tekort aan betrouwbare, systematische gegevens over de sociale aspecten van deze samenwerkingsvormen. Sociologisch zal het relevant zijn te onderzoeken waarom in het ene gebied de veredelingslandbouw (en daarmee gepaard vaak de productie op contract) zoveel sneller dan in het andere tot ontwikkeling komt. Men vergelijkte b.v. de hoge vlucht die de veredelingssector in het zuid-oosten van Brabant heeft genomen met de ontwikkeling in Drente. Anderzijds kan het interessant zijn na te gaan door welke factoren de differentiële receptie van het verschijnsel contractproductie¹ beïnvloed wordt.

Het is bekend dat de invoering van de productie op contract in de veehouderijsector – in ons land vooral sinds het eind van de jaren vijftig – niet zonder weerstand is verlopen. In veel commentaar uit de agrarische hoek speelt de angst dat de boer tot ‘arbeider op eigen bedrijf’ gedegradeerd zou worden, dat zijn traditionele ‘zelfstandig-

¹ Contractproductie kan als een vorm van ‘onvolledige’ verticale integratie beschouwd worden. Van ‘volledige’ verticale integratie kan gesproken worden als het een combinatie in één organisatie van opeenvolgende stadia in het productie- en distributieproces betreft. In geval van contractproductie blijft aan de partners nog een bepaalde mate van zelfstandigheid voorbehouden, en vaak betreft de samenwerking ook maar een deel van de in de ondernemingen bedreven activiteiten (Kontraktproductie, 1965).

heid' zou worden aangetast, dat hij gedoemd zou zijn 'de zwakste schakel te worden in de keten van de geïntegreerde produktie- en handelssferen'².

In een nawoord bij Constandse's 'Boer en Toekomstbeeld' meent Hofstee, 'dat ook de moderne boer in toenemende mate zal worden afgelost door een figuur die wij bij gebrek aan beter maar moeten aanduiden als de agrarische ondernemer. Het is een man, die b.v. werkt met tienduizenden of honderdduizenden slachtkuikens en die al manipulerend met credieten en contracten van allerlei soort, zijn produkt als een industrieel voortbrengt en met grondstoffen en eindprodukt handelt als een koopman'. En even verder: 'Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet' (1964b, p. 77). Wel zou kenmerkend zijn dat deze zich duidelijk zou distantiëren van de boerengroep en daartoe niet meer gerekend zou willen worden. Een zelfde gedachte wordt in de V.S. geuit door Larson en Rogers, die van oordeel zijn dat de boer van gisteren vervangen wordt door de 'producent' die er misschien een hekel aan heeft 'boer' genoemd te worden (1964, p. 53). En de Engelsman Weller schrijft uitbundig dat 'the new agribusinessman may come from either industrial or agricultural backgrounds but the techniques he has to learn and practice are as removed from traditional concepts of farming as the Santa Maria is from space age rockets' (1967, p. 384). Maar hekel of geen hekel: hoe sterk zal de 'producer' die zijn klompen aan de wilgen heeft gehangen, in zijn schoenen staan. Immers, ook andere geluiden worden gehoord, zoals van de Amerikaanse landbouweconoom Butz, die van mening is dat onder 'contract farming' het prijsrisico langzamerhand geheel verschoven zal worden naar degeen die met de boer de contracten afsluit. De 'boer' zou daarmee in dezelfde positie komen als een arbeider in de autofabrieken van Detroit. Essentieel wordt wat zijn beloning zal zijn voor geleverde arbeid (Roy, 1963, p. 451). De boer mag dan 'producer' of 'grower' genoemd worden, maar op een zelfde wijze als een arbeider werknemer mag heten. In de meningen van verschillende auteurs, waarvan hier slechts enkele vermeld, vindt men als grootste gemene deler vooral het besef van belangrijke veranderingen in een niet zo verre toekomst weerspiegeld. Minder duidelijk is nog hoe de 'waarheid' uit deze soms botsende meningen in werkelijkheid voor de dag zal komen. Voorshands lijkt er moeilijk een mechanisme aantoonbaar dat onvermijdelijk in deze of gene richting leidt.

In verband met de geringe bekendheid die de contractproducent in de agrarisch-sociologische literatuur geniet, is in 1969 op kleine schaal een verkenning gehouden in het Brabantse St. Anthonis. De pretentie van deze oriëntatie was gering: geen toetsing van expliciet geformuleerde hypothesen en geen kans om boven een beschrijvende generalisatie uit te stijgen tot wat in de sociologische wandeling theoretische generalisaties worden genoemd. Wel echter de mogelijkheid om – de onderzoeksgegevens in beschouwing genomen – voorlopig enkele vraagtekens te zetten bij sommige generali-

² De voorzitter van een der standsorganisaties, overigens niet afwijzend t.o.v. produktie op contract schrijft recentelijk: 'De contractproduktie heeft belangrijke voordelen, mits de contracten geen blinde vlekken vertonen en de zelfstandigheid van de ondernemer onverlet blijft' (Landbouwkundig Tijdschrift, jrg. 83, 1970, p. 310).

saties die vaak gehanteerd worden in het onderzoek van de aanvaarding van nieuwe landbouwmethoden. Dat gebeurt in de laatste paragraaf.

Alvorens daartoe over te gaan lijkt het nuttig enkele theoretische veronderstellingen de revue te laten passeren, die door verschillende onderzoekers reeds als verklaringsgronden voor innovatief gedrag zijn aangevoerd. Hoewel een nauwkeurig van te voren geplande analyse in een als oriëntatie bedoeld onderzoek niet op zijn plaats is, zal natuurlijk geen agrarisch-socioloog geheel platzak de boer op willen gaan.

4.2. THEORETISCHE VARIATIES

In menig onderzoek wordt aangegeven dat moderne boeren meer dan anderen bereid zijn veranderingen in hun bedrijfsvoering te accepteren. Het ligt op het eerste gezicht voor de hand dat men ook onder hen de contractproducenten zoekt. Zoals sommige lezers bekend zal zijn heeft Hofstee in verschillende publicaties uitvoerig aandacht besteed aan het onderscheid tussen wat hij een traditioneel en een modern-dynamisch cultuurpatroon heeft genoemd. In het laatste, een kenmerkend verschil, wordt verandering in principe positief gewaardeerd. De modern-dynamische mens is bereid veranderingen op hun waarde te onderzoeken en, eventueel, te aanvaarden. Hoe vruchtbaar dit uitgangspunt voor bepaalde doeleinden ook is geweest, Constandse, evenals Hofstee zelf trouwens, is van mening dat daarmee over houdingen en gedragingen van de moderne boer slechts weinig is onthuld (1964b, p. 28). Een grondhouding bespeurend die niet of nauwelijks voor verandering vatbaar is, amendeert Constandse de formulering van het wezenskenmerk van het modern-dynamisch cultuurpatroon als volgt: het wezenskenmerk is gelegen in de bereidheid om veranderingen te overwegen en te aanvaarden wanneer deze bijdragen tot behoud van wat men niet veranderen wil (p. 34). Het is echter twijfelachtig of deze hypothese voor toetsing in aanmerking kan komen. Zonder nadere specificering lijkt toetsing niet erg zinvol. De verklaring van bijna elk gedrag maakt de hypothese als afleiding van Hofstee's zeer algemene formulering onvoldoende. Ook met deze formulering kan met geen mogelijkheid verklaard of voorspeld worden welk empirisch gedrag zal resulteren zonder tal van andere factoren in de beschouwing te betrekken. De wending die Constandse geeft aan de omschrijving van het moderne cultuurpatroon heeft iets weg van de zeer algemene proposities van Homans. Eveneens kan zijn hypothese als een psychologische hypothese worden beschouwd. Homans schrijft ergens: 'If we like we can look on theory as a game. The winner is the man who can deduce the largest variety of empirical findings from the smallest number of general propositions, with the help of a variety of given conditions' (1967b, p. 25). Dat is het ideaalbeeld. Zeer algemene hypothesen zijn meermalen in de sociale wetenschappen geformuleerd, maar tevens soms kandidaat voor wat Nagel de categorie van de 'obvious trivia' heeft genoemd.

Constandse geeft in zijn fraaie 'Boer en Toekomstbeeld' aan, dat het element van zelfstandigheid in wat hij de grondhouding noemt van de moderne boer, een belangrijke rol speelt. Iets meer gespecificeerd zou de hypothese dan als volgt kunnen luiden:

hoe groter de waarde van de zelfstandigheid voor een persoon – relatief t.o.v. de ‘kosten’ om deze zelfstandigheid te behouden of te verkrijgen – hoe groter de kans dat een persoon actie onderneemt om deze zelfstandigheid te behouden of te verkrijgen.

Het aantrekkelijke van dit soort Homans-achtige produkten is gelegen in het feit dat de verklarende kracht zo groot lijkt. Tal van verschillende verschijnselen kunnen onder één noemer worden gebracht. Men zou met deze hypothese bijvoorbeeld enerzijds kunnen verklaren waarom grotere boeren minder genegen zijn een belangrijk deel van hun veehouderijprodukten aan contracten te koppelen, namelijk om verlies van onafhankelijkheid tegen te gaan. Anderzijds zou ook verklaard kunnen worden waarom kleine boeren juist wel bereid zijn contracten af te sluiten. Ook voor hen kan zelfstandigheid een belangrijke waarde zijn, alleen zijn de ‘kosten’ van deze zelfstandigheid, o.a. inkomensderving, te groot. Vandaar dat de kleine boer eerder geneigd zal zijn zijn onafhankelijkheid te compromitteren, maar dan vooral om niet tot nog grotere afhankelijkheid te geraken, bijvoorbeeld in dienstbetrekking ergens buiten de landbouw. Voorlopig blijft dit alles zuiver speculatief. Er zijn geen adequate theorieën die het gedrag van de moderne boer kunnen verklaren. Het spel van Homans is bovendien zo moeilijk te spelen dat het een gemakkelijke verklaring vormt voor diens eigen verzuchting, dat er geen wetenschap is als de sociologie ‘in which the rich and varied findings bear so little relation to the theories, in spite of endless pleas that they ought to be related’ (1967b, p. 30). Bovendien, helaas, op het gebied van samenwerkingsvormen ontbreken zelfs de ‘rich and varied findings’.

Maar er zijn mogelijk aanknopingspunten, terreinen waar vrij veel onderzoek heeft plaats gevonden. Talrijke studies op het gebied van invoering van nieuwe landbouwmethoden hebben een groot aantal kenmerken opgeleverd waarin boeren die relatief eerder tot veranderingen in hun bedrijfsvoering bereid zijn, zich onderscheiden van lieden die daartoe pas in een later stadium overgaan. In het bekende ‘Diffusion of Innovations’ van Rogers wordt een vijftigtal generalisaties opgesomd die met grote regelmaat uit de vele door hem onderzochte publicaties gedestilleerd konden worden. Wij leren dat degenen die eerder dan anderen vernieuwingen aanvaarden over het algemeen een hogere schoolopleiding hebben, een hogere sociale status hebben, meer ‘cosmopolite’ zijn, vaker ‘opinion leader’ zijn, etc., etc. (1962, p. 313). Het aangaan van verticale samenwerkingsvormen, bijvoorbeeld het afsluiten van contracten, kan als een nieuwe methode in de landbouw worden beschouwd, bovendien een verandering die beslist niet onbetekenend is voor de boer die deze introduceert. Van den Ban wijst in een recente publicatie op het feit dat ‘nearly all studies have found that adoption of agricultural innovations and contact with change agencies are positively related with opinion leadership’ (1970a, p. 200). Sommige onderzoekingen tonen verder aan dat deze correlatie hoger is in ‘high adoption communities’, met normen relatief gunstig t.o.v. sociale verandering, dan in ‘low adoption communities’. De verklaring is volgens Van den Ban niet moeilijk wanneer men de theorie van Homans accepteert, dat opinie-leiders groepsleiders zijn die in staat en bereid zijn schaarse en waardevolle diensten

aan de groep te bewijzen. In groepen die gunstig staan tegenover verandering zijn de leden met de meeste ervaring en de meeste informatie over nieuwe landbouwmethoden het best in staat anderen bij hun beslissingsproces te helpen (p. 201).

Het bovenstaande is uitvoerig vermeld omdat er anderzijds ook nog de vooronderstelling van Barnett is, die aanneemt dat veranderingen het eerst worden aanvaard door de marginale leden van de groep – die juist veel contacten buiten de groep zouden hebben – ‘because they look for outside contacts to compensate the lack of acceptance in their community’ (Van den Ban, 1970a, p. 202). Een hypothese omdat, zoals Van den Ban schrijft, Barnett geen bewijs voor zijn stelling levert. Reden misschien ook waarom Rogers betrekkelijk weinig aandacht aan deze gedachte schenkt.

Veel onderzoekingen, wij volgen nogmaals Van den Ban, tonen bovendien aan dat juist de leidinggevende figuren van een groep meer contact hebben met de buitenwereld dan hun volgelingen en ook blijkt Barnett’s hypothese in verschillende Indiase onderzoekingen niet bewaarheid. Van den Ban houdt echter één opening: misschien dat de hypothese wel opgaat voor vernieuwingen die de positie van de leiders in gevaar brengen (p. 202). Tot een soortgelijke conclusie komt eigenlijk ook Constandse wanneer hij oppert dat vooral wanneer het gaat om fundamentele veranderingen, de marginale figuren wel eens het meest interessant kunnen zijn (1964b, p. 63).

Ondanks genoemde bedenkingen is het belangrijk dat de theorie van Homans, immers in hoge mate een formele constructie, in principe niet alleen goed gebruikt kan worden voor een verklaring van de vernieuwingsdrang van de ‘leiders’ van een groep, maar ook bijvoorbeeld voor een uitleg à la Barnett. Homans toch schrijft, dat zowel personen aan de top van een ‘status system’ als personen ergens aan de voet van de pyramide minder toegankelijk zijn voor groepsinvloeden (1967a, p. 76). Personen krijgen volgens Homans invloed en aanzien wanneer zij, zoals boven reeds door Van den Ban geciteerd, in staat zijn veel gevraagde maar schaarse diensten te verlenen. Maar, zegt Homans: ‘There is something special about being at the bottom of the status heap: one has no more status to lose’. Wanneer een dergelijke persoon gewaardeerde groepsnormen zou schenden, zou de effectiviteit van mogelijke middelen van sociale controle wel eens gering kunnen zijn. Zijn status kan nauwelijks worden verlaagd, en dus heeft hij weinig te verliezen door zich niet te conformeren. Als iemand weinig te verliezen heeft door nonconformisme – waardoor misschien wel zijn gevoel van eigenwaarde wordt gered – en niets te winnen door aanpassing, kan hij gemakkelijk handelen zonder veel met de groep rekening te houden. En dat laatste, het niet uitsluitend refereren aan eigen groep, geldt ook in zekere zin voor de persoon met hoge status: hij kan zich wel conformeren aan de hoge waarden van de groep, maar conformiteit aan bepaalde groepsoordelen over nieuwe dingen, zeker wanneer nog niet vaststaat dat de groep gelijk heeft, levert geen voordeel op. ‘After all, he won his status by being different from and better than others in what he does. To be different and better may be expected of him: it has become his role, and if he cannot be better, he may settle for at least being different’ (p. 76). Aldus zou de verklaring van Homans kunnen luiden.

In principe, daar Barnett's ideeën over de marginale groepsleden verwantschap vertonen met gedachten ook reeds lang geleden door Merton geuit, zou ter verklaring van het invoeren van 'innovations' ook diens veronderstelling over 'deviant behavior' (in tegenstelling tot gedrag conform de norm) kunnen worden benut. Merton heeft er op gewezen dat innovatie vooral een deviant of nonconformistisch antwoord is van het individu dat in een structureel nadelige positie verkeert. Het is een persoon die niet in staat is geijkte en juist geachte middelen te gebruiken voor een doel dat overigens juist sterk geaccentueerd wordt. Hoewel, en ook daar zou men op kunnen wijzen, in onze samenleving is verandering, vernieuwing, op vele terreinen een georganiseerd of geïnstitutionaliseerd verschijnsel geworden, en als zodanig niet direct het produkt van 'people estranged from a society that promises them in principle what they are denied in reality' (1964, p. 218). Zo kan begrijpelijk worden wat in vele agrarisch-sociologische onderzoekingen wordt gedemonstreerd: dat vernieuwers bijvoorbeeld vaak de grotere boeren zijn, de meer welgestelden, de jongeren, degenen met een hogere opleiding en zij die, zoals gezegd, vaker als opinielider worden aangewezen. Zij zijn het die vanuit een materieel en geestelijk gunstig uitgangspunt in staat zijn te doen wat onder invloed van de culturele situatie van hen verwacht mag worden. Wanneer het echter gaat om veranderingen die meer dan variaties zijn op een bepaald thema, lijkt Merton's theorie relevant te kunnen zijn. Waar een sociale structuur sommigen belemmert om aspiraties te realiseren die voor allen worden geproclameerd, kan 'afwijkend' gedrag worden verwacht. Dit afwijkend gedrag hoeft overigens geen chronische aberratie te zijn van een als 'normaal' beschouwd gedragspatroon, en meestal is er geen sprake van 'de' deviant. De laatste zal slechts een grensgeval zijn. Bovendien kan afwijking van wijd en zijd aanvaarde gedragsregels voorkomen in een deel van de activiteiten van het individu, voor een ander deel kan het individu zich conformeren. 'There is a streak of the innovator, of the ritualist, retreatist, and rebel in most of us', aldus Merton (1964, p. 219). Tenslotte hoeft nonconformistisch gedrag niet disfunctioneel te zijn voor het sociale systeem, voor de groep. In concreto kan dat dus inhouden wat Constandse stelt, namelijk dat vanuit het agrarisch belang geredeneerd de groep wel eens veiliger kan zijn in handen van haar marginale figuren dan in handen van de leiders van een groep. Voorop gesteld althans dat de leiders van een groep geen fundamentele wijzigingen in groepsnormen kunnen brengen (1964b, p. 63).

Belangrijk lijkt ons in dit verband onderscheid te maken tussen verschillende soorten normen. De 'marginale mens' vertoeft aan de periferie van het groepsverband. Er zijn echter morele normen en normen die het bakken van eieren regelen. Wanneer het gaat om nieuwigheden op technisch-economisch gebied zal de vernieuwer – toegegeven dat ook op dat terrein sociale controle een rol kan spelen – niet direct een 'outcast' zijn. Zeker niet in gebieden waar het moderne cultuurpatroon zoals door Hofstee gekenmerkt de macht der oude gewoonten heeft doorbroken. Wel is het mogelijk dat hij in een sociaal-economisch ongunstige positie verkeert. En wanneer zijn handelwijze vruchten afwerpt zal zijn gedrag navolging vinden. Er is weinig dat zoveel succes heeft als succes, en tenzij een sterk mechanisme van sociale controle in werking wordt gesteld, zal het

innovatief gedrag gemakkelijk een *cumulatief effect* kunnen sorteren en 'normaal' maken wat aanvankelijk als een aberratie werd beschouwd. Het overbekend spreekwoord 'als er één schaap over de dam is volgen er meer' duidt op een belangrijk interactieproces dat het gevolg kan zijn van een gedurfd en geslaagd optreden. De boer die tevreden was met zijn zwartbonten en aanvankelijk misprijzend over zijn kleinere buurman sprak die met 'andermans geld' varkens ging houden, kan best op tijd als een 'early adopter' zijn melkmachine hebben aangeschaft of met A.I.V.-zuur zijn gras hebben ingekuild. Maar voor hem kan op langere termijn wel eens de bel gaan luiden ten teken van iets wat Romein als de wet van de remmende voorsprong formuleerde: in de strijd om de voorrang heeft datgene de beste kansen dat het achterlijkst is (Van den Ban, 1963, p. 30).

4.3. EMPIRISCHE BEVINDINGEN

In 1969 heeft, zoals gezegd, een beperkte terreinverkenning plaats gevonden in het Brabantse St. Anthonis. Het varken, afgebeeld op het wapen van deze gemeente, mag ook vandaag de dag nog symbolisch zijn voor het grote aantal van deze dieren dat in het zuidoosten van ons land is geconcentreerd.

In een steekproef³ die bijna een derde van het aantal boeren in deze gemeente omvatte, is onderzocht welke factoren van invloed zijn op de differentiële receptie van de produktie van mestvarkens op contract. Het wat onvermoed kleine aantal contractproducenten⁴ in de steekproef maakt een verfijnde analyse onmogelijk; classificaties binnen de groep contractproducenten zijn niet zinvol en maken – de lezer moet zich dit realiseren – de hieronder gegeven indicaties vrij grof. De uitleg die hier echter wordt gepresenteerd is niet meer dan hypothese-vormend bedoeld en biedt mogelijk een vertrekpunt voor verder onderzoek op dit terrein. De aard van dit artikel maakt verder noodgedwongen de informatie vrij summier.

Bedrijfsgrootte

Rogers, in zijn reeds meermalen genoemde boek, formuleert als een van de vele generalisaties, dat 'earlier adopters' in een gunstiger financiële positie verkeren (b.v. gemeten door de omvang van het bedrijf) dan de 'later adopters' (1962, p. 175).

³ De steekproef is een systematische steekproef die een derde deel van de boeren met bedrijven groter dan 5 ha. in de gemeente St. Anthonis omvat. In het kader van een korte training, o.a. op interviewgebied, is in april 1969 met behulp van studenten van de afdelingen Sociologie van de Landbouwhogeschool een enquête gehouden. Slechts twee maal werd een vraaggesprek geweigerd, drie respondenten zijn om andere redenen buiten de uiteindelijke verwerking gehouden. Hoewel, gezien het onderwerp, anders werd verwacht, bleken de vragen over de contracten niet op weerstand te stuiten. De bereidwilligheid van de respondenten was bijzonder groot.

⁴ Het is denkbaar dat wegens de hoge varkensprijzen in 1969 de aantrekkelijkheid van sommige soorten contracten voor de boeren minder groot is geweest dan in een tijd met lage prijzen misschien het geval zou zijn.

In St. Anthonis wordt een vrij sterk verband gevonden tussen bedrijfsgrootte (gemeten in ha.) en contractproductie, zij het dat de richting van de relatie anders verloopt dan op grond van genoemde generalisatie verwacht zou worden. Niet de grotere, maar de kleinere boeren blijken in het onderzoeksgebied het meest tot contracteren bereid.

Tabel 1. Contractproductie en bedrijfsgrootte

	tot 15 ha.	15 ha. en meer	
contract prod.	18	1	$Q = .84$
overigen	57	36	$X_c^2 = 6,54/.01 < p < .02$
	75	37	

Daar de relatie tussen bedrijfsgrootte en contractproductie in tabel 1 aanzienlijk is⁵, ligt het voor de hand de bedrijfsgrootte als een belangrijke onafhankelijke variabele in het onderzoek te beschouwen. Verder willen wij aannemen – en meer bewijs zal worden aangedragen – dat bedrijfsgrootte een van de ‘causale’ factoren is die tot contractproductie heeft geleid, hoewel dat in een survey-achtige verkenning natuurlijk alleen maar plausibel gemaakt kan worden.

Gezien het feit dat de contractproductie overwegend op de bedrijven kleiner dan 15 ha. is geconcentreerd, ligt de gedachte aan economische ‘noodzaak’ voor de hand. Een veronderstelling die op een desbetreffende vraag in het interview door verreweg de meeste boeren wordt uitgesproken en door de contractproducenten zelf wordt bevestigd. De makkelijke financiering lijkt verder voor de meesten van primaire betekenis.

Schoolopleiding en leeftijd

Opnieuw ter oriëntatie: Rogers vermeldt dat de ‘earlier adopters’ jonger zijn dan de ‘later adopters’⁶ en dat degenen die eerder dan anderen vernieuwingen aanvaarden een hogere schoolopleiding hebben genoten dan zij die dat in een later stadium doen (1962, p. 175, 313).

De schoolopleiding nu is te St. Anthonis slechts in geringe mate of helemaal niet, in ieder geval niet significant, gerelateerd aan contractproductie (zie tabel 3). Terwijl verder in verschillende agrarisch-sociologische onderzoeken een verband geconstateerd wordt tussen bedrijfsgrootte en schoolopleiding van de boer, is dit in onze onderzoeksgemeente niet het geval. Tot een zelfde conclusie kwam overigens Van den

⁵ In het vervolg wordt een verband tussen twee variabelen zoals in tabel 1, een 2×2 tabel, weergegeven door Yule's Q ($= \gamma$ voor een 2×2 tabel).

⁶ Van den Ban maakt naar aanleiding van een meer recente publicatie van Rogers melding van het feit dat in 18 % van de onderzoeken een positieve relatie gevonden werd tussen ‘leeftijd’ en ‘innovativens’, in 41 % van de onderzoeken geen verband, in 32 % van de gevallen een negatief verband en in 9 % van de studies een of andere conditionele relatie (1970b, p. 83).

Ban in Milheeze (1963, p. 205). Het is dus niet zinvol om na te gaan of de schoolopleiding als een mogelijk interveniërende variabele beschouwd kan worden, als een schakel ergens in de causale keten tussen bedrijfsgrootte en contractproductie. Hoewel, zoals gezegd, in vele onderzoeken – in 75% van de door Rogers onderzochte publicaties (Van den Ban, 1970b, p. 83) – een positieve relatie gevonden wordt tussen schoolopleiding en ‘innovativeness’, komt dit verband wat het landbouwonderwijs betreft niet altijd even duidelijk tot uiting. In de studie van Van den Ban wordt slechts een geringe correlatie tussen adoptiescores en landbouwonderwijs gedemonstreerd (1963, p. 205). Volgens dezelfde auteur blijkt beslist niet, ‘dat als iemand landbouwonderwijs gevolgd heeft dit garandeert dat hij een vooruitstrevende boer zal worden. Ook bij vroegere onderzoeken slaagden we er niet in aan te tonen, dat het landbouwonderwijs een groot effect heeft’ (115). Eveneens dus in het onderhavige onderzoek wordt een niet-significant verband geconstateerd tussen landbouwonderwijs en contractproductie. Deze relatie suggereert de afwezigheid van enig verband, maar schijn kan bedriegen, omdat een dergelijke geringe relatie tenslotte ook veroorzaakt kan worden door twee partiële associaties van tegengesteld teken. Dat de invloed van het landbouwonderwijs, in bepaalde omstandigheden, wel eens groter kan zijn dan op grond van het geringe waargenomen verband tussen opleiding en contractproductie aangetoond lijkt, wordt in tabel 2 gedemonstreerd. Wanneer de leeftijd ‘constant’ wordt gehouden, wordt een sterk interactie-effect zichtbaar. In de categorie jonger dan 45 jaar is de relatie positief in de categorie ouder dan 45 jaar is het teken juist omgekeerd.

Tabel 2. Contractproductie en schoolopleiding voor de categorieën jonger en ouder dan 45 jaar.

	jonger dan 45		45 jaar en ouder	
	lagere school	meer dan lagere school	lagere school	meer dan lagere school
contract prod.	4	7	0	8
overigen	10	28	21	33
	Q = + .23		Q = - 1.0	

Dit kan betekenen dat de landbouwschoolopleiding bij de oudere boeren een positieve relatie toont met de bereidheid op contract te produceren, terwijl het omgekeerde, of althans geen verband, het geval lijkt in de jongere categorie. Met opzet wordt in de formulering enige twijfel gelast, omdat ook in dit onderdeel van de analyse het geringe aantal contractproducenten ons parten speelt. Ten overvloede misschien, maar het wordt wel eens vergeten, zij hier vermeld dat ook de in conditionele relaties betrokken variabelen ‘causale’ variabelen kunnen zijn. Het moeilijkst in deze gevallen blijft echter de interpretatie. Van den Ban meent dat ‘het effect van het landbouwonderwijs wel gering moet zijn, als het zijn leerlingen slechts feitenkennis bijbrengt. Het is veel be-

langrijker om bij de leerlingen belangstelling te wekken voor het bijhouden van nieuwe inzichten en om in het algemeen de ontwikkeling van het modern-dynamisch cultuurpatroon op het platteland te stimuleren' (1963, p. 115). Verder suggereert hij dat het onderwijs er misschien 'niet steeds in is geslaagd deze houding bij de boeren te ontwikkelen' (115). Anders dan Van den Ban (die overigens niet naar conditionele verbanden heeft gezocht)⁷, maar zwakker gefundeerd gezien het geringe aantal waarnemingen, zouden wij geneigd zijn op grond van deze gegevens te stellen dat het landbouwonderwijs misschien wel geslaagd is in het stimuleren van de ontwikkeling van een modern-dynamisch cultuurpatroon, waardoor de gevonden relatie in de categorie oudere boeren mede verklaard zou kunnen worden. Men mag immers wel aannemen dat zij opgegroeid zijn in een tijd waarin de houding t.o.v. verandering minder gunstig was dan vandaag de dag. Is eenmaal het modern-dynamisch cultuurpatroon gemeengoed geworden, dan zal men bij de jongere boeren, ongeacht de gevolgte beroepsopleiding, minder weerstand tegen invoering van vernieuwingen in de landbouw mogen verwachten. Enige verdere steun – maar overigens geen *conditio sine qua non* – voor deze hypothese zou gevonden kunnen worden wanneer tevens zou blijken, dat de contractproducenten in de oudere categorie ook verder voldoen aan het beeld van de 'modern' of 'vooruitstrevend' genoemde boer, dat geleidelijk in agrarisch-sociologisch onderzoek gestalte heeft gekregen. Helaas maakt het geringe aantal respondenten betrouwbare informatie hierover onmogelijk.

De categorie contractproducenten als geheel (niet onderscheiden naar leeftijd) voldoet zeker niet aan dit beeld. Wanneer, zoals in tabel 3, een aantal indicatoren wordt gebruikt die in veel vroegere onderzoeken aantoonbaar verband hielden met de veranderingsbereidheid van de boer, komt dit duidelijk tot uiting.

Wanneer op bovenstaande relaties een significantietoets wordt toegepast, blijkt, het was eigenlijk al duidelijk, dat geen van de relaties op .05 niveau significant is. Hoewel in een oriënterend onderzoek, met een vrij kleine steekproef, aan significantie niet de beslissende betekenis toegekend behoeft te worden, impliceert dit natuurlijk niet dat alle relaties, hoe klein ook, belangwekkend zijn. Bovendien is de richting van de verschillende relaties niet consistent met wat uit ander onderzoek bekend is. De contractproducenten – men zie nogmaals tabel 3 – zouden misschien iets jonger kunnen zijn, maar de vaak gesignaleerde 'cosmopoliteness' blijkt bij de contractproducenten niet uit interesse voor dag- of vakbladen, de participatie in het agrarisch verenigingsleven is in vergelijking niet opvallend, zo min als de bedrijfsvoering, vrij grof door enkele indicatoren gemeten, aanleiding zou geven de contractproducenten anders dan hun collega's te kwalificeren. Kort gezegd, niets in de traditionele reeks van indicatoren

⁷ Zoals in noot 6 vermeld wordt slechts weinig van conditionele relaties gewag gemaakt. Het betreft hier de relatie tussen leeftijd en 'innovativeness', maar het geldt ook voor de andere door Rogers vermelde en door Van den Ban geciteerde relaties. Dat hoeft niet persé te betekenen dat er geen conditionele relaties zouden zijn. Het is niet ondenkbaar dat veel onderzoeken geen conditionele relaties opleveren, omdat door gebruikte technieken als multiële regressie of door de wijze waarop factoranalyses worden gebruikt, 'interactie-effecten' over het hoofd worden gezien.

Tabel 3. Contractproductie en indicatoren die verband houden met moderniteit van de boer.

	contract prod.	overigen	
<i>Leeftijd</i>			
tot 45 jaar	11	39	Q = .31
45 jaar en ouder	8	54	
<i>Onderwijs</i>			
alleen l.o.	4	31	Q = -.31
meer dan l.o.	15	61	
<i>Lidmaatsch. coöperaties</i>			
minder dan vijf	7	43	Q = -.19
vijf of meer	12	50	
<i>Bestuursfunctie bekleed</i>			
ja	7	27	Q = .18
nee	12	66	
<i>Landbouwblad</i>			
geen of een	13	49	Q = .32
twee of meer	6	44	
<i>Dagblad</i>			
geen	9	30	Q = .32
regionaal/landelijk	10	63	
<i>Lid studieclub</i>			
ja	2	20	Q = -.40
nee	17	73	
<i>Bedrijfsecon. boekhouding</i>			
ja	5	22	Q = .07
nee	14	71	
<i>Melkproductie/koe</i>			
tot 4600 kg	10	43	Q = .11
4600 kg en meer	5	27	
<i>BE/VAK</i>			
tot 1500	8	39	Q = .00
1500 en meer	11	54	
<i>Inkomen</i>			
tot 10.000	6	34	Q = -.13
10.000 en meer	12	52	

wijst ondubbelzinnig op de contractproducent als een type moderne boer dat zich qua houding, belangstelling, bedrijfsvoering, etc. onderscheidt.

Zelfstandigheid

Zoals in paragraaf 4.1 verteld, is het verschijnsel van contractproductie in de veehouderijsector van betrekkelijk recente datum en invoering hiervan in de landbouw

riep aanvankelijk nogal wat weerstand op. Een aversie die, zij het ten tijde van ons onderzoek in Brabant sterk afgezwakt, ook in andere delen van het land geconstateerd kon worden. Hier moet verder in het midden worden gelaten in welke mate de aard van het contract (financieringscontract, prijscontract, loonmestcontract, etc.) van invloed is op de bereidheid van de boer een contract te accepteren. Onvoldoende gegevens maken een oordeel hierover onmogelijk. Misschien zal echter niet overal als resultaat gevonden worden, dat vooral die contracten worden afgesloten die objectief gezien de boer als ondernemer de grootste vrijheid van beslissing laten. Ook andere factoren spelen een rol. Wanneer door sommige deskundigen in het noorden van het land een relatief grotere bereidheid wordt waargenomen om voor varkens loonmestcontracten af te sluiten dan in Brabant, dan kan dit bijvoorbeeld wijzen op een factor waarvan ook door Van den Ban in zijn onderzoek melding wordt gemaakt (1963, p. 85). Hij spreekt namelijk over een veel grotere weerstand tegen het gebruik van krediet in Dwingeloo dan in het Brabantse Milheeze. Daar een en ander in ons onderzoek niet te toetsen valt, zullen wij deze hypothese verder laten rusten.

In het begin van de jaren zestig lijkt ook in St. Anthonis een vrij grote weerstand te bestaan tegen de nieuwe contracten in de veehouderijsector. 'Ik schaamde me er min of meer voor, dat ik met andermans geld moest gaan werken', aldus een van de huidige contractproducenten. Een ander geeft over zijn contract te kennen: 'Familie en vrienden wisten het niet, weten het nu nog niet'. De meeste respondenten menen dat de boeren uit financiële noodzaak tot produktie op contract zijn overgegaan. Het risico werd overigens door sommigen niet gering geacht: 'Ze komen eerdaags de hele zaak halen en dan is de zaak over de kap. Ze zijn niet goed wijs'. Maar over het algemeen, zo er al sprake is van denigrerende opmerkingen, klinken de verwijten vrij mild. 'Ze deden het uit armoe', meent een van de ondervraagden, daarmee misschien het best de teneur van de reacties verwoordend. De vraag 'Een boer verliest aanzien of respect bij zijn collega's hier in... wanneer hij voor zijn varkens contracten afsluit met handel of industrie' (Bent u het hiermee helemaal eens, tamelijk eens, etc.) wordt door 66% van de boeren bevestigend beantwoord. Het gaat dan over de situatie aan het begin van de jaren zestig. Maar zoals de 'armoe' kon verkeren, zo ook de waardering voor de contractproducenten. Slechts 14% van de boeren ten tijde van het onderzoek meent dat door het afsluiten van contracten het aanzien van de boer wordt geschaad. Bij de beantwoording van deze vraag treden geen belangrijke verschillen aan het licht tussen de contractproducenten en de overige geïnterviewde boeren. Dit alles leidt tot de veronderstelling, dat zeker van aanzienlijk statusverlies momenteel geen sprake meer is. Van alle respondenten denkt 59% gunstig over produktie op contract (tegen 28% aan het begin van de jaren zestig). Wel blijkt een duidelijk significant verschil in de beoordeling van het contract tussen de contractproducenten en de andere boeren. Contractproducenten, niet zo verwonderlijk, denken aanzienlijk gunstiger over hun contractuele relaties.

Met de vraag 'Er zijn boeren die zeggen: zo gauw je contracten gaat afsluiten wordt de ondernemersvrijheid van de boer aangetast. Een boer kan niet meer vrij zijn eigen

beslissingen nemen, hij raakt erg gebonden' (Bent u het hiermee helemaal eens, tamelijk eens, etc.) hebben wij geprobeerd iets van de importantie te peilen die de waarde van de 'zelfstandigheid' voor de boeren in ons onderzoek heeft. Het antwoord op deze vraag toont een aanzienlijke relatie met het al of niet produceren op contract.

Tabel 4. Contractproductie en zelfstandigheid.

	eens	overige antwoorden	
contract prod.	5	14	$Q = -.67$
overigen	60	33	$X_1^2 = 7.95/.001 < p < .01$
	65	47	

Uit tabel 4 blijkt duidelijk dat de contractproducenten in sterkere mate dan de overige boeren ontkennen, dat door het afsluiten van contracten de ondernemersvrijheid wordt aangetast. Men is geneigd tot de conclusie dat de contractproducenten minder zwaar tillen aan het prijsgeven van enige onafhankelijkheid dan de andere boeren, daarom ook eerder tot contracteren bereid zijn. Maar het is denkbaar dat het antwoord op deze vraag slechts de resultante weerspiegelt van een proces, waarin de weerstand tegen verlies van onafhankelijkheid overspeeld is door factoren zoals b.v. een te laag geacht inkomen. De ambivalentie t.o.v. deze situatie kan nu worden gereduceerd door het verlies van zelfstandigheid te bagatelliseren.

Concluderend menen wij wel te kunnen stellen dat het niet onjuist is – antwoorden op verschillende vragen wijzen in die richting – aan de houding ten opzichte van zelfstandigheid een voor het handelen van de boer motiverende kracht toe te kennen. Helaas blijft echter de vraag of door een verschil in intensiteit waarmee deze waarde gekoesterd wordt, de differentiële receptie van de contractproductie mede verklaard kan worden, vooralsnog onbeantwoord. De contractproducenten staan zeker niet onverschillig tegenover hun zelfstandigheid. Diverse antwoorden wijzen daarop, de vrij grote gehechtheid aan de landbouw (zoals hierna wordt besproken) mag een indicator vormen en iets daarvan – hoewel op zichzelf geen bewijs – moge misschien ook blijken uit het volgende.

Omdat een significant verband gevonden werd tussen bedrijfsgrootte en contractproductie, is het interessant na te gaan of de houding ten opzichte van zelfstandigheid ook onafhankelijk van de bedrijfsgrootte invloed uitoefent. Dit nu is duidelijk het geval. Zelfs zijn de partiële relaties iets groter dan de oorspronkelijke relatie, maar de kleine aantallen manen ook hier tot voorzichtigheid. Dat de partiële relaties groter zijn, zou verklaard kunnen worden uit het feit, dat de kleinere boeren wel eerder be-

reid zijn contracten af te sluiten, maar tevens, op het eerste gezicht opvallend, meer weerstand vertonen tegen verlies van onafhankelijkheid.⁸

Inkomen, toekomstverwachting en gehechtheid aan de landbouw

Het korte bestek van dit artikel laat niet toe deze variabelen uitvoerig te bespreken. Wij moeten met enkele summiere opmerkingen volstaan. Hoewel het door de contractproducenten behaalde inkomen niet noemenswaardig afwijkt van dat der andere boeren (die overigens deels op qua oppervlakte grotere bedrijven zitten) en ook de inkomensaspiraties van de contractproducenten, in vergelijking met de anderen, niet wijzen op boeren die dromen van grote ondernemers dromen, lijkt de persoonlijke waardering van het inkomen wel te duiden op een grotere ontevredenheid bij de contractproducenten. Vermoedelijk is het daarom niet erg gewaagd de ontevredenheid met het inkomen – zeker niet wanneer bedacht wordt dat dit door een soms jarenlange varkenshouderij op grotere schaal dan vroeger reeds enige verbetering heeft ondergaan – als een relevante verklarende variabele in ons onderzoek te beschouwen. Overigens, het zij vermeld, wordt door niet minder dan 81 % van de boeren het inkomen als bijzonder of redelijk goed bestempeld.

Ten aanzien van de toekomstverwachtingen zijn geen verschillen te bespeuren tussen contractproducenten en de rest. De contractproducenten koesteren geen rooskleuriger verwachtingen dan hun collega's over de toekomstmogelijkheden van het eigen bedrijf. Wel komt een opmerkelijk onderscheid naar voren bij de beantwoording van een vraag die de bereidheid tot beroepsverandering poogt te peilen, of, wat op hetzelfde neerkomt, de gehechtheid aan de landbouw. Ondanks de gesignaleerde grotere ontevredenheid met hun inkomen zijn de contractproducenten – voorgespiegeld werd de hypothetische situatie van een 20 % hoger inkomen buiten de landbouw – significant minder bereid terwille van financieel gewin de landbouw vaarwel te zeggen.

Even opvallend, tevens een ondersteuning van het bovenstaande, is het feit dat ook het door velen als een zwaarigheid beschouwde eenmansbedrijf door de contractproducenten in meerderheid als een dragelijk lot wordt beschouwd. Ook hier een significant verschil met de overige boeren. Nu is het wel zo dat er een verband bestaat

⁸ Het is niet mogelijk een significant verband aan te tonen tussen bedrijfsgrootte (gemeten in ha.) en houding t.o.v. zelfstandigheid: van de boeren met bedrijven kleiner dan 10 ha. meent 62 % dat de ondernemersvrijheid wordt aangetast, in de categorie 10–15 ha. is 59 % deze mening toegedaan, van de boeren met meer dan 15 ha. wordt dit oordeel door 51 % geveld.

Wordt de omvang van het bedrijf in bewerkingseenheden uitgedrukt, dan wordt het verband wel significant. Van de bedrijven met minder dan 1500 B.E. meent 70 % van de respondenten dat de ondernemersvrijheid aangetast wordt, van de boeren op bedrijven met meer dan 1500 B.E. is 49 % deze mening toegedaan. Het verschijnsel dat juist de kleinere boeren meer aan hun zelfstandigheid gehecht lijken, wordt verder ondersteund door het verband dat gevonden wordt tussen bedrijfsgrootte, hoe ook gemeten, en het oordeel van de boer aanzien of respect verliest door het afsluiten van contracten, slechts 8 % daarentegen van hen die bedrijven met meer dan 1500 B.E. bevolken. Door deze relaties zou een vergroting van de partiële associaties aannemelijk kunnen zijn.

tussen de leeftijd van de boer en de houding ten opzichte van het eenmansbedrijf. De oudere boeren beschouwen voor het grootste deel het eenmansbedrijf als een zware opgave. Daar de contractproducenten gemiddeld wat jonger zijn zou de lezer het bovengenoemde verband misschien voor een belangrijk deel aan deze leeftijdsfactor willen toeschrijven. Dit blijkt echter niet juist. Terwijl een betrekkelijk gering interactie-effect wordt geconstateerd, is er geen enkele aanwijzing dat de relatie verdwijnt bij controle van de leeftijd der respondenten.

4.4. CONCLUSIE

Ook het besluit van dit artikel zal kort moeten zijn. Een samenvatting wordt achterwege gelaten. Het empirisch gedeelte levert ons inziens een aantal variabelen op die bij voortgezet onderzoek aandacht verdienen. Het verklarend effect van deze variabelen laat zich nu nog slechts raden; een multivariate analyse zal nodig zijn om aan te kunnen geven welk gewicht de verschillende variabelen wat dit betreft in de schaal zullen leggen. Wel zijn de resultaten van dien aard, dat wij ons afvragen of het beeld van de moderne, innovatieve boer dat ons uit menige studie bekend is, nu steeds een adequate afbeelding van de werkelijkheid vormt. Toegegeven, men kan niet staven dat het over het algemeen 'the disgruntled, the maladjusted, the frustrated, or the incompetent' geweest zijn die als eersten tot contractproductie zijn overgegaan. Anderzijds zijn het echter ook niet – althans niet in ons onderzoekgebied – de grotere boeren, zij die meer participeren in het verenigingsleven, een grotere belangstelling hebben voor de buitenwereld, etc. Men zou misschien wel kunnen stellen dat vele contractproducenten aanvankelijk in een economisch wat marginale positie verkeerden. Deze structureel ongunstige positie, het kleine bedrijf, gevoegd bij verschillende aspiraties zoals het verlangen naar een hoger inkomen en de wens om in de landbouw te kunnen blijven werken, heeft waarschijnlijk mede geleid tot het besluit op contract te gaan produceren. Hiervoor was vanzelfsprekend een voorwaarde dat op een bepaald moment de boer de gelegenheid werd geboden contracten af te sluiten, vaak gepaard met een soepele kredietverlening of andere risicoverkleinende condities.

Invoering van contractproductie in de veehouderijsector heeft in het begin nogal wat weerstand opgeroepen, veel emotioneel getinte artikelen in verschillende landbouwbladen getuigen daarvan. De zelfstandigheid van de boer zou aangetast worden. Een en ander betekent dat het besluit tot contractproductie, in vergelijking met b.v. introductie van een nieuw zaaizaad of een onbekend bestrijdingsmiddel, als een vrij fundamentele verandering in de bedrijfsvoering aangemerkt kan worden. Hoewel gezien het beperkte karakter van deze oriëntatie voorzichtigheid geboden is, lijkt ons de aard van de innovatie van belangrijke betekenis voor verschillende gangbare generalisaties in het agrarisch-sociologisch onderzoek. Hiermee wordt naar het schijnt niets nieuws betoogd, want ook in het vermelde boek van Rogers b.v. wordt uitvoerig hieraan aandacht geschonken. Alleen: steeds wordt de aard van de verandering in verband gebracht met de snelheid van aanvaarding van nieuwe landbouwmethoden. De genera-

lisaties die betrekking hebben op de kenmerken van de innovatieve boeren, zoals boven vermeld, blijven onveranderd gelden. Dat laatste nu lijkt ons in zijn algemeenheid onjuist.

LITERATUUR

- BAN, A. W. VAN DEN, *Boer en Landbouwvoorlichting*. Assen, Van Gorcum, 1963, 279 pp.
- BAN, A. W. VAN DEN, 'Interpersonal communication and the diffusion of innovations'. *Sociologia Ruralis*, vol. X, 1970a, no. 3, p. 199-220.
- BAN, A. W. VAN DEN, 'The human factor in farm management. Some research findings in the Netherlands'. In: *The Human Factor in Agricultural Management*. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1970b, p. 79-90.
- CONSTANDSE, A. K., 'Sociale aspecten van de horizontale samenwerking in het agrarische bedrijf'. *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 76, 1964a, p. 574-589.
- CONSTANDSE, A. K., *Boer en Toekomstbeeld*. Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie, Bulletin no. 24, 1964b, 79 pp.
- HOFSTEE, E. W., 'Veranderend Platteland'. *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 74, 1962, p. 671-690.
- HOMANS, G. C., 'Fundamental Social Processes'. In: *Sociology: An Introduction*, ed. by N. J. Smelser. New York, John Wiley, 1967a, p. 27-78.
- HOMANS, G. C., *The Nature of Social Science*. New York, Harcourt, Brace and World, Harbinger Book, 1967b, 109 pp.
- Kontraktproductie*, Studierapport van de commissie Vertikale Integratie ingesteld door de drie Centrale Landbouw Organisaties en de Nationale Coöperatieve Raad, 1965, 35 pp.
- LARSON, O. F. AND ROGERS, E. M., 'Rural Society in Transition'. In: *Our Changing Rural Society: Perspectives and Trends*, ed. by J. H. Copp. Ames, Iowa State University Press, 1964, p. 37-67.
- MERTON, R. M., 'Anomie, Anomia and Social Interaction: Contexts of Deviant Behavior'. In: *Anomie and Deviant Behavior*, ed. by M. B. Clinard. New York, The Free Press, 1964, p. 213-242.
- ROGERS, E. M., *Diffusion of Innovations*, New York, The Free Press of Glencoe, 1962, 367 pp.
- ROY, E. P., *Contract Farming, U.S.A.* Danville, The Interstate Publishers and Printers, 1963, 572 pp.
- WELLER, J., *Modern Agriculture and Rural Planning*, London, The Architectural Press, 1967, 442 pp.

5. DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL LANDBOUW BEDRIJVEN IN DE TOEKOMST*

L. J. M. WEERDENBURG

5.1. INLEIDING

Behalve in de (steenkolen) mijnbouw en misschien in de textielsektor is er wellicht geen bedrijfstak van enige betekenis in onze economie, waar de technische en economische ontwikkelingen ten aanzien van de werkgelegenheid zo grondig hun invloed doen gelden als in de landbouw. Terwijl in de mijnbouw de belangrijkste oorzaak van de werkgelegenheidsvermindering is gelegen in de toepassing van substituten als energiebronnen is de ontwikkeling in de landbouw voornamelijk te zien als het effect van een versnelde, aanvankelijk achtergebleven, agrarisch technologische ontwikkeling, de mede daardoor gestegen produktie en de inelastische vraag naar landbouwprodukten. De hieruit voortvloeiende noodzakelijke vermindering van het aantal arbeidskrachten bleef tot voor kort voornamelijk beperkt tot afhankelijke arbeidskrachten. Doordat in de meeste gevallen verdere afstoting van afhankelijke arbeid niet meer mogelijk is, komt het bedrijfshoofd ook bij de aanwending van zijn eigen arbeid steeds meer onder druk te staan van de economische en technische ontwikkelingen. De laatste jaren is er dan ook een toenemende afvloeiing van agrarische bedrijfshoofden te constateren.

Voor het landbouwstructuurbeleid is inzicht in de ontwikkelingen met betrekking tot het aantal bedrijven van groot belang, vooral omdat daardoor informatie verkregen wordt omtrent de toekomstige bedrijfsgrootte en de daarop af te stemmen infrastructuur. De laatste jaren worden er dan ook vele prognoses opgesteld ten aanzien van dit aspect van de landbouw in de toekomst. Er worden hierbij verschillende methoden gehanteerd, van eenvoudig tot zeer ingewikkeld.

Een zeer eenvoudige methode is de lineaire trendextrapolatie, waarbij de trend van de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in het verleden doorgetrokken wordt naar de toekomst. Meer verfijnd is de methode, waarbij de trends van de bepalende factoren (beroepsverandering, beroepsbeëindiging, opvolgingsdruk, arbeids-

* Deze bijdrage is een nadere uitwerking van het artikel 'De prognose van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven', gepubliceerd in Cultuurtechnisch Tijdschrift, jaargang 9, nr. 6, 1970, p. 245-257.

produktiviteit e.d.) afzonderlijk worden geëxtrapoleerd en aldus gezamenlijk de prognose opleveren. Ook toekomstvisies kunnen basis zijn voor prognoses (prospectieve methode), al of niet gecombineerd met extrapolatietechnieken (retrospectieve methode).

Het ligt niet in de bedoeling ver in te gaan op de gevolgde methoden. Integendeel, er ligt aan dit artikel zelfs geen gedetailleerde bestudering van de bestaande methoden en technieken ten grondslag. Er is slechts globaal kennis genomen van de wijze waarop men bij de verschillende prognoses is te werk gegaan en van de resultaten die deze prognoses hebben opgeleverd. Hierbij zijn we tot de volgende conclusies gekomen:

- a. In de meeste gevallen wordt bij het opstellen van prognoses uitsluitend uitgegaan van in het verleden opgetreden ontwikkelingen. De hierbij gemaakte vooronderstellingen worden niet altijd alle geëxpliceerd. De resultaten van meer ingewikkelde en eenvoudige methoden ontlopen elkaar niet sterk.
- b. Soms zijn prognoses (mede) gebaseerd op een beeld van de toekomstige boei of het toekomstige bedrijfstype (toekomstvisie). Omdat concrete relevante gegevens ontbreken, zijn de op deze wijze tot stand gekomen prognoses of zeer vaag of zeer speculatief of beide.
- c. De voorspellingskracht van alle tot nu toe gemaakte prognoses is zeer gering gebleken. De prognoses van het onder a genoemde type blijken tot nu toe steeds duidelijk te lage uitkomsten te geven, terwijl de prognoses van het onder b genoemde type, als gevolg van het vage en speculatieve karakter, te weinig houvast bieden en meestal ook nog aan hetzelfde euvel lijden als die onder a genoemd.

Zoals onder c gesteld zijn de prognoseresultaten tot nu toe nogal teleurstellend. In het volgende willen we een poging doen het probleem van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in de toekomst op een andere wijze te benaderen dan gebruikelijk is. Dit zullen we doen door de konsekventies te formuleren van de sociaal-culturele ontwikkelingen met betrekking tot de agrarische bevolkingsgroep, voor de wijze waarop het agrarische beroep beoefend zal worden – en daardoor voor het bedrijf – en deze te confronteren met mogelijke ontwikkelingen in de toekomst. Ter adstructie zullen hierbij gegevens gebruikt worden die een onderzoek in de gemeenten Didam en Uden heeft opgeleverd¹. De landbouw in de betreffende gemeenten kan als typerend worden beschouwd voor een groot deel van de zandgebieden in Nederland.

Alvorens op deze wijze het probleem van de toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot het aantal landbouwbedrijven te benaderen, zullen we eerst nog iets zeggen over de gebruikelijke prognosemethoden en over de waarschijnlijke oorzaken van de teleurstellende resultaten hiervan.

¹ De resultaten van dit onderzoek zijn gepubliceerd in bulletin no. 35 van de Afdelingen voor sociale wetenschappen van de Landbouwhogeschool onder de titel *De sociaal-economische differentiatie in de Landbouw*, Wageningen, 1970.

5.2. DE RESULTATEN VAN DE GEBRUIKELIJKE PROGNOSETECHNIKEN

Zoals ook ten aanzien van andere sectoren het geval is, wordt er de laatste jaren druk geprognostiseerd over de ontwikkelingen in de landbouw. In lezingen en geschriften worden veelvuldig pogingen gedaan om de ontwikkeling van het aantal bedrijven te voorspellen. Deze pogingen blijken doorgaans weinig succesvol te zijn. De prognoses moeten voortdurend, bijna jaarlijks, herzien worden. Wat is hiervan de oorzaak? Beschikt men over onvoldoende gegevens, wordt de beschikbare informatie slecht gebruikt of hebben we te maken met ontwikkelingen die zich moeilijk laten voorzien?

De flexibiliteit van de zelfstandige landbouwer ten aanzien van zijn beroep mag dan niet groot zijn, ze is tot nu toe steeds groter gebleken dan men kon of durfde voorspellen. Deze flexibiliteit wordt soms zo sterk onderschat, dat niet zelden achteraf blijkt dat de prognose al achterhaald was op het moment dat ze opgesteld werd. Een voorbeeld hiervan is een prognose van Koppejan, die in 1963 op basis van gegevens tot 1960 een prognose opstelde voor de jaren 1963 en 1980². Uit de eerstvolgende beschikbaar komende tellingen bleek dat zijn raming voor 1963 al in 1961 verwezenlijkt was, dus al vóór het moment dat deze opgesteld werd.

Een normaal verschijnsel is, dat een voorspelde situatie in een zeer veel kortere tijd wordt bereikt dan werd voorspeld. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de prognose van Koppejan voor het jaar 1980. Het aantal landbouwers dat hij voor 1980 verwachtte, bleek in 1969 al ruimschoots bereikt te zijn. Een ander voorbeeld hiervan vinden we in het 'Agrarisch Welzijnsplan voor Gelderland'³. Hierin wordt op basis van gegevens tot 1957 een voorspelling gedaan voor 1970. De voorspelde situatie werd echter al rond 1963 bereikt.

Meestal verwachten de toekomstschouwers te veel van de 'hardheid' van de beschikbare gegevens, maar het komt ook voor dat men de bekende feiten te weinig laat spreken. In het Gelderse Welzijnsplan wordt bijvoorbeeld de statistisch waargenomen snelle toename van de vermindering van het aantal landbouwers kort vóór 1957 niet doorgetrokken. De statistisch betrekkelijk plotselinge escalatie van de afvloeiing van bedrijfshoofden werd toegeschreven aan de veranderde teltechniek (waarschijnlijk ten dele niet ten onrechte). Ook de stelling van Van Houten (als reactie op een prognose van Maris⁴), dat het ondenkbaar is dat na 1965 de ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten even snel zal verlopen als in de periode 1950-1965 was meer gebaseerd op een persoonlijke overtuiging dan op een reële poging de feiten te interpreteren⁵. In

² A. W. G. Koppejan, 'De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in Nederland II'. *Economisch-Statistische Berichten*, jrg. 48, 1963, no. 2402, 21 aug., p. 775-778.

³ Landbouwcommissie van Gelderland, *Agrarisch Welzijnsplan voor Gelderland*, basisplan, publicatie no. 8, 1962, 200 p.

⁴ A. Maris, 'Doel van Agrarisch structuurbeleid I'. *Economisch-Statistische Berichten*, jrg. 50, 1965, no. 2482, 17 mrt. p. 248-249.

⁵ G. A. van Houten, 'De toekomst van de landbouwarbeid'. *Economisch-Statistische Berichten*, jrg. 50, 1965, no. 2496, 23 juni, p. 575-577.

een recentere prognose van Van Houten spreekt waarschijnlijk de zojuist gesignaleerde overtuiging nog mee, wanneer hij, ondanks versnelde ontwikkelingen rond 1965 voorspelt dat in de periode 1965–1970 de ontwikkelingen trager zullen verlopen dan in 1960–1965 en in de periode 1970–1980 weer trager dan in de voorafgaande 5 jaar⁶. Het ziet er inmiddels naar uit dat de ontwikkelingen na 1970 aanzienlijk sneller zullen verlopen dan ervoor.

De gedachte dat het in de toekomst niet zo'n vaart zal lopen is vaker te beluisteren. Soms is deze gedachte gebaseerd op de overtuiging dat een boer die liefde voor zijn beroep heeft, zijn bedrijf niet op zal geven. De afvallers zijn de uitgeselecteerde ontrouwen aan het beroep.

Een ander voorbeeld van een weinig succesvolle prognose vinden we in een preadvies van Van den Beld voor de 184ste algemene vergadering van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel⁷. Van den Beld prognosticeerde het aantal arbeidskrachten in landbouw en visserij voor het jaar 2000 op 240.000, waarbij uitgegaan werd van de ontwikkelingen tot 1965 toen het aantal arbeidskrachten nog 370.000 bedroeg. Realisering van deze prognose zou betekenen dat het aantal arbeidskrachten in de periode 1965–2000 slechts met ca 1,2% per jaar zou verminderen. Voor iedereen die enigszins op de hoogte is van de ontwikkelingen in de landbouw moet het duidelijk zijn dat deze prognose al heel ver bezijden de werkelijkheid is, tenzij er zich in de toekomst volledig verrassende ontwikkelingen zullen voordoen. In het preadvies wordt echter met geen woord over een mogelijke trendmutatie gesproken. Hoe gering de voorspellingswaarde is van de hier besproken prognose blijkt als we deze stellen naast de in werkelijkheid opgetreden ontwikkelingen. Het ziet er naar uit dat het – in 1967 – voor het jaar 2000 voorspelde aantal arbeidskrachten al in 1972 of 1973 bereikt zal worden.

Hoewel het in verband met het doel van dit artikel relevant is de overwegend weinig succesvolle activiteiten van de meeste prognostici te signaleren, heeft het weinig zin om hier nog veel langer bij stil te staan. Er zijn echter ook prognostici die minder werkelijkheidsvreemd te werk gaan dan de tot nu toe ten tonele gevoerde toekomstschauwers. Deze prognostici komen weliswaar tot betere resultaten, maar deze zijn toch ook nog weinig bevredigend. We denken hierbij voornamelijk aan enkele medewerkers van het LEI (Landbouw Economisch Instituut). Perdok komt in 1968 voor de periode 1970–1975 tot een vermindering van 3,7% per jaar van het aantal arbeidskrachten en 2,4% van het aantal bedrijfshoofden⁸. In 1970 komt hij, zich baserend op recentere gegevens, voor de periode 1970–1980 tot een jaarlijkse vermindering van 3,6% van het aantal

⁶ G. A. van Houten, 'De ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking'. *Economisch-Statistische Berichten*, jrg. 53, 1968, no. 2646, 29 mei p. 523–525.

⁷ C. A. van den Beld, 'De Nederlandse economie in het jaar 2000' in: *De Nederlanders in het jaar 2000*. Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Haarlem, p. 9–35.

⁸ B. H. Perdok, *Het aantal werknemers in land- en tuinbouw in het verleden en de te verwachten ontwikkeling tot 1975*. Landbouw-Economisch Instituut, no. 2.2. Den Haag, 1968, p. 15.

agrarische arbeidskrachten en 3,2% van het aantal bedrijfshoofden⁹.

Ook de door Perdok 'berekende' toekomst is nog te veel een kritiekloze doortrekking van het verleden en zal dan ook zeer waarschijnlijk spoedig door de feiten achterhaald worden. Genuanceerder gaat Prompers te werk, die een groter aantal factoren in zijn prognose betreft en voor al deze factoren afzonderlijk nagaat welke ontwikkelingen zich voor kunnen doen (verfijnde extrapolatie)¹⁰. Prompers komt voor de periode 1969-1980 tot een vermindering van het aantal bedrijfshoofden van 2,8% per jaar. Voor de landbouwers zal volgens hem de afvloeiing sneller verlopen dan voor de tuinbouwers, namelijk respectievelijk 3,0% en 1,8%. Ook voor de verschillende regio komt hij tot verschillende uitkomsten, voor het noorden het hoogst en voor het oosten het laagst. De genuanceerde benadering ten spijt laten de eerste na 1969 beschikbaar komende gegevens al zien dat waarschijnlijk ook Prompers te laag gemikt heeft. In een recentere versie van het artikel, waarin de zojuist genoemde prognose vermeld werd, is deze dan ook al weer gewijzigd¹¹. Dus ook hier leidt de extrapolatie tot teleurstellende resultaten.

Na kennismaking van deze, en nog andere, prognoses zijn we dan ook tot de conclusie gekomen, dat weliswaar de grootste missers toe te schrijven zijn aan een werkelijkheidsvreemde interpretatie van de beschikbare gegevens, maar dat de werkelijke oorzaak van het steeds weer falen van de retrospectieve benaderingswijze gelegen is in de gevolgde methode. We menen dan ook te mogen stellen, dat de extrapolatie-methode ten aanzien van het onderhavige probleem ten enenmale ongeschikt is en in het geheel niet tegemoet komt aan het probleem waarvoor we staan, namelijk de behoefte om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in de toekomst.

Ook de soms toegepaste prospectieve methode biedt weinig soulaas. De op deze methode gebaseerde prognoses zijn nog minder geschikt, vanwege het vage en speculatieve karakter, om er een concreet Leitbild op te baseren. Zeer speculatief is bijvoorbeeld de prognose van Thurlings, gelanceerd tijdens een inleiding ter gelegenheid van het 10e lustrum van de Landbouwhogeschool in 1969. Thurlings voorspelde dat de landbouw in 1985 volledig industrieel zal zijn. Omdat dit zou betekenen dat de landbouw dan afhankelijk zou zijn van algemene economische wetmatigheden en daarnaast afzet- en technische mogelijkheden bij benadering bekend zijn, zou bij realisering van Thurlings' voorspelling een vrij nauwkeurige schatting te maken zijn van het aantal arbeidskrachten in de landbouw. De prognose van Thurlings lijkt, zoals gezegd, echter nogal speculatief en een daarop gebaseerde berekening van het aantal arbeids-

⁹ B. H. Perdok, 'De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking'. *Sociaal Maandblad Arbeid*, jrg. 25, juli/aug 1970, p. 7.

¹⁰ L. M. E. N. Prompers, 'De vermindering van het aantal agrarische bedrijven in Nederland in het jongste verleden en de te verwachten ontwikkeling hiervan tot 1980'. *Cultuurtechnisch Tijdschrift*, jrg. 9, 1969, no. 3, okt./nov., p. 109-117.

¹¹ L. M. E. N. Prompers, 'De ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven in Nederland in het jongste verleden en de toekomstige ontwikkeling hiervan tot 1980', (niet gepubliceerd).

krachten of bedrijven is dit, omdat nog enkele onzekerheden ingevoerd worden, in nog sterkere mate.

De prognose van Thurlings sluit overigens aan bij een conclusie van De Hoogh, die stelt dat als de ontwikkelingen die nu te onderkennen zijn zich zullen doorzetten, op den duur het gezinsbedrijf, voornamelijk vanwege de financieringsmogelijkheden, niet aantrekkelijk meer zal zijn en derhalve plaats zal maken voor het grotere industriële bedrijf¹².

Speculatief en vaag is de prognose van Maris in 1965⁴. Maris ziet als mogelijke ontwikkelingen tot ca 1975 een vermindering van het aantal arbeidskrachten van 2,5 % per jaar en een aantal van ca 80.000 twee-mansbedrijven (exclusief tuinbouw) in een niet te verre toekomst (maar na 1975). De eerste prognose blijkt inmiddels duidelijk te laag gesteld, terwijl van de tweede nu wel gezegd kan worden dat ze te speculatief is geweest. Het percentage een-mansbedrijven neemt nog steeds toe en er is nog geen duidelijke aanzet in de richting van het twee-mansbedrijf waarneembaar. Als het twee-mansbedrijf zich al zal ontwikkelen als het gangbare bedrijfstype, dan zal dat pas plaatsvinden op een moment dat de ontwikkelingen reeds zo ver zijn voortgeschreden, dat het aantal van deze bedrijven waarschijnlijk veel lager zal zijn dan 80.000.

5.3. OORZAKEN VAN DE TELEURSTELLENDEN PROGNOSERESULTATEN

We zullen niet verder ingaan op het teleurstellende van de prognose-resultaten. Met het bovenstaande hebben wij slechts willen illustreren, dat de ontwikkelingen in de landbouw, die uiteindelijk zullen leiden tot een drastische vermindering van het aantal landbouwers, zodanig gecompliceerd zijn dat het tempo van deze ontwikkeling noch het punt waartoe deze zal leiden op de tot nu toe gevolgde wijze voldoende nauwkeurig zijn te benaderen. Dit is de reden waarom we een poging willen doen om een andere benaderingswijze te formuleren. Alvorens hiertoe over te gaan zullen we eerst nog iets zeggen over de waarschijnlijke oorzaken van het falen der prognoses. Dit, om later te kunnen vaststellen aan welke zwakke punten van de gangbare prognoses onze benaderingswijze geheel of ten dele tegemoet komt. De o.i. belangrijkste oorzaken van het falen der prognoses zijn:

1. De populatie waarover men de voorspelling doet is een wezenlijk andere als de populatie waarop de voorspelling is gebaseerd. Door de afvloeiing treedt er immers een selectie op, waardoor de populatie op essentiële punten verandert. Als men niet over nadere informatie beschikt kan men evengoed veronderstellen dat de afvloeiing uit de landbouw een aflopende selectie is of dat de beroepsveranderaars juist voorlopers zijn van vele anderen (voorbeeldeffect) als dat de in het verleden opgetreden trend zich voortzet.
2. Achter de factoren die in een prognose betrokken worden gaan in werkelijkheid zeer gecompliceerde sociale, psychologische en economische processen schuil die in de

J. de Hoogh, *Enkele beschouwingen over de economische organisatie van landbouwproductie*. Openbare les, Amsterdam 1968, p. 15.

huidige ontwikkelingsfase niet in formules of modellen te vangen zijn. Wij denken hierbij niet alleen aan het eerder genoemde voorbeeldeffect, maar ook, samenhangend met de geleidelijke sociale, culturele en economische integratie van de agrarische bevolking in 'de buitenwereld', aan veranderende opvattingen, aspiraties en levenswijze. De populatie waarover men een voorspelling doet verandert dus niet alleen door selectie, maar ook door wijzigingen in het cultuurpatroon.

3. Doorgaans worden er, bewust of onbewust, impliciet veronderstellingen gemaakt die grotendeels tot de imponderabilia gerekend moeten worden. Als men bijvoorbeeld een veronderstelling maakt met betrekking tot het aantal beroepsveranderingen op wat langere termijn, dan maakt men tevens veronderstellingen met betrekking tot de werkgelegenheid, de inkomensontwikkeling in en buiten de landbouw e.d.

4. De factoren die in de extrapolaties betrokken worden zijn niet steeds onafhankelijk van elkaar. De arbeidsproduktiviteit in de toekomst is bijvoorbeeld mede afhankelijk van de toekomstige afvloeiing van arbeid.

5. Er blijken steeds weer ten aanzien van bepaalde aspecten of in bepaalde sectoren ontwikkelingen op te treden die de trend betrekkelijk plotseling verstoren (mutaties). In de extrapolatiemethoden zijn dergelijke ontwikkelingen moeilijk in te bouwen. Ook al zijn de trendmutatie veroorzakende factoren te voorspellen, dan zal dit ten aanzien van de effecten ervan vrijwel onmogelijk zijn. Ontwikkelingen als zich recentelijk in de fruit- en pluimveeteelt hebben voorgedaan, en nog zullen voor doen, zijn dan ook, wat betreft het effect voor het aantal bedrijven, moeilijk te voorzien. Hoewel we voor dergelijke ontwikkelingen nu gewaarschuwd zijn is het voor een toekomstschouwer uiterst moeilijk zich op andere dan op reeds aanwijsbare trends te verlaten. Zo neemt Prompers aan dat de in het verleden achterblijvende afvloeiing uit de tuinbouw ook in de toekomst zal aanhouden¹³. Toch zijn er juist ook in de tuinbouw ontwikkelingen gaande, die binnen afzienbare tijd de trend ten aanzien van de ontwikkeling van het aantal bedrijven radicaal kunnen ombuigen. Wij denken hierbij zowel aan ontwikkelingen in de vollegrondstuinbouw (ontstaan van zeer grote, sterk gemechaniseerde tuinbouwbedrijven en overheveling van sommige tuinbouwteelten naar akkerbouwbedrijven) als aan de glastuinbouw, waar een groot aantal bedrijven al jaren met verlies werkt zonder dat dit, zoals op kleine landbouwbedrijven doorgaans het geval is, lange tijd gepareerd kan worden door een sobere leefwijze en intering op eigen vermogen. In de extrapolatietechnieken zijn 'verrassende' ontwikkelingen moeilijk in te bouwen. Het is echter wel noodzakelijk voortdurend op verrassende ontwikkelingen bedacht te zijn. Behalve ten aanzien van de zojuist genoemde mogelijke ontwikkelingen in de tuinbouw, zijn er nog veel meer factoren die in de toekomst trendmutaties kunnen veroorzaken. We kunnen hierbij denken aan wijzigingen in het overheidsbeleid, eventuele substituten (synthetische eiwitprodukten, kunstvlees) voor bepaalde landbouwprodukten, veranderende eetgewoonten (vermindering van dierlijke vetten

¹³ Ook andere prognostici voorzien slechts een geringe daling van het aantal tuinbouwers. Van Houten ziet bijvoorbeeld het aantal in de tuinbouw werkzamen in de periode 1965-1980 met minder dan 0,5 % per jaar teruglopen G. A. van Houten, *loc.cit.* (zie noot 6).

op het Europese menu), ontwikkeling van zeer grootschalige, rendabele produktie-methoden, aanwending van cultuurgrond in andere sectoren (openluchtrecreatie, urbane bestemmingen) en dergelijke.

6. Een belangrijke oorzaak van onbetrouwbaarheid van prognoses die gebaseerd zijn op een toekomstvisie met betrekking tot het toekomstige bedrijfstype, is dat ook bij een zeer grote geloofwaardigheid van de toekomstvisie de snelheid waarmee en het tijdstip waarop de visie bewaarheid wordt van zeer veel, meestal oncontroleerbare, factoren afhankelijk is.

7. Een algemene oorzaak van het niet uitkomen van prognoses is tenslotte, dat de voorspelling zichzelf onwaar kan maken (selfdestroying prophecy). Dit kan zich ten aanzien van de ontwikkeling van het aantal agrariërs voordoen als op grond van een prognose maatregelen getroffen worden om de ontwikkelingen te versnellen of te vertragen.

5.4. EEN ANDERE BENADERINGSWIJZE

Wij hebben nu wel een aantal factoren genoemd, die er oorzaak van zijn dat de gebruikelijke prognosemethoden tot teleurstellende resultaten leiden, maar daarmee is nog niet gezegd dat er een betere methode denkbaar is. De constatering echter dat de prognoses steeds weer falen en de 'ontdekking' dat een aantal factoren als waarschijnlijke oorzaken aan te wijzen zijn, heeft ons doen afvragen of er geen methode mogelijk is, die betrouwbaarder resultaten geeft.

Wij zijn van mening dat deze mogelijkheid inderdaad bestaat en dat deze gezocht moet worden in een analyse van de concrete situatie waarin de boer verkeert. Hiermee bedoelen wij dat het mogelijk moet zijn door middel van onderzoek na te gaan waar de boer aan toe is, wat zijn aspiraties en verwachtingen zijn, wat zijn mogelijkheden zijn om het bedrijf op wat langere termijn voort te zetten, hoe hij reageert op bepaalde en veranderende omstandigheden enzovoorts.

Hoe we ons een dergelijke benaderingswijze voorstellen zullen wij in het volgende illustreren aan de hand van de resultaten van het onderzoek in de gemeenten Didam en Uden, beide gelegen in gebieden met overwegend kleine gemengde bedrijven. Alvorens dit uit te werken zullen we nog een korte beschouwing wijden aan de sociaal-culturele achtergronden van de huidige ontwikkelingen in de landbouw, mede aan de hand waarvan straks de beschikbare gegevens geïnterpreteerd zullen worden.

Als gevolg van sociaal-historische omstandigheden is de plattelandssamenleving lange tijd geïsoleerd gebleven van de culturele ontwikkelingen die zich sinds eeuwen voornamelijk in de stedelijke sfeer, en vandaar zich, aanvankelijk slechts langzaam, uitwaaiërend over het platteland, hebben voorgedaan. Vooral het agrarische deel van de plattelandsbevolking handhaafde lange tijd een traditionele levenswijze. Dit was de levenswijze waarbinnen het traditionele agrarische bedrijfstype ontstond en zich kon handhaven.

Vele traditionele opvattingen en gedragsvormen die in de stedelijke sfeer geleidelijk

hun betekenis verloren, behielden deze in de meeste agrarische samenlevingen. Wij denken hierbij vooral aan het zelfstandig willen zijn (beter kleine baas dan grote knecht), aan de nauwe verwevenheid van leven en werken, aan de arbeidzaamheid als deugd (arbeid adelt, rust roest) aan het koning zijn op eigen erf (niet in een 'rijtje' willen wonen), aan de voorkeur voor het werken in de buitenlucht en, dieper gelegen, aan een relatief statisch wereldbeeld en, daarmee samenhangend, een relatief grote weerstand tegen veranderingen. Vele van deze opvattingen zijn waarschijnlijk ten dele te verklaren uit de invloed van primaire socialisatie. Men heeft deze zaken in de jeugd geleerd en leren waarderen, zoals men in andere milieu's vaak een ander beroep en alles wat daar bij hoort leert waarderen. Toch is de voornaamste oorzaak van het vasthouden aan deze opvattingen, gelegen in het lang handhaven van een eigen levenswijze.

Hoewel er de laatste jaren grote veranderingen in de levenswijze van de agrarische bevolking waar te nemen zijn in de richting van het 'moderne' cultuurpatroon, is er in de meeste agrarische gebieden toch nog zoveel overgebleven van de zojuist genoemde traditionele opvattingen, dat we kunnen spreken van een agrarische subcultuur. We hoeven er in verband met ons onderwerp niet meer onder te verstaan dan dat er in de agrarische bevolkingsgroepen min of meer specifieke opvattingen en gedragsvormen bestaan zonder welke de situatie in de landbouw niet te begrijpen is.

Er is echter in tegenstelling tot een andere subcultuur, die tegenwoordig veel van zich doet spreken, namelijk die van het hippiedom, door toenemende confrontatie en communicatie met de moderne stedelijke cultuur een duidelijke terreinverlies van de agrarische subcultuur waar te nemen. Ten gevolge hiervan is de boer van vandaag niet meer dezelfde als die van 10 of 20 jaar geleden. De boer van 1980 of 2000 zal weer anders zijn.

De aanwijzingen voor het veranderen van de boer als ondernemer in de toekomst zijn wel duidelijk, maar niet zo duidelijk dat hieruit al een scherp beeld van de boer van 1980 of 2000 is te construeren. Wel zijn op het gegeven dat de agrarische subcultuur in een goeddeels bekende richting aan het veranderen is, enkele conclusies te baseren. Wij beperken ons tot conclusies die door onderzoek ondersteund worden en die concrete informatie geven over de boer, het bedrijf en bepaalde gedragsvormen in de toekomst. Deze zullen toegespitst worden op punten die iets zeggen over het in de toekomst al of niet aanvaardbaar zijn van het huidige bedrijfstype.

Op de in ons onderzoek verzamelde gegevens en de hierop en op ander onderzoek steunende inzichten zijn ten aanzien van ons onderwerp de volgende conclusies te baseren:

- Tegenover de relatief achterblijvende inkomensontwikkeling in de landbouw staat een, als gevolg van de geleidelijk minder traditionele levenswijze, *relatief sterk toenemende inkomensbehoefte*, ook in vergelijking met de ontwikkeling van de inkomensbehoefte buiten de landbouw.
- Aanpassing van de agrarische subcultuur aan het moderne cultuurpatroon brengt een, ten aanzien van de traditionele landbouw, *essentiële wijziging van het leefpatroon*

met zich mee. Lange werkdagen, gebondenheid aan het bedrijf, geen of weinig vrije weekenden en vakanties passen weliswaar bij het nu nog overheersende bedrijfstype, maar dit bedrijfstype is in een vroegere culturele situatie ontstaan en is niet afgestemd op het moderne leefpatroon. In ons onderzoek bleek dan ook dat de bereidheid het agrarische beroep op te geven gemiddeld groter was naarmate men zich in sterkere mate het moderne leefpatroon had eigen gemaakt.

– Het *een-mansbedrijf* wordt door de meeste boeren als bezwaarlijk ervaren. De ten aanzien van het een-mansbedrijf ervaren bezwaren zullen in de toekomst, behalve als gevolg van veranderingen in de levenswijze, door nog andere oorzaken steeds groter worden. Om tot betere bedrijfsresultaten te komen zal men zich immers op grotere productie-eenheden moeten richten, zal men grotere investeringen moeten doen, zal in de meeste gevallen een grotere vakbekwaamheid nodig zijn, zal de psychische belasting van het bedrijfshoofd toenemen en zal als gevolg van een afnemende bereidheid van de gezinsleden om op het bedrijf mee te werken de gebondenheid van het bedrijfshoofd nog sterker worden.

– Door vermindering van het sociale en culturele isolement, door toeneming van het aantal beroepsveranderingen in de naaste omgeving (voorbeeldeffect) en door een toenemende bewustwording van de eigen (relatief) ongunstige situatie, zal, mits er voldoende geschikte werkgelegenheid op niet te verre afstand is, de *drempel naar een ander beroep* steeds minder hoog worden. Een belangrijk inzicht met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de afvloeiing verschaft de sociale-psychologie. Beïnvloedingsonderzoek heeft aangetoond dat belangrijke beslissingen doorgaans pas genomen worden na een *langdurig rijpingsproces*. Er kunnen in dit proces verschillende fasen onderscheiden worden. Ten aanzien van beslissingen over beroepsverandering kunnen we in het rijpingsproces als fasen onderscheiden: bewustwording, motivatie, oriëntatie en aanvaarding¹⁴. Het is waarschijnlijk dat de meeste boeren met geringe bestaansmogelijkheden nog niet verder zijn dan de bewustwordings- (inzicht in eigen ongunstige omstandigheden en toekomstkansen) of de motivatiefase (ontevredenheid met eigen situatie). Als de discussies rond de problemen in de landbouw sinds het Plan Mansholt de bewustwording en de motivatie in belangrijke mate versterkt hebben dan is het waarschijnlijk dat in de naije toekomst een groot aantal boeren in de volgende fasen zal komen en dat derhalve het aantal beroepsveranderingen zal toenemen.

– Zoals we kunnen spreken van een agrarische subcultuur, zo kunnen we ook spreken van een *agrarische subeconomie*. Deze wordt gekenmerkt door een relatief laag rendement van het geïnvesteerde kapitaal¹⁵. Met het verdwijnen van de subcultuur zal ook de subeconomie verdwijnen. De door Thurlings voorspelde industriële landbouw zal

¹⁴ De betekenis van dit rijpingsproces voor de afvloeiing uit de landbouw is verder toegelicht in 'Boer en beroepsverandering'. *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 82, 1970, no 11, nov., p. 400-405.

¹⁵ Uit een publicatie van het Landbouw-Economisch Instituut blijkt dat de landbouw slechts in een klein gedeelte van het land een rentabiliteit bereikt, die kan wedijveren met de gemiddeld elders bereikte rentabiliteit; S. Aukema en G. van Donselaar, 'De financiële positie van een aantal landbouwbedrijven in de boekjaren 1964/'65, 1965/'66 en 1966/'67. L.E.I. no. 3.2., Den Haag 1969.

dan zeker 'doorbreken'. Meer dan in het verleden zal het al dan niet aanwenden van kapitaal (dus ook van de produktiefactoren arbeid, grond en leiding) in de landbouw en de wijze waarop, dan dus mede bepaald worden door het rendement dat dit kapitaal in andere economische sectoren kan opleveren.

Hoewel we voor bijvoorbeeld het jaar 1980 of 2000 nog geen concrete voorspellingen kunnen doen met betrekking tot het bedrijfstype (bedrijfs grootte, bedrijfstechnische organisatie e.d.) en ook niet ten aanzien van het type van ondernemerschap (kleine zelfstandige, managertype, coöperatief gericht ondernemerschap e.d.) menen we op grond van bovenstaande aan de boer van de toekomst toch reeds enkele eigenschappen te kunnen toeschrijven. De boer van de toekomst zal in vergelijking met zijn collega van nu:

- a. een grotere inkomensbehoefte hebben, ook relatief (d.w.z. in vergelijking met de algemene inkomensgroei)
- b. meer vrijetijdsaspiraties hebben en daarom meer bezwaren hebben tegen een sterke gebondenheid aan het bedrijf
- c. het eenmansbedrijf, behalve vanwege b, ook nog om andere redenen bezwaarlijk vinden en het in vele gevallen ook psychisch niet aankunnen
- d. gemakkelijker naar een ander beroep overstappen
- e. bij de aanwending van produktiemiddelen zich sterker laten leiden door alternatieve aanwendingsmogelijkheden in andere economische sectoren.

Deze eigenschappen van de toekomstige boer, gezien tegen de achtergrond van sterk bij de produktiviteitsgroei achterblijvende afzetmogelijkheden, geven, wat betreft de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven, slechts indirecte informatie, waarmee we op zichzelf nog niet veel verder komen. Als we deze echter in verband brengen met gedetailleerde achtergrondinformatie omtrent de voortzettingkansen van de afzonderlijke bedrijven komen we, zoals we hierna zullen illustreren, wel iets verder. Op de boven omschreven eigenschappen van de toekomstige boer zijn al twee belangrijke voorlopige conclusies te baseren:

– een vermindering van het aantal bedrijven van ca 3 % per jaar tot 1980, zoals de meeste recente prognoses luiden, zal zeker niet voldoende zijn om het boeren voor de boer met de bovengenoemde eigenschappen (met name b en c) aantrekkelijk te maken. Realisering van deze prognoses zou slechts een bedrijfsvergroting van gemiddeld ca 40 % mogelijk maken, i.c. vergroting van de landbouwbedrijven tot gemiddeld ca 18 ha. Als we rekening houden met een ook in de toekomst sterk gedifferentieerde bedrijfsgroottestructuur moeten we concluderen dat dan nog een zeer groot aantal bedrijven beneden een aanvaardbare grens blijft. Indien de afvloeiing van bedrijfshoofden uit de landbouw niet sneller zal verlopen dan de op de trends in het verleden gebaseerde prognoses aangeven, lijkt het niet uitgesloten dat vele vooruitstrevende boeren zich belemmerd zullen voelen in een adekwate beoefening van hun beroep en dat hier-

door, ten aanzien van de vakbekwaamheid, een negatieve selectie kan optreden.

– Een indirecte conclusie is dat bedrijven op langere termijn in het algemeen slechts levensvatbaar zijn indien de ondernemer (of zijn opvolger) niet alleen het bedrijf *wil* voortzetten (vertrouwen in de toekomst, vooral in verband met investeringen), maar ook de mogelijkheden en kwaliteiten bezit het bedrijf te *kunnen* voortzetten. Dus behalve dat men aan het beroep of het bedrijf gehecht is zal men ook over voldoende kapitaal, vakbekwaamheid en vertrouwen in de toekomst van het bedrijf moeten beschikken. Deze conclusie is gebaseerd op a en e en op de onderzoekservaring dat het willen het kunnen niet impliceert en andersom.

5.5. VOORBEELD VAN TOEPASSING

Op grond van de eigenschappen van de toekomstige boer en het voor hem aanvaardbare bedrijf menen we dus al te kunnen concluderen dat, mits er geen 'verrassende' tegenkrachten optreden, in de komende jaren het aantal bedrijven sneller zal verminderen dan tot nu toe het geval is geweest en dat de bedrijven die uiteindelijk zullen overblijven doorgaans nu reeds te herkennen zullen zijn als relatief gezonde bedrijven met een bedrijfshoofd (of opvolger) die *bereid en in staat* is de veranderende omstandigheden het hoofd te bieden. Het zou mogelijk zijn door middel van onderzoek na te gaan van welke bedrijven redelijkerwijs verwacht mag worden dat ze zullen (kunnen) voortbestaan.

Het is echter wellicht beter uit te gaan van wat zich het gemakkelijkst laat signaleren en daarbij aan te sluiten bij de gebruikelijke prognoses, namelijk van welke bedrijven kan redelijkerwijs verwacht worden dat ze binnen een bepaalde periode zeker of waarschijnlijk (als hoofdberoep) zullen verdwijnen.

Het onderzoek in Didam en Uden leverde gegevens op, op grond waarvan een als zojuist bedoelde prognose te maken is. Wij zullen deze gegevens gebruiken om te illustreren op welke wijze bij een dergelijke prognose te werk gegaan zou kunnen worden. Het wordt niet gepresenteerd als een pasklaar model. Integendeel de gegevens zijn niet in de eerste plaats voor dit doel verzameld. Ze dienen hier slechts als voorbeeld, maar ze zijn aan de andere kant zo betrouwbaar, dat ze enkele belangrijke conclusies toelaten.

Ten aanzien van de voortzettingskansen van de afzonderlijke bedrijven in Didam en Uden beschikken we over de volgende gegevens:
met betrekking tot het *willen*:

- I De houding ten aanzien van de voortzetting van het bedrijf door het bedrijfshoofd of de opvolger, bij gelijkblijvende omstandigheden (februari 1968, juist vóór de publicatie van het Memorandum-Mansholt);
- II de houding ten aanzien van de voortzetting van het bedrijf bij ongunstiger omstandigheden (dan in 1967/1968), zodanig dat het inkomen met 20% daalt;

met betrekking tot het *kunnen*:

III De opvolgingssituatie;

IV de verwachtingen ten aanzien van de toekomst van het eigen bedrijf in de komende 5 à 10 jaar;

V de beoordeling van de levensvatbaarheid van de afzonderlijke bedrijven door bedrijfsvoorlichters¹⁶.

Er zijn bedrijven die slechts volgens één van de bovengenoemde criteria geen of weinig voortzettingkansen hebben. De meeste bedrijven hebben echter volgens meerdere criteria geringe voortzettingsmogelijkheden. De beëindigingskans van de laatste categorie is natuurlijk groter dan die van de eerste. Belangrijk is echter het gegeven dat er boeren zijn die zich misschien nog wel zouden kunnen handhaven als zelfstandig agrarisch ondernemer, maar dit blijkt I of II niet wensen ten koste van een zeer hoge prijs, namelijk hard werken voor een relatief laag inkomen, weinig vrije tijd en veel zorgen. Anderzijds zijn er – waarschijnlijk veel meer – boeren die er wel veel voor over zouden hebben zelfstandig boer te blijven, maar daartoe op de lange duur niet in staat zullen zijn. Voor een goed inzicht in de afvloeiing van bedrijfshoofden zullen we dus met het *kunnen en het willen* rekening moeten houden.

De gegevens waarover we beschikken laten het toe de criteria I t.e.m. V nog nader te nuanceren, zoals hieronder is weergegeven. De cijfers tussen de haakjes geven een schatting van de volgorde van de mate waarin de betreffende criteria de toekomstige afvloeiingskans gemiddeld indiceren:

- I het bedrijf zal zeker beëindigd worden¹⁷; (1)
- het bedrijf zal waarschijnlijk beëindigd worden; (4)
- II het bedrijf zal zeker beëindigd worden als de omstandigheden ongunstiger worden; (7)
- het bedrijf zal waarschijnlijk beëindigd worden als de omstandigheden ongunstiger worden; (9)
- III het bedrijfshoofd is 55 jaar of ouder en heeft zeker geen of niet zeker een opvolger; (3)
- het bedrijfshoofd is 50–54 jaar en heeft zeker geen opvolger; (5)
- IV de toekomstverwachtingen ten aanzien van het eigen bedrijf zijn zeer negatief; (2)
- de toekomstverwachtingen ten aanzien van het eigen bedrijf zijn matig negatief; (8)

¹⁶ Gevraagd is een oordeel te geven over de levensvatbaarheid van de in het onderzoek betrokken bedrijven. Uit de correlaties van de beoordelingen met andere factoren blijkt dat de levensvatbaarheidsbeoordeling behalve met de voortzettingssituatie vooral gecorreleerd is met het inkomen, de grootte van het bedrijf en de vakbekwaamheid van de ondernemer.

¹⁷ Onder beëindiging van het bedrijf wordt hier verstaan beëindiging van het bedrijf als hoofdberoep, dus in feite beëindiging of verandering van het hoofdberoep, ongeacht de eventuele (gedeeltelijke) voortzetting van het bedrijf als nevenberoep.

- V de beoordeling van de levensvatbaarheid is zeer negatief¹⁸; (6)
de beoordeling van de levensvatbaarheid is matig negatief¹⁸; (10)

Door het aantal bedrijven waarvan op grond van de criteria 1 t.e.m. 10 verwacht mag worden dat het vroeg of laat (als hoofdberoep) beëindigd zal worden af te trekken van het aantal in 1968 aanwezige bedrijven – i.c. een steekproef van 55% in Didam en 40% in Uden – wordt een beeld gekregen van de mogelijke ontwikkelingen van het aantal bedrijven in de komende periode van 10 à 15 jaar¹⁹.

Beëindiging van de bedrijven die door de criteria 1 t/m 6 aangewezen worden mag als zeer waarschijnlijk worden beschouwd. Deze criteria geven gezamenlijk een benadering van het aantal bedrijven dat in de periode tot ca 1980 vrij zeker beëindigd zal worden (minimum-schatting).

De criteria 7 t/m 10 zijn minder 'hard'. Zij kunnen dienen als basis voor een schatting van het aantal bedrijven dat misschien of waarschijnlijk beëindigd zal worden als de omstandigheden voor de kleine boer zich in ongunstige zin wijzigen, hetgeen waarschijnlijk lijkt, en de werkgelegenheid buiten de landbouw voor ex-landbouwers zich gunstig ontwikkelt (maximum-schatting).

Tabel 1 geeft een overzicht van de wijze waarop de minimum- en maximum schatting van het aantal landbouwers dat de landbouw zal verlaten tot stand is gekomen. De gegevens hebben betrekking op 138 landbouwers in Didam en 135 in Uden²⁰. In beide gemeenten zijn ca 26% van de in het onderzoek betrokken bedrijven niet volwaardig, dat wil zeggen deze bieden aan het bedrijfshoofd geen volledige dagtaak. Het betreft boeren met een nevenberoep – 18% in Didam en 12% in Uden – en boeren die geen volledige dagtaak op het bedrijf hebben, (respectievelijk 8% en 14%).

De tabel geeft behalve het aantal bedrijven dat volgens de verschillende criteria zal verdwijnen, ook de gemiddelde bedrijfsgrootte en de verdeling naar relevante leeftijdsklassen, namelijk jonger dan 50 jaar en 50 jaar of ouder. Desgewenst zijn er nog meer gegevens in een dergelijk model op te nemen.

Aan de hand van tabel 1 zijn een aantal belangrijke kengetallen te berekenen. Deze zijn vermeld in tabel 2.

Voor een interpretatie van de schattingen voor de beide gebieden zelf zouden nog een groot aantal gegevens nodig zijn, met name ten aanzien van de te verwachten hoeveelheid cultuurgrond waaraan een andere bestemming gegeven zal worden, de werkgelegenheidssituatie, de invloed van de gebrekkige infrastructuur en mogelijke ontwik-

¹⁸ Aan de beoordelaars van de levensvatbaarheid van de bedrijven is gevraagd de kans dat een bedrijf zich de komende 10 à 15 jaar zal handhaven te wegen aan de hand van 'rapportcijfers'. We noemen hier de beoordeling 'zeer negatief' als het cijfer een 4 of lager is en 'matig negatief' indien het toegekende cijfer een 5 is.

¹⁹ Gemakshalve spreken we in het vervolg over '1980' als prognosejaar.

²⁰ Het onderzoek, dus ook de prognose, heeft alleen betrekking op de normale landbouwbedrijven, dus niet op tuinbouw- en andere gespecialiseerde bedrijven. Bovendien zijn enkele grotere bedrijven en de bedrijfshoofden boven 65 jaar buiten het onderzoek gelaten.

Tabel 1. Minimum- en maximum-schatting van het aantal bedrijfshoofden dat tot ca. 1980 het agrarische hoofdberoep zal beëindigen

	Didam					Uden					
	bedrijven waarop omschrijving be- trekking heeft		totaal aantal bedrijven vernield met voor- gaude kolom		50 jaar of ouder % bedrijfshoofden van	gemiddelde bedrijfsgrootte in ha.	bedrijven, waarop omschrijving be- trekking heeft		totaal aantal bedrijven vernield met voor- gaude kolom	50 jaar of ouder % bedrijfshoofden van	gemiddelde bedrijfsgrootte in ha.
	aantal	waarvan niet onder voorgaan- de omschrijving- (en) begrepen	aantal	waarvan niet onder voorgaan- de omschrijving- (en) begrepen			aantal	waarvan niet onder voorgaan- de omschrijving- (en) begrepen			
<i>in 1968 aanwezig</i>											
1. zal zeker beëindigen	8	8	138	138	53	7.7	17	135	43	8.4	
2. zeer negatieve toekomstverwach- tingen t.a.v. het eigen bedrijf	13	8	130	122	50	7.0	17	118	70	7.5	
3. bedrijfshoofd is 55 jaar of ouder en heeft geen zekere opvolger	23	16	106	97	62	5.7	30	88	71	7.1	
4. zal waarschijnlijk beëindigen	16	9	97	92	100	6.0	6	82	100	6.4	
5. bedrijfshoofd is 50-54 jaar en heeft zeker geen opvolger	9	5	92	80	56	6.4	2	80	67	7.9	
6. beoordeling van de levensvat- baarheid is zeer negatief	40	14	78	75	100	7.5	3	77	100	7.5	
<i>minimumschatting:</i>											
zal beëindigen	60		78		75	6.5	69	66	62	7.1	
zal blijven					36	9.1			21	9.7	
<i>7. zal zeker beëindigen bij ongun- stiger omstandigheden</i>											
8. matig negatieve toekomstver- wachtingen t.a.v. het eigen bedrijf	19	7	68	68	52	7.0	4	47	33	8.9	
9. zal waarschijnlijk beëindigen bij ongunstiger omstandigheden	17	12	56	56	29	7.3	7	40	33	8.8	
10. beoordeling van de levensvat- baarheid is matig negatief	29	12	44	44	49	6.3	8	32	35	7.7	
totaal 7 t/m 10	34				28	7.3	34		20	9.4	
<i>maximumschatting:</i>											
zal beëindigen	94		44		58	6.8	103	32	49	7.9	
zal blijven					43	10.5			22	10.1	

Tabel 2. De procentuele vermindering van het aantal landbouwers in de periode 1968-1980 volgens minimum- en maximumschatting in de gemeenten Didam en Uden en de daardoor mogelijk gemaakte gemiddelde bedrijfsgrootte.

	minimum-prognose		maximum-prognose	
	Didam	Uden	Didam	Uden
door beëindiging van de beroeps-carrière	33	32	39	37
door beroepsverandering	11	20	29	39
totaal	44	52	68	76
gemiddeld per jaar	4,9	5,8	8,8	11,1
bedrijfsvergroting tot gemiddeld ca (ha)	14,1	17,4	25,-	35,5

kelingen met betrekking tot het combineren van agrarische en niet-agrarische beroeps-activiteiten.

Het is echter niet de bedoeling hier in te gaan op de problematiek in de betreffende gebieden. Wij willen slechts een aantal gegevens die het onderzoek heeft opgeleverd gebruiken om na te gaan wat de geloofwaardigheid is van de resultaten van de verschillende bij het opstellen van prognoses gehanteerde technieken. Daartoe wordt de geloofwaardigheid onderzocht van de volgende alternatieve prognoses:

1. eenvoudige extrapolatie van de ontwikkeling van het aantal bedrijven in het nabije verleden in de gebieden zelf;
2. meer verfijnde extrapolatie van de ontwikkelingen in grotere gebieden, waarvan de onderzoeksgebieden deel uitmaken (volgens prognose Prompers);
3. minimum-schatting volgens onze benaderingswijze;
4. maximum-schatting volgens onze benaderingswijze.

Door deze prognoses te confronteren met de toekomstige boer (zie paragraaf 5.4) kan iets gezegd worden over de geloofwaardigheid van deze mogelijke toekomsten.

5.6. DE GELOOFWAARDIGHEID VAN DE VERSCHILLENDE PROGNoses

De verschillende prognoses geven zeer uiteenlopende uitkomsten. Prognose 1, die gebaseerd is op de ontwikkelingen met betrekking tot afvloeiing en beëindiging tot 1968 in de betreffende gemeenten zelf geeft de laagste uitkomsten. Prognose 2 voorziet vooral voor Didam een aanzienlijk snellere afvloeiing. De op tabel 1 gebaseerde prognoses 3 en 4 voorzien nog snellere ontwikkelingen.

Tabel 3 geeft een overzicht van de vermindering van het aantal bedrijven volgens de verschillende prognoses. Tabel 4 geeft de gemiddelde bedrijfsgrootte die bij realisering van de verschillende prognoses tot stand zal komen.

Tabel 3. De vermindering van het aantal bedrijven in de periode 1968-1980 volgens de verschillende prognoses, in % van het aantal in 1968 aanwezige bedrijven:

	gebaseerd op extrapolaties		gebaseerd op achtergrondinformatie	
	van lokale ontwikkeling 1	van regionale ontwikkeling 2	minimum- schatting 3	maximum- schatting 4
Didam	20	28	44	68
Uden	30	32	52	76

Tabel 4 De gemiddelde grootte van de in 1980 nog aanwezige bedrijven bij realisering van de verschillende prognoses (ha):

	gebaseerd op extrapolaties		gebaseerd op achtergrondinformatie	
	van lokale ontwikkeling 1	van regionale ontwikkeling 2	minimum- schatting 3	maximum- schatting 4
Didam	9,5	11,-	14,1	25,-
Uden	12,-	12,5	17,4	35,5

Aan de hand van de tabellen 3 en 4 zal nu nagegaan worden wat de geloofwaardigheid is van de verschillende prognoses voor de onderzoeksgebieden. Wij zullen hierbij impliciet rekening houden met de volgende factoren en omstandigheden:

- de agrarische subcultuur zal geleidelijk verder integreren in de moderne cultuur, en daarmee de agrarische subeconomie in de algemene economie;
- de prijzen van de landbouwprodukten zullen, in verhouding tot de kosten zeker geen stijging ondergaan, waarschijnlijk wel een daling;
- ruimte voor produktiestijging (afzetmogelijkheden) is er slechts in geringe mate, wellicht uitgezonderd de veredelingsproductie, maar deze zal zeer arbeidsextensief zijn;
- samenhangend met bovengenoemde factoren: de stijging van de arbeidsproductiviteit in de landbouw zal aanzienlijk hoger (moeten) zijn dan de stijging gemiddeld in de andere economische sectoren;
- de tendens dat bepaalde agrarische werkzaamheden aan andere economische sectoren gedelegeerd worden zal zich waarschijnlijk voortzetten.

Prognose 1: eenvoudige extrapolatie van de lokale ontwikkelingen

In Didam was de afvloeiing van bedrijfshoofden uit de landbouw in de periode 1959-1965 naar verhouding zeer laag, namelijk 1,3% per jaar ²¹. Nadien is er enige, maar

²¹ Berekend uit gegevens van de sociaal-economische schets *Bevermeer*, L.E.I.-verslagen no. 160, Den Haag, 1966, 130 p.

geen sterke, stijging opgetreden. Tot 1968 is de afvloeiing niet groter geweest dan ca 1,5% per jaar. Voortgang van deze trend zal in de periode 1968–1980 het aantal bedrijven met niet meer dan 20% doen afnemen. De gemiddelde bedrijfsgrootte zal dan niet verder dan tot 9 à 10 ha kunnen toenemen.

In Uden bedroeg in de periode 1959–1963 de vermindering van het aantal bedrijfshoofden ca 2%²². De afvloeiing is daarna iets toegenomen tot 2,5 à 3%. Voortzetting van deze trend zal tot 1980 het aantal bedrijven met ca 30% doen verminderen. De gemiddelde bedrijfsgrootte zal dan kunnen toenemen tot ca 12 ha.

Het is duidelijk dat realisering van deze prognose, dus voortzetting van het huidige aantal bedrijfsbeëindigingen geen voldoende sanering van de agrarische structuur in 1980 mogelijk maakt. De in paragraaf 4 genoemde eigenschappen van de boer in de toekomst zullen ertoe leiden dat de afvloeiing aanzienlijk sneller zal verlopen dan prognose 1 aangeeft.

Prognose 2: meer verfijnde extrapolatie van de ontwikkelingen in de regio

Voltrekt de ontwikkeling zich in de beide gemeenten als door deze prognose voor de provincies waartoe Didam en Uden behoren wordt voorzien – 2,7% per jaar in Gelderland en 3,1% per jaar in Noord-Brabant – dan zal de gemiddelde grootte van het landbouwbedrijf in 1980 niet hoger zijn dan 11 ha in Didam en 12,5 ha in Uden. Dit is in vergelijking met de huidige situatie al een grote verbetering. Voor de boer met de eerder omschreven eigenschappen is een dergelijke bedrijfsgrootte echter nog verre van aantrekkelijk. Ook als we rekening houden met een eventueel nog toenemende differentiatie in de produktiestructuur (specialisatie in de veredelingssector, grondgebonden bedrijven van uiteenlopende grootte, boeren met nevenberoep) dan nog lijkt een dergelijke ontwikkeling weinig perspectieven te bieden voor de boer-ondernemer van de toekomst. De toename van het aantal gespecialiseerde veredelingsbedrijven zal immers beperkt blijven vanwege de beperkte afzetmogelijkheden en een waarschijnlijke ontwikkeling in deze sector naar zeer grote productie-eenheden. Het lijkt dan ook zeer waarschijnlijk dat de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Didam en Uden sneller zal verlopen dan door Prompers voor de betreffende regio wordt geprognotiseerd.

Prognose 3: minimum-schatting volgens onze benaderingswijze

Verloopt de ontwikkeling in de toekomst volgens de minimum-schatting – 4,9% jaarlijks in Didam en 5,8% in Uden –, dan komen we wat betreft de gemiddelde bedrijfsgrootte al tot een iets geloofwaardiger situatie, namelijk 14 ha in Didam en ruim 17 ha in Uden. Maar ook deze ontwikkeling lijkt nog weinig aantrekkelijke mogelijkheden te bieden voor de moderne boer.

Indien de sociaal-economische differentiatie, zoals deze de laatste jaren optreedt

²² Berekend uit gegevens van de sociaal-economische schets *Uden*, L.E.I.-verslagen no. 53, Den Haag, 1963, 75 p.

(differentiatie in inkomen en bedrijfsomvang), zich in de toekomst voortzet, dan is een ontwikkeling als de minimum-schatting aangeeft denkbaar. Voor de boeren zelf lijkt de situatie die zich dan voor zal doen alleen aanvaardbaar indien de moderne boer, met de bekende eigenschappen, langer op de achtergrond blijft dan nu aannemelijk lijkt. We zullen echter in dat geval nog lange tijd rekening moeten houden met het voortbestaan van bedrijven die op de lange duur niet levensvatbaar zijn en ook met niet-volwaardige landbouwbedrijven, dat wil zeggen met boeren die uit een nevenberoep of op andere wijze over neveninkomsten beschikken.

Prognose 4: maximum-schatting volgens onze benaderingswijze

Als de 'gemiddelde' boer in 1980 zich de eerder genoemde eigenschappen geheel of grotendeels eigen gemaakt zal hebben, dan zal de vermindering van het aantal landbouwbedrijven waarschijnlijk gaan in de richting van de maximum-schatting, i.c. een vermindering tot 25-30% van het in 1968 aanwezige aantal. Pas dan zal het mogelijk zijn dat zich bedrijven ontwikkelen die voor de moderne boer in 1980 aantrekkelijk zijn. De gemiddelde bedrijfsgrootte zal dan in Didam ca 25 ha en in Uden ca 35 ha zijn. De bedrijven met geheel grondgebonden productie zullen dan nog aanzienlijk groter kunnen zijn, indien zich nog enkele bedrijven zullen ontwikkelen tot gespecialiseerde veredelingsbedrijven of tot onvolwaardige bedrijven.

Een ontwikkeling zoals deze door de maximum-schatting wordt aangegeven lijkt, vergeleken met de ontwikkeling tot nu toe, wel erg spectaculair, maar ze mag, zeker op iets langere termijn, toch niet als onmogelijk worden beschouwd.

De voornaamste conclusie uit de geloofwaardigheidsanalyse van de verschillende prognoses is de volgende: De ontwikkeling ten aanzien van de vermindering van het aantal landbouwers zal in de periode tot 1980 vrijwel zeker sneller verlopen dan tot nu toe het geval is geweest en zeer waarschijnlijk ook sneller dan de op een verfijnde extrapolatie-techniek begaseerde prognose. Naar alle waarschijnlijkheid zal de vermindering van het aantal landbouwers tot 1980 minstens gelijk zijn aan onze minimum-schatting en afhankelijk van de omstandigheden – overheidsbeleid, prijs- en loonontwikkeling, werkgelegenheid – kunnen gaan in de richting van de maximum-schatting.

De conclusie met betrekking tot de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven geldt in principe natuurlijk slechts voor de gebieden waarop de gegevens betrekking hebben. Het is echter waarschijnlijk dat het beeld voor een zeer groot deel van Nederland, indien op deze wijze onderzocht, niet veel anders uit zou vallen. Toch zal als we op deze wijze tot een prognose van meer algemene geldigheid willen komen, niet afgegaan mogen worden op informatie uit slechts enkele gebieden of over het landbouwbedrijf. Hiervoor zal informatie beschikbaar moeten zijn uit verschillende landbouwgebieden en omtrent verschillende bedrijfstypen. We zullen dan in staat zijn om niet alleen uitspraken te doen over kwantitatieve, maar ook over kwalitatieve ontwikkelingen in de toekomst.

Door een breed opgezet onderzoek zal het ook mogelijk zijn inzicht te krijgen in de

invloeden die van buiten een bepaald gebied van betekenis kunnen zijn voor de ontwikkelingen in dat gebied. Door bijvoorbeeld de afvloeiingsanimo te onderzoeken naar gebied of type-gebied, bedrijfsgrootte, bedrijfstype e.d., kan inzicht verkregen worden in toekomstige bewegingen van grond en arbeid. De afvloeiingsanimo in een bepaald gebied kan bijvoorbeeld zo groot zijn dat de mogelijkheid aanwezig is dat een deel van de vrijkomende bedrijven overgenomen zal worden door boeren uit gebieden waar de afvloeiingsanimo relatief gering is of uit gebieden waar de kapitaalkracht en/of het streven naar bedrijfsvergroting relatief sterk is. Een dergelijke ontwikkeling doet zich in ons land, weliswaar in geringe mate, in sommige gebieden voor, met name in Noord-Groningen, waar een aantal boeren uit andere delen van het land zich op vrijgekomen bedrijven gevestigd hebben. Ook internationaal kan zich een dergelijke migratie voordoen.

Een factor waarmee in een wat verder verwijderde toekomst waarschijnlijk rekening gehouden zal moeten worden, is de mogelijkheid dat er een einde komt aan het eenrichtingsverkeer wat betreft de mobiliteit van arbeid tussen de landbouw enerzijds en de overige economische sectoren anderzijds. De kans dat er een dergelijke tegengestelde beweging van arbeid op zal treden zal toenemen naarmate de opengevallen plaatsen aantrekkelijker zijn voor iemand die niet van jongsaf vertrouwd is met het agrarische beroep. Met een dergelijke ontwikkeling zal waarschijnlijk pas rekening gehouden hoeven te worden indien enerzijds het agrarische beroep zich zodanig ontwikkelt – o.a. door een nog verder gaande arbeidsdeling – dat het van jongsaf ermee vertrouwd zijn niet meer een belangrijke voorwaarde is om goed boer te kunnen zijn en anderzijds het rendement van het geïnvesteerde kapitaal in het gewone landbouwbedrijf niet veel lager meer is dan in andere sectoren van de economie. Aan deze voorwaarde zal pas zijn voldaan als de agrarische subcultuur (nagenoeg) zal zijn verdwenen. Het lijkt waarschijnlijk dat wanneer het agrarische beroep zich ontwikkelt in overeenstemming met de eerder genoemde aspiraties en kenmerken van de toekomstige agrarische bevolking dat dan een succesvolle beoefening van het agrarische beroep vooral afhankelijk zal zijn van ondernemerschap en technische vakkennis en niet meer mede van het als boer in de wieg gelegd zijn of ‘liefde’ voor het vak.

5.7. CONCLUSIES

Op de wijze als hier geschetst is niet tot een nauwkeurige prognose te komen. Maar in feite is dat met geen enkele methode het geval, ook niet met de meest verfijnde. Onze benaderingswijze geeft slechts de grenzen waarbinnen redelijkerwijs verwacht mag worden dat de ontwikkeling in een bepaalde periode zal blijven. Het belang van deze benaderingswijze is daarom in de eerste plaats gelegen in de mogelijkheid om de ontwikkelingen, tot dan toe, en daarmee de resultaten van de extrapolatietechnieken, te evalueren. De aan de extrapolatie klevende bezwaren, zoals deze geformuleerd zijn in paragraaf 5.3, worden grotendeels ondervangen. Deze vorm van toekomstanalyse biedt ook mogelijkheden om kwalitatieve gegevens in de prognose te verwerken en

aldus tot conclusies te komen met betrekking tot ontwikkelingen ten aanzien van bepaalde bedrijfstypen, bepaalde landbouwgebieden, al of niet positieve selectie e.d.

Omdat door de hier gepresenteerde benaderingswijze meer dan door de tot nu toe gebezigde technieken inzicht gekregen kan worden in de aard van de ontwikkelingen in een iets verder gelegen toekomst, lijken hier reële mogelijkheden te liggen om met meer succes dan tot nu toe op toekomstige ontwikkelingen te anticiperen. Waarschijnlijk zal er hierdoor, in een ontwikkelingsfase waarin de veranderingen dermate stormachtig verlopen, dat vrijwel elke op normale prognoses gebaseerde planning voortdurend wijzigingen behoeft, een reëlere planning mogelijk worden en zal ook het effect van sociale en andere maatregelen met meer zekerheid kunnen worden voorzien. We menen daarom dat het de moeite waard is dergelijk toekomstonderzoek ter hand te nemen.

Tot slot zullen we de belangrijkste, deels al eerder genoemde, voordelen die aan de door ons bepleite toekomstanalyse, in vergelijking met de gebruikelijke methode, verbonden zijn in het kort noemen:

1. De in paragraaf 5.3 geformuleerde bezwaren tegen de extrapolatietechnieken worden voor een groot deel ondervangen. Dit geldt met name voor 1 en 4, maar ten dele ook voor 2 en 3.
2. De gebruikelijke prognoses kunnen op hun geloofwaardigheid getoetst worden. De achtergrondgegevens kunnen dienen om na te gaan in hoeverre het verantwoord is de trends uit het verleden door te trekken naar de toekomst.
3. Er kunnen zich nieuwe ontwikkelingen voordoen, die statistisch pas jaren later geanalyseerd kunnen worden. Door herhaald onderzoek op de door ons beschreven wijze is het mogelijk voortdurend op de hoogte te blijven van de konsekwenties van nieuwe ontwikkelingen voor het aantal bedrijven.
4. Doorgaans komt afvloeiing, met name beroepsverandering, pas tot stand na een langdurig rijpingsproces, waarin verschillende fasen te onderscheiden zijn (paragraaf 5.4). In een extrapolatie is slechts de laatste fase van het proces te verdisconteren, terwijl door onze benaderingswijze informatie over de voorafgaande fasen verkregen kan worden.
5. Door gegevens van verschillende aard in de analyse te betrekken (bijvoorbeeld kwaliteit van het bedrijf en van de ondernemer) kan inzicht gekregen worden in kwalitatieve aspecten van de ontwikkelingen in de toekomst. Blijkt de gemiddelde bedrijfs-grootte of vakbekwaamheid van de waarschijnlijk in de toekomst beëindigende bedrijven/bedrijfs hoofden niet of nauwelijks kleiner te zijn dan die van de waarschijnlijke blijvers, dan kan dit een aanwijzing zijn voor een uit landbouwkundig en sociaal oogpunt minder gunstige ontwikkeling.
6. Door de minimum- en maximum-schatting ten aanzien van kwalitatieve aspecten te vergelijken, kan enig inzicht verkregen worden in de mogelijke konsekwenties van bepaalde maatregelen of ontwikkelingen. Bijvoorbeeld: prijsverlaging (inkomensverlaging) zal waarschijnlijk een ontwikkeling van de afvloeiing in de richting van de

maximum-schatting tot gevolg hebben. Door de beide schattingen te vergelijken ten aanzien van de relatie tussen leeftijd en afvloeiingsanimus kan geconcludeerd worden dat in Didam en Uden (relatieve) prijsverlaging van de landbouwprodukten zeer waarschijnlijk de beroepsverandering sterker zal beïnvloeden dan de vroegtijdige beroepsbeëindiging.

7. Nagegaan kan worden in hoeverre de spontane ontwikkeling die redelijkerwijs kan worden verwacht de beleidsdoelen – bijvoorbeeld zoals geformuleerd in het Plan-Mansholt – zal benaderen. Zo blijkt slechts de maximum-schatting voor Uden enigszins overeen te stemmen met de in het Plan-Mansholt gestelde normen voor 1980. In Didam zal ook bij realisering van de maximum-schatting de beoogde situatie nog niet zijn bereikt.

8. In verband met de herstructurering (ruilverkaveling) van de landbouw is het van het grootste belang enig zicht te hebben op de ontwikkelingen in een wat verdere toekomst. Extrapolatie blijft meestal te veel een sprong in het duister. Ten aanzien van onze onderzoeksgebieden kan bijvoorbeeld geconcludeerd worden dat, bij voortgaan van de huidige trend, binnen de periode van de uitvoering van de in beide gemeenten aan de gang zijnde ruilverkavelingen geen voldoende verbetering van de agrarische structuur bereikbaar zal zijn.

9. In verband met het welzijn van de betrokkenen, met name ter voorkoming van onzekerheid, is het gewenst dat de ontwikkeling in de toekomst zo duidelijk mogelijk aangegeven wordt. Omdat onze benaderingswijze een duidelijker beeld kan bieden dan extrapolatie van de trends in het verleden, is ze alleen hierom al van belang als aanvulling op of als alternatief voor de gebruikelijke prognoses.

6. HET RURAL-URBAN CONTINUUM IN HET LICHT VAN SOCIALE VERANDERINGEN

J. H. W. LIJFERING

De discussie die enkele jaren geleden gaande was over de wenselijkheid om de begrippen stad en platteland af te schaffen heeft inmiddels nog niet tot de keuze van een adequaat alternatief geleid. Ook de voorstellen uit de kring van agrarische sociologen (zie hiervoor o.a. het tijdschrift van de Europese vereniging voor agrarische sociologie: *Sociologia Ruralis*) hebben geen consensus t.a.v. dit fundamentele vraagstuk gebracht. Dit is een reden om opnieuw de aandacht voor deze problematiek, die niet alleen stads- en agrarische sociologen raakt, te vragen.

Het punt waarop de discussie zich tot nu toe voornamelijk heeft geconcentreerd kan korthedshalve worden aangeduid met het begrip *Rural-Urban Continuum*. Daarbij is enerzijds twijfel uitgesproken over de definieerbaarheid van de begrippen rural en urban, terwijl anderzijds over het begrip continuum op een zodanige wijze wordt gedebatteerd dat enig verschil in uitgangspunt niet denkbeeldig mag worden geacht. Een kritische inhoudsweergave van enkele relevante publikaties zal hier de ingang vormen tot een nadere beschouwing van dit omstreden begrip.

De bijdrage die het eerst zal worden besproken is een studie van Burie (1966), wiens 'Stedelijkheid als driedimensionaal fenomeen' door het Sociologisch Instituut van de R.U. te Utrecht werd uitgegeven. Burie heeft in zijn 'poging tot verheldering' het probleem systematisch aangepakt. Steunend op een vrij omvangrijke literatuurstudie stelt hij zich ten doel de sociologisch relevante verschillen tussen menselijke nederzettingen op te sporen. De begrippen stad en land zijn volgens hem in het verleden vooral opgevat als ideaaltypen, die op grond van zuiver logische inductie ('deduktie' zal hier bedoeld zijn, J.H.W.L.) werden gevormd. Sinds Sorokin en Zimmerman (1929) vindt echter de 'trait-complex approach', die op empirische inductie berust en waarbij alleen de variabelen zijn opgenomen die causaal met het verschijnsel zijn verbonden, meer en meer ingang. Hoewel de waarde van de ideaaltypische methode door Burie enigszins wordt gebagatelliseerd, kan men zich gemakkelijk met zijn standpunt verenigen, wanneer hij voorstelt het gebruik van ideaaltypen, waarmee gewoonlijk een denken in dichotomieën gepaard gaat, in dit kader te vermijden. Het gevaar om in polaire simplifikaties te blijven steken is niet denkbeeldig; vooral in de oudere literatuur worden

platteland en stad nogal eens als voorbeelden van 'Gemeinschaft' en 'Gesellschaft' tegenover elkaar gesteld.

Het dichotomisch denken heeft zich in de loop van de 20ste eeuw steeds meer tot een continuüm-denken ontwikkeld, waarbij Redfield (1947), – door Burie gekarakteriseerd als een 'ideaaltypische continuümdenker' – als een overgangsfiguur kan worden beschouwd. Pas in de laatste één à twee decennia vindt het begrip rural-urban continuüm ingang, dat dus niet uit ideaaltypen is opgebouwd, maar volgens Burie met de 'trait-complex approach' moet worden benaderd. Helaas wil hij daarbij 'de inhoud van het konsept zuiveren van sterk historisch bepaalde elementen' (p. 16). Door de werkelijkheid van zijn historische dimensie te ontdoen, kan evenwel de door Burie aanbevolen empirische inductie gemakkelijk tot een fictie worden. De causale variabelen die hieraan ten grondslag liggen zijn immers voor een belangrijk deel in de historie bepaald (hetgeen iets anders is dan 'van toevallige aard'). Een grote mate van generalisatie, die Burie kennelijk voor ogen staat, moet ook mogelijk zijn door wel met relevante historische factoren rekening te houden.

Méér te prijzen valt de helderheid waarmee Burie de begrippen stad en platteland als anachronismen aan de kaak stelt. De wetenschappelijke benadering van dit probleemgebied wint ongetwijfeld aan waarde door het begrip 'menselijke nederzetting' centraal te stellen; de variatie tussen nederzettingen kan dan worden nagegaan door de verschillen in 'stedelijkheid' vast te stellen. Voor de definitie van dit laatste begrip kiest Burie de nederzetting als uitgangspunt. Hij onderscheidt drie dominante kenmerken aan het begrip nederzetting, nl. geografisch gebied (fysiek milieu), sociale interactie (sociale structuur) en een gemeenschappelijke cultuur (cultuurpatroon). Door de mate van stedelijkheid aan ieder van deze kenmerken te verbinden komt hij tot de conclusie dat stedelijkheid een driedimensionaal fenomeen is, waarmee het grootste deel van de 'intercommunity variation' kan worden verklaard.

Aangezien deze conclusie de kern van Burie's studie vormt, zal hierbij nog iets langer worden stil gestaan. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (1964) onderscheidt vier kenmerken waarmee de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad kunnen worden ingedeeld. Bij vergelijking van de criteria van beide indelingen blijkt het fysieke of morfologische kenmerk door het CBS minder ruim te worden geïnterpreteerd dan door Burie. Bij laatstgenoemde worden de functionele kenmerken (centrale voorzieningen) niet afzonderlijk onderscheiden; bovendien rekent hij de agrariciteit van de ter plaatse aanwezige werkgelegenheid tot het fysieke milieu. Bij de CBS-criteria staat feitelijk de beroepsstructuur centraal, die Burie als een onderdeel van het interactieproces beschouwt. De door het CBS vermelde sociologische en sociaal-psychologische factoren bleken statistisch niet geoperationaliseerd te kunnen worden, zodat deze buiten beschouwing werden gelaten. Dit laatste is wetenschappelijk gezien niet aanvaardbaar, zodat in dit opzicht aan de benadering van Burie de voorkeur dient te worden gegeven.

Het is de vraag of Burie in het begrip fysiek milieu niet te veel heeft willen onderbrengen; hieronder vallen – bij hem – namelijk niet alleen bevolkingsomvang en be-

volkingsdichtheid – die vooral historisch gezien in relatie staan tot het fysieke milieu – maar ook de genoemde agrariciteit alsmede de werkgelegenheid in de voorzieningen-sektor en de samenstelling van het voorzieningenpakket. Afsplitsing van de twee laatstgenoemde kenmerken lijkt verantwoord, waarbij dan van het functiepatroon – de wijze van voorziening in de behoeften der nederzetting – zou kunnen worden gesproken. Het begrip functie kan hier zelfs nog een ruimere plaats worden toegewezen, nl. al die aspecten omvattend waarmee een nederzetting bijdraagt tot het voortbestaan van eigen structuur en cultuur, alsmede een bijdrage levert aan andere en ruimere samenlevingskaders. Men kan hierbij o.a. economische, sociale en culturele functies onderscheiden. De beperking die Burie zich oplegde bij het vaststellen van de driedimensionaliteit van nederzetting en stedelijkheid – waardoor meetkundige weergave mogelijk werd – mag geen belemmering zijn om een belangrijk aspect van deze begrippen te verwaarlozen. Het functiepatroon verdient evenzeer een plaats naast de drie andere door hem uitgewerkte aspecten.

Op grond van de driedimensionaliteit van het begrip stedelijkheid valt het Burie niet moeilijk om ook het proces van verstedelijking als 3-D weer te geven, daarbij fysieke, sociale en mentale verstedelijking onderscheidend. Hierbij komt het proces der externe integratie (integratie in grotere samenlevingskaders) ter sprake, dat volgens Burie een eigen (eendimensionaal?) continuum zou hebben en dat steeds meer – in plaats van de mate van stedelijkheid – het tijdstip van sociale veranderingen is gaan bepalen (p. 49). In deze conclusie ligt de invloed van de historische situatie opgesloten, waardoor de algemene geldigheid van de gebruikte begrippen discutabel wordt gesteld. Het komt ons ook niet juist voor om het integratie-proces te vergelijken met de *mate* van stedelijkheid, indien deze laatste als maatstaf van de variabiliteit in het rural-urban continuum wordt opgevat. Een continuum impliceert in dit verband een typologie, een statische, naar bepaalde gezichtspunten opgestelde rangorde, waarin de nederzettingen op een bepaald moment op grond van hun onderlinge samenhang kunnen worden gerangschikt. Bij studie van sociale veranderingen zal eerst een beeld moeten worden opgeroepen van de situatie die als uitgangspunt fungeert en waarop de sociale veranderingen kunnen worden geprojecteerd. In deze preliminaire beschrijving kan een continuum wel als model een belangrijk methodologisch hulpmiddel zijn.

Processen die in de plaatsbepaling van nederzettingen verandering kunnen aanbrengen zijn bijvoorbeeld externe integratie en verstedelijking (in de betekenis van toenemende stedelijkheid van een nederzetting). Beide hangen nauw samen; vermindering van het isolement komt meestal voort uit de toegenomen communicatiemogelijkheden, die ook de verstedelijking kunnen bevorderen. Onderscheid tussen beide processen is zinvol, aangezien externe integratie zonder verstedelijking kan plaats vinden (zoals o.a. bij vele niet-westerse volken is vastgesteld). Verstedelijking – wél te onderscheiden van fysieke stedengroei – is echter nauwelijks zonder doorbreking van het isolement denkbaar. Ook hieruit volgt dat in het sociologisch onderzoek de historische dimensie niet kan worden genegeerd.

We zullen nu eerst een andere auteur introduceren, die nog iets verder gaat in de afrekening met verouderde begrippen. Tijdens het 5de congres van de Europese vereniging voor agrarische sociologie te Maynooth (Ierland) heeft de Engelsman Pahl (1966) betoogd dat het rural-urban continuum niet als een sociologisch relevant begrip kan worden beschouwd. Hij wees daarbij o.a. op de 'urban village' en de 'metropolitan village': in vele binnensteden komen sociale structuren voor die sterk gelijken op die van dorpen, terwijl er in vele forensendorpen een stedelijke bevolking valt aan te treffen. In de woorden van Pahl: 'Thus we have some people who are *in* the city but not *of* it (the urban villagers), whereas others are *of* the city but not *in* it (the mobile middle-class of the metropolitan commuter village)' (p. 307). Ook tal van studies van niet-westerse samenlevingen tonen in geen enkel opzicht aan dat het rural-urban continuum universele geldigheid bezit, zoals ook Van de Moosdijk (1966) heeft betoogd.

Pahl meent – terecht – dat de processen van sociale verandering niet zinvol kunnen worden bestudeerd met het begrip rural-urban continuum. Onduidelijk is evenwel zijn opmerking: 'In the past the rural-urban continuum, understood as the process of urbanization, has had a strong physical or spatial basis, as indeed the name suggests. The temporal element in this process has inadequately stressed; this is perhaps the main reason for the concentration in the past on the *typology* at the expense of the *process*' (p. 317). De nauwe verbinding die hier gelegd wordt tussen de begrippen rural-urban continuum en verstedelijking schept verwarring. Het eerste begrip kan toch moeilijk als een vorm van het tweede worden beschouwd; het is een statisch begrip dat als model voor een typologie kan worden gehanteerd, zoals reeds hiervoor werd betoogd. Gebruikt men het begrip continuum om de ontwikkelingsgang van een proces aan te geven, waardoor het zich dus in de tijdsdimensie uitstrekt, dan introduceert men geheel andere complicaties, zoals o.a. aan de evolutionistische benadering van Redfield kan worden gedemonstreerd.

Kritiek op Pahl is o.a. geleverd door Lupri (1967). Deze verzet zich tegen de opvatting dat de omstreden begrippen maar beter als sociologisch irrelevant terzijde kunnen worden geschoven. Lupri geeft wel toe dat de verschillen tussen stad en land in de westerse landen verminderen, maar meent dat er nog steeds relevante kenmerken zijn die tot 'crucial' verschillen leiden. Hij refereert o.a. aan de ecooloog Schnore (1966), die de verschillen tussen urban en rural people, zowel wat betreft demografische als andere kenmerken (inkomen, beroep en materiële uitrusting) nog steeds dominant acht. Bijvoorbeeld bij vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheid van farm migrants (in de steden) met die van urban non-migrants domineren de stad-land verschillen over die naar statuscategorie. Hij vraagt zich daarbij af of de verschillende kenmerken van de onderscheiden inkomens-, beroeps- en onderwijscategorieën niet alle kunnen worden verklaard uit de 'more basic rural-urban differences' (p. 142).

Uit het door Schnore verstrekte cijfermateriaal, afkomstig van Goldberg (1959) kan voor de generatie vrouwen van 40 jaar en ouder – over de periode 1952–1958 onderzocht – de invloed van de rural-urban differences op het kindertal der verschillende statuscategorieën niet worden ontkend, maar tegelijkertijd blijken de verschillen tussen

de statuscategorieën nagenoeg even groot te zijn, zodat hoogstens mag worden geconcludeerd dat de factoren *afkomst* (status) en *herkomst* gezamenlijk hun invloed op de gezinsgrootte hebben uitgeoefend. Goldberg zegt dat hij de jongere echtparen buiten zijn onderzoek heeft gehouden, niet alleen omdat deze gezinnen nog onvoltooid zijn, maar 'because the relationship between status and fertility has been undergoing considerable change in the younger generations' (p. 215). Deze uitspraak wordt bevestigd door Freedman en Slesinger (1961), die een jongere generatie onderzochten en daarbij veel geringere vruchtbaarheidsverschillen tussen in steden en op het platteland geboren vrouwen vonden. Zij schrijven 'the farm population is increasingly subject to urban influences, even when they do not migrate' (p. 172). Ook verschillende Nederlandse onderzoekers toonden aan dat het inzicht in sociale processen (bijvoorbeeld de gezinsindividualisering, onderzocht door Kooy, 1963) lang niet altijd met behulp van een rural-urban typologie kan worden vergroot.

Al deze opmerkingen geven een indruk van de betekenis die het rural-urban continuum heeft gehad en minder van de huidige en toekomstige waarde van dit begrip. We vinden dan ook aansluiting bij Pahl indien we stellen dat de rural-urban typologie geen universele geldigheid bezit, situatiegebonden is en voor vele samenlevingen niet of niet *meer* een reële benaderingswijze impliceert. Volgens Pahl is een meer adequate benadering van de werkelijkheid mogelijk door uit te gaan van het onderscheid tussen wat hij noemt het locale en het nationale. De interne differentiatie van een community is te groot geworden en daarom pleit Pahl voor studie van groepen en groeperingen die zich onderscheiden naar hun locale of nationale oriëntatie en die niet gebonden zijn aan ruimtelijke of fysieke kenmerken. Zij dienen – vooral in hun onderlinge relatie – onderzocht te worden met begrippen zoals rol, sociaal netwerk en machtsrelaties. Op deze wijze zal een nieuw continuum kunnen ontstaan dat gesteld kan worden naast andere, zoals die naar status -en leeftijdsgrupperingen (p. 311).

Maken we de balans op dan menen we dat in het hier besprokene zodanig suggestieve ideeën naar voren zijn gekomen, dat we kunnen proberen tot een aantal algemene conclusies en interpretaties te komen.

1. de sociale werkelijkheid kent een grote variatie naar tijd en plaats. Voor een beschrijving ervan zijn hulpconstructies zoals ideaaltypen, dichotomieën, continua en andere typologieën, *afhankelijk van de situatie*, bruikbaar; generalisatie is pas mogelijk nadat toetsing door empirisch onderzoek heeft plaats gevonden.
2. Stad en platteland zijn voorbeelden van als ideaaltypen gedefinieerde begrippen, die lange tijd in de vorm van een dichotomie zijn gehanteerd. Het introduceren van het begrip rural-urban *continuum*, waarbij de menselijke nederzetting als uitgangspunt is gekozen en de variatie op het continuum wordt afgemeten aan de mate van stedelijkheid, betekende een belangrijk betere benaderingswijze.
3. Het nederzettingscontinuum is als hypothese vooral zinvol te gebruiken voor samenlevingen waarin de nederzettingen op duidelijke wijze als sociale systemen fungeren, m.a.w. waar de grenzen van de nederzetting als morfologische eenheid samenvallen

met die van de meest relevante interactiepatronen.

4. Naarmate menselijke samenlevingen gecompliceerder en gedifferentieerder worden blijkt de keuze van kleinere sociale systemen als uitgangspunt van studie gewenst. Indelingen gebaseerd op nationale samenlevingstypen (Redfield), op nederzettingen (Burie) of oriëntatiegroeperingen (Pahl) hebben ieder hun waarde, afhankelijk echter van de historische situatie en van het niveau van generalisatie waarnaar gestreefd wordt.

5. Het is denkbaar dat processen van sociale verandering zich voltrekken langs lijnen die samenvallen met een der genoemde typologieën. Hiermee introduceert men evenwel een geheel ander probleemcomplex, dat niet direct verband behoeft te houden met de beschrijvende indelingen waarover hiervoor werd gesproken. We komen hierop zo dadelijk terug.

Samenvattend menen we t.a.v. de hiervoor besproken literatuur het volgende te mogen opmerken. De poging van Burie om het begrip rural-urban continuum nieuwe inhoud te geven verdient waardering. Het komt ons echter onjuist voor om de stedelijkheid van een nederzetting, een meer-dimensionaal begrip, als criterium voor een continuum te hanteren. De aan een nederzetting te onderscheiden aspecten mogen niet als 'afmetingen' ervan worden opgevat, die door samenvoeging (vermenigvuldigen, optellen, gewogen of ongewogen?) van de geselecteerde indicatoren tot één kengetal, de mate van stedelijkheid aangevend, zouden zijn te herleiden. Het onderbrengen van nederzettingen in één (per definitie eendimensionaal) continuum is onbereikbaar. Wel kunnen nederzettingen op een continuum worden gerangschikt waarbij één aspect van de stedelijkheid het criterium vormt. Iedere nederzettingstypologie is bovendien duidelijk gerelateerd aan een specifieke, aan tijd en plaats gebonden situatie, waardoor het generalisatieniveau meestal laag moet blijven¹.

Daarnaast zijn er classificaties van menselijke samenlevingen ontwikkeld, die weliswaar evenzeer aan situatiebeperkingen onderhevig zijn, maar die een grotere algemene geldigheid kunnen bezitten omdat het geografisch milieu als criterium is losgelaten. Groepen en groeperingen ordenen zich in afnemende mate op basis van een gemeenschappelijk territorium, ook al is momenteel het aantal territoriale groepen zeker nog aanzienlijk. Nieuwe sociale systemen ontwikkelen zich (en bestaande veranderen), zowel op basis van gemeenschappelijke cultuurelementen als van nieuwe interactiepatronen en hangen ook veelal samen met veranderingen in het functiepatroon. Het territoriale bindingsprincipe heeft daarbij, o.a. als gevolg van de sterk toegenomen communicatiemogelijkheden, aan betekenis ingeboet.

Pahl's pleidooi om de studie van sociale groepen te baseren op het oriëntatieniveau van de betrokkenen, waarbij structurele componenten als de voornaamste ingangen voor het onderzoek dienen te worden gekozen, verdient ruimere aandacht. Hij gaat er daarbij vanuit dat slechts de studie van sociale veranderingsprocessen sociologisch relevant is. In het licht van het voorgaande is het echter duidelijk dat daarin tevens de

¹ Het is niet geheel uitgesloten dat in een bepaalde historische situatie een aantal nederzettingstypologieën zou samenvallen, waaruit dan een meer universeel continuum zou kunnen worden afgeleid.

culturele en functionele aspecten in beschouwing zullen moeten worden genomen; daarna zal het pas goed mogelijk zijn om sociale veranderingen te bestuderen.

Dat het noodzakelijk is tevens een duidelijk inzicht te verkrijgen in de situaties die de grondslag vormen van iedere studie van sociale veranderingen, moge in het hiernavolgende nog nader worden toegelicht.

Indien wordt uitgegaan van de essentie van het begrip sociale verandering, nl. wijziging in de tijd, waarbij het bestudeerde verschijnsel op het eerste en laatste moment van waarneming significante verschillen vertoont, dan is het mogelijk om hetgeen in het voorgaande werd besproken op een zinvolle wijze te hergroeperen. Studie van sociale verandering in zijn meest simpele vorm kan geschieden door op twee tijdstippen – zo mogelijk meer – het verschijnsel in zijn situatie te registreren en daarna, op basis van vergelijking, de relevante verschillen te bepalen. Deze eenvoudige wijze van constatering van sociale verandering vindt o.a. plaats in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat gebaseerd is op ambtelijk statistisch materiaal. Daarbij wordt de selectie van de te beschrijven situatiekenmerken echter in niet geringe mate bepaald door de mogelijkheden deze in cijfers vast te leggen.

Indien getracht wordt sociale groepen te beschrijven en te typeren dan zal een brede studie van de indicatoren noodzakelijk zijn. Bij de beschrijving van de situatie op een bepaald tijdstip kan gepoogd worden een onoverzichtelijke inventarisatie doorzichtig te maken door een typologie op te stellen. Soms is dit mogelijk op grond van het verzamelde materiaal, vaak ook zal een benadering aan de hand van een model, dat aan het empirisch materiaal moet worden getoetst, wenselijk zijn. Afhankelijk van het gewenste abstractieniveau kunnen hierbij constructies zoals dichotomieën, continua, etc. belangrijke diensten bewijzen. In deze beschrijvende fase dient de onderzoeker zich bewust te zijn van de beperktheid van zijn waarnemingen, die immers op een momentopname berusten.

Soms krijgt men de indruk dat in de variatie die binnen een bepaald verschijnsel of in de verspreiding daarvan wordt opgemerkt, een mogelijkheid wordt gezien om voorafgaande dan wel toekomstige ontwikkelingen af te lezen. Het proces van sociale verandering kan misschien wel eens volgens het model, dat uit de variatie in het verschijnsel werd afgeleid, verlopen maar dit is geenszins vanzelfsprekend. Tal van voorbeelden uit de historie zijn te noemen waarin een sociale verandering schoksgewijze verliep, niet het verwachte traject aflegde en soms een geheel andere bedding verkoos. Een goed voorbeeld van een foutief gebruik van een statisch model treft men aan bij Lévesque en Brohier (1964), die op basis van een door hen vastgestelde hiërarchische attitudeschaal (een continuum dus) een actieprogramma voor een ontwikkeling volgens dezelfde schaal – waarbij dus een evolutie via dezelfde stadia werd verwacht – meenden te kunnen opstellen. Zweens-Wiersma en Zweens (1965) hebben hierop terecht kritiek uitgeoefend.

Illustratief voor de mogelijkheid om bij de bestudering van sociale verandering ook het begrip continuum toe te passen zijn de studies betreffende de ontwikkeling van het

begrip modern-dynamisch cultuurpatroon, waaraan vooral de naam van Hofstee (1961, 1962, 1963, 1966) is verbonden. In zijn eerstvermelde studie hierover onderzocht Hofstee (1961) de ontwikkeling van de regionale geboortencijfers door de toef of afname van deze cijfers over perioden van 25 jaar (in het tijdvak 1850–1960) per gemeente te berekenen. Op grond van de hierin gevonden ontwikkelingslijnen komt Hofstee tot de hypothese dat het proces van geboortendaling parallel loopt met dat van modernisering van cultuurpatronen. Dit laatste proces heeft het eerste mogelijk gemaakt, zonder dat er van een direct causaal verband sprake behoeft te zijn.

Het verschil tussen de begrippen modern-dynamisch en traditioneel cultuurpatroon bestaat voornamelijk uit de tegengestelde houding die tegenover verandering wordt aangenomen, nl. het in principe wel of niet bereid zijn om veranderingen te aanvaarden. Constandse (1964, 34) heeft opgemerkt dat de bereidheid om veranderingen te accepteren wel eens bedoeld kan zijn om andere waarden te behouden. Wanneer deze hypothese juist is dan mag men veronderstellen dat er een grote variatie bestaat in de vormen waarin de modern-dynamische cultuur – al of niet tot een patroon ontwikkeld – op een bepaald moment tot uiting komt. Eveneens mag aan het traditioneel cultuurpatroon geen al te statisch karakter worden toegeschreven. Immers een traditionele houding (of gedrag) kan in het verleden een moderne geweest zijn, evenals een bepaalde opvatting in de ene samenleving als een moderne en in een andere, tegelijkertijd, als een traditionele kan worden beschouwd.

Zo redenerende is het ook niet onwaarschijnlijk dat het veranderingsproces zich voltrekt via tal van overgangsvormen, die met de gestelde dichotomie onvoldoende worden aangegeven. Modern-dynamisch en traditioneel zijn dus relatieve, onderling gerelateerde begrippen, waaraan nog een specifieke, geoperationaliseerde inhoud ontbreekt. Hofstee (1966, 142) stelt expliciet dat beide begrippen geen dichotomie vormen maar trajecten van een continuum zijn. Afgezien van schoksgewijze veranderingen en van eventuele versnellingen of vertragingen die zich in de ontwikkeling kunnen voordoen, blijkt het grondpatroon van dit veranderingsproces als een continuum te kunnen worden beschouwd. We zouden hier willen spreken van een *historisch* continuum dat dynamisch, nl. in de tijd wordt gebruikt.

Geheel anders is de benadering van hetzelfde onderwerp door Van Heek (1963) die in een discussie met Hofstee (1963) over de betekenis van de godsdienstfactor in het proces van de geboortenontwikkeling vooral wijst op de verschillen in geboorteniveau tussen bevolkingsgroepen. Door de nadruk te leggen op de onderlinge vergelijking van godsdienstgroepen, gedichotomiseerd als Katholieke en niet-Katholieke gemeenten, hanteert Van Heek in wezen een geheel ander continuum, hetwelk uitmondt in de conclusie dat het hogere geboorteniveau van de Rooms-Katholieken als de belangrijkste verklaring van de regionale verschillen dient te worden gezien. Hofstee is van mening dat de ontwikkeling van de geboortencijfers duidelijk samenhangt met het voorafgaande proces van cultuurverandering, dat zich vanuit het westen en het noorden naar het oosten en zuiden van Nederland heeft uitgebreid en waarmee een geboortendaling – ook onder de Katholieken – is gepaard gegaan.

Om op basis van een *statisch* gehanteerd continuüm het proces van geboortenontwikkeling, dat als zodanig dynamisch is, te verklaren is iets anders dan wat Van Heek biedt. Onmiskenbaar is de vertraging die de R.K. in het geboortendalingsproces vertonen, maar even onmiskenbaar is het feit dat overal in Nederland – ook onder de Rooms-katholieken – hetzelfde patroon van geboortendaling, gerelateerd aan de door Hofstee aangegeven regionale verschillen, kan worden geconstateerd. Beide conclusies staan naast elkaar en sluiten elkaar niet uit, hetgeen voortvloeit uit de verschillende uitgangspunten.²

Beschouwt men nu het veranderingsproces in een ruimer kader, zoals ook hiervoor werd gedaan, dan is de benadering van de zich in omvang wijzigende voortplanting in Nederland ook mogelijk door het culturele en het structurele aspect in onderlinge samenhang te bezien. Het doorbreken van het isolement (structurele verandering) leidt tot wijziging in de opvattingen t.a.v. het gewenste kindertal (culturele verandering). De invloed van het rooms-katholieke normen- en waardenpatroon heeft tot vertraging in het proces van geboortendaling geleid (cultureel aspect) en blijkt in de geïsoleerde gebieden de grootste kracht te hebben ontplooid (structureel aspect). Kiest men de veranderingen in het functiepatroon als ingang, bijvoorbeeld die van de R.K. Kerk als religieuze institutie, dan kunnen daarmee veranderingen in het waarden- en normen-complex (culturele aspect) en in het structurele vlak (leiderschapsrelaties, omgang met andersdenkenden, etc.) gepaard gaan.

In dit licht gezien blijkt een benadering via onderling samenhangende aspecten – die evenwel niet tot één kengetal zijn te herleiden – zowel in de beschrijving van samenlevingen als in de analyse van sociale processen, methodologische mogelijkheden te bieden. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat het uitgangspunt van beschrijving en vergelijking wordt gevormd door groepen; groepen die per definitie zowel culturele, structurele als functionele aspecten vertonen. Het aanwijzen van universele continua behoort evenwel ook dan tot de onmogelijkheden.

Zoals hiervoor reeds werd betoogd vermindert het aantal groepen of sociale systemen dat zijn begrenzing binnen een bepaald territorium vindt in de laatste decennia snel. Om allerlei redenen leidde de benadering van nationale samenlevingen als sociale eenheden tot steeds grotere abstracties, terwijl nu ook ten aanzien van kleine nederzettingen moet worden geconstateerd dat aan het groepskarakter ervan kan worden getwijfeld. De sociologie van grote nederzettingen heeft reeds lang met dit probleem geworsteld, waarbij een verdeling in wijken slechts een schijnoplossing bleek te bieden. Momenteel vinden tal van nationale en internationale 'hergroeperingen' plaats, waarbij de lokale oriëntatie meer en meer wordt doorbroken. Ook de traditionele groepen op levensbeschouwelijke, occupationele e.a. grondslag worden aangetast. Er vindt een terugdringen van de bestaande kaders plaats ten gunste van nieuwe groepsformaties.

² Een soortgelijk verschil ligt ten grondslag aan de hiervoor besproken discussie tussen Pahl (1966, 1967) en Lupri (1967). Geen van beide auteurs geeft expliciet blijk zich van deze divergerende uitgangspunten bewust te zijn. Ook Burie (1966) ontgaat dit verschil, wanneer hij de mate van stedelijkheid confronteert met de mate van externe integratie (p. 49).

Dit proces – eventueel aan te duiden als schaalvergroting, verwijding van referentiekaders, wijziging van oriëntatieniveau, etc. – bevindt zich vermoedelijk nog in een vrij vroeg stadium van ontwikkeling.

Bezinning op deze sociale veranderingen is voor de socioloog een noodzaak, wil hij de nieuwe ontwikkelingen op de voet blijven volgen. Zij die zich realiseren dat begrippen zoals stad, dorp, platteland, beroepsgroep, godsdienstige of politieke groep, etc. steeds minder adequate benaderingen vormen van de werkelijkheid – sociologisch gezien steeds minder relevant worden – zullen bereid zijn om wijzigingen in de uitgangspunten van hun studie, nl. in het object zelf, onder ogen te zien. Bovendien is de ontwikkeling van nieuwe en wijziging van bestaande sociale systemen van grote betekenis voor allen die zich in de beleidssector of daarbuiten, direct of indirect, met bewust gewilde (geplande) of spontaan gegroeide vormen van sociale verandering bezig houden. Deze laatste mogen voorlopig nog (tot 1984?) als een gegeven van iedere samenleving worden beschouwd.

LITERATUUR

- BURIE, J. B. *Stedelijkheid als driedimensionaal fenomeen. Een poging tot verheldering*. Mededeling no. 35 van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1966, 96 p.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK. *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad 31 mei 1960*. Zeist, 1964, 50 p.
- CONSTANDSE, A. K. *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder*. Bulletin nr. 24 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1964, 79 p.
- FREEDMAN, R. AND SLESINGER, D. P. 'Fertility Differentials for the Indigenous Non-farm Population of the United States'. *Population Studies*, 15, 1961, p. 161-173.
- GOLDBERG, D. 'Another Look at the Indianapolis Fertility Data'. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 38, 1960, p. 28-29.
- HEEK, F. VAN. 'Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw'. *Mens en Maatschappij* 38, 1963, no. 2 en 4, p. 81-103 en p. 257-268.
- HOFSTEE, E. W. 'De groei van de Nederlandse bevolking'. In: *Drift en Koers*, Gedenkboek van de Nederlandse Sociologische Vereniging, 1961, p. 13-84.
- HOFSTEE, E. W. 'Veranderend Platteland'. *Landbouwkundig Tijdschrift*, 74, 1962, no. 16, 671-690.
- HOFSTEE, E. W. 'Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960'. *Mens en Maatschappij*, 38, 1963, no. 2 en 4, p. 104-133 en p. 269-277.
- HOFSTEE, E. W. 'Over het modern-dynamische cultuurpatroon'. *Sociologische Gids*, 13, 1966, no. 3, p. 139-154.
- KOOY, G. A. 'Urbanization and nuclear family individualization; A causal connection?'. *Current Sociology*, XII, 1963, no. 1, p. 13-24.
- LEVESQUE, A. et BROHIER, M. 'Application de l'analyse hiérarchique à l'étude du développement de la population agricole en France'. *Sociologia Ruralis*, IV, 1964, no. 2, p. 126-145.
- LUPRI, E. 'The rural-urban variable reconsidered: the cross-cultural perspective'. *Sociologia Ruralis*, VII, 1967, no. 1, p. 1-20.
- MOOSDIJK, J. VAN DE. 'Een evaluatie van het Rural-Urban Continuum'. *Mens en Maatschappij*, 41, 1966, no. 1, p. 20-27.
- PAHL, R. E. 'The rural-urban continuum'. *Sociologia Ruralis*, VI, 1966, no. 3-4, p. 299-329.

- PAHL, R. E. 'The rural-urban continuum: A Reply to Eugen Lupri'. *Sociologia Ruralis*, VII, 1967, no. 1, p. 21-29.
- REDFIELD, R. 'The Folk Societies'. *The American Journal of Sociology*, III, 1947, 4, p. 293-308.
- SCHNORE, L. F. 'The rural-urban Variable: An Urbanite's perspective'. *Rural Sociology*, 31, 1966, nr. 2, p. 131-143.
- SOROKIN, P. AND ZIMMERMAN, C. C. *Principles of Rural-Urban Sociology*. New York, 1929, 652 p.
- ZWEENS-WIERSMA, A. C. AND ZWEENS, J. 'A qualifying remark on the application of scale analysis by Lévesque and Brohier'. *Sociologia Ruralis*, V, 1965, no. 2, p. 149-151.

7. DE LEEFBAARHEID VAN PLATTELANDSKERNEN IN GEMENGD AGRARISCH- RECREATIEVE GEBIEDEN

J. P. GROOT

7.1. INLEIDING

Het vraagstuk van de leefbaarheid van de plattelandskernen in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden vormt een knooppunt waar verschillende lijnen van de maatschappelijke ontwikkeling van deze gebieden tezamen komen. Alvorens deze stelling uit te werken is het noodzakelijk aan te geven, wat wij onder de begrippen 'gemengd agrarisch-recreatieve gebieden', 'plattelandskernen' en 'leefbaarheid' verstaan.

Begrippen

De gemengd agrarisch-recreatieve gebieden zijn die delen van ons nationale grondgebied waar zoals Prillewitz en de Groot het uitdrukken, de agrarische functie samen gaat met een (stedelijke) recreatiefunctie¹. In de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland worden deze gebieden nog onderverdeeld in park- en watersportgebieden van regionale en nationale betekenis en in bos- en/of coulissenlandschappen op de zand- en lössgronden. Gemakshalve houden wij ons in het volgende alleen met de eerstgenoemde categorie van gemengd agrarisch-recreatieve gebieden bezig. De totale oppervlakte hiervan bedraagt ongeveer 915.000 ha. De ligging van park- en watersportgebieden is weergegeven in figuur 1.² De uitsluiting van de bos- en/of coulissenlandschappen op de zand- en lössgronden is voor de behandeling van ons thema, de leefbaarheid van de plattelandskernen, niet van essentiële betekenis.

Een plattelandskern is voor ons een verzameling van individuen die:

- voor een deel in een concentratie van beperkte omvang, meestal voor een ander deel in verspreide bebouwing bijeen wonen;
- voor de voorziening in tenminste een deel van hun dagelijkse levensbehoeften zich niet naar andere plaatsen hoeven te begeven;
- gewoonlijk worden gekenmerkt door het feit, dat zij van het bijeen wonen zich in

¹ F. C. Prillewitz en K. de Groot, 'Landbouw in een verstedelijkend Nederland', *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 80, 1968, no. 1 (jan.), p. 15.

² Deze figuur is overgenomen van F. C. Prillewitz en K. de Groot, op.cit., p. 14.

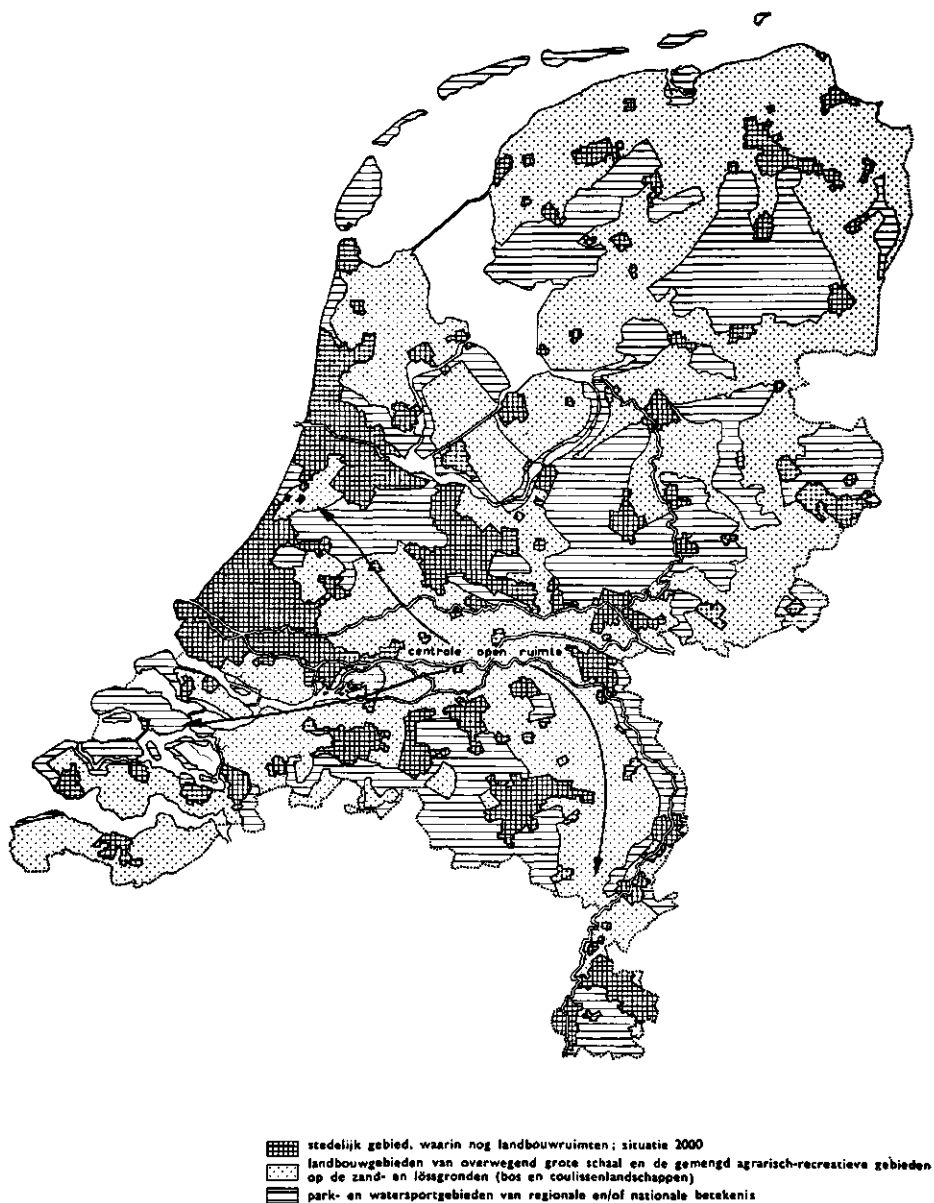

Fig. 1. Indeling van de landbouwgebieden.

meer of mindere mate bewust zijn en daardoor een bijzondere sociale samenhang vertonen.

Onder dit algemene begrip plattelandskern vallen de bijzondere begrippen dorp, gehucht en buurt die van elkaar verschillen, doordat zij met betrekking tot een of meer

van de zo juist genoemde kenmerken een uiteenlopende 'intensiteit' hebben. Zo zal b.v. een buurt in een landelijk gebied worden gekenmerkt door het ontbreken of vrijwel ontbreken van enige verzorgende functie en voorts door het niet of slechts in geringe mate bij de bewoners voorkomen van een bewustzijn van het bijeen wonen en het zich daardoor onderscheiden weten van anderen die niet in de buurt wonen.

De veel gebruikte term 'leefbaarheid' behoeft zeker voor de behandeling van ons onderwerp een nadere verduidelijking. Wij willen hieronder verstaan de totale waardering van een sociaal-ruimtelijke situatie door de (potentiële) bewoners met betrekking tot de volgende aspecten:

- de mogelijkheid om een redelijk inkomen te verwerven (inkomenssituatie)
- de mogelijkheid van een zodanige bevrediging van de levensbehoeften door de verzorgende outillage dat deze aan de gestelde eisen voldoet (verzorgingssituatie)
- de mogelijkheid van de verschaffing van woongenot door de fysieke uitrusting (fysieke woonklimaat)
- de mogelijkheid om zich wel te bevinden in de betreffende sociale eenheid (sociale klimaat)³.

Gemengd agrarisch-recreatieve gebieden 'systematisch' beschouwd

Gewapend met een duidelijker begrip van de in de titel van deze bijdrage gebruikte termen kunnen wij nu onze in het begin gelanceerde stelling nader trachten uit te werken. Wanneer Prillewitz en de Groot van een samengaan van de agrarische functie met activiteiten op het gebied van de openluchtrecreatie in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden spreken, is dit een zeer globale aanduiding van het karakter van deze categorie van landelijke gebieden. De planologische werkelijkheid, d.w.z. de bestemming en het gebruik van de gronden, in deze gebieden is veel genuanceerder en aanzienlijk meer complex dan door deze simpele typering wordt gesuggereerd. Hierbij denken wij nog niet op de eerste plaats aan de verschillende vormen van agrarische produktie (rundveehouderij in het Friese Merengebied, bloembollenteelt in het Bollengebied en 'groothokkige' varkens- en kippenhouderij in de Brabantse Kempen bijv.) en de uiteenlopende soorten van recreatie (dag- en verblijfsrecreatie, recreatie in, op en aan het water en verpozing in een parklandschap, verblijf in een 'butlin camp' en doorbrengen van weekends in verbouwde boerderijtjes). Van minstens even groot belang, in sommige gebieden ongetwijfeld veel belangrijker, voor de ontwikkeling van het sociale leven in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden zijn het permanente wonen van mensen die in de grotere stedelijke centra hun werk hebben (Kempenland), de vestiging van stuwende bedrijven en instellingen in de industriële en de dienstensector (Reactorcentrum in Petten b.v.), de aanleg van militaire oefenterreinen en bijbehorende accommodatie (Ter Apel), de uitbreiding van het primaire en het secundaire

³ Voor een verdere uitwerking van dit leefbaarheidsbegrip zij verwezen naar J. P. Groot, *De leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger*, Bulletin no. 32 Afdelingen voor Sociale Wetenschappen aan de Landbouwhogeschool, 1969, p. 6-12.

wegennet (Plassengebied Zuid-Holland) en de verbetering van de openbare nutsvoorzieningen (gas, water, elektriciteit, telefoon, riolering).

McLoughlin maakt in zijn boek 'Urban and Regional Planning', waarin hij de systeembenadering hanteert met betrekking tot het object van de planologie, namelijk het scheppen van ruimtelijke voorwaarden voor een zo gunstig mogelijke ontwikkeling van het maatschappelijke leven, een zeer verhelderend onderscheid tussen menselijke activiteiten en communicatiesystemen enerzijds en de ruimten, waar deze activiteiten worden verricht en de 'kanalen' die voor de communicatiesystemen zijn aangelegd, anderzijds⁴. Deze zienswijze is van belang voor de inleiding tot ons thema, de leefbaarheid van de plattelandskernen in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden. De wijze waarop menselijke activiteiten en communicatiesystemen functioneren en de mate waarin de ruimten en de 'kanalen' zijn aangepast aan de activiteiten, c.q. de communicatiesystemen, zijn immers in sterke mate bepalend voor de leefbaarheid in het algemeen.

Menselijke activiteiten en communicatiesystemen staan in meer of minder intensieve, al dan niet wederkerige relatie met elkaar en vormen, voor zover zij zich afspelen op het sociale veld van een plattelandskern, het systeem van deze plattelandskern. In figuur 2 hebben wij het systeem van een plattelandskern in een gemengd agrarisch-recreatief gebied schematisch weergegeven. Hoewel voor de overzichtelijkheid een aantal activiteiten, zoals het wonen van de ter plaatse werkende bevolking en verscheidene communicatiesystemen (b.v. overbrengen van telefoonsignalen) in het geheel niet zijn afgebeeld dan wel zeer globaal zijn aangeduid (b.v. landbouwen en recreatie), blijkt uit dit eenvoudige schema reeds het sterk multifunctionele karakter van de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden. Het lijkt dan ook niet te gewaagd om te stellen, dat het begrijpen van de maatschappelijke ontwikkeling in deze gebieden en op grond daarvan het creëren van zodanige ruimtelijke vormen dat het sociale leven zich zo gunstig mogelijk kan ontplooien veel moeilijker is, maar daarom ook een aanzienlijk grotere uitdaging aan onderzoekers en ontwerpers betekent dan met betrekking tot enige andere categorie van landelijke gebieden het geval is.

Afbakening onderwerp

Het is duidelijk, dat wij in het bestek van dit artikel de in het voorgaande geëntameerde, veel omvattende en complexe problematiek van de leefbaarheid van plattelandskernen in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden niet uitputtend kunnen behandelen. Daarom zullen wij in het volgende ons slechts bezig houden met de relatie tussen de ontwikkeling in de agrarische sector en de leefbaarheid van plattelandskernen en voorts met de invloed van de openluchtrecreatie op deze leefbaarheid. Wat de leefbaarheid van de plattelandskernen betreft hebben wij uitsluitend het oog op de inkomens- en de verzorgingssituatie, terwijl ten aanzien van de recreatie-activiteiten

⁴ J. Brian McLoughlin, *Urban and Regional Planning. A Systems Approach*. Faber and Faber, London, 1970. p. 77 ff.

7.2. FUNCTIEVERLIES PLATTELANDSKERNEN

Zoals uit de tabellen 1 en 2 blijkt, hebben enkele honderden dorpen, gehuchten en plattelandsbuurten in de jaren 1947-1960 hun bevolking met meer dan 10% zien teruglopen. Voor het overgrote deel blijken dit kleine kernen te zijn met minder dan 500 inwoners, terwijl ook de aantallen dorpskernen met 500-1500 inwoners en de aantallen gehuchten en buurten met meer dan 500 inwoners met een bevolkingsafname van meer dan 10% niet gering zijn. Omdat in de plattelandsgemeenten met meer dan 40% agrarische beroepsbevolking in de drie noordelijke provincies en in Zeeland over het geheel genomen in de periode 1960-1969 het aantal inwoners verder is afgenomen en, zoals figuur 6 (zie blz. 134) aangeeft het juist deze provincies zijn, waar naar verhouding de grootste aantallen kleine dorpskernen voorkomen, mag worden aangenomen, dat ook na 1960 de vermindering van de bevolking in veel kleine plattelandskernen zich heeft voortgezet.

Tabel 1. Aantallen dorpskernen naar inwonertal in 1947 en naar indexcijfer van de bevolkingsgroei in de periode 1947-1960 (1947 = 100) voor Nederland als geheel

Indexcijfer in 1960	absoluut				in procenten			
	< 500	500- 1500	1500- 3000	3000- 10000	< 500	500- 1500	1500- 3000	3000- 10000
< 90	209	87	12	7	29,5	10,5	4,5	2,4
90-110	238	287	66	44	33,6	34,6	24,7	15,8
> 110	261	455	189	226	36,9	54,9	70,8	81,8
Totaal	708	829	267	277	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960.

E. Heger, Alfabetische plaatsnamenlijst van Nederland. Dokkum, z.j.

Tabel 2. Aantallen gehuchten en buurten naar inwonertal in 1947 en naar indexcijfer van de bevolkingsgroei in de periode 1947-1960 (1947 = 100) voor Nederland als geheel

Indexcijfer in 1960	absoluut		in procenten	
	< 500	> 500	< 500	> 500
< 90	443	68	38,8	25,2
90-110	390	101	34,1	37,4
> 110	310	101	27,1	37,4
Totaal	1143	270	100,0	100,0

Bron: C.B.S., Volkstellingen 1947 en 1960

E. Heger, loc.cit.

Ook als verzorgingscentrum voor de landelijke bevolking hebben vooral in de jaren na de tweede wereldoorlog veel plattelandskernen aan betekenis ingeboet. Het is hier niet de plaats om daarop uitvoerig in te gaan, mede omdat op het punt van de wijziging in verzorgende functie van plattelandskernen een grote verscheidenheid bestaat met betrekking tot de verschillende verzorgingselementen en de verschillende delen van het land.⁵ Er zij hier slechts vermeld, dat zoals figuur 3 laat zien, in de drie provincies met de grootste aantallen kleine plattelandskernen en met hoge percentages agrarische beroepsbevolking tussen 1950 en 1969 het aantal verkoopplaatsen in de meeste branches van de detailhandel die, althans in het verleden, ook in veel kleine dorpen en in gehuchten werden aangetroffen, in zeer sterke mate is afgenomen. In sommige branches is het aantal vestigingen in genoemde periode zelfs tot ongeveer de helft verminderd. Op grond van de resultaten van ons onderzoek naar de veranderingen in de ruimtelijke spreiding van bevolking en voorzieningen in een viertal plattelandsgebieden kan ook ten aanzien van de ontwikkeling van de omvang van de verzorgende middenstand worden aangenomen, dat het vooral de kleine plattelandskernen zijn waar de daling van het aantal bedrijven in de detailhandel het grootst is.⁶

Oorzaken

Als oorzaken van algemene aard die tot het verlies aan verzorgende functie van plattelandskernen leiden kunnen worden genoemd:

- de stijging van het reële inkomensniveau van de plattelandsbewoners, waardoor de bestedingsruimte voor het verkrijgen van, voornamelijk duurzame, goederen en van diensten die zij in het eigen dorp en gehucht niet kunnen verschaffen, groter wordt;
- de ontwikkeling van de moderne verkeersmogelijkheden en de moderne communicatiemiddelen die een toenemende mobiliteit van de plattelandsbevolking en een sterkere invloed van de grotere stedelijke verzorgende centra tot gevolg hebben;
- de mentale verstedelijking van de plattelandsbewoners, waardoor zij hogere eisen gaan stellen aan assortiment en kwaliteit van de verlangde goederen;
- een veranderende mentaliteit van de verzorgende middenstander, met name ook betreffende de hoogte van zijn inkomen en de omvang en de besteding van zijn vrije tijd;
- een afnemende dorpsolidariteit bij sommige categorieën van de plattelandsbevolking, met name bij veel nieuwe middenstanders, waardoor de norm van 'leven en laten leven' die in de vroegere dorpsamenleving met name ook gold ten aanzien van het gebruik maken van de voorzieningen die het dorp kon bieden, veel van haar dwingende kracht heeft verloren.

Naast deze factoren van algemene aard die de bestaansbasis van de plattelandskern als verzorgingscentrum in meer of mindere mate ondermijnen zijn enkele oorzaken

⁵ Uitvoerige behandeling van dit proces heeft plaats in J. P. Groot, *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving*, Mededelingen Landbouwhogeschool, Wageningen, 1972 (vermoedelijk), hoofdstuk 5.

⁶ J. P. Groot, *op.cit.*, hoofdstuk 5.2.

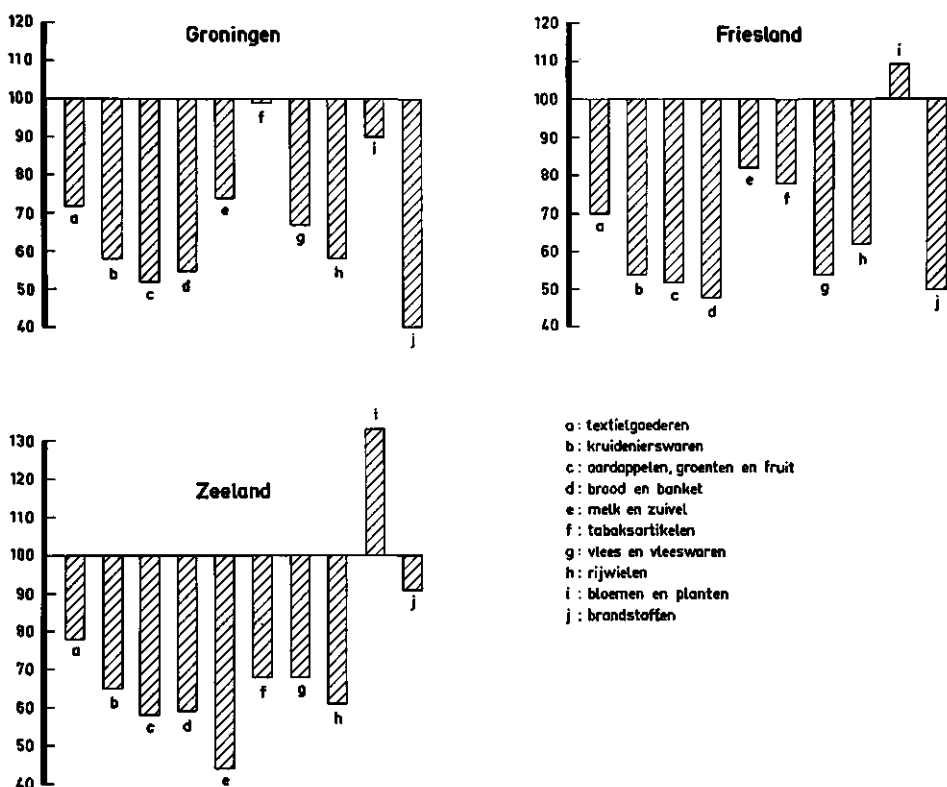

Fig. 3. Indexcijfers van het aantal verkoopplaatsen in de detailhandel naar hoofdbranche op 1-1-1969 in de 'agrarische' provincies (1950 = 100).

Bron: C.B.S. Statistiek van de binnenlandse handel, het verbruik en de prijzen.

werkzaam die in het bijzonder de ontwikkeling in de agrarische sector betreffen. De hier volgende behandeling van deze factoren maakt duidelijk dat hierdoor veel plattelandskernen niet alleen een duidelijk verlies aan functie ten aanzien van verscheidene onderdelen van de verzorging te zien geven, maar ook in veel gevallen een afname van het aantal inwoners wordt veroorzaakt. Overigens zij opgemerkt, dat de vermindering van de bevolking die in veel plattelandskernen optreedt, dikwijls ook inherent is aan de afnemende betekenis als verzorgingscentrum. Verzorgers die, in de particuliere sector, zich niet kunnen handhaven of als werknemer hun ontslag krijgen, zullen in veel gevallen na een eventuele beroepsverandering het dorp verlaten dan wel in hun bedrijf niet door een zoon of ander familielid worden opgevolgd. Verzorgers werkzaam bij een instelling (school, gemeentehuis, coöperatieve aankoopvereniging) die wordt opgeheven, zullen gewoonlijk worden overgeplaatst of tegelijk met het vinden van een werkkring elders ook uit het dorp wegtrekken.

Structurele veranderingen in de landbouw die zowel een achteruitgang van de ver-

zorgende functie van veel plattelandskernen als een afname van het aantal inwoners met zich meebrengen zijn:

1. De sterke afname van het aantal in de landbouw werkzame beroepspersonen. In 1969 bedroeg de mannelijke agrarische beroepsbevolking iets minder dan de helft van de omvang in 1947.⁷ Deze vermindering heeft in de jaren na de tweede wereldoorlog in versnelde mate plaats gehad. In de eerste jaren ruim 2 % per jaar. Tegenwoordig ligt de afvloeiing uit de landbouw op een niveau van 4 % per jaar. Alles wijst er op, dat de afname van de arbeidsbezetting in de landbouw nog wel enige jaren zich zal voortzetten. In de eerste twee maanden van 1971 hebben 2500 boeren een aanvraag ingediend bij het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw om in aanmerking te komen voor de beëindigingsregeling.⁸ Het lijkt dan ook zeer waarschijnlijk, dat het aantal beroepspersonen in de land- en tuinbouw dat Perdok in 1975 verwacht, t.w. 43 % van het in 1947 aanwezige aantal⁹, aanzienlijk minder zal bedragen. De beschouwingen van Weerdenburg omtrent de prognose van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven wijzen ook in deze richting.¹⁰

Voor zover de vermindering van de agrarische beroepsbevolking betrekking heeft op meewerkende zoons en landarbeiders die de landbouw de rug toekeren – in de periode 1964–1969 resp. 7,2 % en 5,1 % per jaar¹¹ – zal dit in veel gevallen na korte tijd een vertrek van de betrokkenen uit hun dorp of gehucht tot gevolg hebben. Voor agrarische bedrijfshoofden die hun bedrijf geheel of gedeeltelijk beëindigen geldt dit in veel mindere mate. Zeker wanneer zij na overgang naar een niet-agrarisch beroep of na 'pensionering', uitgezonderd de gevallen waarin zij een uitkering uit het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw krijgen, het bedrijf geheel of voor een deel voortzetten, zullen zij op de boerderij of in de naaste omgeving blijven wonen. Natuurlijk houdt deze vorm van meer geleidelijke afvloeiing uit de agrarische sector wel in, dat ook dan na een aantal jaren in de plattelandskern 'open plaatsen' ontstaan.

2. Wijzigingen in de agrarische bedrijfsvoering waardoor steeds minder een beroep wordt gedaan op de ambachtsbedrijven in het dorp. De vervaardiging van gereedschap en werktuigen vindt vrijwel uitsluitend elders plaats en het onderhoud zowel van deze inventaris als van de bedrijfsgebouwen en de woning wordt vanwege de hoge kosten steeds meer een 'doe-het-zelf'-activiteit van de boer of wordt uitgevoerd door personen die in dienst zijnde van een importeur of fabrikant van landbouwwerktuigen en -machines dan wel werkzaam bij een aannemersbedrijf gewoonlijk ook niet het betreffende dorp als woonplaats hebben. In dit verband noemen wij ook de talrijke en vaak om-

⁷ A. Maris, 'Analyse van de huidige structuurproblematiek in de agrarische bedrijfstak', *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 82, 1970, no. 8 (aug.) p. 295.

⁸ Verslag van een bijeenkomst in Arnhem in 'De Tijd' van 5 maart 1971.

⁹ B. H. Perdok, *Het aantal werknemers in land- en tuinbouw in het verleden en de te verwachten ontwikkeling tot 1975*, Landbouw Economisch Instituut, 1968.

¹⁰ L. J. M. Weerdenburg, 'De prognose van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven', *Cultuurtechnisch Tijdschrift*, jrg. 9, 1970, no. 6 (april/mei).

¹¹ A. Maris, *op.cit.*, p. 295.

vangrijke verbouwingen van bedrijfsgebouwen en van de woning, in sommige gevallen de nieuwbouw hiervan, die door de gewijzigde bedrijfsvoering en de hogere eisen die het boerengezin aan de huisvesting is gaan stellen noodzakelijk zijn geworden. In veel gevallen is de dorpsstimmerman, als hij het hoofd tot nog toe boven water heeft weten te houden, niet voldoende geëquipeerd om deze vernieuwingen en uitbreidingen van het gebouwenbestand uit te voeren.

3. Centralisatie van allerlei voorzieningen ten behoeve van de verstrekking van bedrijfsbenodigheden, de verwerking en/of de afzet van vrijwel alle agrarische produkten en de verdere dienstverlening voor het agrarisch bedrijf (veevoer en kunstmest, zuivel-fabrieken, veilingen, landbouwscholen, K.I.-station, uitvoering van overheidsmaatregelen voor de landbouw, gemeentelijke administratie ten gevolge van de opheffing van kleine gemeenten, etc.).

Het is duidelijk, dat deze hergroepering van bedrijven en instellingen die in meer of mindere mate een dienstverlenende functie hebben voor de agrarische produktie-huishoudingen, niet alleen tot een inkrimping van de verzorgende functie van veel plattelandskernen leidt, maar ook door de hiermee gepaard gaande overplaatsing, c.q. ontslag van personeel tot een afname van het aantal inwoners.

Dat de zo juist genoemde structurele veranderingen in de agrarische bedrijfstak en de 'dienstverlenende' sector ten behoeve van deze bedrijfstak de bevolkingsgroei van de plattelandskernen beïnvloeden wordt aangetoond door de figuren 4 en 5. Hieruit blijkt voor het land als geheel, dat hoe groter de relatieve omvang van de agrarische beroepsbevolking in een gemeente is, des te kleiner de toename van het aantal inwoners van de in deze gemeente gelegen plattelandskernen bedraagt. Dat zelfs in de groepen van de meest agrarische gemeenten de beide onderscheiden categorieën van plattelandskernen in het geheel nog een bevolkingstoename te zien geven, wordt ver-

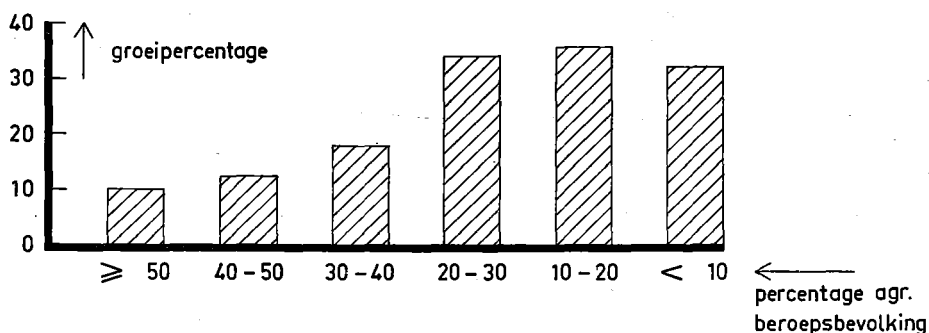

Fig. 4. Ontwikkeling van het aantal inwoners in dorpskernen in de periode 1947-1960, in procenten van het aantal inwoners in 1947, per groep van gemeenten naar percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1960.

Bron: C.B.S. Volkstelling 1947 en 1960.

E. Heger, loc.cit.

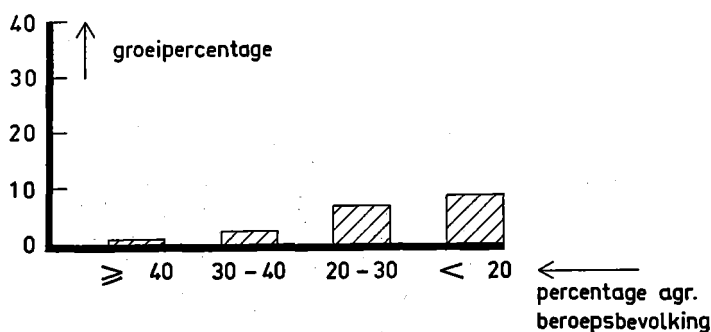

Fig. 5. Ontwikkeling van het aantal inwoners in gehuchten en buurten in de periode 1947-1960, in procenten van het aantal inwoners in 1947, per groep van gemeenten naar percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking in 1960.

Bron: C.B.S. Volkstelling 1947 en 1960.

E. Heger, loc.cit.

oorzaakt door het feit, dat naast de omvang van de agrarische beroepsbevolking verscheidene andere factoren, zoals de afstand van de kern tot een stedelijk centrum en de reeds eerder genoemde grootte in aantal inwoners, op de ontwikkeling van de bevolkingsomvang hun invloed uitoefenen. Aan de andere kant moet men bedenken, dat verscheidene van de genoemde oorzaken van de achteruitgang van het inwonertal en het verlies aan verzorgende functie van plattelandskernen in de periode 1947-1960 een geringere sterkte hadden dan in de jaren zestig en naar alle waarschijnlijkheid ook in de periode daarna. Reeds eerder werd opgemerkt, dat de afvloeiing uit de landbouw in de eerste jaren na de oorlog op een lager niveau lag dan op de dag van vandaag. Ook de vermindering van het aantal verzorgende middenstanders was vóór 1960 aanzienlijk kleiner dan in de jaren zestig. De concentratie van bedrijven en instellingen voor de verzorging van de land- en tuinbouwbedrijven en de agrarische bevolking heeft zich nog maar sinds enkele jaren goed doorgezet.

Kleine kernen in agrarisch-recreatieve gebieden

Wanneer wij nu het cartogram van het aantal dorpskernen met minder dan 1000 inwoners in 1960 per economisch-geografisch gebied (figuur 6) vergelijken met de kaart van de Rijks Planologische Dienst waarop de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden, althans de park- en watersportgebieden van regionale en nationale betekenis zijn weergegeven (figuur 1), zien wij, dat er veel gemengd agrarisch-recreatieve gebieden zijn, waar het aantal kleine dorpskernen groot is. Wij noemen de Waddeneilanden, het Friese Merengebied, het Drentse Plateau, grote delen van de provincie Zeeland, de bantse Kempen, Noord-Limburg en Zuidelijk Zuid-Limburg. Daar bovendien in vrijwel al deze gebieden een groot aantal gemeenten is gelegen waar de agrarische beroepsbe-

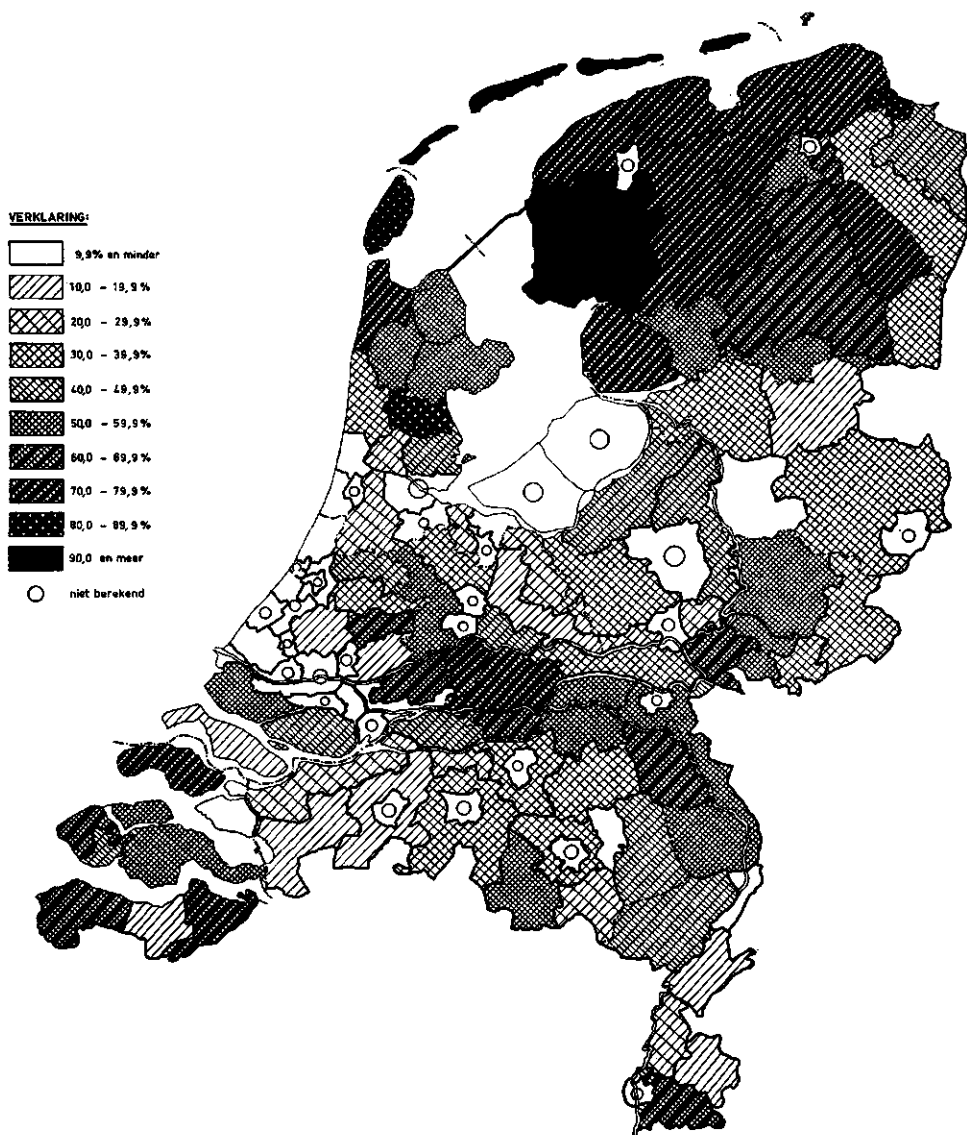

Fig. 6. Aantal dorpskernen met minder dan 1000 inwoners in procenten van het totaal aantal dorpskernen per economisch-geografisch gebied, 1960.

volking in 1960 nog 30% en meer van de totale beroepsbevolking uitmaakte¹², kan worden aangenomen dat in de genoemde agrarisch-recreatieve gebieden, evenals in veel landbouwgebieden van overwegend grote schaal, de problematiek van de 'verdwijnende' plattelandskernen zich in meer of minder ernstige mate voordoet.

¹² C.B.S., Volks- en beroepstelling 1960, Deel 10, Beroepsbevolking B. Voornaamste cijfers per gemeente.

7.3. ONTWIKKELING VERBLIJSRECREATIE ALGEMEEN

Daar deze gebieden naast de typering 'agrarisch' in de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening ook het epitheton 'recreatief' hebben opgedrukt gekregen, lijkt het zowel wetenschappelijk als maatschappelijk relevant de vraag te stellen, of de vermindering van de bevolking en het verlies aan verzorgende functie van de betrokken plattelandskernen kan worden opgevangen door de ontwikkeling van de openlucht-recreatie. Het is bekend, dat de openlucht-recreatie, met name ook de verblijfsrecreatie, door allerlei oorzaken waarop wij in dit verband niet hoeven in te gaan, in de jaren na de tweede wereldoorlog een zeer grote vlucht heeft genomen.

Tabel 3. Aantal overnachtingen door buitenlandse en Nederlandse gasten naar logiesvorm, mei-september, 1955, 1960 en 1968.

Logiesvorm	mei-september 1960 absoluut			indexcijfers					
	buitenland	Nederland	totaal	buitenlanders			totaal		
				1955	1960	1968	1955	1960	1968
Hotels	2.257.168	—*	—*	68	100	129	—*	—*	—*
Pensions	452.954	916.345	1.369.299	55	100	147	67	100	120
Jeugdherbergen	149.819	348.503	498.322	71	100	107	85	100	99
Kampeerbedrijven	989.275	5.279.104	6.268.379	4	100	293	28	100	328

* niet bekend

Bron: C.B.S., Statistiek vreemdelingenverkeer

Zoals tabel 3 laat zien, is voor het land als geheel in de periode 1955–1968 in het toeristenseizoen vooral het aantal overnachtingen in kampeerbedrijven in zeer sterke mate toegenomen. Wat de ontwikkeling van de omvang van het kamperen in zijn verschillende vormen (tenten, caravans, zomerhuisjes, etc.) betreft, kan men werkelijk van een explosie spreken, zeker wanneer de toename van het aantal overnachtingen in kampeerbedrijven wordt vergeleken met de ontwikkeling van dit aantal in de andere logiesvormen. Het totaal aantal overnachtingen in pensions vertoont weliswaar in de beschouwde periode een niet onaanzienlijke stijging, die evenwel in de recente jaren een afnemende tendens te zien geeft. De jeugdherbergen blijken na 1960 zelfs geen toename van het aantal overnachtingen te hebben gehad. Wat het verblijven van toeristen in hotels betreft, beschikken wij helaas alleen over gegevens aangaande buitenlandse gasten. Op dit punt draagt de Statistiek vreemdelingenverkeer zijn benaming nog met recht, hoewel ieder jaar in het voorbericht door de Directeur-Generaal van de Statistiek, vermoedelijk met enige spijt, wordt medegedeeld, dat het bezoek van Nederlandse gasten in hotels ten gevolge van onvolledigheid in de berichtgeving niet kon worden verwerkt. Het aantal overnachtingen door buitenlandse gasten in hotels is voor

Tabel 4. Aantal overnachtingen door buitenlandse gasten in hotels in enkele toeristengebieden, mei-september 1955, 1960 en 1968

Toeristengebied	1960 absoluut	indexcijfers		
		1955	1960	1968
Waddeneilanden	105.728	26	100	194
Overige Noordzeebadplaatsen	520.894	62	100	127
Veluwe en Veluwerand	81.949	62	100	97
Utrechtse Heuvelrug	36.906	58	100	93
Zuid-Limburg	40.259	60	100	132

Bron: C.B.S., Statistiek vreemdelingenverkeer

het land als geheel in de jaren 1955-1968 in dezelfde mate toegenomen als het aantal overnachtingen van het totaal aantal gasten in pensions, zij het ook hier in de jaren zestig in geringere mate dan daarvoor.

Wanneer de ontwikkeling van het aantal overnachtingen voor enkele toeristengebieden, die alle tot de agrarisch-recreatieve gebieden behoren, afzonderlijk wordt nagegaan, zien wij grote verschillen (tabel 4). Op de Waddeneilanden een zeer sterke toename, in de overige Noordzeebadplaatsen en in Zuid-Limburg een ontwikkeling die overeenkomt met die voor het land als geheel, terwijl het aantal overnachtingen van buitenlanders in hotels op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug in de jaren zestig een lichte teruggang vertoont.

Met behulp van gegevens uit de C.B.S.-publicaties over de vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking is getracht een indruk te krijgen van de ontwikkeling tussen de jaren 1954 en 1966 van de aantallen Nederlandse vakantiegangers die in de verschillende toeristengebieden in hotels of pensions waren gehuisvest. Onderstaande tabel geeft het resultaat van deze berekening.

Tabel 5. Aantal vakanties door Nederlanders in Nederland in hotel of pension doorgebracht, per toeristengebied, in mei-september 1954 en mei-september 1966.

Toeristengebied	1954 abs.	1966 abs.	ind. cijfer 1966 1954 = 100
Noordzeebadplaatsen (incl. Waddeneilanden)	109.000	96.000	88
Veluwe, Utrecht, 't Gooi	125.000	126.000	101
Achterhoek, Twente, Salland	41.000	30.000	73
Noord-Brabant, Noord-Limburg	23.000	36.000	156
Zuid-Limburg	86.000	185.000	215
Watersportgebieden	8.000	36.000	451
Overige gebieden of meer dan één gebied	100.000	107.000	107
Totaal	492.000	616.000	125

Bron: C.B.S., Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954 en 1965/'66.

Hieruit kan op de eerste plaats worden afgeleid, dat de toename van het aantal toeristische overnachtingen in hotels of pensions door Nederlanders voor het land als geheel in de periode 1954–1966 zeer waarschijnlijk in aanzienlijk mindere mate is toegenomen dan het aantal overnachtingen van buitenlandse gasten in hotels. Ook in sommige van de in beide tabellen 4 en 5 in beschouwing genomen toeristengebieden blijkt de ontwikkeling van het aantal overnachtingen, c.q. vakanties in hotels of pensions van buitenlandse en Nederlandse gasten in sterke mate uiteen te lopen. Terwijl het aantal overnachtingen van buitenlandse gasten in hotels in de Noordzeebadplaatsen, met name op de Waddeneilanden, zoals reeds werd opgemerkt, aanzienlijk is toegenomen, is het aantal vakanties die Nederlanders in deze plaatsen in een hotel of pension doorbrachten met 12% afgenomen. Het aantal overnachtingen van buitenlandse gasten in hotels op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug was in 1968 nog ruim de helft groter dan het aantal in 1955, maar het aantal in hotels of pensions doorgebrachte vakanties van Nederlanders is in deze gebieden gedurende de periode 1954–1966 vrijwel gelijk gebleven. Alleen Zuid-Limburg geeft voor beide categorieën toeristen een ongeveer gelijke ontwikkeling te zien. Zowel het aantal overnachtingen van buitenlanders in hotels als het aantal vakanties van Nederlanders gehuisvest in een hotel of pension is in dit gebied tussen de genoemde jaren ruim verdubbeld.

De lezer zal zich waarschijnlijk hebben afgevraagd, waarom wij in ons overzicht over de ontwikkeling van het toerisme na de oorlog zo uitvoerig aandacht hebben besteed aan het onderscheid tussen de verschillende logiesvormen, met name hotel/pension en kamperen enerzijds en het verschil tussen buitenlandse en Nederlandse toeristen anderzijds. In een publikatie van het E.T.I. voor Zeeland over het toerisme in deze provincie¹³ wordt melding gemaakt van een schatting van Tideman, dat de gemiddelde toeristische dagbesteding van buitenlanders in Nederland in 1964 f 50,- bedroeg, wanneer zij in een hotel of pension logeerden en f 20,- bij een andere logiesvorm, uitgezonderd een verblijf bij familie of kennissen. Voor Nederlandse verblijfstoeristen daarentegen werd de dagbesteding gemiddeld geraamd op f 30,- bij verblijf in hotel of pension en f 7,50 wanneer zij in hun vakantie een bungalow, zomerhuisje, tent, tenthuis, caravan, e.d. als onderdak hadden. Een buitenlandse toerist die in een hotel of pension verbleef, gaf in Nederland in 1964 dus bijna zeven keer zoveel uit aan allerlei zaken, inclusief vervoer, ontspanning, entreegelden, souvenirs, etc., dan de Nederlandse vakantieganger die met behulp van een of andere kampeeraccommodatie zichzelf verzorgde. Het is duidelijk, dat bij de beantwoording van de vraag, of plattelandskernen kunnen profiteren van het toerisme als bestaansbron, de samenstelling van het toeristenbestand naar logiesvorm en het al of niet 'inheems' zijn van grote betekenis zijn.

¹³ *Toerisme in Zeeland, Economische betekenis 1960-1967*, E.T.I. Zeeland, 1968, p. 36.

7.4. VERBLIJFSRECREATIE EN PLATTELANDSKERNEN IN AGRARISCH-RECREATIEVE GEBIEDEN

Het is dan ook niet gerechtvaardigd om uit de enorme vlucht die het toerisme in de jaren na de oorlog heeft genomen, zonder meer tot gunstige mogelijkheden voor de levensvatbaarheid¹⁴ van de plattelandskernen in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden te concluderen. Zoals wij hebben gezien, is de zeer sterke toename van het toerisme voor het land als geheel voor het overgrote deel veroorzaakt doordat het aantal overnachtingen in kampeerbedrijven in de periode 1955–1968 vertwaalfvoudigd is. Afgezien van de vraag, of de geografische spreiding van de bestedingen door toeristen die in een hotel of pension logeren, dezelfde is als van de uitgaven die door kamperende verblijfsrecreanten worden gedaan, kan worden gesteld, dat plattelandskernen over het algemeen geen gouden bergen hoeven te verwachten van grote aantallen 'kampeerders' die zich daar tijdelijk komen 'vestigen'. Indien dezelfde aantallen toeristen in de betreffende plattelandskernen hun verblijf zouden nemen in een hotel of pension, zouden deze verwachtingen zonder twijfel meer gerechtvaardigd zijn.

Met het oog op de mogelijkheden die het toerisme voor de levensvatbaarheid van plattelandskernen zou kunnen bieden, is het, zoals eerder werd opgemerkt, eveneens van belang na te gaan, in welke mate de groei van het toerisme wordt teweeg gebracht door recreanten van buitenlandse herkomst. In dit verband mogen wij verwijzen naar tabel 3, waaruit kan worden afgeleid, dat voor het land als geheel in de maanden mei tot en met september van de jaren 1955–1968 het aantal overnachtingen door buitenlandse gasten in hotels, pensions en kampeerbedrijven respectievelijk met 90 %, 166 % en 7500 % (!) is toegenomen. Afgezien van de betekenis die deze toename heeft voor de Nederlandse betalingsbalans, kan de veronderstelling worden uitgesproken, dat het voor plattelandskernen in het algemeen meer zin heeft om te letten op de nationaliteit van de verblijfsrecreanten die in hun gebied de 'tenten komen opslaan' dan op de aantallen waarin zij komen.

Uit een kleine berekening moge blijken, dat deze veronderstelling niet uit de lucht is gegrepen. Wanneer wij uitgaan van de eerder aangehaalde schatting van Tideman, dat de gemiddelde¹⁵ toeristische dagbesteding van een buitenlandse gast in Nederland in 1964 f 30,- bedroeg en gemakshalve dit bedrag constant houden voor de hele in beschouwing genomen periode, heeft de toename van het aantal overnachtingen van buitenlandse gasten (excl. bij familie, kennissen en in boten en zomerwoningen) tussen de jaren 1955–1968, welke toename 4,7 miljoen bedroeg, een jaarlijkse meeropbrengst van f 141.000.000 opgeleverd. Hiertegenover staat, dat de spectaculaire groei van het aantal overnachtingen van Nederlanders in kampeerbedrijven in dezelfde periode ten

¹⁴ Omdat wij, zoals in het voorgaande werd gesteld, in dit artikel ten aanzien van de leefbaarheid ons beperken tot de inkomens- en de verzorgingssituatie, gebruiken wij hier liever de term 'levensvatbaarheid' dan 'leefbaarheid'. Levensvatbaarheid zou men als een bijzonder begrip binnen het algemene begrip leefbaarheid kunnen beschouwen. Zie ook J. P. Groot, *op.cit.*, 1969, p. 11.

¹⁵ Gewogen met de percentages van de logiesvorm waarvan buitenlanders in ons land gebruik maken. Zie *Toerisme in Zeeland*, loc.cit.

bedrage van 15,9 miljoen bij een gemiddelde dagbesteding van f 7,50 per persoon een vermeerdering van de toeristische bruto-opbrengst per jaar van ruim f 118.000.000 heeft bewerkstelligd.

Ontwikkeling verblijfsrecreatie in agrarisch-recreatieve gebieden

In het voorgaande werd reeds enige aandacht besteed aan de vraag, hoe de omvang van het toerisme onderscheiden naar enkele logiesvormen en het al of niet van Nederlandse herkomst zijn na de tweede wereldoorlog in enkele gemengd agrarisch-recreatieve gebieden zich heeft ontwikkeld. Dank zij het feit, dat sinds 1965 in de statistiek van het vreemdelingenverkeer van het C.B.S. ook voor de verblijfsrecreatie in de meest gebruikte en de sterkst toenemende logiesvorm, t.w. de kampeerbedrijven, een indeling in een 9-tal toeristengebieden wordt gehanteerd, zijn wij in staat voor de laatste jaren de toename van het totaal aantal overnachtingen in kampeerbedrijven en het aandeel dat de buitenlandse gasten hierin hebben, voor de meeste gemengd agrarisch-recreatieve gebieden weer te geven. Onderstaande tabel geeft hiervan een overzicht.

Tabel 6. Aantal overnachtingen in kampeerbedrijven, mei-sept. 1965 en mei-sept. 1968 en percentage overnachtingen in kampeerbedrijven door buitenlandse gasten in 1968, per toeristengebied

Toeristengebied	1965 abs.	ind. cijfer 1968 1965 = 100	1968 buitenl. in %
Waddeneilanden	1.567.979	173	21,4
Overigen Noordzeepadplaatsen	5.335.770	110	28,1
Centraal en Z.W.-Drenthe	498.801	168	1,5
Hondsrug	182.733	208	1,1
Twente en Salland	884.493	104	2,0
Veluwe en Veluwerand	3.452.904	111	2,1
Utrechtse Heuvelrug	890.177	108	2,2
'tGooi	81.218	117	13,8
Zuid-Limburg	292.739*	166	1,9

* excl. Bemelen, Nieuwenhagen, Noorbeek, Nuth en Schimmert

Bron: C.B.S. Statistiek vreemdelingenverkeer 1965 en 1968.

Op de Waddeneilanden, in Centraal en Zuid-West Drenthe, op de Hondsrug en in Zuid-Limburg, agrarisch-recreatieve gebieden waar veel kleine dorpskernen voorkomen (zie figuur 6), blijkt in de jaren 1965-1968 het aantal overnachtingen in kampeerbedrijven met 70 à 100% te zijn toegenomen. Met uitzondering van de Waddeneilanden betreft het hier echter wel gebieden, waar het aantal overnachtingen door buitenlandse gasten slechts enkele procenten bedraagt. Hieruit alleen al kan de conclusie worden getrokken, dat de vermeerdering van de toeristische opbrengst voor deze gebieden in hun geheel, laat staan voor de daarin gelegen kleine plattelandskernen, ondanks de sterke stijging van het aantal 'kampeerders', niet moet worden overschat.

Daarentegen kan worden aangenomen, dat de plattelandskernen op de Waddeneilanden en langs het overige deel van de Noordzeekust in ons land wel in aanzienlijke mate van de toename van de toeristische bedrijvigheid hebben geprofiteerd. Hierbij mogen wij er tevens aan herinneren, dat bovendien het aantal overnachtingen door buitenlandse gasten in hotels op de Waddeneilanden en in de overige Noordzeebadplaatsen ook na 1960 een duidelijke toename heeft vertoond, zij het in laatstgenoemd toeristengebied in mindere mate (zie tabel 4).

Dat wij in het voorgaande op grond van gegevens van de ambtelijke statistiek reeds hebben gemeend te moeten stellen, dat de plattelandskernen in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden die lijden aan functieverlies op het terrein van de verzorging en aan afnemende dan wel stagnerende ontwikkeling van de bevolkingsomvang, geen overspannen verwachtingen moeten hebben ten aanzien van de 'oppep'-mogelijkheden van het sterk toenemende toerisme, mag ons niet beletten verder te onderzoeken of deze uitspraak voldoende houdbaar is. Daartoe willen wij eerst een uitstapje ondernemen in de literatuur.

Literatuuroverzicht

Om de economische betekenis van de openluchtrecreatie voor een bepaalde plaats na te gaan kan volgens Clawson en Knetsch niet worden uitgegaan van de totale uitgaven die de recreant in verband met een bepaalde vakantie, weekendverblijf of dagtocht doet.¹⁶ Op de eerste plaats zijn er allerlei bestedingen die reeds bij de voorbereiding van de 'trip' meestal in de woonplaats of de naaste omgeving worden gedaan, zoals de aanschaffing van vakantiekleding, kampeeruitrusting, fototoestel, (ingeblikte) etens- en drinkwaren, etc. Voorts zijn er allerlei uitgaven die men onderweg doet naar en van de plaats waar 'de tenten worden opgeslagen' (b.v. benzine tanken) en ook tijdens het recreatieve verblijf buiten de betreffende plaatsen, zoals entreegelden voor musea in een stedelijk centrum, inkopen van levensmiddelen in een supermarkt in dit centrum, een lekker etentje in deze plaats, etc. Zeer belangrijk is de constatering van Clawson en Knetsch, dat ook van de bestedingen die door de recreant in zijn tijdelijke verblijfplaats zelf worden gedaan slechts een deel in deze plaats blijft 'hangen'. Aan de hand van resultaten van een onderzoek gedaan door de Outdoor Recreation Resources Review Commission tonen zij aan, dat het deel van de toeristische bestedingen dat voor de beloning van de door de ondernemer en zijn personeel aan de recreant verleende diensten is bestemd, varieert van 45% voor het verstrekken van logies tot 8% voor onderhoudswerkzaamheden en verkoop van onderdelen voor een auto.¹⁷

Verder wijzen zij op het 'multiplier effect' van de toeristische bestedingen voor een bepaalde plaats. Niet alleen degenen die de uitgaven die de toerist ter plaatse doet, incasseren, profiteren van het toerisme, maar ook de bewoners die (hogere) inkomsten hebben dank zij het feit, dat hun medebewoners rechtstreeks aan het toerisme ver-

¹⁶ M. Clawson and J. L. Knetsch, *Economics of Outdoor Recreation*, Johns Hopkins Press, Baltimore, 1966, p. 239.

¹⁷ M. Clawson and J. L. Knetsch, *op. cit.*, p. 238.

dienen. Dit 'multiplier effect' zal des te groter zijn, naar mate de betreffende toeristenplaats meer zelfverzorgend is.¹⁸

Beschouwing van de hier vermelde gegevens en opmerkingen van Clawson en Knetsch leidt ons tot de conclusie, dat de verblijfsrecreanten die een groot deel van hun bestedingen uitgeven voor logies en daarmee gecombineerde maaltijden en andere consumpties, derhalve zij die gebruik maken van een hotel of pension, voor de economie van een toeristenplaats een veel grotere betekenis hebben dan de bewoners van zomerhuisjes, tenten of caravans die zich zelf verzorgen. Laatstgenoemde toeristen, die gewoonlijk ook meer mobiel zijn¹⁹, zullen de ingrediënten voor hun maaltijden en andere materiële levensbehoeften, waarvan de toegevoegde waarde voor de leveranciers minder is dan van de spijzen en dranken die de hotel- en pensiongasten worden voortgezet, in veel gevallen ook niet in de winkels van de betreffende plaats betrekken. Een andere voor het onderwerp van dit artikel belangrijke gevolgtrekking is, dat de plattelandskernen met een geringe omvang van het verzorgende apparaat, met name op het punt van detailhandel- en ambachtsbedrijven, naar verhouding slechts in geringe mate van het toerisme kunnen profiteren. Niet alleen zal in deze kernen het indirecte effect vanwege een lage 'multiplier' relatief klein zijn, maar ook de rechtstreekse invloed op het economische leven, omdat de recreanten er weinig zullen kunnen vinden, met name op het terrein van de verzorging van materiële aard.

Als geschikte grootheden om de betekenis van het toerisme voor de economie van een plaats (local area) na te gaan, noemen Clawson en Knetsch het inkomen, het aantal arbeidsplaatsen, de omzet en de toegevoegde waarde.²⁰ Bij zijn onderzoek naar de invloed van het toerisme voor de ontwikkeling van landelijke gebieden dat Menke in Niedersachsen en Westfalen heeft ingesteld,²¹ heeft hij onder meer het aantal beroeps- personen en de omzet als maatstaven gehanteerd. Dank zij het feit, dat in de Bondsrepubliek reeds sinds geruime tijd een goede registratie van alle toeristische overnachtingen bestaat, was Menke in staat in 138 plattelandsgemeenten in Niedersachsen en 129 plattelandsgemeenten in een tweetal 'Regierungsbezirke' in Nordrhein-Westfalen zijn onderzoek uit te voeren. In tabel 7 hebben wij enkele resultaten van Menke's onderzoek in de 138 toeristische plattelandsgemeenten van Niedersachsen weergegeven.

Hieruit blijkt, dat voor alle drie onderscheiden grootteklassen van plattelandsgemeenten in de gemeenten met meer dan 50 overnachtingen per inwoner in 1963 het aantal inwoners tussen 1950 en 1961 duidelijk in mindere mate is afgenomen dan in

¹⁸ M. Clawson and J. L. Knetsch, *op.cit.*, p. 240.

¹⁹ Uit het vakantie-onderzoek door het C.B.S. in 1969 ingesteld onder een steekproef van de Nederlandse bevolking bleek, dat van de ondervragers die hun zomervakantie in een hotel of pension doorbrachten, 47,3% de heenreis voornamelijk met een auto, motor of scooter hadden gemaakt, terwijl van degenen die een zomerhuisje, bungalow of caravan als onderdak hadden, 81 à 89% deze vervoermiddelen hadden gebruikt (C.B.S., *Enige belangrijke uitkomsten van het vakantie-onderzoek 1969*, Mededelingen, juli 1970, 11.4, p. 8).

²⁰ M. Clawson and J. L. Knetsch, *op.cit.*, p. 239.

²¹ A. Menke, *Der Einfluss des Fremdenverkehrs auf die Entwicklung ländlicher Räume*. Dissertation, Hannover, 1965, 227 p.

Tabel 7. Ontwikkeling van de omvang van de totale bevolking, van de beroepsbevolking in de nijverheid, de detailhandel en overige dienstverlening in 138 toeristische plattelandsgemeenten in Niedersachsen in de periode 1950-1961*.

Inwonertal gemeenten	Aantal overnacht. p. inwoner 1963	1961		
		toe- of afname inwonertal in % v. 1950	indexcijfer beroepsbev. nijverheid 1950 = 100	indexcijfer beroepsbev. detailh. en ov. dienstverl. 1950 = 100
< 1000 inw.	> 50	- 7,7	58	194
	20-50	-25,2	87	148
	5-20	-19,7	121	147
	< 5	-21,0	92	110
	totaal	-19,0	89	163
1000-2000 inw.	> 50	+ 0,6	103	185
	20-50	-12,8	124	179
	5-20	-14,2	107	141
	< 5	-12,0	119	144
	totaal	-10,9	112	161
2000-5000 inw.	> 50	- 2,1	103	213
	20-50	- 4,9	97	168
	5-20	-12,3	110	158
	< 5	- 7,8	129	145
	totaal	- 7,8	121	157

* Overgenomen uit: A. Menke, *Der Einfluss des Fremdenverkehrs auf die Entwicklung ländlicher Räume*. Hannover, 1965, p. 65, 109 en 114.

de gemeenten waar de verblijfsrecreatie op een lager niveau ligt. Voorts blijkt het aantal beroepspersonen werkzaam in de detailhandel en de overige dienstenverlening in genoemde periode in sterkere mate te zijn toegenomen naarmate het aantal overnachtingen per inwoner groter is. In de kleinste gemeenten is het aantal professionele dienstverleners in de categorie meer dan 50 overnachtingen per inwoner bijna verdubbeld, terwijl het aantal in de groep met minder dan 5 overnachtingen per inwoner nauwelijks is toegenomen. Daarentegen is er van een positieve invloed van het verblijfs-toerisme op de nijverheid, waarvan het verzorgende ambacht deel uitmaakt, geen sprake. In de gemeenten met minder dan 1000 inwoners blijkt het aantal in de nijverheid werkzamen zelfs in sterkere mate te zijn verminderd naar gelang het toerisme er van grotere omvang is. Hierbij moet worden bedacht, dat in deze kleine plattelandsgemeenten het aantal beroepspersonen werkzaam in verzorgende ambachtsbedrijven naar verhouding een veel groter deel uitmaakt van de beroepsbevolking in de nijverheid dan in de grotere gemeenten, waar een niet onbelangrijk aantal van de in deze

sector werkzaam hun beroep in stuwende industriële bedrijven uitoefent. Des te meer lijkt de conclusie – die door Menke overigens niet wordt getrokken – gerechtvaardigd, dat het verzorgende ambacht zelfs in sterk toeristische plattelandsgemeenten in het geheel niet profiteert van het toerisme.

Bij de beschouwing van de cijfers die Menke geeft betreffende de ontwikkeling van de omvang van de beroepsbevolking in de detailhandel en de overige dienstverlening moeten wij ons wel realiseren, dat hij tot de laatstgenoemde categorie van bedrijven en instellingen ook rekent hotels, pensions, restaurant- en cafébedrijven, gidsen, bootdiensten, etc. die alle van een toenemend aantal toeristen rechtstreeks een positieve invloed ondervinden. Wanneer men de groei van het aantal werkzaam in de detailhandel afzonderlijk beziet, blijkt deze ook in de gemeenten met de grootste aantallen overnachtingen per inwoner niet boven de 50 % uit te komen.²²

Dit neemt niet weg, dat in tegenstelling tot de verwachtingen die wij op grond van de beschouwing van statistische gegevens met betrekking tot ons land en van gegevens die Clawson en Knetsch ten aanzien van de situatie in de V.S. vermelden, in het voorgaande hebben geuit, de verzorgende bedrijven en instellingen, met uitzondering van de ambachtsbedrijven, in de toeristische plattelandsgemeenten van Nedersachsen in de jaren 1950–1961 in economisch opzicht onmiskenbaar een gunstige invloed van het verblijfstoerisme hebben ondervonden. Dit positieve effect komt nog scherper naar voren, als men weet, dat in vrijwel dezelfde periode de arbeidsbezetting in de landbouw in de onderzochte gemeenten in Nedersachsen in het geheel met 45 % terugliep en in de gemeenten met meer dan 50 overnachtingen per inwoner gemiddeld zelfs met 73 %.²³

Onderzoek naar invloed verblijfsrecreatie in plattelandsgemeenten

Alvorens wij een poging doen deze niet verwachte uitkomsten van de studie van Menke te verklaren, willen wij in het kort verslag doen van een onderzoekje dat wij met betrekking tot de mogelijke invloed van het toerisme voor de levensvatbaarheid van plattelandskernen in Nederland hebben uitgevoerd. Dank zij de gegevens van de gastenstatistiek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten kon van 33 plattelandsgemeenten²⁴ in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden voor het jaar 1969 het aantal toeristische overnachtingen per inwoner worden berekend. In de hier volgende tabel geven wij een overzicht van de 33 plattelandsgemeenten onderscheiden naar het aantal overnachtingen per inwoner in 1969 en het al of niet gelegen zijn aan de Noordzeekust.

De plattelandsgemeenten met een uitgesproken verblijfsrecreatieve functie liggen vrijwel allemaal aan de Noordzeekust, terwijl de weinig toeristische plattelandsgemeenten, voor zover wij daar gegevens over kregen, overwegend in het binnenland zijn gelegen.

²² A. Menke, *op.cit.*, p. 114.

²³ A. Menke, *op.cit.*, p. 90.

²⁴ Alle 33 gemeenten behoren tot een van de A-categorieën (plattelandsgemeenten) of tot de B-categorie (verstedelijkte plattelandsgemeenten met grootste kern kleiner dan 5.000 inwoners) volgens de *Typologie van nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad*, 1960, Centr. Bureau v.d. Statistiek.

Tabel 8. De onderzochte plattelandsgemeenten in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden naar aantal overnachtingen per inwoner in 1969 en naar ligging, absolute aantallen

Overnachtingen per inwoner	Noordzeekust	Binnenland	Totaal
minder dan 50	2	15	17
50-100	2	4	6
meer dan 100	10	—	10
totaal	14	19	33

Teneinde voor de 33 plattelandsgemeenten na te gaan, of het toerisme zou bijdragen tot de verbreding van de bestaansbasis van de in deze gemeente gelegen kernen, werd in een grafiek de ontwikkeling van het inwonertal van de betrokken gemeenten in de periode 1960-1970 uitgezet tegen het aantal overnachtingen per inwoner in 1969. Hierbij werd van de veronderstelling uitgegaan, dat, zoals ook in het onderzoek van Menke kon worden aangetoond, een grote omvang van de verblijfsrecreatie zou resulteren in een geringere daling, c.q. een sterkere groei van het aantal inwoners dan in plattelandsgemeenten waar het toerisme van geringere betekenis is.

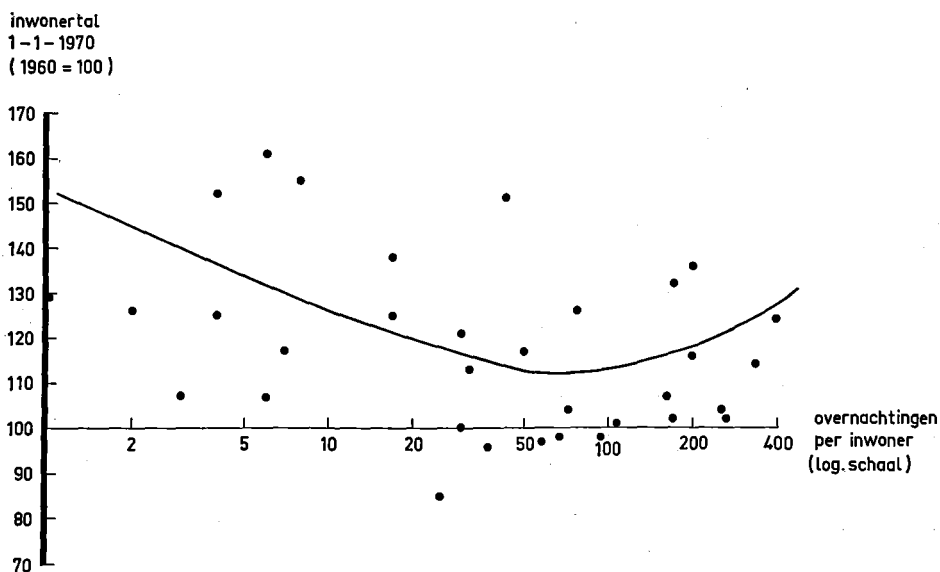

Fig. 7. Ontwikkeling van het aantal inwoners van 33 plattelandsgemeenten in agrarisch-recreatieve gebieden in de periode 1960-1970 naar het aantal toeristische overnachtingen per inwoner in 1969.

Bron: Ver. van Nederl. Gemeenten, Gastenstatistiek
C.B.S., Bevolking van de Nederlandse gemeenten.

Het aldus verkregen puntendiagram, waarin 'uit de hand' een curve is getrokken, laat zien, zij het niet op overtuigende wijze, dat de toename van de bevolkingsomvang in plattelandsgemeenten met een zeer lage toeristische coëfficiënt – d.i. het aantal overnachtingen per inwoner – groter is dan die van gemeenten waarvan deze coëfficiënt een hogere waarde heeft. Eerst bij een coëfficiëntwaarde van circa 70 overnachtingen per inwoner blijkt de totale bevolkingsgroei in de genoemde periode weer een stijgende lijn te vertonen. In het middengebied bevindt zich een aantal gemeenten waar ondanks het voorkomen van een niet onbelangrijke omvang van de verblijfsrecreatie – zeker als wij deze vergelijken met de verschillende klassen die Menke heeft aangehouden – het aantal inwoners in de jaren zestig is teruggelopen. Het zou onjuist zijn om hieruit de conclusie te trekken, dat het toerisme in deze gemeenten geen enkele invloed ten aanzien van de bevolkingsontwikkeling zou hebben uitgeoefend. Wij verwijzen hierbij wederom naar het onderzoek van Menke (zie ook tabel 7).

Het beeld van figuur 7 leidt ons echter wel tot de conclusie, dat de verblijfsrecreatie in een plattelandsg gebied in ons land over het algemeen van een zeer grote omvang moet zijn, wil er een zodanige invloed van uitgaan, dat de vermindering van de bevolking tengevolge van de afvloeiing uit de landbouw en het functieverlies op het gebied van de verzorging plaats maakt voor een bevolkingsgroei van enige betekenis. Het is duidelijk, dat de sterke toename van het aantal inwoners van de plattelandsgemeenten met een lage toeristische coëfficiënt en ook van de gemeenten die in het middengebied van het puntendiagram liggen niet moet worden toegeschreven aan de verblijfsrecreatie. Zoals wij in een schematische overzicht in het begin van het artikel hebben laten zien (zie figuur 2), hebben in een gemengd agrarisch-recreatief gebied naast de landbouw, de recreatie en de verzorging ook andere maatschappelijke activiteiten plaats. Het zullen vooral het woonforensisme en vermoedelijk ook stuwende activiteiten in de industrie of de dienstensector zijn, die in de plattelandsgemeenten gelegen in het linker gedeelte van het diagram, de sterke toename van de bevolking hebben veroorzaakt.

In de veronderstelling, dat de economische betekenis van het toerisme voor een plattelandskern op een meer adequate wijze zou kunnen worden gemeten met behulp van gegevens over de inkomensontwikkeling – zoals ook door Clawson en Knetsch wordt gesteld –, werd in een tweede grafiek de stijging van het gemiddelde (nominale) inkomen per inwoner van de 33 plattelandsgemeenten tussen de jaren 1955 en 1965 uitgezet tegen de toeristische coëfficiënt.

Bij een toename van het gemiddelde inkomen per inwoner in de periode 1955–1965 voor het land als geheel met 126% zien wij in de grafiek (figuur 8), dat het overgrote deel van de 33 plattelandsgemeenten in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden een (aanzienlijk) grotere stijging te zien geeft. Overigens blijkt uit het puntendiagram bij een grote spreiding van de punten een (zwakke) negatieve correlatie tussen het aantal overnachtingen per inwoner en de stijging van het gemiddelde inkomen per inwoner, zoals ook aan de hand van de berekening van de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman kon worden aangetoond: $r_s = -0,22$. Eerst wanneer het aantal toeristische over-

inkomen
per inwoner
in 1965
(1955 = 100)

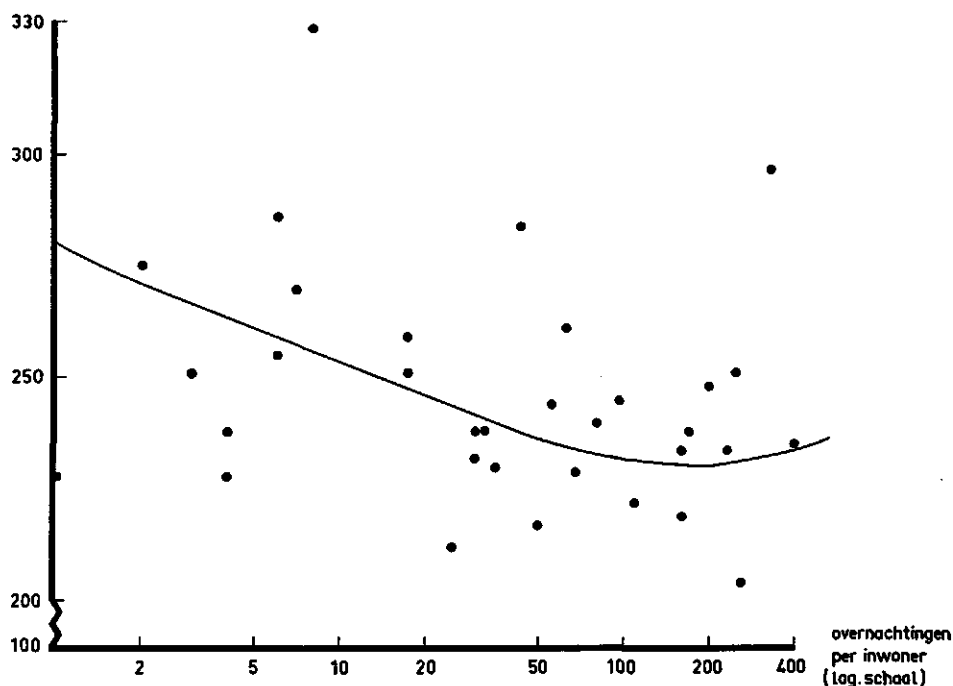

Fig. 8. Toename van het inkomen per inwoner in 33 plattelandsgemeenten in agrarisch-recreatieve gebieden in de periode 1955-1965 naar het aantal toeristische overnachtingen per inwoner in 1969.

Bron: Ver. van Nederl. Gemeenten, Gastenstatistiek

C.B.S., Inkomensverdeling 1955 en 1965.

nachtingen per inwoner meer dan 200 bedraagt, lijkt de toename van het gemiddelde inkomen weer iets meer te zijn gestegen, zoals door het enigszins stijgende verloop van de eveneens 'uit de hand' getrokken curve tot uitdrukking wordt gebracht.

De uitkomsten van ons eigen onderzoek naar de samenhang tussen de ontwikkeling van de bevolkingsomvang en de toename van het gemiddelde inkomen enerzijds en de omvang van de verblijfsrecreatie in een aantal plattelandsgemeenten in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden anderzijds leiden tot de conclusie, dat de verblijfsrecreatie eerst bij een zeer grote omvang op de leefbaarheid van de plattelandskernen als geheel met betrekking tot de inkomens- en verzorgingssituatie een duidelijk merkbare invloed uitoefent. Deze conclusie is in overeenstemming met de resultaten van een onderzoek dat Bunschoten instelde in een aantal gemeenten zonder enige recreatieve functie op het Groninger Hoogeland en een viertal gemeenten in het watersportgebied

van Noord-West Overijssel.²⁵ Hij vond, dat van de gemeenten in het laatstgenoemde gebied eigenlijk alleen in Wanneperveen, waar evenals in Giethoorn (vooral dagrecreatie) het toerisme gedurende de laatste jaren een duidelijke groei heeft vertoond en nu een omvang heeft van ongeveer 75 overnachtingen per inwoner per jaar, het aantal na 1946 gebouwde woningen naar verhouding groter is dan in de andere gemeenten en het aantal vestigingen in de verzorgende middenstand als geheel tussen 1951 en 1970 weinig is teruggelopen, terwijl de andere plattelandsgemeenten niet alleen in Noord-Groningen, maar ook in Noord-West Overijssel een zeer sterke daling in de omvang van het verzorgende middenstandsapparaat te zien geven.

Rest ons nog een verklaring te geven voor het feit, dat het onderzoek van Menke in Niedersachsen en Westfalen op verschillende punten resultaten heeft opgeleverd die op het eerste gezicht in strijd zijn met onze op verscheidene andere onderzoeksuitkomsten gefundeerde conclusie, dat de bewoners van plattelandskernen, zeker van kleine dorpen en gehuchten, in het algemeen weinig hoeven te verwachten van het verblijfstoerisme als bestaansbron en als middel tot handhaving van de bestaansbasis van hun dorp die onder meer door de sterk afnemende werkgelegenheid in de landbouw wordt ondermijnd. Naar onze mening moeten de uitkomsten van het onderzoek van Menke, zeker voor de omstandigheden in Nederland, als een uitzondering op de algemene regel worden beschouwd om de volgende redenen:

- Menke heeft kunnen werken met gegevens die in feite betrekking hadden op afzonderlijke plattelandskernen, waardoor de verschillen die met betrekking tot de omvang van het verblijfstoerisme tussen verschillende dorpen in een groter gebied met een recreatieve functie zonder twijfel bestaan en dientengevolge ook de invloed hiervan op de bevolkingsontwikkeling en de omvang en de aard van het verzorgende apparaat, veel pregnanter naar voren kunnen komen;
- als voornaamste graadmeter voor de omvang van het toerisme heeft Menke het aantal overnachtingen per inwoner gehanteerd. Uit zijn studie is in het geheel niet af te leiden, hoe deze aantallen overnachtingen zijn samengesteld. Het lijkt niet onaanneemelijk, dat het merendeel van deze overnachtingen betrekking heeft op het verblijven in een hotel, pension of overeenkomstige toeristische accommodatievorm. Hierbij moeten wij ons realiseren, dat het onderzoek van Menke betrekking heeft op de ontwikkeling in de jaren vijftig, toen het logeren in hotels, pensions, etc. ook in ons land naar verhouding meer voorkwam dan tegenwoordig. Verder lijkt het niet uitgesloten, dat in de Bondsrepubliek over het algemeen, met name bij de bewoners van dat land, deze logiesvorm ook nu nog relatief meer in trek is dan bij de Nederlanders wanneer die op vakantie gaan in hun eigen land. Zoals in het voorgaande reeds is opgemerkt, brengt het verblijfstoerisme in hotels, pensions, etc. voor de plaatsen in kwestie meer op dan de de meer 'zelfverzorgende' logiesvormen;

²⁵ L. Bunschoten, *De leefbaarheid van het platteland en de invloed van de verblijfsrecreatie hierop*, Scriptie Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1971 (niet gepubliceerd), pp. 45 en 58.

- vermoedelijk geven de Duitsers, los van het feit of zij in een hotel of pension dan wel in een tent, caravan of zomerhuisje hun vakantie of weekend doorbrengen een groter deel van hun toeristische dagbesteding uit in de plaats waar zij hun verblijf doorbrengen dan de Nederlanders die ook, of misschien juist, op hun vakantie op een koopje uit zouden zijn en daardoor in totaal minder uitgeven dan wel relatief meer in de grotere centra;
- een niet onbelangrijk aantal plattelandsgemeenten in Nedersachsen waarop het onderzoek van Menke betrekking had, heeft vrijwel gedurende het hele jaar een recreatieve functie als 'Luftkurort', 'Heilbad' en/of voor de beoefening van de wintersport, naast het doorbrengen van de zomervakantie. Hierdoor kan in deze plaatsen het toeristisch bedrijf het gehele jaar door op volle capaciteit draaien. Dit heeft niet alleen tot gevolg, dat de bedrijven en instellingen die rechtstreeks van de, over het algemeen weinig mobiele, naar gezondheid zoekende toeristen profijt trekken, een meer rendabele bedrijfsvoering hebben, maar ook de detailhandel- en andere dienstverlenende bedrijven die in de tweede en volgende ronden van de stuwende recreatiefunctie voordeel hebben.

7.5. SAMENVATTING

Vele en veelsoortige menselijke activiteiten worden in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden verricht en zijn in meer of mindere mate bepalend voor de leefbaarheid van de in deze gebieden liggende plattelandskernen. Ten aanzien van een van deze activiteiten, de verblijfsrecreatie, hebben wij nagegaan, of en in welke mate zij tot het verzorgende aspect van de leefbaarheid van plattelandskernen, de levensvatbaarheid, die onder meer door allerlei structurele ontwikkelingen in de agrarische sector in toenemende mate wordt bedreigd, een bijdrage kan leveren. Het bleek, dat de plattelandskernen in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden in Nederland, met betrekking tot de omvang en de kwaliteit van het verzorgende apparaat, slechts in die gevallen waarin de verblijfsrecreatie een zeer grote omvang heeft aangenomen, hiervan als zodanig enige invloed ondervinden.

8. PROGNOSES EN PLANNING; OPENLUCHTRECREATIE IN DE TOEKOMST*

A. P. C. KERSTENS

8.1. INLEIDING

Prognoses omtrent de ontwikkeling van de openluchtrecreatie spelen in de planning van voorzieningen voor de openluchtrecreatie een belangrijke rol. In ontwikkelingschetsen, voorstudies, basisplannen, facetplannen voor recreatiegebieden of -objecten en in plannen voor landinrichtingsprojecten treft men een grote verscheidenheid van prognoses aan omtrent de ontwikkeling van de openluchtrecreatie en omtrent de behoefte aan recreatievoorzieningen. Het opstellen van prognoses omtrent de behoefte aan openluchtrecreatievoorzieningen in een bepaald gebied of omtrent de ontwikkeling van een bepaalde vorm van openluchtrecreatie kan op zeer uiteenlopende wijzen geschieden. De grote verscheidenheid van *prognosemethoden*, waarvan gepoogd wordt hier een beeld te geven, roept de vraag op welke methode(n) bij het opstellen van een prognose voor een bepaald plan voor de ontwikkeling van openluchtrecreatievoorzieningen het meest geschikt is (zijn).

Het hangt vooral van de doelstelling van het plan af welke methode(n) het meest geschikt is (zijn). Qua doelstelling van de plannen kunnen binnen één *planningssysteem* drie niveaus onderscheiden worden:

- het normatieve niveau, waarop de doelstellingen voor langere termijn, de globale beleidslijnen worden ontworpen.
- het strategische niveau, waar voor middenlange termijn de meer algemene beleidslijnen worden uitgewerkt,
- het operationele niveau, waar wordt nagegaan welke recreatievoorzieningen op korte termijn gerealiseerd moeten kunnen worden en hoe de inrichting van recreatieobjecten moet plaats hebben.

Bij elk planningsniveau kan worden aangegeven aan welke typen prognoses de meeste behoefte bestaat.

Een zeer belangrijke vraag waaraan niet voorbijgegaan kan worden zodra de relatie

* Deze bijdrage verscheen eerder in 'Recreatievoorzieningen', 1970, nr. 3.

prognose-planning aan de orde komt is: wat is het *doel van de prognose* voor de planning? Omdat hierover de opvattingen nogal uiteenlopen, worden, voorafgaand aan de bespreking van een aantal prognosemethoden, aan deze vraag enkele opmerkingen gewijd.

Nadat voorts ingegaan is op de vraag aan welke typen prognoses op de onderscheiden planningniveaux de meeste behoefte bestaat, worden tot slot over de opzet en het gebruik van de prognose omtrent de ontwikkeling van de openluchtrecreatie enkele opmerkingen gemaakt, die er mogelijk toe bijdragen dat de prognose als een waardevol hulpmiddel wordt gezien bij de planning van mogelijkheden voor de openluchtrecreatie.

8.2. HET DOEL VAN DE PROGNOSE

Tegen het opstellen van prognoses bestaan weerstanden; men kan wel een prognose opstellen, maar het komt toch altijd anders uit. Hierbij denkt men b.v. aan de tot 1964 steeds overtroffen bevolkingsprognoses en aan de ver overtroffen autoparkprognoses. De achterhaalde prognose wordt aan de kaak gesteld; de prognosten geridiculiseerd. Dit hangt samen met het feit dat de prognose vaak nog wordt gezien als een profetie, die moet uitkomen. Als dit uitkomen als het belangrijkste doel van het opstellen van de prognose wordt gezien, zal men in een tijd van snelle sociale veranderingen, waarin dus het aantal onzekerheden toeneemt, geneigd zijn het opstellen van prognoses maar achterwege te laten. In een relatief stabiele maatschappij, waarin prognoses veel meer kans hebben 'uit te komen', is de noodzaak tot prognose niet aanwezig. Bosboom (1969) ziet hierin de volgende paradox. 'Naarmate de onzekerheden toenemen en dus het voorspellen moeilijker wordt, neemt juist de noodzaak van een betere beheersing van de variabelen toe. Om in deze situatie mentaal toch tot planning te komen, zal ook de technicus een stuk van zijn natuurlijke behoefte aan exactheid moeten laten vallen en met de onzekerheid moeten leren leven. Hoe verderweg in de tijd, des te eerder zal spreiding optreden. De planning wordt dan steeds minder exact en moet meer mogelijkheden incalculeren' (Zie ook: Alonso, 1968).

Niettemin kan de prognose een waardevol hulpmiddel zijn voor de beleidsvorming, indien deze op basis van een analyse van de wijze waarop relevante factoren een bepaald verschijnsel beïnvloeden, wordt opgesteld om een idee te kunnen krijgen van de ontwikkeling van het verschijnsel, waarbij met de mogelijkheid rekening wordt gehouden dat de wijze (richting: sterkte), waarop de bij de analyse betrokken factoren werken, kan veranderen en met de mogelijkheid dat er nieuwe factoren in het spel komen. Inzicht in de beïnvloedende variabelen en mogelijke ontwikkelingen daarin kan aanleiding zijn tot het treffen van zodanige maatregelen dat de 'voorspelde' ontwikkeling ook werkelijk optreedt (self-fulfilling prophecy). Zo is het mogelijk dat de door Denig (1969) en Maas (1969) op de in 1969 gehouden recreatiestudiedag van de ANWB uitgesproken voorspellingen, inhoudende dat het aantal tweede woningen in de komende tijd sterk zal toenemen – ongeveer een verdrievoudiging van het huidige

aantal tot 1985 en daarna tot 2000 nog eens een verdubbeling van het aantal in 1985 – als self-fulfilling prophecies gaan fungeren, doordat zowel de overheid als het bedrijfsleven – nu deskundigen deze geweldige groei voorzien – op de geprognostiseerde behoefte gaan inspelen.

Anderzijds kan een voorspelling aanleiding zijn tot het treffen van maatregelen waardoor deze niet uitkomt. Het lijkt waarschijnlijk dat de lugubere voorspelling dat in het jaar 2000 bij lage waterstanden de Rijn kokend bij Lobith ons land zal binnenstromen, door Eckholdt van het Westduitse Ministerie van Volksgezondheid op 22 oktober 1969 gelanceerd tijdens het te Delft gehouden symposium van de Europese Federatie voor Waterbescherming, wel zodanige maatregelen zal oproepen dat deze ‘profetie’ niet zal uitkomen (self-destroying prophecy).

Een prognose kan dus tot heel verschillende reacties leiden. Green (1964) heeft er bijvoorbeeld op gewezen dat... ‘the fact, or to be safe, the assumed fact, that American society will continue for the next few decades to become more urbanized has been cited to promote a return to nature’. Green stelde hier tegenover: ‘The same assumed fact can lead, or can be made to lead, to the conclusion that an urban society must find its way in terms of urban habits, economics and values’. Hij voegde daaraan toe: ‘The latter argument, although it represents minority opinion, does have its supporters’.

Prognostiseren of het bedrijven van futurologie is dus een toekomstgerichte wijze van denken, waarbij de vraag welke mogelijke toekomstige ontwikkelingen bevordert of afgeremd moeten worden onmiddellijk volgt op de vraag welke toekomstige ontwikkelingen verwacht kunnen worden. De vraagstelling is dus allerm minst: hoe passen wij ons aan de voorspelde toekomst aan? De vraag luidt veeleer: hoe passen wij de toekomst aan onze idealen aan? De kwestie van de evaluatie van het heden en mogelijke toekomstige ontwikkelingen komt dus centraal te staan.

8.3. PROGNOSEMETHODEN

In de prognostiek kunnen twee hoofdtypen prognosemethoden onderscheiden worden:

- methoden, die bestaan uit het projecteren van het heden, nabije of verre verleden op de toekomst; projectieve methoden. (Ook retrospectieve methoden genoemd);
- methoden, waarbij het accent ligt op het schouwen in de toekomst of op het toekomstonderzoek; prospectieve methoden.

8.3.1. *Projectieve methoden*

In dit hoofdtype kunnen als subtypen eenvoudige en verfijnde methoden onderscheiden worden.

Van het gebruik van eenvoudige methoden is sprake indien, bij het bekend zijn van slechts een gegeven (punt) over een verschijnsel, wordt aangenomen dat het verschijnsel zich in de toekomst ongewijzigd zal voortzetten, ofwel, wanneer twee gegevens (punten) bekend zijnde omtrent de ontwikkeling van een verschijnsel, de door die twee punten te trekken rechte de toekomst wordt ingetrokken, danwel, wanneer, al dan niet

met behulp van wiskundige bewerkingen, het karakter van een lijn, die meer dan twee bekende punten 'verbindt' is vastgesteld, de geconstrueerde trendlijn de toekomst wordt ingetrokken.

In sommige openluchtrecreatieprognoses neemt men bijvoorbeeld aan dat het door het Centraal Bureau voor de Statistiek voor de zomer van 1963 vastgestelde cijfer voor de zondagse trek naar buiten, n.l. 35 % van de Nederlandse bevolking, ook voor 1980 zal gelden. In dit geval heeft men mogelijk te maken met een projectie van het verre verleden op de toekomst.

Bij andere voorspellingen neemt men op grond van enkele cijfers over de omvang van de trek naar buiten, op verschillende tijdstippen en in verschillende gebieden vastgesteld, aan dat deze trek groter zal worden. 'De percentages van de zondagse trek naar buiten geven aanleiding een stijgende tendens met de tijd te veronderstellen; in 1956 ('Mensen op zondag') omvatte de zondagse trek naar buiten in de onderzochte steden 30 % van de bevolking, in 1963 (CBS-onderzoek) in een landelijke steekproef 35 % en in 1965 in de provincie Groningen 39 %' (Bruning, 1968).

Bij de verfijnde projectieve methoden bestaat de verfijning hierin dat eerst gepoogd wordt de achtergrond van de ontwikkeling van het verschijnsel bloot te leggen om op grond daarvan de toekomstige ontwikkeling te voorspellen. Dit kan betekenen dat aan het opstellen van de prognose een onderzoek vooraf gaat naar onderliggende regelmatigheden van de ontwikkeling van het verschijnsel in het verleden of naar de achtergronden van de ontwikkeling: oorzaken, beïnvloedende, conditionerende of met het verschijnsel samenhangende factoren zonder dat deze samenhang nader gepreciseerd wordt, etc.

Tot de prognosemethoden waarbij onderliggende regelmatigheden worden opgespoord, kan bijvoorbeeld de methode gerekend worden, volgens welke wordt nagegaan of de reeks(en) van bekende punten van 'conjuncturele' aard of meer van 'structurele' aard zijn. De 'structurele' trendlijn, i.e. de lijn door de punten, die de langdurige, meer standvastige ontwikkeling van een verschijnsel aangeeft, wordt dan doorgetrokken. Bepalen welke ontwikkelingen 'structureel' zijn en welke als 'conjunctureel' beschouwd kunnen worden, is in vele gevallen moeilijk omdat, zeker over ontwikkelingen in het verleden, daarvoor veelal onvoldoende gegevens ter beschikking zijn.

Vrijwel algemeen wordt aangenomen dat de toename van de vrije tijd en de trek naar buiten (buiten de woonplaats) structurele ontwikkelingen zijn. Ook de toenemende behoefte aan buiten wonen wordt als een structurele ontwikkeling gezien. Met de door Maas (1968) gegeven voorbeelden van ontwikkelingsprocessen bij de recreatie, die tot een bepaalde landschapsvorming leiden, zijn waarschijnlijk eveneens structurele ontwikkelingen bedoeld. Voor de verblijfsrecreatie schetst Maas de volgende ontwikkelingsprocessen: 'de opeenvolging van het particuliere bezit en gebruik van de tent → vaste tent → statische caravan → eenvoudige tweede woning uit het bouw pakket → duurdere tweede woning → eerste woning; de successie van een eenvoudige camping

door het achtereenvolgens toevoegen van zomerhuisjes, restaurants, recreatie-attracties en hotel of motel tot een recreatiecentrum van grote omvang en intensiteit'. Voorbeelden van prognosemethoden, waarbij van voor de ontwikkeling van andere verschijnselen gevonden regelmatigheden wordt uitgegaan, kunnen ontleend worden aan vormen van proces- en systeemanalyses, die van de ontwikkelingen van diverse verschijnselen zijn gemaakt.

Onderzoek naar het verspreidingsproces van vernieuwingen heeft de typische S-kromme opgeleverd. Deze S-kromme ontstaat hierdoor dat van een bepaalde groep meestal een klein gedeelte (innovators) een bepaalde vernieuwing snel gaat toepassen, enigszins vertraagd gevolgd door een groot gedeelte van de groep met tenslotte een aantal achterblijvers, die het nieuwe slechts uiterst schoorvoetend accepteren. Waarschijnlijk zal de verspreiding van nieuwe recreatievormen ook een dergelijk procesmatig verloop hebben. Als een bijzondere vorm van het verspreidingsproces kan het z.g. maatschappelijke dalingsproces van cultuurgoederen beschouwd worden.

Cultuurgoederen, die aanvankelijk uitsluitend voorkomen bij mensen van de hogere strata van de maatschappij worden later overgenomen door mensen van lagere strata. De meeste vormen van vrijetijdsbestedingen in de openlucht kunnen tot de dalende cultuurgoederen gerekend worden. Sommige vormen van openluchtrecreatie zijn echter wellicht stijgende cultuurgoederen.

Bij pogingen de verspreiding van een bepaalde vorm van openluchtrecreatie te voorspellen met behulp van het 'principe' van de maatschappelijk stijgende of dalende cultuurgoederen moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat interveniërende factoren optreden, die de recreatievorm in kwestie met de tijd qua inhoud en karakter doen veranderen.

Zo beweert men wel dat in tegenstelling tot welhaast alle cultuurgoederen met betrekking tot de openluchtrecreatie de volkstuin een stijgend cultuurgoed zou zijn. Waarschijnlijk heeft men hier echter met genoemde complicatie te maken. Lag vroeger het accent n.l. op de tuin, die met hard werken groenten opleverde, thans worden volkstuinen veelal opgevat als kleine buitenverblijven met comfortabele optrekjes zonder groententuin; het werk is 'symbolic labor' geworden (zie o.a. Elzinga, 1965).

De hierboven besproken prognosemethoden bestaan uit analogieredeneringen; de ontwikkeling van een bepaald verschijnsel wordt afgeleid uit de ontwikkeling van andere verschijnselen, die, naar verondersteld wordt, een analoog ontwikkelingsproces doormaken. Deze methode wordt ook gebruikt als gepoogd wordt de ontwikkeling van een verschijnsel op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd te voorspellen door aan te nemen dat deze ontwikkeling analoog zal verlopen met de ontwikkeling van hetzelfde verschijnsel op een andere plaats en/of in een andere tijd. De z.g. 'voorlandmethode' is hiervan een voorbeeld. Deze wordt zeer veel gebruikt. Om inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van een bepaald verschijnsel in het eigen land in de toekomst, kijkt men hoe dat verschijnsel zich ontwikkeld heeft of volgens prognoses ontwikkelen zal in een land waar de ontwikkeling van het bewuste verschijnsel verder is voortgeschreden dan in het eigen land en waar – naar verondersteld wordt – de totale

maatschappelijke ontwikkeling zodanig is dat het als een voorland beschouwd kan worden (overige relevante factoren hebben dezelfde invloed; *ceteris paribus*). Van deze voorlandmethode wordt veel verwacht. Zo stelde Leve op de Marktonderzoekdag 1969 dat betrouwbare prognoses mogelijk zijn daar wij niet vooraan lopen in de rij van welvarende landen. Volgens Leve zijn uit de Verenigde Staten, waar de bestedingen in de recreatieve sector de afgelopen 4 jaar met 42% zijn toegenomen, uit Zweden en Canada waardevolle indicaties te verkrijgen over vele toekomstige ontwikkelingen betreffende de recreatie, zoals bijv. over de aanschaf van auto's, tweede woningen, de watersport en het museumbezoek, etc.

Aan de hand van enkele voorbeelden wordt hierna getoond hoe met deze wijze van voorspellen wordt gewerkt.

Men voorspelt, dat in ons land in het openluchtrecreatiepatroon ook in de komende tijd de eenvoudige recreatie-activiteiten (waarvoor weinig of geen specifieke vaardigheden nodig zijn) als autotochtjes maken, picknicken, etc. een belangrijke rol blijven spelen, omdat dat ook in Amerika het geval is. 'Simple recreation activities are the most popular – driving and walking for pleasure, swimming and picknicking – regardless of income, education, age or occupation' (Johnson and Tharp, 1963).

Men zoekt wel steun voor het vermoeden dat in Nederland niet alleen in de nabije toekomst maar ook in het jaar 2000 het zwemmen en soortgelijke recreatie-activiteiten als strandbadbezoek een grote rol zullen spelen in het openluchtrecreatiepatroon door zowel naar de huidige deelname aan deze vorm van openluchtrecreatie in de U.S.A. te kijken als naar prognoses omtrent de deelname aan deze vorm in Amerika in 2000. (Zie o.a. Van Lier, 1968).

Ook om zich enig idee te kunnen vormen over de toename van het botenbezit in Nederland in de toekomst kijkt men wel naar Amerika: in 1965 was het botenbezit daar achtmaal zo groot als in Nederland. In Nederland was in 1965 0,64% van de bevolking in het bezit van een boot, in de Verenigde Staten van Amerika 5% van de bevolking (Bruning, 1969).

Ook 'redeneert' men wel als volgt: in 1968 waren er in de U.S.A. 2,4, in Engeland 4,5, in West-Duitsland 4,5, in Frankrijk 4,8, in België 5,0 en in Nederland 6,4 inwoners per auto en bovendien blijkt dat er in 1966 in de U.S.A. 8, in Engeland 42, in West-Duitsland 40, in Frankrijk 19, in België 48 en in Nederland 46 auto's per vierkante kilometer landoppervlakte waren: 'Ofschoon België dus nog iets voller is dan Nederland, zal de Nederlander onzes inziens beslist zijn achterstand willen inlopen' (Tideman, 1969). Zou men tot een andere 'conclusie' komen als men niet alleen de auto/inwonerindex en de auto/oppervlakte-index, maar ook de auto/weglengte-index in de 'redenering' zou betrekken? Deze laatste index was in Nederland in 1963 hoger (22 auto's per km verharde weglengte) dan in de U.S.A. (17). Als in 1963 de auto/inwonerindex van Nederland gelijk zou zijn aan die in de U.S.A. dan zou in Nederland de auto/weglengte-index ca. 120 bedragen. (Stichting Ec. Techn. Inst. voor Gelderland, 1967.)

De auto/weglengte-index kan wel zo hoog worden dat er in openluchtrecreatie

prognoses rekening mee gehouden moet worden. Roelfsema (1969) gaat er in zijn prognose omtrent de ontwikkeling van de openluchtrecreatie in de provincie Utrecht van uit dat het mogelijk is dat in verband met de drukte op de wegen en de daardoor moeilijke bereikbaarheid van de recreatieterreinen er op korte termijn geen verschuivingen in de afstanden, waarover de trek naar buiten plaats heeft, zullen optreden.

Bij geen van de hierboven behandelde methoden werd onderzocht welke variabelen van invloed zijn op het verschijnsel waarvan men de toekomstige ontwikkeling wil voorspellen. Er zijn echter verschillende prognosemethoden, waarbij dit wel geschiedt. Wippler (1968) ging bijvoorbeeld om zijn voorspelling te kunnen doen dat lichamelijke passieve vormen van vrijetijdsbesteding in de toekomst een belangrijker plaats dan thans gaan innemen in de vrijetijdsbesteding, als volgt te werk: hij constateerde dat lichamenlijk passief vrijetijdsgedrag vooral voorkomt bij de stedelijke bevolking, bij mensen met een hoog opleidingsniveau alsmede bij mensen, die over veel vrije tijd beschikken. Aangenomen werd dat de volgende trends, die thans in het maatschappelijke leven te constateren zijn, zich in de toekomst zullen voortzetten, n.l.: de toenemende verstedelijking, de verhoging van het opleidingsniveau van de bevolking en de toename van de beschikbare vrije tijd (door verkorting van de arbeidstijd).

Een ander voorbeeld van een prognose, waarbij op een ongeveer overeenkomstige wijze te werk werd gegaan, treft men aan bij Boyet en Tolley (1966). Zij ontdekten dat op de omvang van het bezoek aan een park vooral drie factoren van invloed waren, n.l. de hoogte van het inkomen, de grootte van de afstand van de woonplaats tot het park en de bevolkingsomvang van de staat waar het park lag. Met behulp van de bevindingen van dit onderzoek kan de omvang van het bezoek aan een ander overeenkomstig park op een tijdstip in de toekomst worden voorspeld. Bij beide laatste voorbeelden van prognoses is er van uitgegaan dat alle overige factoren ook die welke niet in de analyse werden betrokken in de toekomst (andere situatie)dezelfde invloed zullen hebben als momenteel (in de uitgangssituatie).

Onderzoek naar het recreatiegedrag heeft, hoewel in veel onderzoek niet uitdrukkelijk wordt gestreefd naar het verkrijgen van inzicht in toekomstige ontwikkelingen, vaak toch prognostische waarde. Met enkele voorbeelden kan dit toegelicht worden.

Uit het door Kamphorst (1969) in Midden-Utrecht naar de sportvisserij ingestelde onderzoek bleek dat 70 % van alle sportvissers uit het kringgebied met de hengelsport is begonnen voor het 25ste levensjaar en 80 % voor het 30ste levensjaar. Kamphorst concludeerde daaruit: 'Deze cijfers tonen aan dat de theorie van de persoonsgebonden hengelsportbeoefening het meest aansluit bij de realiteit. M.a.w. of men op een bepaalde leeftijd vist of niet is niet afhankelijk van met die specifieke leeftijd samenhangende factoren (leeftijd-gebonden theorie), maar wordt bepaald door het feit of men er vóór een zekere kritieke leeftijd (b.v. voor het dertigste levensjaar) mee begonnen is. Vissen is wel – of géén onderdeel van het in de jonge jaren gevormde recreatiepatroon.'

De bevindingen van dit onderzoek kunnen gebruikt worden bij het opstellen van een

prognose van de deelname aan sportvisserij; is voor een bepaald gebied bekend welk percentage van de bevolking voor de hierboven genoemde kritieke leeftijd is gaan vissen dan kan mede op basis daarvan het toekomstige aantal vissers in het gebied worden geraamd.

Een veel gehoorde voorspelling waarvoor gepoogd is steun te vinden in de sociale realiteit zoals die bij een in Rotterdam verricht recreatieonderzoek aan het licht kwam, is de volgende: door de bouw van veel eengezinshuizen met tuin zal de grote druk op de recreatiegebieden verlicht worden: 'De redenering luidt dan dat men door een eigen tuin voldoende mogelijkheden tot recreatie vindt in de onmiddellijke omgeving van de woning. De behoefte om er op uit te trekken zou hierdoor verminderen. Daarentegen zouden de mensen, die niet over een eigen tuin beschikken, eerder geneigd zijn elders – binnen of buiten de stad – ontspanning te zoeken in de openlucht'. Uit het hier geciteerde onderzoek in Rotterdam (Zondagsbesteding door Rotterdammers; zomer 1964) blijkt dat naarmate het 'wooncomfort' – eengezinshuis, benedenhuis, etagewoning – afneemt, de mobiliteit (trek naar buiten) toeneemt. Bij stijgend inkomen bleek de mobiliteit ook toe te nemen. Dit versterkt het aangegeven verband nog: 'Immers, ondanks het feit, dat in eengezinshuizen relatief vele wonen, die naar verhouding een grote mobiliteit tonen, blijkt desondanks de mobiliteit van bewoners van bijv. etagewoningen groter te zijn dan die van de personen die een eengezinshuis bewonen'. Uit dit onderzoek bleek bovendien dat de bewoners, die niet over een eigen tuin beschikken een grotere mobiliteit aan de dag leggen dan degenen die daarover wel beschikken. Aanwezigheid van een eigen huis (nagenoeg altijd gekoppeld aan een eengezinshuis) bleek tot op zekere hoogte het thuisblijven gedurende de zondag te bevorderen. Voor de conclusie 'toenemende mobiliteit bij afnemend wooncomfort' kon de leeftijdsfactor evenmin als de factor beroep een verklaring bieden. Ook deze laatste factor versterkte de conclusie.

Tegenover deze bevinding staat die van Wippler (1966); uit zijn in de provincie Groningen verricht onderzoek bleek dat daar de huisvesting als factor, die de behoefte aan openluchtrecreatie beïnvloedt, een ondergeschikte rol speelde. De stelling waartoe men op grond van de bevindingen van het in Rotterdam verrichte onderzoek zou kunnen komen, n.l. dat met de bouw van veel eengezinshuizen met eigen tuin de 'recreatienood' (in Rotterdam) zou zijn opgeheven of althans verminderd, wordt dus door de bevindingen van Wipplers onderzoek niet ondersteund. In het verslag van het in Rotterdam verrichte onderzoek wordt overigens deze stelling van de hand gewezen. Niet duidelijk is op welke gronden dit gebeurt.

Ook De Jonge (1968) geeft niet aan waarop zijn hiernavolgende mening is gebaseerd: 'Naar mijn mening kan men met het verlangen naar wonen en recreatie buiten de stad door een betere vormgeving der stedelijke woongebieden niet wegnemen. De drang naar buiten zal blijven bestaan ook als men een ruime woning met een tuin of een groot terras heeft.'

Om te onderzoeken of er verband bestaat tussen 'wooncomfort' en deelname aan de openluchtrecreatie lijkt een genuanceerder benadering nodig; per recreatievorm zou

dit onderzocht moeten worden. Uit onderzoek onder bewoners van tweede woningen bijvoorbeeld is gebleken dat het onwaarschijnlijk is dat het bouwen van meer een-gezinshuizen met tuin de vraag naar de tweede woning zal doen afnemen. Strobant (1969) signaleerde dat onder de tweedewoningbezitters in Noord-West Overijssel 89 % een eengezinshuis met tuin als eerste woning bewoonde. Ook Gazedam (1967) kwam tot een dergelijke bevinding bij zijn onderzoek in Drente: Het overgrote deel van de respondenten in zijn onderzoek (87,2 %) heeft een laagbouwwooning als dagelijkse huisvesting. De 'vlucht uit de benarde woonsituatie' was geen overheersend motief bij deze tweede woning bezitters.

8.3.2. *Prospectieve methoden*

Bij de prospectieve methoden wordt er van uitgegaan dat het gedrag van mensen wordt geleid door wensbeelden. De gebruikte methoden verschillen onderling in de wijze waarop die wensbeelden worden onderzocht. Twee typen onderzoek, die dienen als basis voor de prognose, worden hier onderscheiden:

- a. onderzoek naar de denkbeelden van mensen, die op het gebied in kwestie een speciale deskundigheid bezitten en/of meer dan nadere invloed hebben op of betrokken zijn bij het verschijnsel, waarvan men de ontwikkeling wil voorspellen;
- b. onderzoek naar de wensen, idealen, doeleinden, veranderingen in het waardenstelsel en behoeften met betrekking tot het verschijnsel waarvan de toekomstige ontwikkeling voorspeld moet worden.

a. Er is veel onderzoek dat tot het eerste hierboven genoemde type gerekend kan worden. Bij verschillende van deze onderzoeken wordt volgens methoden gewerkt, die doen denken aan methoden zoals die door de Rand Corporation worden toegepast om belangrijke wetenschappelijke 'doorbraken' te voorspellen. Bij een van de varianten van deze methode gaat het om het met verbeeldingskracht scheppen van een nogal ver verwijderd toekomstbeeld op een specifiek terrein (doorgaans van wetenschappelijke aard) door voort te bouwen op technologische mogelijkheden, die nu nog in het verschiet liggen, maar niet volmaakt irreal zijn. Men schakelt bij deze methode alleen wetenschapsmensen in, die op het betreffende vakgebied goed thuis zijn. Varianten van deze methode zijn de methode van 'science-vision' en de 'Delphi-methode'. Bij deze laatste methode interviewt men op een uitgekiende manier schriftelijk een groot aantal experts, die op een bepaald vakgebied werkzaam zijn. De antwoorden worden met elkaar vergeleken, de verkregen informatie en opinies worden teruggekoppeld naar de ondervraagden, daarna hebben nieuwe peilingen onder dezelfde experts plaats en worden de bevindingen weer teruggekoppeld tot de meningsovereenstemming niet meer toeneemt (Douma, 1968).

Naast de 'Delphi-methode' en andere soortgelijke methoden, waarbij meestal met schriftelijke interviews wordt gewerkt, bestaan er verschillende groepsgesprekprocedures, die kunnen worden gevolgd om het intuïtieve denken te verbeteren en te verruimen. Zo wordt de procedure van de 'brainstorming' wel gevolgd om ontwikkelingen

van bepaalde verschijnselen in de toekomst te voorspellen. Men creëert in een groep een ongedwongen sfeer waar de fantasie vrij spel mag hebben waardoor de groepsleden gestimuleerd worden spontane reacties en opwellingen te uiten, waaruit mogelijk nieuwe ideeën 'geoogst' kunnen worden. Er bestaan verschillende versies van de brainstorming-techniek. Bij een van deze versies, de 'buzz-group-techniek' poogt men, in tegenstelling tot wat bij de juist genoemde versie wordt nagestreefd, consensus onder de ca. zes leden van de gespreksgroep te bereiken (Jantsch, 1967). Van meer recente datum is de z.g. 'synectische methode'. Bij deze methode ligt het accent op het pogen in een groep van experts een gesprek over de ontwikkeling van een bepaald verschijnsel zó te leiden dat zoveel mogelijk wordt voorkomen dat een aan de orde gesteld probleem vanuit vooropgezette ideeën wordt benaderd en het gesprek onttaardt in een destructieve discussie, die er voornamelijk uit bestaat dat men de niet in de eigen denkbeelden passende ideeën van anderen uitholt. Hoewel vaak niet op de uitgekienende manier als bij de 'Delphi-methode' of systematisch bijvoorbeeld volgens een van de hier genoemde andere procedures, wordt toch op het terrein van de openluchtrecreatie wel volgens deze methoden gewerkt. Zo kan men het rapport 'Recreatie en Wonen' opvatten als een verslag van een meningspeiling onder experts over de vraag in welke behoeften zij op het gebied van de openluchtrecreatie binnen de woonkern beslist willen voorzien. In het voorwoord van het rapport schrijft de voorzitter van de Stichting Recreatie: 'Het rapport wil een pleidooi zijn voor het treffen van voldoende voorzieningen voor een adequate behoeftebevrediging met betrekking tot de openluchtrecreatie in en om de woonkern. Daarnaast omvat het een inventarisatie van de wensen en de opvattingen, die leven in de kringen van de organisaties en instellingen, die zich bezig houden met de stedelijke openluchtrecreatie'.

De inhoud van de rapporten van de 'Stichting Onderzoek Midden-Delfland' en van de Stuurgroep Recreatiegebied Spaarnewoud bijvoorbeeld kan voor een belangrijk gedeelte opgevat worden als een verslag van een meningspeiling onder experts op allerlei gebied over de behoeften, waarin door het creëren van elementen van formaat (recreatie, bufferzone, landschap, etc.) beslist voorzien zou (moeten) kunnen worden.

In deelrapport IV 'Landschap en Recreatie' van de 'Stichting Onderzoek Midden-Delfland' treft men een voorbeeld aan van een prognosemethode, waarbij een enquête onder experts is gehouden om hun mening te peilen over behoeften aan bovenstedelijk recreatiegebied, waarin Midden-Delfland-Oost moet voorzien. Uit de bewerkte resultaten van deze enquête, gehouden onder de betrokken stedenbouwkundigen, volgde een aanspraak op Midden-Delfland-Oost voor bovenstedelijk recreatiegebied van ca. 1400 ha. In de enquête werd niet alleen naar oppervlakenormen e.d. maar ook naar wensen ten aanzien van de inrichting geïnformeerd. Op basis van een prognose van de trek naar Midden-Delfland-Oost in 1980 en een gemiddelde capaciteitsnorm van 30 recreanten per ha komt de 'Werkgroep Landschap en Recreatie' van de 'Stichting Onderzoek Midden-Delfland' op een aanspraak van rond 1300 ha. recreatiegebied in Midden-Delfland-Oost. Men kwam dus met behulp van verschillende methoden toe-vallig (?) tot hetzelfde resultaat.

Past men de methode van de meningspeiling onder experts toe om een idee te krijgen van de behoeften, waarin in de toekomst voorzien moet worden, dan moet de keuze van deze experts zorgvuldig geschieden. Dit houdt tenminste in dat de keuze zo moet geschieden dat onder de experts mensen van verschillende (wetenschappelijke) disciplines en mensen, die op de zaak in kwestie uiteenlopende visies hebben, vertegenwoordigd moeten zijn.

Een methode om toekomstbeelden te onderzoeken, die ook voor de ontwikkeling van de openluchtrecreatie van belang kan zijn en wel tot het eerste hierboven onderscheiden type van toekomst-onderzoek gerekend kan worden, is de methode van de *futuribles*-formatie. (*Futuribles* is afgeleid van *futurs-possibles*). Hierbij worden een aantal alternatieve toekomstconstellaties met uitgewerkte karakteristieken voor een bepaald (sociaal) systeem geconstrueerd. Dit vormen van modellen wordt ook wel het schrijven van toekomstscenario's genoemd. Toepassing van deze methode bij het opstellen van ontwikkelingsplannen voor de openluchtrecreatie zou deze plannen een possibilistischer karakter kunnen geven.

Denkbaar is dat men voor een gebied niet één maar enkele recreatieschetsen of -plannen maakt vanuit verschillende uitgangspunten. In de recreatieschets voor het Gelderse Rivierengebied (1967) is bijvoorbeeld uitgegaan van de planologische inzichten voor dat gebied, maar, zo wordt in het rapport gesteld: 'Daarnaast blijft het uitgangspunt, de grondslag van het plan, een betrekkelijk subjectieve en eventueel discutabele keuze, afhankelijk ook van het doel, dat men zich stelt. In onze benadering zijn het landschap en de potentiële mogelijkheden welke dit voor de recreatie biedt, primair gesteld. Immers zonder tendens tot massale trek naar grote attractiecentra te willen ontkennen, kan toch met rede gesteld worden, dat het landschap een eerste factor vormt voor de recreatie; men zoekt ontspanning in een zo aangenaam mogelijke omgeving. Belangrijker nog is, dat wij ons sterk verstedelijkende land bewoonbaar dienen te houden. Dit kan alleen, door in de planologie het landschap en de waarde daarvan als een niet te onderschatten factor te laten meespreken'.

Hoewel het niet eenvoudig is aan te geven wat de consequenties zijn van dit uitgangspunt voor de opzet van de schets, kan men zich waarschijnlijk daarvan uit de detaillering van de schets wel een beeld vormen en met behulp daarvan een ander (tegenovergesteld) uitgangspunt formuleren. Vanuit dit laatste uitgangspunt zou een alternatieve recreatieschets voor de toekomstige ontwikkeling van de openlucht-recreatiemogelijkheden in het gebied gemaakt kunnen worden.

b. Tot het tweede hierboven genoemde type onderzoek behoort dat waarbij gepoogd wordt zicht op toekomstige ontwikkelingen van een bepaald verschijnsel te krijgen door wensen, idealen, behoeften, veranderingen in waarden, etc. met betrekking tot dat verschijnsel te onderzoeken. De voorspelling b.v. dat men in het Rijnmondgebied in de naaste toekomst, ook bij neergaande conjunctuur, wellicht met blijvende tekorten in de arbeidsvoorziening te kampen zou krijgen ten gevolge van teruglopende immigratie, is gebaseerd op onderzoek naar wensen t.a.v. de leefbaarheid van dat gebied

onder haar bewoners. Verondersteld werd n.l. dat het manco aan leefbaarheid een belangrijke oorzaak van de teruglopende immigratie zou zijn. De bevindingen van dit onderzoek treft men aan in een korte samenvatting in het rapport: 'Wonen, leven, werken in Rijnmond' (1969): 'De woonomgeving, de mogelijkheden tot recreatie in de openlucht, de luchtverontreiniging, het isolement van de randgemeenten en het daarboven achterblijven van alle mogelijke voorzieningen en faciliteiten in deze randgemeenten, dát zijn nu de manco's in Rijnmond. Manco's, die de gemiddelde werknemer niet langer aanvaardt, nu wonen en recreatie van zo groot belang zijn geworden in zijn leven en hij in een stedelijk gebied steeds minder kan wonen zoals hij dat wenst: in een eengezinswoning met tuin, ruimte, schuur, uitzicht, zon en lucht'. Zullen deze bevindingen ertoe bijdragen dat deze voorspelling een 'self-destroying prophecy' wordt?

Uit een onlangs gehouden enquête (Elsevier-NIPO, 1969) waarin aan de vraag hoe Nederland over zijn welvaart denkt, aandacht besteed werd, bleek dat op de vraag: 'Hier volgt weer een lijst van dingen. Zoudt u daarop willen aangeven welke van de dingen die u niet hebt, u graag zoudt willen hebben?' niet minder dan 23% van de interviewees aangaf een vakantiehuis of een boerderijtje buiten te willen hebben. Centrale verwarming scoorde met 31 % het hoogst. Dat evenwel niet binnen korte tijd zeer velen hun wens naar een vakantiehuis of boerderijtje buiten zullen hebben gerealiseerd kan met enig voorbehoud afgeleid worden uit het feit dat niet minder dan 65% van de ondervraagden 'een vakantiehuis of een boerderijtje buiten' als echt luxe beschouwt. Een indicatie hiervoor levert dit cijfer wel op temeer als in aanmerking genomen wordt dat slechts 'echte oosterse tapijten', 'echte schilderijen kopen' en een 'privé-zwembad' met resp. 69%, 69%, en 90% op deze vraag hoger scoorden.

Zoals hierboven reeds is opgemerkt is bij dit type onderzoek de vraag van belang of de geuite wensen ook gerealiseerd zullen worden. Wanneer bijvoorbeeld uit een onderzoek in Drente blijkt dat ca. 50% van de tweede woningbezitters daar van plan is om na pensionering de tweede woning permanent te gaan bewonen, dan kan betwijfeld worden of al deze 'long-range-retirement-plans' in de toekomst gerealiseerd worden. Immers mogelijk overziet menige tweede-woningbezitter nog niet de consequenties van het permanent wonen op het platteland, waar het voorzieningsniveau lager is dan in de omgeving waar men vandaan komt (Gazedam, 1968).

In Engeland werd, in een onderzoek, dat de 'British Travel Association' en de 'University of Keele' samen verrichtten, de vraag aan interviewees gesteld: 'If you had the opportunity, are there any activities that you would like to take up seriously, even if you haven't done so as yet?' (Rodgers, 1967). Onderscheid werd gemaakt tussen wat men graag zou gaan doen en datgene wat men van plan was te gaan doen. Een zekere mate van 'wishful thinking' zal zeker een rol spelen bij het beantwoorden van dit soort vragen. Niettemin is het onderzoek belangrijk genoeg om enkele van de bevindingen hier weer te geven. Van de genoemde recreatieactiviteiten bleken de activiteiten 'sea-sailing' en 'inland-sailing' hoog genoteerd te staan in de preferentieschalen van de interviewees. Vooral onder de 'hogere' beroeps categorieën en onder de categorie van

de hoogst geschoolden. Als tweede in de preferentieschaal voor de toekomst stond golf. Afgaande op de wensen zal golf ook in de toekomst het meest beoefend worden door mensen uit de hoogste beroepscategorieën, de categorie van de hoogst geschoolden, de stedelingen en de mensen, die aan de randen van de steden wonen. Golf werd op de preferentieschalen gevolgd door zwemmen, paardrijden en wintersport. Zwemmen is nu en zal ook in de toekomst de meest 'classless' van alle sporten blijven; de belangstelling daarvoor in de toekomst leeft bij elke leeftijdscategorie tot 45 jaar, in elke inkomenscategorie, in elke beroepscategorie en is onafhankelijk van de grootte van de woonplaats.

Om in de overweldigende cijfermassa, die het onderzoek opleverde, enige structuur te brengen is een zg. populariteitsschaal ontworpen. Afhankelijk van de hoogte van het % van de bevolking dat in een bepaalde vorm van openluchtrecreatie actief participeerde, werd een rangnummer toegekend aan die recreatievorm en vervolgens werd naar de hoogte van het gemiddelde percentage van de bevolking dat graag een bepaalde activiteit zou bedrijven en dat plannen had dit ook daadwerkelijk te gaan doen, een rangnummer aan de toekomstige populariteit van die activiteit toegekend. Vergelijking van de huidige populariteit met de toekomstige liet duidelijk zien dat sommige activiteiten sterk zullen stijgen op de populariteitsschaal – 'These are wintersport, archery, rallying or motor racing, salt water sailing and golf and riding' – en dat andere daarentegen 'team-games, cycling and athletics' sterk zullen dalen. Men houde er rekening mee dat bij de hier gevolgde methode alleen gevraagd is of men überhaupt aan een bepaalde vorm van openluchtrecreatie deelneemt, of men daaraan graag zou deelnemen en of men van plan is dat te doen. Niet is gevraagd naar de frequentie van de momentele of toekomstige participatie.

Tenslotte zij opgemerkt dat sommige vormen van openluchtrecreatie zich minder snel verbreiden dan op grond van een onderzoek van dit type wordt verwacht tengevolge van, zoals hierboven reeds is aangestipt, de rol die wishful thinking bij dit onderzoek kan spelen. Ook is het omgekeerde mogelijk, n.l. dat sommige vormen zich sneller verbreiden dan op grond van onderzoek verwacht zou mogen worden. Dit kan o.a. veroorzaakt worden door de onbekendheid met die vormen op het moment van het onderzoek. Onbekendheid kan heel snel doorbroken worden; mode en rage kunnen het beeld snel wijzigen.

Onderzoek naar de veranderingen in waarden kan op zeer uiteenlopende wijzen geschieden. Taviss (1969) merkte op dat vele onderzoekers, die pogen veranderingen in het waardenstelsel te voorspellen uitgaan van de premisse dat veranderingen in het waardensysteem als het ware een antwoord vormen op veranderende sociale omstandigheden. Als sociale veranderingen voorspeld kunnen worden, kunnen ook veranderingen in het waardensysteem voorspeld worden. In een van de varianten van deze methode wordt van de gedachte uitgegaan dat één bepaalde structurele verandering en één bepaalde verandering in het waarden-systeem op deterministische wijze bij elkaar horen. De voorspelling van Kahn en Wiener b.v. dat de houding ten opzichte van het werk verschuift van werk als 'mission' naar werk als 'interruption' is gebaseerd

op de gedachtengang dat bij het afnemen van de aan het werk bestede tijd er een overeenkomstige verschuiving zal optreden in het waardensysteem. Bij een andere variant van deze methode wordt nagegaan in welke opzichten er discrepanties optreden tussen enerzijds het waardenstelsel en de sociale omstandigheden anderzijds (Taviss, 1969).

8.4. PLANNING

Prognosemethoden, die bestaan uit het uitsluitend statisch extrapoleren van het verleden naar de toekomst (andere situatie) zijn slechts beperkte hulpmiddelen voor de planning. Toepassing van deze methoden heeft eigenlijk slechts zin zolang de factoren waarmee bij het opstellen van de prognose rekening is gehouden, in de toekomst (andere situatie) op dezelfde wijze (richting; sterkte) de ontwikkeling van het verschijnsel, waarvoor de prognose is opgesteld, beïnvloeden als in het verleden (uitgangssituatie) en indien geen nieuwe, onverwachte, factoren een rol gaan spelen. Volgens Bosboom (1969) laat de geschiedenis van de autoparkvoorspelling goed zien in welke moeilijkheden de extrapolatiemethoden de prognosten hebben gebracht; na de oorlog volgden steeds achterhaalde en ver overtroffen ramingen elkaar op. Nu men de begeerlijkheid van de auto – een nieuwe factor (mutant) – heeft onderkend, is het uitgangspunt dat de autodichtheid zal stijgen totdat een zeer hoog verzadigingspunt is bereikt. (Bijvoorbeeld 1 auto per volwassene). Toch is, aldus Bosboom, het doortrekken van tijdreeksen hiermee niet veroordeeld. Er kan echter niet mee worden volstaan. Vooral bij het opstellen van lange-termijnprognoses zal men met de mogelijkheid van nieuwe factoren rekening moeten houden. Als voorbeelden van mutanten (nieuwe factoren) noemt Bosboom: de aanleg van de Metro in Parijs, de toepassing van de benzinemotor, de container, de anticonceptiepil, de begeerlijkheid van de auto en het optreden van het systematische en geëngageerde toekomstdenken. Volgens Bosboom is het 'muterend denken', het van te voren onderkennen van komende schokgolven in tijdreeksen, tot een essentiële prognose-methodiek geworden. De prospectieve prognosemethoden bieden mogelijkheden om ontwikkelingen op het spoor te komen, die niet met behulp van projectieve methoden kunnen worden voorzien. Bij het toepassen van prospectieve methoden is het noodzakelijk de kwestie van de realiseerbaarheid van de gewenste toekomst in het oog te houden.

Na de bespreking van een aantal toepassingen van prognosemethoden op het gebied van de openluchtrecreatie dringen zich twee vragen op. In de eerste plaats de vraag welke omstandigheden bepalend zijn voor de keuze van de methode voor het opstellen van een bepaalde prognose en in de tweede plaats een vraag, die verband houdt met de voorgaande, n.l. welke rol openluchtrecreatieprognoses spelen bij de planning van openluchtrecreatievoorzieningen. Op de keuze van de methode zijn vele omstandigheden van invloed. Afhankelijk o.a. van de beschikbare tijd, de gewenste nauwkeurigheid van de voorspelling, de mate waarin nauwkeurige gegevens ter beschikking zijn, etc., zal men kiezen voor een methode waarbij met een eenvoudig model of voor een methode waarbij met een meer gecompliceerd model wordt gewerkt. (Zie: Alonso,

1968). Bovendien is de keuze afhankelijk van het planningsniveau waarvoor de prognose opgesteld moet worden. Om dit wat nader uit te werken, worden drie planningsniveaux onderscheiden.

8.4.1. *Planningsniveaux*

In het planningsproces van openlucht recreatiemogelijkheden voor een bepaald gebied kunnen, analoog aan de drie planningsniveaux, die Jantsch (1969) in de bedrijfsplanning onderscheidde, drie niveaux onderscheiden worden. Deze niveaux moet men zich, aldus Jantsch, niet als strikt gescheiden lagen voorstellen; van voortdurende wederzijdse beïnvloeding (moet) is steeds sprake (zijn).

a. Planning van het beleid m.b.t. de ontwikkelingen van mogelijkheden voor de openlucht recreatie in het gebied: normatieve planning. Er wordt een visie op de toekomstige ontwikkeling van de openlucht recreatieve mogelijkheden in het gebied ontworpen en voor een lagere termijn een systeem van doelstellingen geformuleerd. Deze doelstellingen kunnen als mogelijke toekomstmodellen worden beschouwd. Steeds moet worden nagegaan welke uitwerking de realisering van bepaalde doelstellingen heeft op het systeem.

Op dit niveau richt zich de belangstelling vooral op openlucht recreatieonderzoek waarbij prospectieve methoden worden gebruikt, 'futuriblesformatie', Delphimethode, brainstorming, openlucht recreatiebehoefte- en wensenonderzoek, veranderingen in het waardensysteem etc., alsook op toekomstonderzoek met behulp van projectieve methoden, dat lange-termijnprognoses mogelijk maakt, b.v. onderzoek dat er op gericht is structurele trends bloot te leggen. Ook onderzoek dat nominale gegevens oplevert omtrent ochtend-, middag-, dag-, weekend- en vakantietrek en globaal inzicht verschaft in de recreatiedoelen (trek naar 'buiten') heeft op dit niveau de belangstelling.

b. Planning van het recreatiebeleid in engere zin of strategische planning. Nagegaan wordt welke recreatiemogelijkheden moeten worden gecreëerd en welke functies voor de openlucht recreatie de diverse onderdelen van het gebied moeten krijgen om de meer algemene doelstellingen te bereiken. Optimalisering van de verschillende te creëren mogelijkheden moet hier plaats vinden. Belangstelling zal bestaan voor onderzoeken naar veranderingen in voorkeuren voor recreatiegelegenheden, voor veranderingen in afstandsgedrag, etc.

c. Operationele planning. Op dit niveau wordt bepaald welke recreatieobjecten uitgevoerd zullen worden, in welke volgorde en hoe dat zal gebeuren, etc. Belangstelling op dit niveau bestaat vooral voor onderzoek naar huidig gebruik van recreatievoorzieningen en de ontwikkeling van dit gebruik in het recente verleden om op basis daarvan eenvoudige extrapolaties te kunnen maken.

In het planningsproces spelen prognoses zowel een rol bij het zoeken naar mogelijke toekomstmodellen (algemene beleidslijnen), – accent op prognoses, die met behulp

van prospectieve methoden zijn opgesteld – alsook bij het zoeken naar een optimale operatiebasis voor nu reeds te creëren voorzieningen, – accent op prognoses, die met behulp van projectieve methoden zijn opgesteld.

8.4.2. *Flexibele planning*

Is eenmaal omtrent de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve mogelijkheden van een bepaald gebied een prognose opgesteld, dan bestaat steeds het gevaar dat de voorspelde ontwikkeling gerealiseerd wordt zonder dat voldoende rekening gehouden wordt met veranderende omstandigheden en inzichten in toekomstige openluchtrecreatie-behoeften. Een van de, zij het vaak niet bedoelde functies van een prognose is het in een onzekere situatie verschaffen van zekerheid omtrent een bepaalde ontwikkeling, ook al zijn de uitgangspunten voor die prognose en de gebruikte veronderstellingen aanvechtbaar. Op verschillende manieren kan echter, ter voorkoming van dit fixatie-euvel, gedurende het ontwikkelingsproces van openluchtrecreatiemogelijkheden in een bepaald gebied, waarmee vaak vele jaren gemoeid is, met het optreden van veranderingen rekening worden gehouden, alsook met gewijzigde inzichten in het recreatiegedrag en kunnen de consequenties van deze veranderingen in het ontwikkelingsproces worden verwerkt. Daartoe moet de prognose van de behoefte aan recreatiemogelijkheden in een bepaald gebied zo worden opgesteld dat deze gemakkelijk kan worden herzien. In deze opzet moeten dan de volgende elementen duidelijk worden aangegeven. In de eerste plaats dienen de randvoorwaarden van waaruit gewerkt wordt duidelijk omschreven te worden. Bij de prognose voor een bepaald gebied kan men ervan uitgaan, en dit als randvoorwaarde voor de prognose accepteren, dat het gebied alleen een functie voor de dagrecreatie moet krijgen. Ook moet aangegeven worden welke factoren bij de opzet zijn betrokken en waarom dit gebeurde, welke prognosemethode(n) is (zijn) gebruikt, welke veronderstellingen zijn gehanteerd en waarop deze zijn gebaseerd, welke gegevens men heeft gebruikt en waarom men juist deze gegevens gebruikte, welke ramingen zijn gemaakt en op basis waarvan dat is gebeurd, welke normen zijn gehanteerd voor het berekenen van de hoeveelheid ruimte, die voor de diverse vormen van openluchtrecreatie nodig is, etc. Wanneer er zich veranderingen voordoen in het recreatiegedrag of wanneer nieuwe inzichten baan breken omtrent toekomstige ontwikkelingen van de behoeften aan recreatiemogelijkheden, dan kan bij deze systematische opzet gemakkelijk worden nagegaan welke consequenties de veranderingen en gewijzigde inzichten hebben voor de planning.

In verschillende plannen voor de ontwikkeling van openluchtrecreatiemogelijkheden worden pogingen gedaan om de planning flexibel te houden. In het recreatieplan voor het kanaal Almelo-Nordhorn werd bijvoorbeeld om de hoeveelheid ruimte, nodig voor verschillende recreatievormen te kunnen bepalen een schema opgesteld van alle factoren, die naar men vermoedde, daarop van invloed zijn. (Zie Smit, 1969). Aan elke factor wordt een bepaalde grootte toegekend (bijvoorbeeld omvang van de bevolking in 1980; % van de bevolking, dat deelneemt aan de trek naar buiten, percentuele verdeling van de naar buiten trekkenden over de diverse recreatiedoelen, etc.). Alle ge-

gevens zijn in een systeem verwerkt. Wil men nu op basis van nieuwe gegevens de grootte van een van de factoren veranderen, dan kan met behulp van een computer snel berekend worden welke gevolgen deze verandering heeft voor het eindresultaat, i.e. de raming van de vereiste ruimte voor de diverse recreatievormen. Bovendien kan worden berekend hoe gevoelig het eindresultaat is voor veranderingen in de verschillende factoren door de grootte van elke factor afzonderlijk te variëren en voor elke variatie de invloed op het eindresultaat te berekenen.

Treden in de toekomst wijzigingen op in de grootte van de verschillende factoren, die men nu nog niet kan voorzien, dan weet men tevoren welke wijzigingen tot een herberekening aanleiding moeten geven.

Ook wordt wel op basis van inzichten in het huidige recreatiegedrag en in mogelijk toekomstige ontwikkelingen daarin een minimum- en een maximumprognose opgesteld van de behoefte aan recreatiemogelijkheden in b.v. 1980 in een bepaald gebied. Bij het inrichten van het gebied wordt dan voorlopig uitgegaan van de minimumprognose. Met toename en/of verandering in de behoefte aan recreatiemogelijkheden in het gebied kan rekening gehouden worden door het reserveren van ruimte voor meer en/of andere voorzieningen en door recreatieobjecten zo in te richten dat het inbouwen van meer en/of andere recreatievoorzieningen mogelijk blijft.

LITERATUUR

- ALONSO, W. 'Predicting best with imperfect data'. *Journal of the American Institute of Planners*. Vol. XXXIV, Number 4, July 1968.
- BOSBOOM, P. H. 'Hoe komt een beleidsvisie tot stand?' *Intermediair* 17 okt., 17 (1969).
- BOYET, W. E. and TOLLEY, G. S. 'Recreation Projection Based on Demand Analysis'. *Journal of Farm Economics* 48, 40 (1966).
- BRUNING, H. A. *Facetplan voor de recreatie van het Lauwerszeegebied*. Flevoverichten nr. 68; Zwolle, 1968.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK. *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962-1963, Deel 6. Avond- en weekendbesteding, openluchtrecreatie, zomer 1963*. Zeist, 1965.
- DENIG, E. 'Het kleine buitenverblijf, element bij de reconstructie van landelijke gebieden.' Recreatie-studiedag 1969 over 'Het kleine buitenverblijf'. *Recreatievoorzieningen*, jan. 1970 (21) 1.
- DIENST VAN STADSONTWIKKELING ROTTERDAM. *Zondagsbesteding door Rotterdammers; zomer 1964*. Rotterdam, 1968.
- DOUMA, W. H. *Futurologische oriëntatie en confrontatie*. Kampen, 1968.
- ELZINGA, S. S. *De volkstuin in de wereld van persoon en gezin*. Een verkennend onderzoek bij de volkstuinvereniging Thuriëde te Schiedam, 1965.
- E.W.-N.I.P.O.-enquête. 'Hoe denkt Nederland over zijn welvaart!' *Elseviers Weekblad*, 20 dec. 1969, jrg. 25, no. 51.
- GAZEDAM, H. S. *Tweede woningen in Drente*. Assen, 1967.
- GEYER, R. F. en WELTERS, L. A. *Wonen, leven, werken in Rijnmond*. Rotterdam, 1969.
- GREEN, A. W. *Recreation, Leisure, and Politics*. New York, 1964.
- HESSLS, A. *Mensen op zondag*. Publ. nr. 14 Rijksdienst voor het Nationale Plan, 's-Gravenhage, 1961.
- JANTSCH, E. *Technological forecasting in corporate planning*. National Conference on technological forecasting: corporate strategy and technological change, Bradford 4-5 july 1968. Bradford, University of Bradford, Management Centre, 1968.

- JANTSCH, E. *Technological forecasting in perspective*. Organisation for Economic Cooperation and Development, Paris, 1967.
- JOHNSON, H. A. and THARP, M. M. 'Meeting the demand for outdoor recreation'. In: *Yearbook of Agriculture*, 1963.
- JONGE, D. DE. 'Enige aspecten van het recreatiegedrag'. *Tijdschr. Soc. Geneesk.* 46 (1968).
- KAMPHORST, T. J. *De sportvisserij in Midden-Utrecht*. Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht no. 55. Utrecht, 1969.
- LEVE, S. DE. 'Inleiding op de Marktonderzoekdag 21 okt. 1969 te Rotterdam'. Marktonderzoek en recreatie. *Orkava*, dec. 1969, 12e jrg. no. 16.
- LIER, H. N. VAN. 'Raming van zondagsbezoek aan strandbaden in de provincie Drente voor de jaren 1980 en 2000'. *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij* 79.6, 1968.
- MAAS, F. M., KNAAP, M. M. V. D. EN REY, W. 'Beeld en ontwikkeling van het Nederlands landschap tot omstreeks 2000'. *Forum* 21 (1968), 1, p. 14-34.
- MAAS, F. M. Recreatiestudiedag 1969 over 'Het kleine buitenverblijf'. 'Vormgeving van complexen buitenverblijven in het landschap'. *Recreatievoorzieningen*, februari 1970-21.
- RODGERS, H. B. 'Pilot National Recreation Survey Report no. 1.' British Travel Association-University of Keele, July, 1967.
- ROELFSEMA, H. 'Een half miljoen recreanten'. In: Jaarverslag 1968 van het Economisch Technologisch Instituut voor Utrecht; Utrecht, 1969.
- SMIT, W. 'Behoeftiebepaling voor recreatiebasisplannen'. *Cultuurtechnisch Tijdschrift*, dec. '69/jan. '70. Jaargang 9 nr. 4.
- STICHTING ECONOMISCH-TECHNOLOGISCH INSTITUUT VOOR GELDERLAND. *Verslag over het jaar 1966*. Arnhem, 1967.
- STICHTING 'ONDERZOEK MIDDEN-DELFAND'. *Midden-Delfland; ontwikkelingsplan voor open ruimte*. Deelrapport IV, landschap en recreatie. 's-Gravenhage, 1968.
- STICHTING RECREATIE. *Recreatie en Wonen; accommodatie voor de openluchtrecreatie in en om de woonkern*. 's-Gravenhage, 1969.
- STROBAND, A. G. *De tweede woning in Noordwest-Overijssel*. ANWB 1969 (Samenvatting).
- STUDIEGROEP RECREATIEGEBIED SPAARNWOUDE. *Recreatiegebied Spaarnwoude (Voorontwerp)*. Amsterdam, 1969.
- TAVISS, I. 'Futurology and the problem of values'. *International Social Science Journal*, Vol. XXI Number 4, 1969.
- TIDEMAN, M. C. In: *Horeca*, 3 okt. 1969.
- VALLEN, J. *Gelders rivierengebied; recreatieschets*. Roermond, 1967.
- WIPPLER, R. *Vrije tijd buiten*. Groningen, 1966.
- WIPPLER, R. *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Groningen, 1968.

9. ABORTUS PROVOCATUS EN HET GEBOORTENCIJFER

C. DE HOOG

9.1. INLEIDING

In dit artikel willen we pogen om de invloed na te gaan van een geliberaliseerde abortuswetgeving op de geboortencijfers. Wij willen ons beperken tot die landen waar abortus provocatus zowel op sociale als op medische gronden is toegestaan en waar bovendien deze wetten meer dan tien jaren in praktijk worden gebracht. Deze landen zijn, met tussen haakjes het jaartal van legalisatie: Japan (1948), Polen (1954), U.S.S.R. (1955), Bulgarije (1956), Hongarije (1956), Tsjecho-Slowakije (1957) en Roemenië (1957). Buiten beschouwing zijn gelaten Joegoslavië, door het ontbreken van cijfermateriaal, en die landen waar abortus provocatus alleen op medische gronden is toegestaan (IJsland (1935), Zweden (1940), sommige staten van de V.S. etc.)

Een eerste belangrijke moeilijkheid bij bestudering van de aantallen legale abortussen in bovengenoemde landen, is de verschillende inhoud die aan het begrip 'sociale en medische indicatie' gegeven wordt. In Roemenië zijn deze gronden sinds 1966 zeer beperkt, terwijl er in Japan in dit opzicht bijna geen beperkingen zijn. De gevolgen van deze ongelijke wetgeving zijn dat naast legale abortussen ook illegale abortussen, in landen met een 'vrije' wetgeving, kunnen blijven voorkomen. De grens tussen beide vormen verschilt van land tot land en is vaag te noemen. Dit maakt een onderlinge vergelijking van de geboortencijfers en de abortuscijfers tot een gewaagde onderneming. Soortgelijke vergelijkingsproblemen kunnen we in de criminologie constateren. Sommige vergrijpen worden, afhankelijk van het land tot de officiële misdaadstatistieken, toegelaten. Bovendien zijn lang niet alle gepleegde misdaden bekend bij de justitie. Naar onze mening is illegale abortus provocatus een voorbeeld van een dergelijk vergrijp. Voegen wij dan bovendien de demografische complicatie toe dat het cijfermateriaal van de legale abortussen zich veelal beperkt tot een andere populatie dan de geboortencijfers (bijvoorbeeld, alleen de abortusgevallen uitgevoerd in ziekenhuizen en klinieken worden geregistreerd), dan menen we zelfs van een hachelijke onderneming te kunnen spreken.

Alvorens echter toch enige uitspraken te doen over de invloed van legale abortus

provocatus op de geboortencijfers, zullen wij aangeven over welk materiaal de onderzoeker zou moeten kunnen beschikken, wil hij tot een volledige analyse kunnen komen van de invloed van abortus provocatus op de geboortencijfers.

9.2. GEWENST MATERIAAL

Idealiter zou het volgende basiscijfermateriaal de onderzoeker meer inzicht in het verband tussen abortus provocatus en de geboortencijfers kunnen verschaffen:

- a. het aantal legale abortussen per gedefinieerde eenheid
- b. het aantal illegale abortussen per gedefinieerde eenheid
- c. het aantal 'spontane' abortussen per gedefinieerde eenheid (miskramen)
- d. het aantal geboorten per gedefinieerde eenheid.

Met het begrip 'per gedefinieerde eenheid' bedoelen wij dat, afhankelijk van de probleemstelling, gekozen kan worden voor een bepaalde relatie tussen het aantal abortussen c.q. geboorten en een te variëren populatie. Op deze wijze zouden we dan b.v. van een bruto abortuscijfer kunnen spreken. Ook zou het mogelijk zijn om allerlei verfijningen aan te brengen, zoals bijvoorbeeld het aantal legale abortussen van gehuwde vrouwen tussen de 15 en 44 jaar. Buiten beschouwing laten we de vraag of het wel mogelijk is om enige greep te krijgen op illegale en 'spontane' abortussen (miskramen). In beschouwingen¹ over abortus provocatus en de geboortencijfers, komen we bovendien veelvuldig de opvatting tegen, dat abortus provocatus als een bijzonder soort 'geboorte' gezien wordt. Tietze en Lewitt² gaan zelfs zo ver dat zij het geboortencijfer per 1000 inwoners optellen bij het legale abortuscijfer per 1000 inwoners. Zij komen dan tot een somfrekwentiekurve, d.w.z. het aantal zwangerschappen dat of in een legale abortus eindigt, of uitgedragen wordt.

Om drie redenen menen wij is de benaderingswijze van Tietze en Lewitt onvolmaakt, ofschoon wij ons bewust zijn dat zij met gelijke problemen te kampen hadden.

1. Beide onderzoekers gaan impliciet uit van een scherpe grens tussen legale abortussen enerzijds en illegale en 'spontane' abortussen anderzijds.
2. Abortus provocatus wordt niet gezien als een op zichzelfstaande, bijzondere vorm van geboortenverhinderende, maar als een soort 'geboorte'.
3. Er wordt geen rekening gehouden met de laatste ontwikkeling op het terrein van de anti-conceptiemiddelen, zoals de 'morning-after' pil.

Bij bestudering van het verschijnsel abortus provocatus staan wij op het standpunt, dat het totale gebied van geboortenverhinderende methoden in beschouwing genomen dient te worden. Om tot een adequaat antwoord te komen op de vraag welke invloed abortus provocatus op de geboortencijfers heeft zou, behalve het cijfermateriaal dat vermeld is onder de punten a. tot en met d. van deze paragraaf, materiaal over het ge-

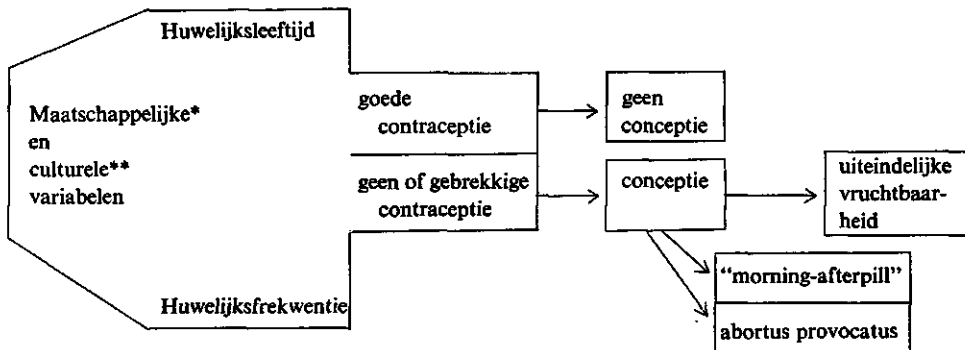
¹ N.I.S.S.O., *Abortus Provocatus*, Zeist, 1970. Literatuurrapport 1.

² Ch. Tietze and S. Lewitt, 'Abortion', *Scientific American* 220, 1969, no. 1.

bruik van andere geboortenverhinderende methoden en inzicht in de huwelijksleeftijd van de vrouw, de huwelijksfrequentie en het verschil tussen echtelijke vruchtbaarheid en buitenechtelijke vruchtbaarheid, beschikbaar moeten zijn. Wij hebben echter slechts de beschikking over beperkt materiaal zoals in de loop van dit artikel zal blijken. Derhalve stelden wij in de aanhef van dit deel 'Idealiter zou de onderzoeker...' etc.

Het onderstaande schema geeft het verband aan tussen abortus provocatus en anti-conceptionele methoden:

Schema I

* b.v. aantal weduwen, urbanisatie etc.

** b.v. het al dan niet aanvaarden van contraceptie

In dit schema zijn wij voorbijgegaan aan de vraag, of bij beschikkingmogelijkheid over anti-conceptionele middelen, deze altijd worden aanvaard.

Indien wij de verhouding tussen de wetgeving, abortus provocatus en contraceptie eveneens in een schema weergeven, dan kunnen we globaal vier verschillende typen onderscheiden:

Schema II

type	situatie voor legalisatie	overgangssituatie	voorlopige eind-situatie (1970)	land
I	illegale abortus, gebrekkige contraceptie	legale abortus, gebrekkige contraceptie	legale abortus, goede contraceptie	bv. Japan
II	illegale abortus, gebrekkige contraceptie	legale abortus, gebrekkige contraceptie	legale abortus, gebrekkige contraceptie	globaal Oost-Europa
III	illegale abortus, geen betrouwbare contraceptie	illegale abortus, goede contraceptie	illegale abortus, goede contraceptie	globaal West-Europa
IV	illegale abortus, geen betrouwbare contraceptie	illegale abortus, goede contraceptie	legale abortus, goede contraceptie	bv. Engeland

Uit schema II blijkt dat in de Oost-Europese landen en in Japan, de legalisering van abortus provocatus vooraf is gegaan aan de verkrijgbaarheid en de toepassing van goede contraceptieve middelen.

Wij menen dat een dergelijke situatie als volgt tot stand is gekomen:

- a. er moet een zeer dwingende reden tot geboortenbeperking zijn geweest (bijvoorbeeld een te sterke bevolkingsgroei)
- b. het waarden- en normensysteem moet op een of andere wijze ontvankelijk zijn geweest voor legalisering
- c. de illegale abortus provocatus wordt in de medische sfeer gebracht. Een belangrijke faktor is dat er dan een redelijke medische infrastructuur aanwezig moet zijn of snel kan worden opgebouwd.
- d. de overheden in Japan en Oost-Europa beschikten niet over duidelijke alternatieven (bijvoorbeeld sterilisatie of goede anticonceptie methoden)

9.3. HET EFFECT VAN LEGALE ABORTUS PROVOCATUS OP DE GEBOORTENCIJFERS

In het voorafgaande hebben we aangegeven over welke materiaal de onderzoeker in feite zou moeten kunnen beschikken, als hij tot een volledige analyse van de invloed van abortus provocatus op de geboortencijfers wil komen. Niettegenstaande het gebrekige bestaande materiaal willen wij toch pogen om het effect te meten van althans legale abortus provocatus op de geboortencijfers. Uitgangspunt hierbij is dat legale abortus provocatus binnen het raam van de andere contraceptieve middelen gezien moet worden. Drie mogelijkheden zijn dan aanwezig:

- a. legale abortus provocatus is het voornaamste contraceptieve middel
- b. naast legale abortus provocatus zijn er andere effectieve contraceptieve middelen aanwezig
- c. legale abortus provocatus neemt een marginale positie in, binnen het kader van de geboortenbeperking.

ad a. Als voorbeelden hiervan noemen wij Japan tot 1960 en de Oost-Europese landen met een schaarste aan contraceptieve middelen. Deze schaarste uit zich niet alleen in verschillen tussen landen onderling, maar ook in verschillen in distributie tussen rurale en urbane gebieden. Bovendien kan de onregelmatige aanvoer op de markt van anticonceptionele middelen van jaar tot jaar belangrijke fluktuaties in de abortuscijfer teweeg brengen.

ad b. Voorbeelden zijn Japan na 1960 en Oost-Europa in jaren met een voldoende distributie van contraceptieven.

ad c. Met marginale positie bedoelen we dat abortus provocatus wordt aangewend indien er sprake is van 'uiterste' noodzaak. Abortus provocatus wordt niet gezien als een 'normaal' geboortenbeperkend middel, maar als een 'laatste' middel. Voorbeelden van landen waar legale abortus provocatus als marginaal geldt zijn o.a. Engeland, Zweden, Zwitserland en sommige staten van de V.S. (Californië).

Wij willen ons thans voornamelijk beperken tot d onder a. en b. genoemde landen.

9.3.1. De Japanse situatie

In de twintiger jaren was er in Japan reeds sprake van een zeer sterke bevolkingsgroei. Deze bevolkingsgroei veroorzaakte een grote druk op de Japanse economie. Waarschijnlijk is deze druk een der oorzaken geweest om een oorlog te beginnen (ofschoon deze theorie door velen niet wordt ondersteund). Direct na de Tweede Wereldoorlog was het bevolkingsprobleem door de terugkeer van militairen- en burgerrepatrianten, groot. Mede op aandringen van het Amerikaanse gezag werd in 1948 abortus provocatus op sociale gronden toegestaan. Deze 'Eugenic Protection Law' staat abortus provocatus toe als de volgende redenen aanwezig zijn: '...pregnancy or delivery might markedly injure the health of the mother because of the physical or financial condition'. Tabel 1 toont de invloed van deze liberalisering van de abortuswetgeving op de geboortencijfers aan.

Tabel 1. Vergelijking tussen de stijging van legale abortussen en daling van het geboortencijfer

Jaar	Legale abortussen per 100 geboorten ³	Aantal levend geboren per 1000 inwoners ⁴
1949	9.1	33.0
1950	20.9	28.1
1951	29.9	25.3
1952	39.8	23.4
1953	57.2	21.5
1954	64.6	20.0
1955	67.6	19.4
1956	69.6	18.4
1957	71.6	17.3

Wij komen tot de konklusie, aan de hand van tabel 1, dat de legale abortussen in de periode 1949-1957 sterk zijn toegenomen, terwijl de geboortencijfers belangrijk zijn gedaald. Verder gaan onze konklusies voorslagnog niet.

Betrekken wij echter bij bovenstaande cijfers de ruimte die de 'Eugenic Protection Law' geeft aan het toestaan van abortus provocatus en het ontbreken van andere goede contraceptiemethoden in de periode 1949-1957, dan menen wij te kunnen zeggen, dat de daling van de geboortencijfers in Japan voor een belangrijk deel is toe te schrijven aan de invoering van legale abortus provocatus. Een uitvloeisel van deze konklusie is dan bovendien dat voor deze periode in Japan abortus provocatus als de voornaamste effectieve geboortenregelende methode gezien kan worden.

³ De eerste rij cijfers van deze tabel is vermeld in: M. Muramatsu, 'Effect of induced abortion on the reduction of births in Japan', *The Memorial Fund Quarterly*, Vol. XXXVIII, April 1960, no. 2, New York, p. 155.

⁴ A. Klinger, *Demographic aspects on abortion* (summary of the Organizer), General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept., 1969, paper k.4.2.10.

M. Muramatsu⁵ komt op grond van de volgende aan hem ontleende tabel tot eenzelfde konklusie.

Tabel 2. Estimation of respective shares of contraception, induced abortions and deliveries in the total pregnancies theoretically expected if no fertility control was exercised.

	Contraception	Induced abortions	Deliveries ⁶	Contraception/ abortions
1955	17.7%	37.4%	44.9%	3:7
1960	29.8%	31.4%	38.8%	5:5
1965	39.9%	20.8%	39.3%	7:3

Contraceptie is in deze tabel een rest-groep, nl. geboorten min abortussen.

Na 1957 is de Japanse regering een zeer intensieve campagne begonnen ten gunste van andere geboortenbeperkende methoden. Dat deze campagne redelijk succesvol is verlopen, blijkt eveneens uit tabel 2.

Toch blijkt dat de abortuscijfers ook na 1960 niet marginaal te noemen zijn. Als mogelijke oorzaken voor deze hoge aantallen in de zestiger jaren kunnen gelden:

- de belangrijke plaats die abortus provocatus binnen het Japanse patroon van gezinsopbouw zich heeft weten te verwerven. Een niet zo uitzonderlijke kwestie, als wij ons realiseren dat gedurende de Japanse 'Middeleeuwen' kindermoord een geaccepteerde zaak was. Men noemde dit prozaïsch 'het uitdunnen van de bloemen'.
- het aanvaarden van legale abortus provocatus als eigen Japanse methode tot geboortenregeling.
- de schok die de periode van bezetting door de Amerikaanse troepen na de Tweede Wereldoorlog teweegbracht.
- een blijvende vrees bij zowel de overheid als bij de burgers om in een situatie van overbevolking te geraken. Een vrees die door de industrialisatie weggenomen is. Heden ten dage is er zelfs sprake van een te geringe bevolkingsgroei, als uitsluitend gelet wordt op het beschikbare aantal arbeidsplaatsen in de industrie. Bezien wij echter de Japanse geboortencijfers, uitgedrukt in het aantal levend geboren per 1000 inwoners, vanaf 1957 tot en met 1967, vertonen deze een redelijke stabiliteit⁷ (tabel 3).

Tabel 3. Levend geboren per 1000 inwoners in Japan

1958	18.1	1963	17.3
1959	17.6	1964	17.7
1960	17.2	1965	18.6
1961	16.9	1966	13.8
1962	17.1	1967	19.4

⁵ M. Muramatsu, *The demographic aspects of Abortion in Japan*, General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept., 1969, London, paper M.4.2.4.

⁶ M. Muramatsu, *op.cit.* p. 6, vertaling Engels: *Deliveries* (life and stillbirths).

⁷ A. Klinger, *loc.cit.*

Het 'raadsel van 1966', houdt volgens het eerder geciteerde N.I.S.S.O.-rapport verband met het feit, dat volgens Japanse traditie de in dat jaar geboren meisjes een ongelukkig leven tegemoet gaan (het gesternte was toen erg slecht). Helaas ontbreekt ons het materiaal om na te gaan of deze lage geboortecijfers door toeneming van het aantal abortussen tot stand is gekomen.

Voor Japan menen wij te kunnen zeggen dat abortus provocatus, bij stabilisering van het geboortecijfer in de periode 1957–1967, terrein verliest aan andere effectieve geboortenbeperkende methoden. Bovendien kunnen wij uit andere gegevens afleiden dat de huwelijksleeftijd van de vrouw in Japan aan een dalende trend onderhevig is⁸. Deze beweging schakelt derhalve belangrijke complicaties ten aanzien van de huwelijksvruchtbaarheid in dit verband uit. Want stijgt de huwelijksleeftijd immers, dan kunnen wij een eventuele daling van de vruchtbaarheidscijfers verwachten. Onze konklusie gaat echter niet zover om te stellen dat legale abortus provocatus waarschijnlijk een gelijke positie in gaat nemen als in de West-Europese landen, – namelijk een 'laatste middel' –.

9.3.2. *Legale abortus provocatus in de Oost-Europese landen*

Ofschoon wij ten aanzien van Oost-Europa veel minder van een gelijkvormigheid kunnen spreken als ten aanzien van Japan, willen wij deze gebieden toch als eenheid beschouwen, en wel op grond van de volgende overwegingen:

- a. het staatkundig bestel is gelijkvormig (wij bedoelen hiermee niet te zeggen dat er geen verschillen zijn, Polen is bijvoorbeeld vurig Rooms-Katholiek, in tegenstelling tot Bulgarije).
- b. door het karakter van de abortuswetgeving blijft naast legale abortus provocatus, de mogelijkheid voor illegale abortus provocatus bestaan.

Voor Polen geldt: 'de moeilijke sociale situatie'. Voor Tsjecho-Slowakije 'alleen voor moeders met drie of meer kinderen en voor de eerste zwangerschap'. In Roemenië kan men slechts tot abortus overgaan indien de vrouw ouder is dan 40 jaar of drie kinderen heeft. Bovendien zijn in de U.S.S.R. de kosten voor abortus op niet-medische gronden relatief hoog (oplopend tot f 300,-).

- c. in geen van de Oost-Europese landen zien we belangrijke veranderingen in de huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie optreden. H. J. Heeren⁹ spreekt van een Oost-Europees patroon nl.: jong en nagenoeg algemeen huwen. De huwelijksleeftijd ligt laag (24.5 jaar voor mannen en 20.3 jaar voor vrouwen). Het huwelijk is bijna algemeen (4 % ongehuwden bij de 45–49 jarigen).

De beperkingen van de abortuswetgeving zijn waarschijnlijk mede ingegeven door het idee het aantal abortussen onder controle te houden, zoals ondermeer blijkt uit de voortdurende, veranderende bepalingen. (Roemenië, D.D.R.). Het ontbreken van

⁸ *Demographic Yearbook*, United Nations, New York, 1969, p. 521.

⁹ H. J. Heeren, 'Huwelijksleeftijd, gezinsgrootte en geboortedaling', *Sociologische Gids*, 16e Jaargang, 1969, no. 5, sept/okt. p. 292.

goede anticonceptie was een der belangrijkste oorzaken voor wetsliberalisering in Oost-Europa. Bovendien waren in de periode rond 1955 de vijfjaren-plannen minder voorspoedig verlopen. Het was onmogelijk gebleken om direkt een verzorgingseconomie op te bouwen. Belangrijke grondstoffen (rubber!) voor contraceptieven werden voor andere industriële produkten gebruikt. De weinige anticonceptionele middelen zijn bovendien niet voor de *gehele* bevolking verkrijgbaar¹⁰.

Tabel 4. Contraceptieven in Oost-Europa per 100 vrouwen tussen 15-44 jaar¹¹

	Leningrad 1965	Bulgarije 1966	Tsjecho- Slowakije 1959	Hongarije 1964
<i>Geen contraceptie</i>	52 %	25 %	25 %	46 %
<i>Wel contraceptie waarvan:</i>				
gebrekkig	12 %	67 %	54 %	40 %
redelijk	36 %	8 %	21 %	14 %
goed	0 %	0 %	0 %	0 %
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %

Een overzicht van de toepassing van contraceptie in enige Oost Europese landen geeft tabel 4. Hieruit is af te leiden dat gemiddeld acht jaar na invoering van een 'vrije' abortuswetgeving er nog geen goede contraceptieven aanwezig zijn. Opvallend is voorts dat K. H. Mehlan de situatie in Leningrad koos voor de U.S.S.R. Het Russische plateland zal zeer waarschijnlijk minder gunstige uitkomsten geven.

Uit tabel 5 kan afgelezen worden hoe de geboortencijfers zich gedragen voor en na legalisatie van de abortuswetten.

Beschouwen we de geboortencijfers van de in deze tabel genoemde landen afzonderlijk, dan zien we voor *Bulgarije* de geboortencijfers vanaf 1950 konstant dalen. Het lijkt waarschijnlijk dat de vroege daling moet worden toegeschreven aan het feit dat de illegale abortussen van 1950 de legale abortussen van 1956 zijn geworden. Bewegingen in de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie hebben niet of nauwelijks plaatsgevonden. Wij nemen niet aan dat effectieve conceptieve methoden in die periode, naast illegale abortussen, een rol hebben kunnen spelen.

Voor *Hongarije* zien we een minder duidelijke daling van de geboortencijfers in de periode voor de legalisatie (1948-1965). Na invoering van de nieuwe abortuswetten kunnen we wel van een daling spreken. Indien we andere demografische variabelen buiten beschouwing laten (wij achten dit toelaatbaar gezien de geringe beweging van

¹⁰ K. H. Mehlan, *Changing Patterns of Abortion in the Socialist Countries of Europe*, General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept. 1969, London, paper 4.2. p.1.

¹¹ K. H. Mehlan, *loc.cit.*, na herberekening.

Tabel 5 Levend geboren per 1.000 inwoners in enkele Oost-Europese landen¹²

Jaar	Bulgarije	Hongarije	Tsjecho-Sl.	Polen	Roemenië	U.S.S.R.
1948	24.6	21.0	23.4	29.3	23.9	—
1949	24.0	20.6	22.4	29.5	27.6	—
1950	25.1	21.0	23.3	30.7	26.2	26.5
1951	21.0	20.2	22.8	31.0	25.1	26.8
1952	21.1	19.6	22.8	30.2	24.8	26.4
1953	20.7	21.6	21.2	29.7	23.8	24.9
1954	20.2	23.0	20.6	29.1	24.8	26.6
1955	20.1	21.4	20.3	29.1*	25.6	25.7*
1956	19.5*	19.5*	19.8	28.0	24.2	25.2
1957	18.4	17.0	18.9*	27.6	22.9*	25.4
1958	17.9	16.0	17.4	26.3	21.6	25.3
1959	17.6	14.7	16.0	24.7	20.2	25.0
1960	17.8	14.6	15.9	22.6	19.1	24.9
1961	17.4	14.0	15.8	20.9	17.5	23.8
1962	16.7	12.9	15.7	19.6	16.2	22.4
1963	16.4	13.1	16.9	19.0	15.7	21.2
1964	16.1	13.0	17.1	18.1	15.2	19.7
1965	15.3	13.1	16.4	17.4	14.6	18.4
1966	14.9	13.6	15.6	16.7	14.3**	18.2
1967	15.0	14.6	15.1	16.3	27.1	17.4

* tijdstip van legalisatie van de abortuswetten

** beperking van de abortuswetgeving in Roemenië

de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie) dan schijnt het ons toe dat voor Hongarije de legale abortussen *niet* de plaats van de illegale abortussen hebben ingenomen, maar evenals in het Japan van 1948–1957, als zelfstandige faktor de geboortecijfers hebben doen dalen. Uit onderstaande tabel blijkt dan ook dat het aantal illegale abortussen konstant is gebleven, terwijl het aantal legale abortussen is toegenomen.

De situatie in *Tsjecho-Slowakije* is grotendeels identiek met die van Bulgarije. Hier zijn we in de gelukkige omstandigheid wel over cijfermateriaal te beschikken dat het verband tussen legale en illegale abortussen aangeeft.

In *Polen* zien wij tot 1960, vijf jaren na invoering van legale abortus, een traditioneel geboortenpatroon. Daarna treedt er een sterke daling op van de geboortecijfers. Deze vertraagde daling kan als oorzaak hebben de de-confessionalisering van de Poolse jeugd en daarmee samenhangend een jeugdig cohort vrouwen dat ontvankelijk is voor toepassing van legale abortus provocatus.

In *Roemenie* menen wij eenzelfde verschijnsel te kunnen zien als in Hongarije. De invloed van legale abortus provocatus kan bovendien worden aangetoond door de enorme stijging van de geboortecijfers na 'afschaffing' van de vrije abortuswetgeving

¹² A. Klinger, *loc.cit.*

Tabel 6. Vergelijking tussen het geboortencijfer en het aantal abortussen per 1000 inwoners in Hongarije¹³

Jaartal	Aantal levend geborenen	Aantal legale abortussen	Aantal andere abortussen
1950	21.0 (20.9)*	0.2	3.7
1951	20.2	0.2	3.8
1952	19.6 (19.5)*	0.2	4.4
1953	21.6 (21.5)*	0.3	4.2
1954	23.0	1.7	4.3
1955	21.4	3.6	4.4
1956	19.5**	8.3**	4.2**
1957	17.0	12.5	4.0
1958	16.0	14.7	3.8
1959	14.7 (15.2)*	15.3	3.5
1960	14.6	16.2	3.4
1961	14.0	17.0	3.4
1962	12.9	16.3	3.4
1963	13.1	17.2	3.4
1964	13.0 (13.1)*	18.2	3.4
1965	13.6 (13.1)*	17.8	3.3

* De tussen (...) geplaatste cijfers van Tietze wijken af van de V.N. statistieken vermeld in tabel 5. (Klinger)

** legaliseringsdatum

in 1966. M.a.w. legale abortus provocatus is de belangrijkste geboortenbeperkende methode.

In de U.S.S.R. zien wij evenals in Polen, pas een sterke daling van de geboortencijfers optreden vijf jaren na de legaliseringsdatum.

Wij achten het zeer wel mogelijk, dat het konstant blijven van de geboortencijfers na legalisatie moet worden toegeschreven aan het traditioneel blijven van het geboortenpatroon in de rurale gebieden van de Sovjet-Unie, (een belangrijke faktor kan het ontbreken van een goede medische infrastructuur zijn geweest). Ook achten wij het niet uitgesloten dat, het driegeratiehuishouden, een stabiliserende invloed op de geboortencijfers tot de tweede helft van de zestiger jaren heeft kunnen behouden.

Tabel 7. Vergelijking tussen het geboortencijfer en het aantal abortussen per 1000 inwoners in Tsjechoslowkije¹⁴

Jaartal	Aantal levend geborenen	Aantal legale abortussen	Aantal andere abortussen
1955	20.3	0.2	2.5
1960	15.9	6.5	1.9
1965	16.4	5.6	1.8

¹³ Ch. Tietze, 'Abortion in Europe', *Am. Journal of Public Health*, Vol. 57 (1967), no. II, p. 1930.

¹⁴ Ch. Tietze en S. Lewitt, *op.cit.*, p. 1930.

9.4. ENIGE KONKLUSIES

In het begin van dit artikel hebben wij een schets gegeven over welk materiaal de onderzoeker zou moeten beschikken, wil hij tot adequate conclusies komen betreffende de vraag welke invloed abortus provocatus heeft op de geboortecijfers. Wij hebben in paragraaf 9.3 gepoogd – met gebrekkig cijfermateriaal – een beeld te geven van de invloed van abortus provocatus op de geboortecijfers. De belangrijkste conclusies die wij menen te kunnen trekken zijn de volgende:

- a. legalisering van abortus provocatus kan de geboortecijfers doen dalen (Japan, Hongarije).
- b. indien goede anti-conceptionele middelen verkrijgbaar zijn neemt het belang van legale abortus provocatus duidelijk af.
- c. naast 'klassieke' demografische beïnvloedingsvariabelen zoals het gebruik van geboortenregelende middelen en bewegingen in de huwelijksleeftijd, blijft het van *essentieel* belang om aan maatschappelijke veranderingen, zoals de urbanisatie van de Oost-Europese landen en daarmee samenhangend de stedelijke huisvestingssituatie, invloed op de geboortecijfers toe te kennen¹⁵

Geraadpleegde literatuur (niet alfabetisch)

Europa algemeen

'Abortus provocatus in Europa', *Informatie wetenschappelijke bureau NVSH*, 1968. no. 173; 1967, aug., no. 29.

H. Heiss, *Die Abortsituationen in Europa und in Aussereuropäischen Ländern*, Stuttgart, F. Enke Verlag, 1967.

West-Europa, U.S.A. en Nederland

X. M. Dourlen-Rollier, *L'avortement en France: colloque organisé sous l'égide du mouvement français pour le planning familial*, 1967.

Haspels, 'Abortus moet noodoplossing blijven', *Artikel N.R.C.* 6-12-1969.

G. A. LADEE, 'Aparte wettelijke regeling abortus onnodig', *Artikel N.R.C.* 6-12-1969.

P. E. TREFFERS, *Abortus provocatus en anticonceptie*, Haarlem 1965

A. KOMEN, 'Het strafrecht en de abortus arte provocatus', *Artikel V.N.* 4-10-1969.

CH. WESTHOFF, E. C. MOORE AND N. B. RYDER, 'The Structure of attitudes towards abortion', *The Memorial Fund Quarterly*, vol. XLVII, January 1969, no. 1, part 1.

Oost Europa en Japan

M. Kimura, 'Induced abortions in Japan in 1953–1954', *The Memorial Fund Quarterly*, Vol. XXXVII, April 1959, no. 2.

Y. Koya, A study of induced abortion in Japan and its significance, *The Memorial Fund Quarterly*, Vol. XXXII, July 1954, no. 3, p. 282–293.

A. Klinger, *Demographic aspects of abortion*. General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3–11 sept. 1969, London, paper, K.4.2.1.

R. van Hasselt, 'Hongarije een demografisch unicum'. *Tal en Last*, jaargang 5, april 1967, no. 1, p. 2–10.

S. M. I. Damstra-Wijmenga, 'Abortus provocatus in Joegoslavië', *Medisch Contact*, 23e jaargang, oktober 1968, no. 43.

¹⁵ Russische volkstelling, *Artikel N.R.C.*, 13-5-71

'Abortus in Joegoslavië', *Mededelingen wetenschappelijk bureau NVSH*, 1968, no. 173.

Z. Anicic, *Certain indicators of recent trends of Yugoslav Population*, General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept. 1969, London, paper A.2.3.1.

T. Frejka en J. Koubek, 'De abortus in Tsjechoslowakije', *Bevolking en Gezin*, no. 16, p. 1-58.

B. Z. Ulanis, *The birth rate in the U.S.S.R. after the second world war*, General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept. 1969, London, paper U.2.3.1.

R. Andorka, *Regression Analysis of the factors influencing regional fertility differences in Hungary*, General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept. 1969, London, paper, RA.2.3.1.

I. Ferenbac, *Changes in the evolution of birth rates in the Socialist Republic of Romania*, General Conference of the International Union for the Scientific Study of Population, 3-11 sept. 1969, London, paper F.2.3.1.

10. ASPEKTEN VAN ANTI-CONCEPTIE EN SEXUALITEIT

C. J. CRAMWINCKEL-WEEDA

De sexualiteit blijft nog altijd een onderwerp dat de speciale aandacht trekt. Dit onderwerp staat echter zeker niet borg voor de aantrekkelijkheid van een geschrift. Men hoeft maar het Kinsey-rapport door te werken om te beseffen hoe droog de wetenschappelijke sex kan zijn. Overigens zal de anti-conceptie de hoofdschotel vormen van dit artikel, de sexualiteit is slechts het nagerecht. Het gaat trouwens niet om 'boerensex' zoals een enkeling misschien gedacht heeft, evenmin als om de anti-conceptie die door deze groep van de bevolking zou worden toegepast. Er werd namelijk een onderzoek verricht onder de clientèle van het Arnhemse Consultatiebureau voor Huwelijks- en Geslachtsleven (het Rutgershuis) en wel onder die mensen die het bureau bezochten om voorbehoedsmiddelen te krijgen.

Aan de anti-conceptie en de factoren die van invloed zijn op een goed gebruik ervan, wordt heden ten dage grote aandacht besteed. Toch is de wens om de geboorten te beperken niet nieuw. Zelfs bij primitieve volken wordt het gebruik van rationele (waaronder de coitus interruptus) en ook magische middelen gevonden. In de Middeleeuwen werd het bevolkingstal in toom gehouden door laat trouwen of in het geheel niet trouwen (dit werd in hoge mate door de familie geregeld). De middelen die in dit onderzoek centraal staan, het pessarium en de pil, zijn nog betrekkelijk jong. Het pessarium werd in de vorige eeuw door een Duitser uitgevonden. Dat het in Amerika o.a. 'Dutch pessary' wordt genoemd, is te danken aan Aletta Jacobs en andere vooruitstrevende Nederlanders die zeer actief zijn geweest bij de verspreiding van dit middel. De pil werd in de jaren 50 van deze eeuw voor het eerst gebruikt in Amerika en pas in 1963 kon men dit middel in Nederland verkrijgen.

Voor het gebruik van zowel het pessarium als de pil moet men de arts raadplegen. Dit kan via de huisarts, maar ook via het consultatiebureau. Op zo'n bureau nu worden van degenen die de arts voor de eerste maal bezoeken (hetgeen gezien de middelen alleen vrouwen zijn) een groot aantal gegevens vastgelegd. Het betreft o.a. de leeftijd van de vrouw en van haar partner, de godsdienst van beiden, het beroep van beiden, haar kindertal, de eventuele huwelijksdatum, de reden waarom ze anti-conceptie wil gebruiken, de leeftijd bij de eerste coitus, de frekwentie van de geslachtsgemeenschap.

Het zal duidelijk zijn dat deze gegevens zich zeer goed lenen voor een sociaal-wetenschappelijke analyse. Omdat bovendien het materiaal klaarligt en de langdurige interviewfase dus wordt overgeslagen, kan een groot aantal personen in het onderzoek worden betrokken. Een nadeel van een dergelijke secundaire analyse is dat geen extra-informatie te verkrijgen is van de proef-personen. Men moet het doen met de vastgestelde vragen, waardoor dus ook de probleemstelling hiernaar gericht moet worden.

In ons onderzoek betrokken we 2789 vrouwen (driekwart kwam voor het pessarium, $\frac{1}{4}$ voor de pil). Dit waren de vrouwen die van november 1959 tot april 1965 voor de eerste maal het bureau bezochten. Deze tijdsafbakening was op grond van het feit dat in november 1959 een arts in dienst trad die de vragenlijsten zeer nauwkeurig invulde terwijl in 1965 een nieuwe status werd ingevoerd die veel minder vragen behelsde. Het lage percentage 'pilvrouwen' hangt uiteraard samen met het feit dat pas in 1963 de pil in Nederland werd verstrekt.

De *probleemstelling* van ons onderzoek luidt als volgt:

- I Welke zijn de sociale achtergronden van de groep bezoeksters die van november 1959 tot april 1965 voor de eerste maal het consultatiebureau van de N.V.S.H. te Arnhem bezocht om het pessarium of de pil te gaan gebruiken?
 - In hoeverre verschilt deze samenstelling van die der totale Nederlandse bevolking?
 - In hoeverre treden er in de loop der jaren (1960 tot 1965) in deze samenstelling verschuivingen op?
- II In welke mate en richting oefenen de factoren leeftijd, kindertal, opleidingsniveau en godsdienst een invloed uit op de wijze waarop men besluit het consultatiebureau te bezoeken?
- III In welke mate en richting oefenen de factoren leeftijd, opleidingsniveau en godsdienst een invloed uit op het gezinsplanningsmoment, waarop men het consultatiebureau voor de eerste maal raadpleegt?
- IV Welke zijn, volgens de beschikbare gegevens, de sexuele gedragingen der bezoeksters van het Arnhemse consultatiebureau?
 - In hoeverre wijken deze uitkomsten af van in andere onderzoeken op dit gebied gevonden resultaten?
 - In hoeverre wordt een verschil in sexueel gedrag bepaald door de factoren leeftijd, opleidingsniveau en godsdienst?

In het bestek van dit artikel is het niet mogelijk alle onderdelen diepgaand te behandelen. De belangrijkste uitkomsten zullen in grote trekken gegeven worden. Het zal duidelijk geworden zijn dat aan de door ons onderzochte populatie een groot nadeel kleeft. De groep kan niet representatief geacht worden voor de Nederlandse situatie of zelfs voor de Arnhemse situatie, betreffende het gebruik van anticonceptionele middelen. Het gaat hier om slechts twee – zij het op dat moment de meest effectieve – middelen, terwijl men hiervoor bovendien naar een consultatiebureau van de N.V.S.H. ging. Men kan de middelen immers ook bemachtigen via de huisarts. Dit geeft al een zekere selectie. Door deze geringe representativiteit kunnen geen algemene konklusies gege-

ven worden omtrent beïnvloedende factoren op het gebied der anti-conceptie en sexualiteit. Desbetreffende resultaten moeten gezien worden als min of meer duidelijke aanwijzingen voor bepaalde samenhangen, eventueel te gebruiken als hypothesen voor verder onderzoek. De verdere indeling van dit artikel is op basis van de in de probleemstelling gemaakte onderverdeling.

10.1 PROBLEEMSTELLING I – Sociale achtergronden

Op het gebied van de anti-conceptie is al het een en ander aan onderzoek verricht. Vooral een aantal Amerikaanse sociologen hield zich er uitgebreid mee bezig. Op grond van deze en andere onderzoeken was het mogelijk verwachtingen uit te spreken omtrent de samenstelling van de onderzochte populatie naar verschillende sociale achtergronden. Zo veronderstelden we dat het opleidingsniveau van de pil- en pessariumgebruikster hoger zou liggen dan dat van de gemiddelde Nederlander. Freedman c.s.¹ vond dat naarmate de opleiding hoger was, meer personen gebruik maakten van voorbehoedmiddelen in het algemeen, terwijl deze samenhang voor het pessarium nog sterker was. Naar aanleiding van onderzoek onder 100 personen uit de arbeidersklasse gaf Rainwater² hiervoor een verklaring. Het bleek dat men vooral in de 'lower-lower class' het gebruik van kunstmatige voorbehoedmiddelen onnatuurlijk vindt. Om effectief de geboorten te kunnen beperken is vertrouwen in de toekomst nodig en geloof dat de toekomst te beïnvloeden is, welk vertrouwen en welk geloof in geringe mate aanwezig waren. De kennis van het bevruchtingsproces was hierbij een belangrijke faktor. Mensen die denken dat de man het eitje (een volledig wezentje in de dop) bij de vrouw deponeert zonder dat daarvoor iets van de vrouw nodig zou zijn, zullen eerder een condoom gebruiken of coitus interruptus toepassen dan een pessarium.

De resultaten van ons onderzoek stemmen volledig overeen met de gemaakte veronderstelling. We moeten overigens nog vermelden dat niet naar het *opleidingsniveau* van de bezoeker gevraagd werd. Wel echter naar het beroep dat ze op het moment van haar komst uitoefende of, indien ze alleen huisvrouw was, het beroep dat ze vòòr haar huwelijk uitoefende. Ook het beroep van de partner werd gevraagd. Uit dit gegeven distilleerden we het opleidingsniveau wat uiteraard een zeer grove indeling vereiste. Deze werd als volgt gemaakt: 1. lager niveau – hiertoe werd men gerekend als duidelijk was dat de persoon na de lagere school geen verdere opleiding genoten had; 2. eventueel middelbaar niveau – degenen waarvan we niet zeker waren of ze tot groep 1 dan wel 3 behoorden kregen hier een plaats; 3. kennelijk middelbaar niveau – degenen die na de lagere school nog duidelijk voortgezet onderwijs gevolgd hadden, echter geen academisch; 4. academisch niveau. Uiteraard zullen er door deze procedure fouten zijn gemaakt. We geloven echter dat deze door de zeer globale indeling en

¹ Freedman, R., Whelpton, P. K. and Campbell, A. A. *Family Planning, Sterility and Population Growth*, New York, 1959.

² Rainwater, L. e.a. *And the poor get children*, Chicago, 1960.

door de grootte van de groep geen vertroebelende invloed zullen hebben. De totalen waren voor de bezoeker resp. haar partner als volgt: lager niveau: 40 % resp. 19 %; eventueel middelbaar niveau: 14 % resp. 24 %; kennelijk middelbaar niveau: 39 % resp. 48 %; academisch niveau: 1,5 % resp. 8 % (onbekend: 6 % resp. 1 %). Als we nu het opleidingsniveau van de partner vergelijken met dat van de gehele mannelijke beroepsbevolking (de beste vergelijkingsgroep omdat de leeftijd van de partners varieerde van 20 tot 60 jaar), zien we een duidelijke ondervertegenwoordiging van het lagere niveau. Het percentage bedroeg bij de 13e Volkestelling (mei 1960) ruim 55 tegenover een percentage van 19 voor het consultatiebureau. Eenzelfde verschil zien we als we alleen de inwoners van de stad Arnhem in de beschouwing betrekken.

Ook de samenstelling van de groep naar *levensbeschouwing* verschilde aanmerkelijk van die der Nederlandse bevolking. De Rooms-Katholieken waren ondervertegenwoordigd (voor de woonplaats Arnhem: 25 % van de vrouwen die het consultatiebureau bezochten tegenover 37 % katholieken in heel Arnhem) evenals de gereformeerden (3 % tegenover 9 %). De Ned-Hervormden waren iets oververtegenwoordigd (33 % tegenover 27 %), de buitenkerkelijken waren sterker oververtegenwoordigd (32 % tegenover 23 %). Deze bevindingen zullen de lezer niet bevreemden. Het is nog altijd zo dat de Katholieke kerk het pessarium en de pil verbiedt en eveneens is het bekend dat onder de gereformeerden de normen strenger zijn dan in het algemeen onder de Nederlandse bevolking (de ontkoppeling van sexualiteit en voortplanting is minder gevorderd).

Een ander belangwekkend gegeven is de *burgerlijke staat* van de bezoekers. Voor de hand liggend lijkt de veronderstelling dat de gehuwden oververtegenwoordigd zullen zijn omdat er in deze groep het meest behoefte bestaat aan voorbehoedsmiddelen. Echter moet niet vergeten worden dat het hier gaat om mensen die voor de eerste maal het consultatiebureau bezoeken, waardoor ook een oververtegenwoordiging van ongehuwden verwacht zou kunnen worden, want meer dan de helft van de Nederlandse vrouwen heeft voor het huwelijk geslachtelijke omgang gehad. Toch was slechts 10 % van de groep ongehuwd (van alle 15-44 jarige Nederlandse vrouwen is bijna 40 % ongehuwd). Een reden zal zijn dat in het begin der zestiger jaren voor vele ongehuwde vrouwen de stap om naar een consultatiebureau te gaan voor anti-conceptie nog te groot was. De samenstelling naar burgerlijke staat zal rond 1970 zeker een andere zijn. Verder zal het pessarium veel minder door ongehuwden gebruikt worden. Uit onderzoek is gebleken dat men vòòr het huwelijk meer het condoom en de coitus interruptus toepast.

Op welke *leeftijd* komen de vrouwen nu voor de eerste maal naar het consultatiebureau? De top lag met 8 % bij 25 jaar. Vergeleken met de Nederlandse bevolking zien we een ondervertegenwoordiging van de 15-19 jarigen en de 35-49 jarigen; 1/5 van de vrouwen komt binnen het eerste of tweede huwelijksjaar, 15 % in het 3e of 4e, maar hierna blijft het percentage vrij konstant tot en met het 7e en 8e huwelijksjaar. Daarna daalt het sterk. Dat het percentage tussen het 3e en 8e huwelijksjaar niet verder daalt, wordt waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat velen omstreeks het 6e à 7e huwe-

lijksjaar het gewenste kindertal bereiken, waardoor de wens naar een betrouwbaar middel sterker wordt.

Het *kindertal* van de bezoeker op het moment dat ze het bureau raadpleegde, werd ook vastgelegd. Als we alleen de gehuwden in de beschouwing betrekken, zien we dat 1/3 van de vrouwen komt als ze nog geen kinderen of 1 kind heeft. Nog eens 1/3 komt op het moment dat er twee kinderen zijn en 5% van de vrouwen heeft bij eerste bezoek meer dan 5 kinderen.

Dit waren enkele uitkomsten betreffende de samenstelling van de groep. Een andere vraag die we ons stelden, was in hoeverre er in deze samenstelling verschuivingen optraden in de loop der jaren (de onderzoeksperiode bevat 5 volledige kalenderjaren). Dat er verschuivingen optraden is mogelijk door de veranderende normen binnen steeds bredere lagen der bevolking. We noemen de volgende maatschappelijke veranderingstendensen, die van betekenis geweest kunnen zijn in het begin der zestiger jaren:

- toenemende anti-conceptionele kennis onder de bevolking;
- veranderende houding tegenover het gebruik van voorbehoedsmiddelen (sexualiteit en voortplanting worden steeds minder als verbonden gezien);
- toenemende bekendheid van de N.V.S.H.;
- het voorechtelijk geslachtsverkeer wordt steeds meer geaccepteerd;
- voortschrijdende emancipatie van de vrouw.

Op grond van deze ontwikkeling was onze hypothese dat er in de loop der jaren zodanige verschuivingen optreden in de samenstelling van de groep dat er in steeds mindere mate van een over- of ondervertegenwoordiging van bepaalde sociale groeperingen sprake zal zijn. De verdeling zou naar een normaalverdeling tenderen. Ook veronderstelden we dat men naarmate de jaren verstrekten het consultatiebureau op gemiddeld jongere leeftijd en met een gemiddeld kleiner kindertal voor de eerste maal zou bezoeken. Deze laatste gedachte vond nauwelijks of geen steun in ons materiaal. De gemiddelde leeftijd daalde maar weinig (1960 - 28.9; 1964 - 28.3) en bij een beschouwing van het kindertal viel helemaal geen verschuiving waar te nemen. Dit was wel zeer tegen onze verwachtingen en tegen de resultaten van andere onderzoeken in.

Een aantal sociale groeperingen, m.n. de stedelingen, de werkende gehuwde vrouwen en de katholieken bleken te voldoen aan de grondgedachte van de bovengenoemde hypothese (tenderen naar een normaalverdeling in de loop der jaren), bij andere sociale groeperingen, m.n. degenen met een lager opleidingsniveau en de buitenkerkelijken viel er geen rechtlijnige verandering te bespeuren, terwijl de agrariërs zelfs een steeds meer uitgesproken ondervertegenwoordiging aan de dag legden. Vooral het feit dat de ondervertegenwoordiging van personen met alleen een lagere opleiding niet afnam was opmerkelijk. Het percentage schommelde iets maar bleef over het geheel vrij constant. Een verklaring hiervoor kan zijn, dat binnen deze groeperingen in het algemeen wel meer anti-conceptie werd toegepast maar dat het pessarium niet evenredig meer in trek raakte. Het is een middel dat inwendig aangebracht moet worden hetgeen bij de

ene sociale groepering meer tegenstand opwekt dan bij de andere. Ook is het mogelijk dat de tijdsperiode nog te kort was om een wijziging te registreren.

10.2 PROBLEEMSTELLING II – Wijze van besluiten om het Rutgershuis te bezoeken

We stelden ons de vraag welke factoren een invloed uitoefenden op de wijze waarop men besluit het consultatiebureau te bezoeken. Men vroeg de bezoeker namelijk of ze uit eigen beweging kwam dan wel op advies van ouders, van kennissen, arts of zuster. Een derde zei uit eigen beweging te komen. De helft van de groep kwam op advies van kennissen die hiermee dus wel de belangrijkste beïnvloedingsbron vormden. Ruim 15% kwam op advies van arts of zuster en slechts 2,5% noemde de ouders. Ook Heeren en Moors³ vonden in hun onderzoek naar anti-conceptioneel gedrag onder Utrechtse vrouwen dat slechts zeer weinigen contact met de moeder gehad hadden over geboortenregeling.

De *leeftijd* van de bezoeker was duidelijk van invloed op de wijze waarop besloten werd het consultatiebureau te bezoeken. Naarmate men ouder was, kwam men meer uit eigen beweging. De kennissen namen in betekenis af, terwijl een advies van de ouders eigenlijk alleen bleek voor te komen bij de 17 tot 25 jarigen.

Het moment waarop de arts over geboortenbeperking zal gaan praten, hangt waarschijnlijk nauw samen met het *kindertal* van de vrouw. Er zijn dan vaak sociale of gezondheidsredenen om dit onderwerp te berde te brengen. De resultaten bevestigden deze veronderstelling volledig. Van de groep vrouwen die nog geen kinderen hadden, kwam 10% op aanraden van arts/zuster, van de vrouwen met 1 kind 11%, 2 kinderen 16%, 3 kinderen 21%, 4 kinderen 23%, 5 kinderen 24%, 6 of meer kinderen 37%.

Zowel de *levensbeschouwing* als het *opleidingsniveau* van de vrouw oefenden een belangrijke invloed uit. Daarbij was de invloed van de eerstgenoemde faktor sterker dan van de tweede (deze uitkomst vindt men door een van beide factoren konstant te houden). 21% van de personen met alleen een lagere opleiding kwam uit eigen beweging en 44% van de personen met een middelbare opleiding. De percentages voor de Katholieken, Ned-Hervormden, Gereformeerden en buitenkerkelijken waren resp. 17, 29, 34 en 51. Van de buitenkerkelijken kwamen dus 3 maal zoveel vrouwen uit eigen beweging dan van de Katholieken. Een verklaring kan zijn dat het al dan niet geoorloofd zijn van het gebruik van middelen meer en meer ter discussie wordt gesteld binnen de eigen, katholieke groep. Het is dan waarschijnlijk dat deze groep belangrijk is voor het individu bij het nemen van de beslissing om daadwerkelijk tegen het verbod van de kerk in te handelen. Bij de Katholieken zal men meer dan bij welke andere groepering ook, de goedkeuring en aanmoediging van andere groepsleden nodig hebben om het pessarium of de pil te gaan gebruiken. De buitenkerkelijken daarentegen kennen in het geheel nauwelijks een groepseffekt.

³ Heeren, H. J. en Moors, H. G. *Gezinnen in groei*. Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, 1968.

10.3. PROBLEEMSTELLING III – Het gezinsplanningsmoment

In dit deel van de probleemstelling staat het gezinsplanningsmoment centraal. Deze term verdient wel een nadere toelichting. Hieronder wordt verstaan het aantal kinderen dat de vrouw heeft op het moment dat ze het bureau voor het eerst bezoekt, plus de reden die ze dan opgeeft voor het gebruik van anticonceptie. Van de vele antwoorden die op deze laatste vraag mogelijk waren, interesseren er ons slechts twee en wel a. nog/weer even wachten met kinderen; b. genoeg kinderen/liever geen kind meer. Degenen die de eerstgenoemde redenen opgeven komen dus op een moment dat ze het gezin nog als incompleet beschouwen, degenen die de laatste reden opgeven komen in een duidelijk later stadium van de planning, het gewenste kindertal is bereikt dan wel overschreden. Het merendeel der vrouwen valt in deze beide antwoordcategorieën, 38 % antwoordde nog (meer) kinderen te wensen en 42 % antwoordde genoeg kinderen te hebben.

Uit de twee gegevens (kindertal + reden van anti-conceptie) kan allereerst een norm gedistilleerd worden omtrent het meer algemeen gewenste kindertal van de groep die het consultatiebureau bezoekt. Onderstaande tabel laat duidelijk zien dat de normen m.b.t. het gewenste kindertal zich richten op 2 en 3 kinderen.

Tabel 1. Reden van anti-conceptie gedifferentieerd naar het kindertal van de vrouw in percentages.

	nog wachten	genoeg kinderen	overige redenen	onbekend	N=100 %
0 kind	36	4	51	9	547
1 kind	71	10	16	3	551
2 kinderen	43	48	7	2	794
3 kinderen	22	70	5	3	443
4 kinderen	11	81	5	3	232
5 kinderen	7	90	2	1	101
6 of meer onb.	1	93	1	5	117
totaal	38	42	16	4	2789

Van de in de probleemstelling genoemde mogelijke beïnvloedende factoren zullen we ons hier vooral bezighouden met het opleidingsniveau van de vrouw en haar partner. Dat de *leeftijd* van de vrouw duidelijk verband houdt met het planningsmoment is niet meer dan logisch. Ook de *godsdiens*t oefende enige invloed uit, deze bleek echter aanzienlijk minder sterk dan de invloed die van het opleidingsniveau uitging. Het gemiddeld kindertal bij eerste komst naar het bureau was van de buitenkerkelijken 1.6, van de Katholieken 2.4, van de Hervormden 2.2 en van de Gereformeerden 2.3. De reden van anti-conceptie liet voor de onderscheiden groeperingen veel minder verschillen zien. Uit deze twee uitkomsten tezamen kan geconcludeerd worden dat het

gemiddeld gewenste kindertal bij de Katholieken en Gereformeerden aanzienlijk hoger was dan bij de buitenkerkelijken. Een verklaring kan echter ook zijn dat de Katholieken en Gereformeerden door hun levensbeschouwelijke overtuiging een schroom hebben om op te geven geen kinderen meer te wensen, ook al is dit in feite het geval.

En dan de *opleiding*. Deze vertoont een duidelijke samenhang met het gewenste kindertal. Blood en Wolfe⁴ stelden dat voor de oudere generatie gold, dat des te hoger de sociale status was, des te kleiner de gewenste gezinsgrootte, terwijl voor de jongere generatie het omgekeerde gold. Dit stemt overeen met de resultaten van Heeren en Moors³. Zij vonden onder 5-jarig gehuwde Utrechtse vrouwen een gewenst kindertal van gemiddeld 2.8 bij vrouwen met alleen een lagere schoolopleiding en een gemiddeld gewenst kindertal van 3.4 bij vrouwen met een middelbare opleiding. Echter ondanks een lager gewenst kindertal blijkt toch steeds weer uit onderzoekingen dat paren met een lagere opleiding minder, maar vooral ook minder snel, middelen toepassen. Ook in dit onderzoek is het gemiddeld kindertal van vrouwen met een middelbare of hogere opleiding bij de eerste komst naar het bureau lager dan dat van vrouwen met een lagere opleiding (resp. 1.5 en 2.4). Het is dan ook begrijpelijk dat de reden van anti-conceptie bij vrouwen met alleen lager opleidingsniveau aanzienlijk meer was 'genoeg' kinderen te hebben waardoor dus over het algemeen deze vrouwen in een latere fase van de gezinsplanning voor het eerst naar het consultatiebureau gingen dan vrouwen die een middelbare opleiding hadden genoten.

Verrassende uitkomsten leverde een beschouwing van de opleiding van de partner op. Omdat de opleiding van man en vrouw sterk parallel lopen, moet men nagaan of ze onafhankelijk van elkaar eenzelfde invloed blijven uitoefenen, door een van de twee constant te houden. Dit is zeker het geval voor het opleidingsniveau van de vrouw, de gevonden samenhang blijft volledig bestaan. Dit is niet verwonderlijk want zij moet naar het bureau en zij moet het middel nadien gebruiken. Houden we echter de opleiding van de vrouw constant dan blijkt de invloed van het opleidingsniveau van de man weg te vallen waar het een gezin met een klein kindertal betreft (0 kinderen of 1 kind). Bekijken we daarentegen de gezinnen met een groot kindertal (5 of meer) dan blijkt de opleiding van de man (evenals die van de vrouw dus) wel degelijk een zelfstandige invloed uit te oefenen. Zodra één van beide partners een middelbare of hogere opleiding heeft, daalt het percentage bezoeksters dat komt als er 5 of meer kinderen zijn aanzienlijk. Het lijkt erop, dat de man met de middelbare of hogere opleiding zich pas werkelijk met een betrouwbare gezinsplanning gaat bezighouden als het gewenste kindertal bereikt is of misschien met één overschreden. Zolang dit gewenste kindertal nog niet bereikt is zal het vooral de vrouw zijn die beslist om dergelijke middelen te gaan gebruiken; in dit stadium is dan alleen haar opleidingsniveau een beïnvloedende faktor. Dat de vrouw meer dan de man de spreiding van de kinderen in de hand zou willen houden is niet onlogisch, de drukte van haar huishouden kan erdoor worden bepaald. Voor de man echter is vooral het aantal belangrijk (o.a. economische motieven).

⁴ Blood, R. O. jr. and Wolfe, D. M. *Husbands and Wives; the dynamics of married living*, 1960.

Uiteraard kunnen deze gedachten slechts hypothetisch blijven, onze gegevens zijn te onvolledig om van een duidelijk gedragspatroon te kunnen spreken.

10.4 PROBLEEMSTELLING IV – Sexuele gedragingen

Het laatste deel der probleemstelling werd opgesteld op basis van de volgende gegevens: leeftijd van de vrouw bij de eerste coitus, de relatie tot de partner waarmee deze plaatsvond (al dan niet de (huidige) huwelijkspartner), de regelmaat van het beleven van een orgasme door de vrouw en de frekwentie van de geslachtsgemeenschap per week. Bij het verwerken van deze gegevens gebruikten we niet de statussen die waren ingevuld door de artsen die in vakantietijd e.d. invielen. Deze vulden vragen op seksueel gebied onvolledig of in het geheel niet in. We hielden 2003 statussen over, allen dus ingevuld door dezelfde arts, althans waar het vragen op seksueel gebied betreft (de antwoorden op de 'hard facts' werden door de beheerders genoteerd).

De aard van de vragen is zodanig dat we rekening moeten houden met een zekere bewuste dan wel onbewuste verdraaiing der feiten. De neiging kan hebben bestaan om het 'mooier' te laten lijken dat het in werkelijkheid was. Dit werd misschien weer iets tegengegaan door enkele gunstige aspecten van de ondervraagsituatie:

- de arts was voor praktisch alle bezoekers een volledig onbekende;
- een arts geniet over het algemeen een groot vertrouwen o.a. door de zwijgplicht die hij heeft;
- een direkt gesprek heeft boven een schriftelijke vragenlijst het voordeel, dat een aarzeling van de respondent opgemerkt en opgevangen kan worden. Bovendien kunnen de vragen nader uitgelegd worden;
- de bezoeker zal in de meeste gevallen niet voorbereid zijn geweest op deze vragen hetgeen in een direkt gesprek een verdraaiing van de feiten bemoeilijkt;
- de medewerking van personen die uit eigen wil een bureau voor anti-conceptie bezoeken, zal bij dit soort vragen groter zijn dan van personen die, doordat ze bijvoorbeeld in een representatieve steekproef vallen, zomaar worden benaderd om deze gegevens te verschaffen;
- van een arts die in dienst van de N.V.S.H. staat zal men een neutrale houding verwachten inzake seksuele gedragingen.

We zullen nu de vragen stuk voor stuk langsgaan. Allereerst de *relatie tot de partner waarmee de eerste geslachtsgemeenschap beleefd werd*. Was het vòòr het huwelijk en zo ja was het met de latere huwelijkspartner of met iemand anders. Of had men tot het huwelijk gewacht? Vergelijkingsmateriaal biedt enigszins het onderzoek 'Sexualiteit in Nederland'⁵. De respondenten vormden een representatieve steekproef van de Nederlandse 21–65 jarige bevolking. Van de vrouwen zei 46% vòòr het huwelijk gemeenschap te hebben gehad (de non-response was 16%). Kinsey⁶ vond onder Amerikaanse vrou-

⁵ N.I.S.S.O. *Sexualiteit in Nederland*, Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Geïllustreerde Pers, 1967.

⁶ Kinsey, A. C. e.a. *Sexuele gedragingen van de man en de vrouw*, Amsterdam, 1951

wen (overigens geen representatieve steekproef) in de veertiger jaren een percentage van rond de 50. Zowel Kooy⁷, die de uitkomsten van het S.I.N.-onderzoek toelichtte, als Kinsey suggereerden dat de percentages in werkelijkheid hoger zouden liggen, maar dat met een oneerlijke beantwoording rekening moest worden gehouden. Bij de vrouwen die het Arnhemse consultatiebureau bezochten lag het percentage aanzienlijk hoger. Daarbij moet bedacht worden dat het in deze groep toch hoofdzakelijk ging om 20-40 jarigen. Van de gehuwden vrouwen zei bijna 75% de eerste geslachtsgemeenschap vòòr het huwelijk te hebben gehad, waaronder 10% met een andere dan de huwelijkspartner. 20% wachtte tot het huwelijk en van 5% bleef het antwoord onbekend (overigens waren er in de totale groep slechts 8 vrouwen, oftewel 0.4% die nog nooit geslachtsgemeenschap hadden gehad).

Het grote verschil tussen het S.I.N.-onderzoek en het onze, dat blijft bestaan als we gelijke leeftijdsgroepen met elkaar vergelijken, kan op tweeërlei wijze verklaard worden. Van een groep die een consultatiebureau van de N.V.S.H. raadpleegt i.v.m. anti-conceptie kunnen de waarden en normen rond de sexualiteit zodanig verschillen van die der gemiddelde Nederlander dat dit een weerslag heeft op de mate waarin voorechtelijk geslachtsverkeer plaatsvindt. Verder is het mogelijk dat de situatie bij het ondervragen op het consultatiebureau een eerlijk beantwoorden der vraag meer in de hand werkte, dan bij de S.I.N. onderzoek het geval was.

Er bleek een duidelijke samenhang te bestaan tussen het *opleidingsniveau* van de vrouw en het al dan niet plegen van voorechtelijke geslachtsgemeenschap, zoals onderstaande tabel laat zien.

Tabel 2. Partner van de eerste coitus gedifferentieerd naar het opleidingsniveau van de vrouw in percentages.

	wel voorechtelijk	tot huwelijk gewacht	onb. + n.v.t.	N=100%
lager niveau	84	13	3	810
evt. middelbaar	70	23	7	281
kennelijk middelbaar	70	24	6	753
academisch	55	36	9	33
totaal	75	19	7	2003

Dit resultaat strookt niet met de uitkomsten van Kinsey (waar het echter om Amerikaanse vrouwen gaat in de tijdspanne 1940-1950) en, indien welstandsklasse enigszins vergelijkbaar is met opleidingsniveau, evenmin met die van het S.I.N.-onderzoek. Bij geen van beide onderzoeken was er van een duidelijke invloed sprake.

De invloed van het opleidingsniveau was sterker dan de invloed die van de *godsdiens*t uitging (hiervoor werd een van de twee factoren constant gehouden). Er ging evenwel zeker een duidelijke invloed van de levensbeschouwing uit. Een op de 8 bui-

⁷ Kooy, G. A. 'Voorechtelijk geslachtsverkeer' In: *Seks in Nederland*, Utrecht, 1969.

tenkerkelijke vrouwen hadden tot het huwelijk gewacht met de eerste geslachtsgemeenschap, 1 op de 5 katholieke vrouwen, 1 op de 4 Ned-Hervormde vrouwen en 1 op de 3 gereformeerde vrouwen. Opvallend is dat de katholieken vrijer waren in hun gedragingen dan de hervormden. Het is echter mogelijk dat de katholieken die een consultatiebureau van de N.V.S.H. bezoeken voor anti-conceptie in opvattingen t.a.v. de sexualiteit meer verschillen van de gemiddelde Nederlandse katholiek dan bezoekers met een andere levensbeschouwing verschillen van hun groepering. Bij Kinsey was echter de samenhang tussen voorechtelijk geslachtsverkeer en godsdienst aanzienlijk sterker.

Bij de tweede aansluitende vraag werd geïnformeerd naar de *leeftijd bij de eerste coïtus*. Meer dan de helft van de bezoekers (54 %) had de eerste coïtuservaring vòòr het 21e levensjaar, 13 % was 17 jaar of jonger. De top ligt met 15 % bij 18 jaar. Gezien de resultaten bij de vorige vraag, valt te verwachten dat het *opleidingsniveau* van de vrouw een belangrijke invloed zal hebben op de leeftijd waarop men voor de eerste maal geslachtsgemeenschap had. De vrouwen met een lagere opleiding hadden immers gemiddeld meer voorechtelijk geslachtsverkeer gehad terwijl bovendien de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen met een middelbare opleiding hoger is dan van vrouwen met een lagere opleiding. Het blijkt een juiste verwachting: 39 % van de vrouwen met een lagere opleiding was 18 jaar of jonger, dit percentage was voor vrouwen met een middelbare opleiding een stuk lager (17 %) en slechts 3 % van de vrouwen met een academische opleiding viel in deze antwoordcategorie. Naarmate de opleiding van de vrouw dus hoger is, vindt de eerste coïtus op een later tijdstip plaats en het lijkt ons aannemelijk dat deze samenhang ook meer algemeen in Nederland zal gelden. Het houdt wellicht verband met wat Rainwater² beschouwt als de grotere toekomstgerichtheid van personen met een hogere opleiding. Men ziet de toekomst minder als een niet te beïnvloeden lot. Door deze mentale instelling zal men meer bewust het nemen van risico's, door reeds op jeugdige leeftijd volledige geslachtsgemeenschap te hebben, tegengaan. De resultaten van een studie van Kooy⁸ wijzen ook in deze richting, het gedwongen huwelijk bleek minder voor te komen naarmate het opleidingsniveau hoger was. Voortredenerend kan de veronderstelling geuit worden dat bij het verschijnen van een praktisch volledig betrouwbaar middel als de pil de verschillen tussen de opleidingsniveaus betreffende de leeftijd bij de eerste coïtus verminderen. Met dien verstande dat vrouwen met een middelbare of hogere opleiding bij de *voorechtelijke* gemeenschap vooralsnog dit middel meer toepassen dan vrouwen met een lagere opleiding.

Aan de bezoeker werd de vraag gesteld of ze 'steeds', 'meestal', 'zelden' dan wel 'nooit' een *orgasme* had. Het is uiteraard een oppervlakkige vraag om iets van de sexualiteitsbeleving van de vrouw te weten te komen. Allereerst is de indeling zeer grof, tussen 'meestal' en 'zelden' ligt een uitgebreid gebied en verder zou een groot aantal vragen moeten worden toegevoegd om de seksuele beleving te beoordelen. Desalniettemin kunnen deze gegevens een hypothesevorming bevorderen.

⁸ Kooy, G. A. and Keuls, M. *Enforced marriage in The Netherlands*, Wageningen, 1967.

De normen t.a.v. het orgasme van de vrouw zijn in een eeuw volledig veranderd. Was men in de Victoriaanse tijd een 'slechte' vrouw als men ook maar enig seksueel genot liet blijken, vandaag de dag wordt men met het negatief beladen woord frigide bestempeld bij het afwezig blijven van genotssymptomen. We mogen dan ook verwachten dat als vrouwen de waarheid willen verdoezelen tegenover de arts ze eerder een te hoge dan een te lage frekwentie zullen opgeven. Het antwoord 'zelden' werd gegeven door 16% van de vrouwen, 9% zei nooit een orgasme te beleven (samen 25%). 'Altijd' werd door 21.3% opgegeven en 'meestal' door 48.4% (samen 70%). Deze percentages benaderen de uitkomsten van Kinsey en andere Amerikaanse onderzoekers. We verwachten dat de percentages zelden of nooit onder de gehele Nederlandse vrouwelijke bevolking in dezelfde leeftijdscategorie hoger zullen zijn. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat vrouwen die meer van de seksuele omgang genieten, eerder vrouwelijke methoden als de pil en het pessarium aanvaarden.

Van vele factoren hebben we getracht een invloed op te sporen. Zo bleek de *leeftijd* van de vrouw weinig effect te hebben, hetgeen enigszins bevreemdend is gezien de uitkomsten van Kinsey en anderen. Hierbij werd gevonden dat de vrouw omstreeks het 25e levensjaar haar maximale seksuele vermogens bereikte, hetgeen constant bleef tot haar 60e jaar. Het geringe effect in dit onderzoek moet wellicht worden toegeschreven aan een mogelijk verschil van instelling t.a.v. sexualiteit tussen degenen die op jonge leeftijd voor het eerst een consultatiebureau bezoeken en degenen die dit op oudere leeftijd voor de eerste maal doen. Dit kan mede de seksuele beleving beïnvloeden. Evenmin ging invloed uit van het leeftijdsverschil tussen de vrouw en haar partner, hetgeen niet in overeenstemming is met de wijdverbreide opvatting hieromtrent.

In overeenstemming met de resultaten van Kinsey is de uitkomst dat de *levensbeschouwing* van de vrouw geen beïnvloedende faktor is voor het regelmatig beleven van een orgasme.

Welke factoren hadden nu wel enig effect op het al dan niet beleven van een orgasme? De sterkste invloed ging uit van het *opleidingsniveau*, waarvan onderstaande tabel de resultaten laat zien.

Tabel 3. Regelmaat van het orgasme van de vrouw gedifferentieerd naar opleidingsniveau van de vrouw in percentages

	altijd/meestal	zelden/nooit	onb. + n.v.t.	N = 100%
lager niveau	64	32	3	810
evt. middelbaar	69	24	7	281
kennelijk middelbaar	76	17	7	753
academisch	76	15	9	33
totaal	70	25	5	2003

Het verschil tussen beide groeperingen kan verband houden met een verschil in rolverwachting en rolgedrag van man en vrouw. Rainwater spreekt van wederkerigheid binnen de seksuele relatie, een gedragspatroon waarbij rekening wordt gehouden met

de wensen van beide partners. Dit patroon vindt Rainwater² weinig bij de lagere sociale groepen. Een andere hypothetische gedachte (alhoewel deze niet het gehele verschil behoeft te verklaren) is dat de bezoeksters met een middelbare of hogere opleiding meer dan degenen met een lagere opleiding de werkelijkheid geweld aandeden, doordat ze er (o.a. door een grotere kennis omtrent dit soort zaken) meer voor beducht waren bij de arts de indruk te wekken abnormaal of frigide te zijn.

Een andere faktor die een duidelijke invloed had, was de fase waarin de gezinsplanning zich bevond (gemeten naar het *kindertal* en de *reden van anti-conceptie*). Naarmate de vrouw meer kinderen had werd relatief vaker opgegeven zelden of nooit een orgasme te beleven. De percentages altijd/meestal – zelden/nooit – onb. bedroegen voor vrouwen met 2 of minder kinderen 73–23–4 (N=1339) en voor vrouwen met 3 of meer kinderen 64–28–8 (N=663). Het is zeer waarschijnlijk dat de angst voor een ongewenste zwangerschap de seksuele beleving van de vrouw kan beïnvloeden. Een verdere bevestiging van deze gedachte zien we bij de reden van anti-conceptie. Van de vrouwen die beantwoordde genoeg kinderen te hebben zei 27% zelden of nooit een orgasme te bereiken (6.5% onb.), voor vrouwen die nog even wilden wachten met een (volgend) kind was dit percentage 21 (onb. 4%).

De laatste vraag die hier aan de orde komt is of de bezoekerster een schatting wilde maken van de *gemiddelde frekwentie van de geslachtsgemeenschap per week*. Dit is een moeilijke opgave en we veronderstellen dan ook dat niet iedereen dat evengoed gekund heeft. Men zal ons inziens dan eerder een te hoge dan een te lage frekwentie hebben opgegeven, hetgeen gebaseerd is op de nadruk die de sexualiteit heden ten dage krijgt. De onbewust gemaakte fouten zullen echter de werkelijkheid benaderen en bij een verdeling van de frekwentie in grote groepen zal de invloed hiervan weinig belangrijk zijn. Anders staat het met degenen die de frekwentie bewust verhoogden om een 'goede indruk' te maken op de arts. Juist bij deze vraag was daar gelegenheid toe omdat het om een schatting ging. De antwoorden zullen beschouwd moeten worden als een mengeling van werkelijkheid en norm. Voor de gehuwden waren de uitkomsten als volgt: 5% zei minder dan 1 keer per week geslachtsgemeenschap te hebben, 21% gaf als schatting 1 keer per week, 34% zei 2 keer per week, 17% 3 keer per week en 11% meer dan 3 keer per week (waaronder 3% dagelijks of meerdere malen per dag antwoordde). Van 12% bleef het antwoord onbekend. Als we deze uitkomsten vergelijken met die van het S.I.N.-onderzoek zien we dat de genoemde schatting door een representatief deel der Nederlandse 21–65 jarige vrouwen aanmerkelijk lagere frekwenties laat zien (24% zei minder dan 1 keer per week geslachtsgemeenschap te hebben). Het is echter duidelijk dat de leeftijdsgroepen te sterk verschillen om hieraan conclusies te verbinden. Uiteraard zal de frekwentie bij 20–40 jarige vrouwen die bovendien een betrouwbaar voorbehoedsmiddel willen gaan gebruiken hoger liggen dan bij 21–65 jarige vrouwen. Vooral de antwoorden 2 en 3 keer per week werden veel gegeven (de benaderende frekwenties ronden we overigens naar beneden af). We vermoeden dat rond deze frekwenties dan ook de meer algemene norm gecentreerd is voor vrouwen in deze leeftijdsgroep.

Wat is de invloed van het *opleidingsniveau* op het antwoord dat men op deze vraag geeft? Kinsey vond geen verschil in gedrag tussen de verschillende opleidingsgroepen. Omdat we dachten ook een norm te registreren, is het zeer moeilijk hierover een verwachting te vormen. Het blijkt dat er weinig verschil bestaat tussen de verschillende niveau's, vooral als we de percentages onbekend incalculeren (tabel 4).

Tabel 4. Frekwentie van de geslachtsgemeenschap gedifferentieerd naar het opleidingsniveau van de vrouw in percentages.

	1/week of minder	2 en 3/week	4/week en meer	onb. n.v.t.	N = 100 %
lager niveau	31 (33)	53 (57)	9 (10)	7	810
evt. middelbaar	28 (32)	46 (53)	13 (15)	13	281
kennelijk middelbaar	27 (32)	44 (53)	12 (15)	17	753
academisch	15 (18)	64 (78)	3 (4)	18	33
totaal	28 (32)	48 (55)	11 (13)	13	2003

Alleen de academisch gevormde vrouwen springen eruit, op dit resultaat willen we straks nog terugkomen.

Ook de *godsdienst* had geen noemenswaardig effect op de schatting van de frekwentie van de geslachtsgemeenschap.

10.5. BESLUIT

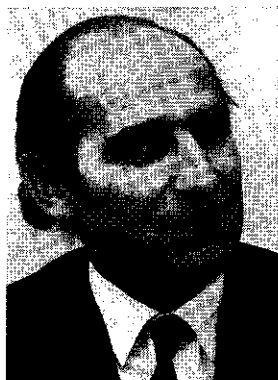
In kort bestek werd een beeld geschetst van de groep vrouwen die in het begin der jaren zestig een consultatiebureau bezocht in het Oosten van het land. Door de gevarieerdheid van de gegevens is het moeilijk enkele algemene slotconclusies te geven. Dit was trouwens ook niet het oogmerk van deze studie, de bedoeling was om aanknopingspunten te bieden voor verder onderzoek. Aan één aspect willen we hier echter nog aandacht schenken, namelijk het opleidingsniveau. Zowel op het anti-conceptioneel gedrag als op het seksuele gedrag had het een duidelijke invloed die meestal sterker was dan de invloed van andere factoren. We vermoeden echter dat de invloed op het seksuele gedrag groter lijkt dan in werkelijkheid het geval was. Al eerder werd terloops op de mogelijkheid gewezen dat vrouwen met een lage opleiding eerlijker zouden antwoorden, zich dus minder op een norm richtend. Een uitkomst die o.a. een hint in deze richting geeft, is de frekwentie van de geslachtsgemeenschap onder academisch gevormde vrouwen (tabel 4). Het grootste deel van deze groep gaf de waarschijnlijk 'normale' frekwentie van 2 of 3 keer per week op. Dat het niet een gedragspatroon is dat verankerd ligt in het academisch milieu zien we als we de samenhang met het opleidingsniveau van de partner bekijken. Hier blijkt dat het percentage academici dat in de middelste groep valt zelfs iets lager is dan bij de overige niveaus. Omdat we niet verwachten dat deze frekwentie een typisch trekje van de vrouwelijke academici zal zijn,

zien we in deze uitkomst meer een aanwijzing dat vrouwen met een hoge opleiding bewust dan wel onbewust meer onoprecht zijn geweest in hun beantwoording dan de overige vrouwen. Wel moeten we bedenken dat het hier om een kleine groep gaat. Overigens geven de resultaten van Kooy⁹ een duidelijke steun aan de veronderstelling dat personen met een hogere opleiding zich bij de beantwoording van meer intieme vragen meer naar een norm richten dan personen met een lagere opleiding. Bij een directe ondervraging bleek men, naarmate het opleidingsniveau hoger was, zijn huwelijk gunstiger te beoordelen terwijl bij een indirecte ondervraging het opleidingsniveau eerder negatief dan positief correleerde met in ieder geval de meningsovereenstemming en de communicatie tussen de huwelijkspartners. Mocht het werkelijk zo zijn dat de hier genoemde hypothese in het algemeen geldt, dan zal daarmee bij het sociale onderzoek terdege rekening moeten worden gehouden. Men zal om de invloed van het opleidingsniveau te meten, niet meer kunnen volstaan met directe vragen.

Dit geldt uiteraard niet voor de hard facts. De invloed die het opleidingsniveau op het anti-conceptioneel gedrag had, kwam voor deze groep vrouwen onmiskenbaar naar voren. Er was allereerst een aanzienlijke oververtegenwoordiging van vrouwen met een relatief hoge opleiding en bovendien kwamen deze vrouwen op een vroeger moment van de gezinsplanning, ze hadden bij de eerste komst naar het consultatiebureau gemiddeld minder kinderen. Het is dus waarschijnlijk dat in het algemeen de sociale laag een belangrijke rol speelde bij de beslissing effectieve anti-conceptie te gaan gebruiken. Deze uitkomst onderschrijft de ideeën van Hofstee¹⁰ die de sociale laag een belangrijke plaats geeft bij het doordringen van het moderne denken. In de hogere sociale lagen zou meer een positieve houding ten opzichte van verandering bestaan. Men staat minder argwanend tegenover het nieuwe. Omdat echter het moderne denken steeds meer normatief wordt, aldus Hofstee, zal er een steeds grotere egalisering t.a.v. de ontwikkeling van het geboortecijfer in de verschillende bevolkingsgroepen plaatsvinden. Dit zou dan ook inhouden dat men in de lagere sociale lagen steeds meer en in een steeds vroegere fase van de gezinsplanning effectieve middelen zal gaan gebruiken. Bij eenzelfde onderzoeksgroep als hier gebruikt, zou dit in het begin der jaren zeventig getoetst kunnen worden.

⁹ Kooy, G. A. *Het huwelijk in Nederland*, Utrecht, 1969.

¹⁰ Hofstee E. W. 'De groei van de Nederlandse bevolking'. In: *Drift en Koers*, 1962.

11. ONTMYTHOLOGISERING DER EROTIEK(?)*

G. A. Kooy

Er is reden om ons hogelijk te verbazen over de in doorsnee nog niet zozeer falende menselijke communicatie. De betekenisgeving aan menig woord verschilt immers soms van gebruiker tot gebruiker zeer aanmerkelijk. Een voorbeeld vormt de term 'democratie'. Het zou een interessante proef zijn, eenieder uit een min of meer toevallige verzameling mensen te laten omschrijven, wat hij of zij meent onder democratie te moeten verstaan. Toch is waarschijnlijk, althans binnen de Nederlandse grenzen, de overeenkomst in betekenisgevingen aan dit woord niet onbelangrijk groter dan die aan de termen, welke in de hiernavolgende beschouwing een centrale plaats innemen: *ontmythologisering*, afgeleid van *mythe*, en *erotiek*. Aannemelijk is, dat deze termen in zo verschillende betekenissen en met zo verschillende gevoelsladingen worden gebruikt, dat een spreker of schrijver over de ontmythologisering der erotiek zonder voorafgaande definitie van de twee begrippen in kwestie het communicatieve oogmerk ernstig zal belemmeren. Daarom zal hierna het eigenlijke probleem – de al of niet plaatsvindende ontmythologisering van de erotiek in onze moderne samenleving – niet te lijf worden gegaan vóór en aler is geëxpliceerd, wat precies wordt bedoeld met ontmythologisering en erotiek.

In de in 1960 uitgekomen 25ste druk van Het Verklarend Handwoordenboek der Nederlandse Taal van de hand van M. J. Koenen en J. Endepols vinden wij onder de term 'mythe' het volgende: 'Fra., van Gr. *mythos*: 1. Uit de oudste tijden van een volk of groep stammende overlevering die de godsdienst, de goden, het bestaan of voortbestaan van dat volk betreft; godenverhaal; 2. overlevering waarvan de juistheid oncontroleerbaar of zeer twijfelachtig is. 'Dit bekende woordenboek laat ons overigens in de steek bij ons zoeken naar een omschrijving van ontmythologisering. Het woord bleef er onvermeld in. Dat wijst er dan waarschijnlijk op, dat het hier gaat om een betrekkelijk recente toevoeging aan onze taalschat.

Hetzelfde Koenen-Endepols brengt ons via Eros en erosie bij erotiek. Het lijkt ter-

* Een iets andere versie van de beschouwing verscheen in 'Oost-West' van nov./dec. 1969.

zake de omschrijving die van Eros gegeven wordt, te vermelden. Zij luidt: 'Gr. myth.: 1. Amor of Cupido, de god der liefde; 2. eros, het liefdesverlangen.' De toevoeging achter erotiek in het boek is nog beknopter. Gezegd wordt slechts: 'het geheel der liefdesgevoelens'.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat Het Verklarend Handwoordenboek der Nederlandse Taal, terwijl het ons over ontmythologisering in het geheel niets zegt, ook t.a.v. erotiek geenszins bevredigt. Bedenken wij slechts, dat de moeder liefdesgevoelens kent tegenover haar kind, het kind tegenover de moeder, de tot sexuele wasdom gekomen jonge mens tegenover deze of gene vertegenwoordiger van de andere of – in minderheid der gevallen – van de eigen sexe, alsnog de christen, althans naar opgaaf, tegenover de naaste. Steeds betreft het hier liefdesgevoelens, maar op zijn minst zijn zij in twee essentieel verschillende soorten te verdelen.

Wij zoeken dan de aanvaardbare verduidelijking bij die auteurs, die zich professioneel het meest diepgaand met ontmythologisering en/of erotiek hebben beziggehouden: theologen, historici, psychologen e.d. In feite blijken zij evenwel de duidelijkheid eer afbreuk te doen dan te bevorderen. Zoveel hoofden, zoveel zinnen... Het is overbodig hier zelfs maar enkele voorbeelden te geven, waaruit de veelzinnigheid blijkt. Wie er speciaal belang in stelt, bladere wat gemakkelijk verkrijgbare literatuur door.¹ In ieder geval, de veelzinnigheid geeft ons de vrijheid, ofwel ons te conformeren aan de opvattingen van een bepaald auteur, dan wel onze eigen min of meer 'synthetische' conclusies te trekken.

Wat ontmythologisering betreft heb ik mijn uitgangspunt gevonden bij Denis de Rougemont's 'Liefde en Avondland'. Op pagina 16 e.v. van dit boek wordt een begripsbepaling van mythe gegeven, die, bij mijn weten, nimmer werd overtroffen in diepgaandheid en duidelijkheid. Ik geef enkele citaten. De eerste daarvan luidt: 'Men zou in het algemeen kunnen zeggen, dat een mythe een verhaal is, een symbolische fabel, die ons door zijn eenvoud treft en een oneindig aantal min of meer analoge situaties samenvat.' Doch – ik citeer opnieuw –: 'Als wij het woord in een meer beperkte zin nemen, kunnen wij zeggen, dat mythes *gedragsregels* van een sociale of religieuze groep vertolken. Zij komen dus voort uit het sacrale element rondom hetwelk de groep zich gevormd heeft'. Nog een derde citaat ten leste: '*Maar 'mythe' in de diepe zin van het*

¹ De bedoelde werken zijn met name: O. Schwartz – *The psychology of sex* (Penguin Books, 1951); V.W.D. Schenk – *Liefde, huwelijk, Sexualiteit* (Amsterdam, z.j.); E. Michel – 'Veranderingen in de huwelijksliefde' (in: *Man en Vrouw*, bijzonder nummer van *Wending*, 1954); D. de Rougemont – *Liefde en Avondland* (Amsterdam, 1949); H. R. Lanz en E. G. Snyder – *Marriage* (New York, 1962); F. Henriques – *Love in action* (Panther Book, London, 1964); C. Köhn-Behrens – *Problemen der hedendaagse erotiek* (Aula Boek 88, 1966); R. Flacelière – *Liefde in het oude Griekenland* (Aula Boek 111, 1963).

Omdat de auteurs zelden definities geven en dus hun opvattingen doorgaans slechts uit een ruimere context begrepen kunnen worden, kan de lezer alleen uitgenodigd worden tot zelf bladeren. De pretentie is niet, dat de hiervoor genoemde werken een 'representatieve steekproef zouden vormen'. Wel lijken zij echter tezamen reeds voldoende te verduidelijken, dat de onderlinge verschillen in opvatting tussen vooraanstaande auteurs aanmerkelijk zijn.

woord is de mythe door de macht, die zij over ons heeft en dat doorgaans zonder dat wij het weten.' Het is juist, dat De Rougemont dit laatste zo sterk accentueert. Door de hele geschiedenis heen hebben nl. de menselijke groepen vanuit hun specifieke mythen geleefd, gehandeld en gewandeld, zich zelden meer dan uiterst vaag bewust zijnde, dat dit het geval is. Terloops mag hierbij worden opgemerkt, dat hun neveneffect de instandhouding, eventueel zelfs de versterking van de groepscohesie was.

Ontmythologisering, zei ik eerder, is een begrip, afgeleid van mythe. Het kan dan nu reeds vermoed worden, wat ik eronder zou willen verstaan. *Het is de bewustwording, dat wij zijn uitgeleverd geweest aan een schoon of angstaanjagend verdict. Het is ons ontwakend besef, dat een in min of meer symbolische vorm klemmend gesuggereerde en voor onze existentie consequentievolle waarheid in feite een halve waarheid of volledige onwaarheid is.* In geval van ontmythologisering geraken wij uit de ban van de betovering door het traditionele godsdienstige verhaal, het nationale geschiedverhaal of enig ander verhaal. Dat dit gebeurt, heeft alles te maken met de cumulatie van wetenschap en techniek, een cumulatie, die aangeduid mag worden als een toenemende macht van de mens tot autonome lotsbepaling. Het is dan ook allerminst bevreemdend, dat juist onze tijd de tijd der ontmythologisering is. Overigens zou ik niet durven verdedigen, dat de ontmythologisering een voortschrijdend proces is. Mythen worden als mythen ontmaskerd, maar zolang de diepere existentie-angst blijft – en die zal vermoedelijk nog zeer lang blijven –, zullen nieuwe mythen ons leven gaan beheersen.

Ik kan onmogelijk zeggen, op welke schrijver of schrijvers ik het meest steun in mijn interpretatie van het begrip 'erotiek'. Door de jaren heen heb ik over erotiek gesproken gevonden door theologen, cultuurhistorici, psychiaters, psychologen en zelfs sociologen. Mij is duidelijk bijgebleven, dat zij soms zeer uiteenlopende opvattingen verkondigen. Mij is niet bijgebleven, met wiens of wier opvatting ik het meest vrede kon hebben. Misschien pleeg ik hierna 'plagiaat', maar dan geheel onbewust.

Dat – men vergelijkte Koenen-Endepols – erotiek slaat op liefdesgevoelens, zal wel door eenieder uit het meer ontwikkelde volksdeel worden aanvaard. Liefdesgevoelens zijn echter zeer geschakeerd, zo geschakeerd, dat het niet aangaat om hen onder één hoofd te brengen. Reeds de oude Grieken beseften dat. Blijkens de studie van Robert Flacelière over de liefde in het vòòr-christelijke Griekenland bezigden zij minstens de volgende woorden voor wat wij dikwijls slordigweg liefde noemen: *philia*, *physikè*, *xenikè*, *hetairikè*, *erotikè*, *agapè*, *storgè*, *pothos*, *charis* en *mania*². Het wil mij voorkomen, dat een zo ver gaande specificatie in het kader van de huidige beschouwing overbodig is. Ik houd echter graag naast *erotikè* of *eros* vast *agapè*. Voor een juiste afbakening van erotiek lijkt mij intussen de contrastering van *eros* en *agapè* ontoereikend. Er is daarvoor overigens nog een ander begrip nodig, nl. het Latijnse *sexus*.

Wij weten dikwijls niet goed van welke aard precies de gevoelens zijn die ons beheersen. Welke gevoelens bepalen de relatie tussen deze ene man (ik of hij) en deze ene vrouw (ik of zij)? Zijn de gevoelens, ten grond liggend aan deze paarverhouding, primair driftmatig, dus gericht op het bereiken van zinnelijke lust en roes? Of zijn zij eer,

² Vgl. Flacelière, blz. 148 e.v.

hoewel de geslachtelijke aantrekking er de basis van vormt, gevoelens van een harts-tochtelijke gerichtheid op deze unieke andere als 'l'âme qui enveloppe le corps'?'³ Danwel zijn zij in de eerste plaats gevoelens van een rustige en belangeloze genegenheid? Het paar zelf kan er veelal geen duidelijk antwoord op geven. In de gestelde vragen liggen evenwel voor eenieder herkenbare mogelijkheden aangeduid, de mogelijkheden van resp. de blote sex, de eros en de agapè.

Ik zou willen betwijfelen, dat er blote of pure sex zou bestaan, maar wel is het zo, dat de bordeelbezoeker bovenal tot zijn bezoek gedreven werd door verlangens naar lust en roes. Zoals de bordeelbezoeker verging het de beroemde Casanova en de niet minder beroemde 'edel-fascist' d'Annunzio⁴. Deze beide mannen wisten zonder uitstel iedere van hun vele vluchtige verliefdheden om te zetten in lust. Ik zou evenzeer willen betwijfelen, dat in de man:vrouw-verhouding de agapè allesbeheersend zou kunnen zijn. Altijd speelt er bij beide partners of op zijn minst bij één van hen het egocentrisch, aan het lichaam gekoppeld lustverlangen mee. Niettemin, er zijn die verhoudingen, waarbij de man en vrouw in kwestie elkander zonder twijfel, laat staan vertwijfeling, aanvaarden 'for better and worse'. Al of niet vanuit een christelijke geloofsovertuiging vervullen zij de christelijke eis der naastenliefde, de eis van de agapè. Zij – en dit lijkt zeer essentieel – zetten zich voor elkander in, ondanks het in de ander bespeurde tekort. Wanneer een Duits socioloog terecht heeft gezegd: 'In der Ehe stirbt die Liebe', dan heeft hij daarmee niet bedoeld, dat het huwelijk de agapè zou doden. Hij doelde op de praktische onmogelijkheid, in het huwelijk op langere termijn de erotisch levend te houden. En dit is dan tegelijkertijd voor ons het moment, te komen tot uitdieping van dit begrip.

Een scherp contrast met Casanova vormt Don Juan. Weliswaar stortte de laatste zich niet anders dan de eerste van liefdesavontuur in liefdesavontuur, maar Don Juan was niet uit op het beleven van zinnelijke lust. Wat hij voor alles zocht, maar nimmer vermocht te vinden, was verlossing voor een gekwelde ziel. Don Juan mag worden gezien als de zuiverste afbeelding van de eroticus⁵. De tragiek van zijn bestaan was in-

³ 'Dans le véritable amour c'est l'âme qui enveloppe le corps'. De 'definitie' is van de befaamde Franse schrijver Stendhal en komt voor in zijn studie 'De l'amour'.

⁴ Casanova, een Italiaanse bonvivant, leefde van 1725 tot 1798. Hij heeft ons zeer openhartige memoires nagelaten over zijn vele, vluchtige liefdesavonturen. D'Annunzio, geboren in 1863 en overleden in 1938, behoort ongetwijfeld tot de kleurigste figuren uit het Italië van vóór de Tweede Wereldoorlog. Hij was een begaafd dichter, romancier en filosoof, maar eveneens een briljant vliegenier. Als vlieger onderscheidde hij zich in de Eerste Wereldoorlog. In 1919 deed hij van zich spreken door de bezetting van Fiume met een vrijeschare van nationalisten. De fascisten waren hem zeer genegen. D'Annunzio's liefdesleven vertoont een grote gelijkenis met dat van Casanova, hoewel het zuiver erotische element er niet in ontbreekt.

⁵ Don Juan, zoals hij is opgenomen in de Europese literatuur en muziek, is – er mag geen misverstand dienaangaande bestaan – een schepsel van de *artistieke verbeelding*. De Don Juan, door Molière in 1665 (in een karaktercomedie) en door Mozart in 1787 (in een opera) op de planken gezet, is de uitgewerkte verbeelding van de hoofdfiguur uit een oude Spaanse legende. Dat die hoofdfiguur een lid zou zijn geweest van het geslacht Tenorio, wordt waarschijnlijk geacht. Overigens is van de echte Don Juan, indien de bewuste Tenorio en hij al dezelfde zouden zijn geweest, historisch weinig bekend.

tussen gegeven met zijn instelling. Hoezeer hij liefhad, hij was onbekwaam, te houden van een levende vrouw, d.i. een wezen met meer of minder onvolkomenheden. Wat hij liefhad, was een in zijn geest aanwezig beeld van volmaakte schoonheid, goedheid en waarheid. Zijn korte verrukking door de levende vrouw, die hij ontmoette, vloeide voort uit begoocheling. Hij projecteerde in haar het in zijn geest aanwezige ideaalbeeld en in het reële contact met haar moest hij ontdekken, dat zij onvolkomen was. In het leven van Don Juan wordt ons, naar ik meen, heel scherp geopenbaard, wat erotiek is. *In de erotiek 'c'est l'âme qui enveloppe le corps', maar in de erotiek ook wordt de ziel van de ander geïdealiseerd vanuit een niet zozeer op die ander alswel op het eigen zelf gerichte instelling.* (Wie erotisch liefheeft, behoeft zich aan dit 'testimonium paupertatis' weinig of niets gelegen te laten liggen, maar wel moge hij of zij bedenken, dat eros zonder agapè een uitermate wrede wereld schept voor zowel de liefhebbende als de beminde.)

De twee centrale begrippen uit de beschouwing zijn gedefinieerd. Men kan het met de gegeven definitie al of niet eens zijn, maar in ieder geval is nu een zekere garantie verkregen, dat geen te grote misverstanden zullen rijzen. De eigenlijke verkenningstocht zou dan zonder verder uitstel kunnen aanvangen, ware het niet, dat er nog een onduidelijkheid lag.

De vraag, of er in onze moderne samenleving een ontmythologisering van de erotiek plaatsvindt, is een vraag, die slechts kan worden gesteld op grond van een bepaalde premisse. De premisse nl., dat ons voorgeslacht de erotiek gemythologiseerd zou hebben. Is dit denkbeeld juist? Dat is het ongetwijfeld. Het lijkt echter in dit kader noodzakelijk aan te geven, waarom. Dat dit gebeurt in een zeer kort bestek – zo kort, dat de geschiedenis eigenlijk geen recht kan worden gedaan –, zal intussen voor lief moeten worden genomen.

Het Griekenland van de bloeitijd ruimt aan de erotiek nauwelijks een plaats in. De paederastie of knapenliefde is er wijd verbreid en Plato, zelf homosexueel, zoekt deze filosofisch te rechtvaardigen, maar de eros tussen de volwassen man en vrouw wordt geduid als een ziekte.⁶ Flacelière meent – naar valt aan te nemen op voldoende grond –, dat Aristoteles de eerste onder de oude wijsgeren is, die de huwelijksliefde bepleit. (Zijn leermeester Plato is nog van oordeel, dat het huwelijk geen ander doel heeft dan kinderen aan de gezinnen en de staat te geven.) Maar voor Aristoteles is de huwelijksliefde duidelijk de goede vriendschap tussen de partners⁷. Het oude Rome denkt over de eros niet anders dan het Griekenland van het hoogtij. Wat de Griekse wereld betreft, treedt eerst in de Alexandrijnse poëzie de eros naar voren.⁸ Naast andere verha-

⁶ 'De oudheid heeft niets gekend, dat te vergelijken valt met de liefde van Tristan en Isolde. Ieder weet, dat de liefde voor de Grieken en de Romeinen een ziekte was (Menander), in de mate, waarin zij de grenzen van de wellust die haar natuurlijk doel was, overschreed. Het is een 'waanzin', zegt Plutarchus. 'Sommigen hebben gedacht, dat het een razernij was – Zo moet men hen, die verliefd zijn, maar vergeven, als waren zij ziek.' Aldus De Rougemont, blz. 57.

⁷ Vgl. Flacelière, blz. 160.

⁸ De Alexandrijnse poëzie stamt uit de tijd van na Alexander de Grote (± 323 v. Chr.) en is deel van

len is er de tragische geschiedenis van Hero, de priesteres, en Leandròs, haar minnaar, die haar zwemmende over de Hellespont tracht te bereiken. Hij verdrinkt daarbij, zijn lijk spoelt aan en Hero, die het aangespoelde lijk vindt, werpt er zich op om ook te sterven. Ondanks deze en aanverwante geschiedenissen uit de latere Griekse cultuur lijkt het toch geschiedkundig vast te staan, dat een werkelijke en massale mythologisering van de erotiek nog uitblijft in het Westen tot de 12e eeuw van onze jaartelling.

De gepassioneerde eros-liefde krijgt plotseling mythische macht binnen de Europese maatschappelijke bovenlagen omstreeks 1150. Verrassend snel raken deze (adellijke) lagen in de ban der liefdespoëzie uit Languedoc, de troubadourspoëzie. In velerlei variaties bezingen de troubadours of minstrels dat ene thema: het kuise, maar brandende verlangen van de buitenechtelijke, ongelukkige liefde. Aan de hoven en op de burchten wordt keer op keer gefascineerd geluisterd naar de minnezangers. Overigens gaat met ontstaan en verbreiding van de troubadourspoëzie samen een aanzienlijke statusverhoging van de vrouw. Was eerder de vrouw altijd de maatschappelijk mindere geweest van de man, nu wordt zij boven hem verheven. De mythologisering van de erotiek als een zich plotseling in de 12e eeuw voltrekkend gebeuren is meer dan een historische hypothese. Het staat geschiedkundig vast, dat deze mythologisering zich dan plotseling voltrekt. Het is in hoge mate interessant om te achterhalen, hoe en waarom zij heeft kunnen plaatsvinden binnen een maatschappelijke structuur, die steeds zozeer androcentrisch geweest was. De Rougemont heeft een complexe verklaring aangevoerd. Volgens hem is de gepassioneerde liefde 'in het Avondland verschenen als één van de reacties op het Christendom (en in het bijzonder op zijn leer van het huwelijk) in die geesten, waarin nog een natuurlijk of overgeërfd heidendom leefde⁹. Via platonisme, het keltische priestercollege der Druïden en de Manicheïse religie komt De Rougemont terecht bij de Kathaarse ketterij van de 12e eeuw¹⁰. Naast deze boeiende, maar niet onaanvechtbare verklaring zijn er – het dient toegevoegd – andere verklaringen. In dit kader kan er evenwel niet verder op in worden gegaan. Bovendien, het is niet zozeer de eventuele achtergrond van de mythologisering van de erotiek, die ons hier interesseert, maar het feit, dat die mythologisering zich voltrekt.

de zgn. Hellenistische, vanuit Egypte tot in het eigenlijk Griekenland en het Romeinse rijk doorwerkende kunst.

⁹ De Rougemont, blz. 73.

¹⁰ Het Manicheïsme of de leer van Mani, een van 215–276 na Chr. levend, Perzisch godsdienstleraar, vond in Azië en Europa talloze aanhangers. Deze religie, volgens welke de ziel naar haar natuur aan God of de engelen gelijk en verwant is, maar is gevangen in de geschapen vormen en de macht van het stoffelijke, is feller bestreden dan ooit met het Christendom het geval was. Haar aanhangers werden overal door de machthebbers der orthodoxieën op grote schaal letterlijk afgeslacht. Het is niet afdoende aangetoond, dat de Katharen in hun godsdienstige denkbeelden stoelden op het Manicheïsme. Sommige historici zijn echter die mening toegedaan. Hoe het zij, in de 12de eeuw kwam in de Provence de Kathaarse of Albigenische ketterij op, welke zich zo snel verbreidde, dat zij spoedig miljoenen aanhangers had. Paus Innocentius III was zelfs gedwongen om een kruistocht tegen hen te doen prediken (1208). Verschrikkelijke oorlogen woedden nadien tussen de aanhangers van de Paus en de Katharen. In 1229 waren de Albigenische ketteren vrijwel uitgeroeid.

De mythologisering van de erotiek voltrekt zich binnen de context van een feodale maatschappij, waarbinnen het Roomse christendom nog geenszins het toppunt van zijn geestelijke en politieke invloed heeft bereikt. Het is een sociaal-cultureel context, die aanmerkelijk verschilt van die van twee, drie eeuwen later. Het is een context, die nog onnoemelijk veel meer verschilt van de huidige. Toch blijft de mythe zijn gelding behouden door al die acht eeuwen van verregaande veranderingen van leefwereld en wereldbeeld. Daarbij komt dan nog, dat in al die eeuwen zijn 'werkingsgebied' een zeer grote uitbreiding vindt. Aanvankelijk slechts de adel in zijn ban verkrijgend, doet hij later ook de ontwikkelde burgerij en nog later tevens het zgn. gemene volk zwichten. Dat hij in zulk een lang tijdsbestek qua inhoud niet geheel dezelfde blijft, zal niet te zeer verbazen, doch over die inhoudsverandering later.

De Middeleeuwse en latere Westerse letterkunde mag worden gebezigd als een maatstaf voor de gevoelens en verlangens van diegenen, die haar 'consumeren'.¹¹ Voorname functie van de belletrie is nl., dat zij de lezer doorgaans de mogelijkheid biedt, zich te identificeren met de held of helden van het verhaal. Men behoeft nu geen groot kenner te zijn van bedoelde letterkunde om zich toch te kunnen realiseren, dat de mythe van de erotiek steeds machtiger in Europa gaat heersen. Men stelle zich slechts voor ogen, wat doorgaans het kernthema is van de grote en de kleine literatuur, alsook wie degenen zijn, die deze literatuur door de eeuwen heen bereikt. Het is waar, dat de naturalistische of, zo men liever wil: pornografische literatuur, waarin de zuiver lijfelijke lust 'bezongen' wordt, reeds in de Middeleeuwen verschijnt en daarna steeds blijft geproduceerd¹². Het kernthema van de roman is evenwel doorgaans de verrukkelijke en tegelijkertijd smartelijke liefde, waarbij de ziel het lichaam vrijwel omsluit. (De figuren uit de erotische roman zijn nagenoeg 'lichaamloos': zij hebben nog wel een hoofd, handen, en, afhankelijk van hun sexe, een boezem, maar alreeds geen benen). Romans, – en ook toneelstukken – waarvan dit het kernthema is, vinden aanvankelijk slechts aftrek onder een kleine maatschappelijke bovenlaag, doch later worden zij 'verslonden' binnen vrijwel alle lagen der maatschappij. Men kan hierbij de tegenwerping maken, dat het laatste de stelling van een 'machtsverbreiding' van de mythe niet werkelijk steunt, omdat eerder het analfabetisme het romans lezen door de gewone man onmogelijk maakt. Natuurlijk is het laatste op zichzelf waar. Lezen veronderstelt nu eenmaal geletterdheid. Het veronderstelt trouwens veel meer. Er zijn echter, naar het lijkt, voldoende aanwijzingen voor de geringe erotische geïnteresseerdheid van de gewone man in vroegere eeuwen. Hij wordt vooral gepakt door een in onze ogen wonderlijke mengeling van het godsdienstig fabuleuze en het boertig naturalistische. Eerst in de 19de en de 20ste eeuw gaat de massa meetellen en die dan

¹¹ De Rouchefoucauld heeft eens met veel recht gezegd, dat weinig mensen verliefd zouden zijn, hadden zij nooit over de liefde horen spreken. Draagt de erotische literatuur dan ook tot erotisering bij? Of biedt zij, afgezien van haar artistiek gehalte, slechts een identificatiemogelijkheid, waarop de lezer eigenlijk zat te wachten? Het zijn interessante vragen, waarop echter nog geen wetenschappelijk gefundeerd antwoord werd verkregen.

¹² Van dit genre is Boccaccio's 'Decamerone' (± 1350) een aansprekend vroeg voorbeeld.

meetellende massa raakt evenzeer in de ban van eros als de lagen, die tot dusverre de geschiedenis hadden gemaakt: de adel en de gegoede burgerij.

Het hoeft nauwelijks te worden toegevoegd, dat, wanneer de letterkunde mag worden gebezigd als criterium voor de gevoelens en verlangens van haar 'consumenten', dit evenzeer geldt voor het toneel en het nog vrij jonge fenomeen film. Wanneer men dan hun thema analyseert, kan men moeilijk tot een andere conclusie komen dan t.a.v. de literatuur. Ook de toneelschrijvers en filmmakers zijn op uiteenlopend artistiek niveau overwegend bezig met de verheerlijking van de erotiek.

Zoals gezegd, de inhoud van de erotische mythe blijft door de eeuwen heen niet geheel dezelfde. In wezen verandert deze vrij aanzienlijk. Vermoedelijk – Denis de Rougemont is ervan overtuigd – wortelt hij in de Middeleeuwse mystiek¹³. Als dit zo zou zijn, dan wordt de mythe in ieder geval geseculariseerd. Hij blijft niet langer ingebed in het veld van gevoelens en voorstellingen, die de relatie tussen God en de mens betreffen. Terloops moge worden opgemerkt, dat onderwijl in het modern erotisch taalgebruik, in de omschrijving van de erotische belevingen de gebezigde woorden dezelfde zijn als die uit de taal der godsdienstige mystici. Er dient echter vooral te worden gewezen op een ander, in dit kader voornamer punt. De mythe verliest mettertijd zijn dieptragische aspect van de onafwendbare dood. Tristan en Isolde alsook Romeo en Julia sterven, maar de latere romanfiguren wordt uiteindelijk het geluk vergund in het hier en nu¹⁴. Daar komt dan nog iets belangrijks bij. Is het oorspronkelijke verhaal de geschiedenis van de, zij het kuise, overspeligheid, het wordt de geschiedenis van het lang en bijna dodelijk geblokkeerde geluk, dat alleen het *huwelijk* biedt. De mythe komt er in zijn hoofdtekken aldus uit te zien: er is slechts één enkele man of vrouw, die wij werkelijk kunnen liefhebben; de liefde voor hem of haar is altijd liefde op het eerste gezicht; hij of zij blijft door objectieve of subjectieve barrières gedurende een martelend-lange tijd van ons gescheiden; tenslotte staat er niets meer tussen ons en, omdat de liefde een panacee is, volgt een huwelijk, dat ons in zijn volkomenheid hoog uittilt boven de angst of de verveling van alledag.

Onze tijd is een tijd van snel voortgaande levensrationalisatie. Wij glimlachen goedmoedig om de kortzichtigheid en het angstig bijgeloof van het voorgeslacht. Natuurlijk, wij hebben genoeg reden om niet al te optimistisch en al te zelfverzekerd te zijn. De honger in de zgn. ontwikkelingslanden is nog niet gestild, een vrijwel alle leven vernietigende atoomoorlog behoort nog steeds tot de mogelijkheden en dagelijks worden wij direct geconfronteerd met de precare problemen van democratische onmacht, overbevolking en milieuvervuiling. Dat mag allemaal zo zijn, het is echter niet in strijd met de voortgaande levensrationalisatie. Het is daar eer een consequentie van. Die levensrationalisatie impliceert vanzelfsprekend ontmythologisering. Tal van oude,

¹³ Zie: De Rougemont, blz. 151 e.v.

¹⁴ Het lijkt zo te zijn, dat het *happy end* is uitgevonden door de 17de eeuwse schrijvers. Het duurt dus – men lette wel – ongeveer 500 jaar alvorens de erotiek niet langer tot een noodzakelijke, onherroepelijke dood leidt!

eens in de letterlijke zin van het woord *machtige* verhalen vinden niet langer geloof. Onze wereld is niet langer een wereld, waarin de huivering gewekt wordt voor het 'Jenseitige'. Het leven hier en nu is ons vrijwel of zelfs geheel genoeg en wij weten, dat wij het zelf zijn, die er de verantwoordelijkheid voor dragen, daarbij gesteund door een snel accumulerende wetenschap en techniek. De hernieuwde kondgeving, dat God dood zou zijn, verwekt zelfs nauwelijks opzien meer.¹⁵ Het is een bericht, dat alleen wat theologen en andere nog ernstig gelovigen van hun stuk heeft gebracht. Het lijkt er m.a.w. op, dat, althans binnen het Westen, de oude religieuze mythe nog weinigen in zijn ban houdt. (De religieuze exaltatie van het revivalisme beperkt zich per saldo tot weinigen en hij ebt steeds weer snel af.) Zoals het de grote religieuze mythe is vergaan, verging het ook de kleine mythen van heidense oorsprong. Zij zijn nog vaag te herkennen uit een opmerking, gemaakt binnen het volksmilieus, of uit een in stand gehouden oeroud gebruik, maar zij hebben hun oorspronkelijke macht verloren.

Het begin van de grote en kleine religieuze ontmythologisering is niet precies dateerbaar. Duidelijk is wel, dat deze ontmythologisering als massale ontmythologisering aanvangt ergens in de 19de eeuw, nl. dan, wanneer onder de invloed van wetenschap en techniek de agrarisch-ambachtelijke bestaansvorm wordt omgezet in een geheel andere. De voortgaande levensrationalisatie kan echter niet verhinderen, dat de doorschouwing van de religieuze mythen als mythe samenvalt met de opkomst van pseudo-religieuze mythen: die van het nationalisme, van het racisme en van het communisme.¹⁶ Dat deze pseudo-religieuze mythen machtig zijn en blijven, zal wel niemand per saldo meer durven ontkennen. Wat de situatie van het moment betreft, Frankrijk is nog steeds gevangen in zijn nationale mythe, veel blanke Amerikanen (en ook Nederlanders) blijven zwichten voor de bekoring van een racistische mythe, die eerder specifiek Duits werd genoemd, en zo de communistische mythe al verzwakt, is het dankzij de nationalistische. Waarlijk, in het algemeen is de ontmythologisering maar een heel betrekkelijke. Wij moeten echter langzamerhand komen tot ons eigenlijke probleem: de ontmythologisering van de erotiek. Vindt zij, terwijl de mythe in algemeenheid, ondanks de voortgaande levensrationalisatie, geenszins als ontkracht mag worden aangemerkt, plaats? Of mogen wij betwijfelen, dat het het geval zou zijn?

Hiervoor zijn de themata van roman, toneel en film gebezigd als maatstaf voor de voorstellingen en gevoelens van hun 'consumenten'. Daarom zou het onjuist zijn, hen bij de beantwoording van de vraag naar de ontmythologisering der erotiek niet langer als zodanig te bezigen.

Er moet dan eerst op een misvatting worden gewezen en wel op deze, dat de vrijmoedigheid in sexualibus, zo kenmerkend voor de meer recente uitingen van de letterkunde

¹⁵ Bij ons weten wordt God met zoveel woorden voor het eerst dood verklaard in de 19de eeuw en wel door Nietzsche.

¹⁶ Frankrijk loopt wat vooruit op de rest van het Westen. In de jaren negentig van de 19de eeuw, wanneer de revolutie er haar hoogtepunt heeft bereikt, krijgt de nationalistische mythe er reeds vaste voet. Er worden zelfs altaren voor het vaderland opgericht, een nieuwe tijdrekening wordt ingevoerd, enz.

en de verhalend-beeldende kunst, op zichzelf voldoende op de ontmythologisering der erotiek zou wijzen. Zoals reeds gezegd, de naturalistische kunst (of 'verstrooiingskunst') stamt reeds uit de Middeleeuwen. Heeft Van Ussel, de schrijver van 'De geschiedenis van het seksuele probleem' gelijk, dan wordt dit genre na de 16de eeuw randverschijnsel in de letterkundige produktie door toenemende verpreutsing van een in macht en aanzien groeiende burgerij¹⁷. De onduldbaarheid van het pornografische of naturalistische van de 16de eeuw tot bijna onze dagen heeft wellicht enige relatie met de mythe van de eros, doch zij vloeit niet uit die mythe voort. De toenemende duldbaarheid van het naturalistische, zoals wij die in het Westen meemaken, kan daarom ook niet worden begrepen als gevolg of indicatie van erotische ontmythologisering. Trouwens, wie kent een erotisch boek dan het befaamde van één der eerste 20ste eeuwse naturalisten? Lawrence's 'Lady Chatterley's Lover' dat de verpreutste burgerij zo hevig schokte, is het verhaal van de volledige verlossing, zij het, dat het fallische element in de erotische liefde dan de dame en haar boswachter een zeer centrale plaats is gegeven. Wat Lawrence heeft willen zeggen, is, dat de erotiek door genitale sexualiteit slechts aan diepte of hoogte kon winnen, maar niet, dat de verlossing door de erotiek ijdele waan zou zijn.

Als er een nieuw genre roman, toneelstuk of film is, dat op ontmythologisering van de erotiek zou kunnen wijzen, dan is het zeker niet het hevig naturalistische, waar wij mee vertrouwd zijn geraakt. Het kan alleen de literaire of verhalend-beeldende kunst zijn van de ontmaskering en van het échec, welk in de jaren na de Tweede Wereldoorlog, inzonderheid in de allerlaatste jaren, en vogue is geworden. Wie leest, resp. beziet dit genre echter uit krachtige aandrift? Voorts: wie vindt er tevens een identificatiemogelijkheid in? Men kan lang en breed bespiegelen over de functie van deze kunst, maar het lijdt geen twijfel, dat relatief slechts zeer weinigen in het erotisch échec zichzelf of de eigen situatie herkennen. Daarmee komen wij van de kunstenaar, die, naar het heet, beter dan lezer of kijker de eigentijdse situatie zou kunnen verstaan en verwoorden dan de lezer of toeschouwer, bij die lezer-toeschouwer. Over de beleavingswereld van deze lezer-toeschouwer is de informatie nog steeds beperkt. Dankzij de moderne techniek van het mens-wetenschappelijk onderzoek is zij evenwel geen volledige terra incognita. Meer dan zich in feite laat afleiden over de macht of onmacht van de erotiek onder de hedendaagse Westerlingen door analyse van boek of film laat zich daaromtrent afleiden door de analyse van wat representatieve respondenten hebben geantwoord op bepaalde, hun door psychologen en sociologen gestelde vragen. Welnu, in het jaar 1968 werd in Nederland een onderzoek verricht, dat ons in zijn resultaten meer licht verschaft wat betreft de macht van de erotiek over de modern-Westerse mens.¹⁸

Het bedoelde onderzoek werd uitgevoerd om een beeld te verkrijgen van de seksuele opvattingen en gedragingen van enerzijds de volwassen Nederlander en anderzijds de

¹⁷ Zie: J. van Ussel, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel, 1968, 438 blz.

¹⁸ Vgl. 'Sex in Nederland', Utrecht, 1970, 292 blz. (Deze publicatie geeft de eerste resultaten van het nog altijd niet afgesloten onderzoek).

Nederlandse jongere. Daartoe werden twee steekproeven getrokken, waarvan aan-
nemelijk is, dat zij redelijk representatief zijn voor resp. de 21–65 jarige bevolking en
de 16–20 jarige bevolking. Informatie werd verkregen van 2455 volwassenen en 809
jongeren. Van het zeer veel omvattende onderzoek zijn in het kader van deze be-
schouwing slechts enkele vragen en de daarop verkregen antwoorden interessant. Eén
‘stelling’ uit het project, die hier de aandacht verdient, was: ‘Er is maar één ware liefde
in je leven mogelijk’. Andere, aan de respondenten voorgelegde ‘statements’, die hier
de aandacht waard zijn, waren: ‘Als je van iemand houdt, wordt die het enige doel in
je leven’; ‘Ware liefde voel je allebei direct aan’; ‘Ware liefde leidt tot bijna volmaakt
geluk’; alsmede ‘Ware liefde duurt eeuwig’. Hoe reageerde een volk van veronderstel-
de nuchterlingen op deze stellingen, waarop de responsie kon zijn: volkomen mee
eens, in grote lijnen mee eens, weet het niet, eigenlijk niet mee eens, helemaal niet mee
eens?

In de hiernavolgende tabel liggen vervat de reacties van resp. volwassenen en jon-
geren op de bovengenoemde, hen voorgelegde ‘stellingen’.

Reacties verkregen op een aantal ‘Statements’; procentuele verdeling

<i>Volwassenen (n=2455)</i>	volkomen mee eens	in grote lij- nen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
Er is maar één ware liefde in je leven mogelijk	31 %	17 %	6 %	26 %	20 %
Als je van iemand houdt, wordt die het enige doel in je leven	27 %	31 %	2 %	29 %	11 %
Ware liefde voel je allebei direct aan	37 %	25 %	10 %	19 %	8 %
Ware liefde leidt tot bijna volmaakt geluk	38 %	35 %	8 %	14 %	5 %
Ware liefde duurt eeuwig	33 %	24 %	12 %	17 %	15 %
<i>Jongeren (n=809)</i>	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
Er is maar één ware liefde in je leven mogelijk	29 %	17 %	8 %	20 %	25 %
Als je van iemand houdt, wordt die het enige doel in je leven	28 %	34 %	9 %	19 %	10 %
Ware liefde voel je allebei direct aan	36 %	22 %	18 %	14 %	10 %
Ware liefde leidt tot bijna volmaakt geluk	37 %	33 %	12 %	10 %	8 %
Ware liefde duurt eeuwig	34 %	17 %	16 %	16 %	17 %

De cijfers uit de tabel zijn in hoge mate interessant. Daar de vijf 'statements' over de liefde, in samenhang gebruikt, vermoedelijk redelijk valide zijn ter bepaling van aanwezige erotische idealisatie, zijn hier vooral twee aspecten de aandacht waard. Het eerste is, dat degenen, die, hetzij volkomen, hetzij in grote lijnen met een 'stelling' instemden, tezamen nooit minder dan 46% van alle respondenten vormden. (De 'instemmers' waren zonder uitzondering in de meerderheid, wanneer de 'blanco stemmers' buiten beschouwing worden gelaten.) Het tweede is, dat, hoewel het percentage 'instemmers' binnen de steekproef van volwassenen bijna steeds hoger was dan binnen het sample van jongeren, de instemming onder volwassenen en jongeren nagenoeg niet verschilde. (Met de eerstgenoemde 'stelling' was het min of meer eens 48% van de volwassenen en 46% van de jongeren. De vergelijkbare percentages met betrekking tot de vier overige 'statements' waren 58:62, 62:58, 73:70 en 57:51.) Het lijkt dan ook niet te gewaagd, te poneren, dat de meerderheid van een zogeheten uiterst nuchter volk, dat bovendien volop deel heeft aan de moderne ontmythologiseringsprocessen, nog altijd blij geeft, in de ban te zijn van de mythe, welke in de Middeleeuwen de bewoners der riddersloten in haar greep kreeg. Evenmin lijkt het te gewaagd, onmiddellijk aansluitend te poneren, dat binnen dit volk de jeugd de erotiek niet of nauwelijks minder idealiseert dan de ouderen dit doen.

Wellicht bevindt het Westen zich inderdaad ook in die zin in de kentering der tijden, dat de mythe van Eros zijn greep op de mensen aan het verliezen is. Wij zijn daar echter nog steeds niet van overtuigd, ondanks herhaalde geluiden over aantredende sceptische generaties. De hierboven weergegeven informatie van het Nederlandse onderzoek van 1968 mag niet worden opgevat als afdoend bewijs van een even krachtig aanwezig gebleven romanticisme. Deze informatie heeft ons echter gesterkt in het reeds geruime tijd bij ons aanwezige vermoeden, dat, bij alle ontmythologisering binnen de Westerse wereld, de erotische mythe er niets aan kracht inboette. Overigens reikt bedoeld vermoeden verder. Het heeft ook betrekking op de toekomst. Het wil ons als waarschijnlijk voorkomen, dat, indien het gegeven karakter van de Westerse maatschappij niet fundamenteel wordt veranderd, de Westerlingen in de toekomst eer meer dan minder in de ban van Eros zullen geraken. In een situatie, waarin het individu zich toenemend als 'vervreemd' ervaart van zijn maatschappij en van zichzelf, terwijl de godsdienst steeds minder soelaas biedt, kan de macht van Eros als leidsman voor de geprangde ziel moeilijk worden overschat.

12. THEORETISCHE BENADERINGSWIJZEN VAN HET GEZIN VERGELEKEN

L. TH. VAN LEEUWEN

12.1 INLEIDING

Bij zijn beschrijving van de ontwikkeling van de gezinssociologie onderscheidt Christensen ¹ de volgende vier fasen:

1. De voor-wetenschappelijke periode, die tot ongeveer het midden van de negentiende eeuw duurt.
2. De periode van het sociaal-darwinisme, die ongeveer de tweede helft van de negentiende eeuw in beslag neemt.
3. De periode van de 'emerging science', die omstreeks de eeuwwisseling begint en bij het begin van de jaren vijftig eindigt.
4. De periode van de systematische theorie constructie. Zoals iedere indeling is ook deze arbitrair. De onderstaande toelichting op deze indeling is voor een groot deel aan Christensen ontleend.

De in de eerste periode verschenen publicaties over huwelijk en gezin hebben alle een beleidend, moraliserend, theologisch, juridisch of filosofisch karakter. Steeds gaat het om beschouwingen, waarin de vraag aan de orde is, hoe het gezin zou moeten zijn of wat het eigenlijk is. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw begint een wetenschappelijke benadering van het gezin zich duidelijk af te tekenen. Men begint theorieën over het gezin te formuleren. Het zijn de sociaal-darwinisten (onder andere Spencer) die in deze periode een belangrijke rol spelen. Zij passen het evolutie principe toe op samenlevingen en de daarin thuis horende instituties. Over het evolutie principe zelf is men het wel eens, maar over de binnen dit proces te onderscheiden fasen en de volgorde van die fasen bestaan grote verschillen van mening.

Aan een systematische verificatie van deze theorieën komt men nauwelijks toe. Het lijkt er eerder op, dat men zijn bronnen (literatuur en historische bronnen) alleen maar gebruikt om er illustraties voor zijn theorie aan te ontleen. Le Play vormt hierop een uitzondering. Met zijn werkwijze is hij een voorbode van de fase van de 'emerging

¹ H. T. Christensen, 'Development of the family field of study'. In: H. T. Christensen (editor), *Handbook of Marriage and the Family*, Chicago, Rand Mc Nally, 1964, pag. 3-32.

science'. Bij zijn studies van het arbeidersgezin gebruikt hij empirisch materiaal, dat hij zelf door middel van budgetstudies en participerende observatie verzamelt.

De periode van de 'emerging science' wordt gekenmerkt door een toenemende belangstelling van de gezinssociologen voor het empirisch onderzoek. Er ontstaat langzamerhand een groot aantal onderzoeksmethoden en technieken. Het gebruik van de statistiek bij de analyse van onderzoeksgegevens wordt geïntroduceerd. Mede onder invloed van deze ontwikkelingen veranderen de in de vorige periode ontstane institutioneel en functioneel geïoriënteerde benaderingswijzen van karakter. Een nieuwe ontwikkeling op theoretisch gebied is het ontstaan van de interactionele en de situationele benaderingswijze van het gezin, die beide het gezin als 'kleine groep' bestuderen. Vooral de interactionele benaderingswijze zal in de Amerikaanse gezinssociologie een belangrijke rol gaan spelen.

De zojuist genoemde ontwikkelingen zetten zich in de laatste door Christensen onderscheiden fase voort. Nieuw is de toenemende belangstelling in gezinssociologische kringen voor een evaluatie van eigen activiteiten. Regelmatig verschijnen er publicaties, waarin de ontwikkeling van de gehele gezinssociologie of een deel ervan beschreven en/of becommentarieerd wordt. Een voor deze fase zo kenmerkend criterium bij de evaluatie van het verrichte onderzoek is de relevantie voor de theorievorming. Er is een duidelijke tendens om bij het bepalen van probleemstelling en opzet van een onderzoek aan de theoretische relevantie meer aandacht te besteden. De achtergrond van deze ontwikkeling is het streven naar een gezinssociologische theorie, die gebaseerd is op resultaten van empirisch onderzoek. Dit geldt met name voor de Amerikaanse gezinssociologie.

Dit streven is de inspiratie bron voor de activiteiten rond de 'Inventory of Research on Marriage and the Family' aan de Universiteit van Minnesota.² Men wil daar komen tot een synthese van alle na 1900 verricht gezinssociologisch onderzoek. In verband hiermee heeft men een bibliografie aangelegd. Het gedeelte van de bibliografie, dat over de periode 1900-1964 gaat, is een aantal jaren geleden gepubliceerd.³ Van een deel van de titels uit de bibliografie in Minnesota zijn ook abstracts gemaakt.

Juist met het oog op de synthese van al deze onderzoeksresultaten hebben Hill en zijn medewerkers onderzocht vanuit welke theoretische gezichtspunten het gezin benaderd werd. Na de bestudering van ongeveer 200 publicaties hebben zij zeven verschillende theoretische benaderingswijzen van het gezin kunnen onderscheiden.⁴ Deze benaderingswijzen duiden zij aan als 'conceptual frameworks'.

² R. A. M. Hill, A. M. Katz and R. L. Simpson, 'An inventory of research in marriage and family behaviour; a statement of objectives and progress'. *Marriage and Family Living*, jrg. 19, 1957, February, p. 89-92.

³ J. Aldous and R. Hill, *International bibliography of research in marriage and the family 1900-1964*. Minnesota University of Minnesota Press, 1967.

⁴ R. A. M. Hill and D. A. Hansen. 'The identification of conceptual frameworks utilized in family study'. *Marriage and Family Living*, jrg. 22, 1960, November, p. 229-311.

Nu blijken er van het begrip conceptual frameworks nogal uiteenlopende definities te bestaan. De definitie, die Nye en Berardo van dit begrip geven, komt echter goed overeen met de opvatting ervan binnen de Amerikaanse gezinssociologie. Onder een conceptual framework verstaan zij: een aantal met elkaar samenhangende begrippen, die door de eraan ten grondslag liggende veronderstellingen tot één geheel verenigd worden.⁵

Het begrip conceptual framework is niet identiek met het begrip theorie. Wel kan men stellen, dat een conceptual framework een noodzakelijk onderdeel van een theorie vormt. Wanneer men er tenminste van uit gaat, dat een theorie minstens de volgende elementen moet omvatten; Allereerst moeten er een aantal veronderstellingen zijn over het bestudeerde werkelijkheidsgebied met een daaruit voortvloeiend begrippenapparaat, waarmee ditzelfde werkelijkheidsgebied beschreven kan worden. Daarnaast moet een theorie een aantal beweringen omvatten over de verbreiding van de met het begrippenapparaat aangeduide verschijnselen of een aantal beweringen over het verband, dat tussen die verschijnselen bestaat.

Hill en zijn medewerkers hebben vooral de begrippenapparaten van de door hen geïdentificeerde conceptual frameworks op hun beschrijvend vermogen onderzocht. Nye en Berardo besteden in hun boek vooral aandacht aan de veronderstellingen, die aan deze begrippenapparaten ten grondslag liggen. In het hier volgende wil ik met name aan dit laatste aspect aandacht besteden. Hierbij zullen achtereenvolgens de volgende vijf conceptual frameworks behandeld worden:

- De interactionele benadering (12.2)
- De structureel-functionele benadering (12.3)
- De situationele benadering (12.4)
- De institutionele benadering (12.5)
- De gezinsfase benadering (12.6)

Ongetwijfeld zijn er meer benaderingen te noemen dan deze vijf. Men zou onder andere nog kunnen noemen: de anthropologische, de psycho-analytische, de sociaal-psychologische en de economisch-huishoudkundige benadering. Maar deze benaderingen zijn buiten beschouwing gelaten omdat zij óf op veronderstellingen gebaseerd zijn die niet essentieel verschillen van de benaderingen, die wel behandeld worden, óf omdat zij niet het gezin als geheel dan wel alle relaties binnen het gezin bestuderen.

Bij de behandeling van de vijf hierboven genoemde benaderingen is vooral gebruik gemaakt van de publicaties van Hill en zijn medewerkers over dit onderwerp en van het reeds eerder genoemde boek van Nye en Berardo.⁶ Voor ieder van deze benaderingen

⁵ F. I. Nye and F. M. Berardo, *Emerging conceptual frameworks in family analysis*. New York Mac Millan Company, London Collier-Mac Millan Ltd, 1966, p. 3.

⁶ Zie de voetnoten 2, 4 en 5. Verder: R. A. M. Hill, 'Contemporary developments in family theory'. *Journal of Marriage and the Family*, jrg. 28, 1966, February, p. 10-26 en J. Mogey, 'Contemporary developments in family theory; a discussion'. *Journal of Marriage and the Family*, jrg. 28, 1966, February, p. 26-28.

komen steeds de volgende onderwerpen aan de orde:

- De aspecten van het gezin, die door deze benadering bestudeerd worden;
 - De veronderstellingen, die gemaakt zijn over de relaties tussen de niveaus van: de samenleving als geheel, sociale eenheden buiten het gezin maar binnen die samenleving, het gezin als abstractie, het gezin als concrete groep, de sub-groepen binnen het gezin, en het individu;
 - De manier, waarop iedere benadering rekening houdt met het verschijnsel tijd.
- De resultaten van deze vergelijking worden weergegeven in de figuur op pag. 217.

12.2 DE INTERACTIONELE BENADERING

Kenmerkend voor de interactionele benadering is de veronderstelling, dat het gedrag van een individu niet zonder meer een reactie is op het gedrag van zijn tegenspeler, maar dat aan die reactie een interpretatie van het gedrag van de tegenspeler voorafgaat. In het interactieproces wordt deze interpretatie aan een toetsingsproces onderworpen. Wederzijdse interpretaties kunnen zich op die manier op elkaar afstemmen. Iedere fase van het interactieproces moet gezien worden als het product van voorafgaande fasen.⁷

Het interactieproces is meer dan de som van de er aan deelnemende individuen. Het gezin moet worden opgevat als de ruimte waarbinnen dit proces zich afspeelt. Het gezin is een afgeleide van dit proces en is niet de determinant ervan. Gemeenschappelijke gedragspatronen zijn te beschouwen als het product van in voorafgaande interactieprocessen ontstane gemeenschappelijke definities van een situatie, die echter aan een voortdurend toetsingsproces onderworpen zijn.⁷

Het interactieproces binnen het gezin is het voornaamste onderwerp van studie. Aan het gezin als geheel komt men bij deze benadering nauwelijks toe. Het zijn vooral de subgroepen binnen concrete gezinnen, die er goed mee bestudeerd kunnen worden. De relaties tussen het gezin en de buitenwereld vallen buiten het perspectief van deze benadering. Voor zover er met invloeden vanuit deze sfeer rekening gehouden wordt, gebeurt dit door het toekennen van bepaalde kenmerken of eigenschappen aan de bij het interactieproces betrokken individuen. Het verschijnsel tijd is in deze beschouwingwijze verwerkt als een fase van het interactieproces. Maar in de praktijk wordt volgens Hill het gezinsgebeuren als nagenoeg statisch behandeld.⁸

E. W. Burgess wordt in de literatuur genoemd als grondlegger voor deze benadering van het gezin. Verder kunnen Hill en Stryker als vertegenwoordigers van deze benaderingswijze genoemd worden. Het voorgaande is in figuur 1 schematisch weergegeven. De centrale betekenis van het interactie proces voor het bestuderen van het gezin en het handelend individu is aangegeven door een pijl, die van het niveau van de eenheden

⁷ J. D. Schooneveldt, 'The interactional framework in the study of the family'. In: F. I. Nye and F. M. Berardo. *Emerging conceptual frameworks in family analysis*. New York Mac Millan Company, London Collier-Mac Millan Ltd., 1966, p. 97-129.

⁸ R. A. M. Hill and D. A. Hansen, *op.cit.*, p. 302-303.

binnen het gezin wijst naar beide aangrenzende niveau's. De wisselwerking tussen individu en interactie proces is aangegeven door ook nog een pijl te tekenen, die van het individuele niveau naar dat van de eenheden binnen het gezin wijst.

12.3 DE STRUCTUREEL-FUNCTIONELE BENADERING

De structureel-functionele benadering biedt zowel de mogelijkheid om 'het' gezin binnen een bepaalde samenleving te bestuderen als de mogelijkheid om een aantal concrete gezinnen meer gedetailleerd te bestuderen. Men zou de eerstgenoemde mogelijkheid kunnen aanduiden met de term macro-functionalisme en de tweede met de term microfunctionalisme.⁹ Hiermee introduceert men wel een onderscheid maar constateert men geen essentieel verschil. Deze benadering kan beide mogelijkheden ook heel goed tegelijk bieden.

Het macro-functionalisme neemt de samenleving als vertrekpunt en veronderstelt daarbij, dat er in die samenleving aan een aantal minimumvoorwaarden voldaan moet zijn wil dit sociale systeem zich kunnen handhaven. Voor het gezin en andere sociale sub-systemen wordt dan nagegaan welke bijdrage ieder van deze sub-systemen levert tot het vervullen van deze minimum voorwaarden.¹⁰ Deze benadering bestudeert de samenleving door die uiteen te leggen in verschillende delen en de onderlinge relaties daartussen na te gaan. Het gezin wordt bestudeerd als onderdeel van een geheel, dat is opgebouwd uit interdependente sub-systemen. Een verandering in een deel van de samenleving heeft weer veranderingen in andere delen ten gevolge. Deze benadering is dus bij uitstek geschikt om de relatie tussen de wereld buiten het gezin en het gezin zelf te bestuderen.¹⁰

Het micro-functionalisme neemt het gezin als startpunt en ziet dit als een interdependent stelsel van sub-systemen. Deze sub-systemen worden bestudeerd vanuit het gezichtspunt, dat zij een bijdrage leveren tot het gezin als geheel en uiteindelijk tot de société globale. Het accent valt hierbij op de verdeling van de essentiële gezinstaken over de individuele gezinsleden. Of op de relatie tussen het gezin en de persoonlijkheid van de individuele gezinsleden.¹¹ Zowel voor het macro-functionalisme als voor het micro-functionalisme geldt, dat zowel de veronderstellingen als het begrippenapparaat¹² weinig of geen mogelijkheden bieden (biedt) om met het verschijnsel tijd rekening te houden.

Typische vertegenwoordigers van de structureel-functionele benadering zijn: Merton, Parsons, Kingsley Davis en Winch. In haar boek 'Gezinssociologie en gezinsbeleid' maakt H. M. in 't Veld-Langeveld gebruik van de structureel-functionele

⁹ R. A. M. Hill and D. A. Hansen, *op.cit.*, p. 303-304.

¹⁰ J. McIntyre, 'The structure-functional approach to family study'. In: F. I. Nye and F. M. Berardo, *Emerging conceptual frameworks in family analysis*. New York, Mac Millan Company, London Collier-Mac Millan Ltd., 1966, p. 52-77.

¹¹ J. McIntyre, *loc.cit.*

¹² R. A. M. Hill and D. A. Hansen, *op.cit.*, p. 303-304.

benadering. Omdat bij deze benaderingswijze het systeem als geheel het vertrekpunt van de redenering is, is er in figuur 1 een pijl getekend, die van het niveau van de samenleving als geheel wijst naar de niveau's van de samenstellende delen. De interdependentie tussen het gezin en de andere sub-systemen, die binnen de samenleving onderkend kunnen worden, is aan gegeven door ook een in tegenovergestelde richting wijzend pijltje te tekenen. Voor het micro-functionalistische is dezelfde voorstellingswijze gebruikt.

12.4 DE SITUATIONELE BENADERING

De situationele benadering beschouwt het gedrag van de gezinsleden als een functie van de situatie. Hiermee wordt voor het individu als actor weinig ruimte opengelaten. De situatie binnen het gezin beschouwt men als een objectieve en op zichzelf staande realiteit, die meer is dan de som van de samenstellende elementen. Die elementen kunnen zowel van fysieke als van sociale of culturele aard zijn. Ieder samenstellend element van de situatie kan de rol van afhankelijke variabele spelen ofwel de situatie kan vanuit ieder van de samenstellende elementen bestudeerd worden.¹³

De veronderstellingen van de situationele beschouwingswijze laten de mogelijkheid open om ook met elementen van buiten het gezin rekening te houden. In de praktijk is men daar echter niet aan toe gekomen. De situatie wordt meestal als een stillevens bestudeerd of als een korte periode van interactie.¹⁴ De boeken 'Family situations' en 'Ritual in family living' van Bossard and Boll zijn vanuit de situationele benaderingswijze geschreven; ook Chombart de Lauwe heeft van deze benaderingswijze gebruik gemaakt. De arcering in figuur 1 geeft aan op welke niveau's deze benaderingswijze zich beweegt. Pijlen ontbreken, omdat ieder element van de situatie de rol van afhankelijke variabele kan spelen en deze elementen op ieder van de drie niveau's kunnen thuishoren.

12.5 DE INSTITUTIONELE BENADERING

Het begrip institutie wordt door de vertegenwoordigers van de institutionele benadering op twee manieren opgevat. De minderheid definieert dit begrip in termen van groepen. De meerderheid ziet een institutie als een min of meer duurzaam geheel van cultuurelementen gegroepeerd rond de vervulling van een behoefte. Deze behoefte kan zowel van sociale als van bio-fysische aard zijn. De samenleving wordt gezien als een interdependent geheel van instituties. Het gezin is de meest fundamentele institutie, en is er om en voor het kind. Veranderingen in de samenleving hebben veranderingen in

¹³ E. M. Rallings, 'A conceptual framework for studying the family; the situational approach'. In: F. I. Nye and F. M. Berardo, *Emerging conceptual framework in family analysis*. New York, Mac Millan Company, London Collier-Mac Millan Ltd. 1966, p. 130-151.

¹⁴ R. A. M. Hill and D. A. Hansen, *op.cit.*, p. 304-306.

het gezin ten gevolge en omgekeerd.¹⁵

Vorm en inhoud van een institutie kunnen naar tijd en plaats verschillen. Vooral de veronderstelling, dat een institutie niet goed bestudeerd kan worden wanneer men geen rekening houdt met zijn historie, is kenmerkend voor deze benadering.¹⁵ Niet het individu of een individueel gezin vormt het object van deze benadering maar de institutie. Deze benadering leent zich dus meer voor de bestudering van 'het' gezin binnen een bepaalde samenleving dan voor een gedetailleerde bestudering van een of meer concrete gezinnen.¹⁶

Stuart, Adams, Sirjamaki en voor Nederland Ponsioen en Kooy kunnen als vertegenwoordigers van de institutionele benadering beschouwd worden. De relaties tussen de verschillende niveau's zijn in figuur 1 met pijlen aangegeven. De grote pijl geeft aan, dat de samenleving als geheel voor de institutionele benaderingswijze het vertrekpunt is. De interdependentie van de instituties, die binnen de samenleving onderscheiden kunnen worden, is aangegeven door ook een kleine pijl te tekenen.

12.6 DE GEZINSFASE-BENADERING

Het meest kenmerkende voor de gezinsfase-benadering is de manier, waarop het verschijnsel tijd geïntegreerd is in het begrippenapparaat en de daarbij behorende veronderstellingen. Voor deze benadering zijn zowel gezin als individu onderworpen aan een ontwikkelingsproces, dat in de loop van de tijd steeds weer andere behoeften doet ontstaan, die hun neerslag krijgen in steeds veranderende rolverwachtingen. De vorm en inhoud van deze rolverwachtingen wordt niet alleen door biologische behoeften, maar ook door culturele imperatieven en individuele aspiraties en waarden bepaald.¹⁷

Voor analytische doeleinden wordt de gezinscyclus in een aantal fasen ingedeeld, die ieder gekenmerkt worden door hun specifieke ontwikkelingstaken. Deze taken moeten worden opgevat als een na te streven doel. Succes bij dit streven doet een tijdelijke evenwichtssituatie ontstaan en schept de voorwaarden tot succes bij het nastreven van taken die later naar voren komen.¹⁷

Het object van deze benadering is het handelende individu. Tussen individu en gezin bestaat een relatie, die er noch een is van volledige afhankelijkheid noch een van volledige onafhankelijkheid. De normatieve pressie, die het gezin op zijn leden uitoefent, is wel van belang, maar van de andere kant is het gezin afhankelijk van de acties en reacties van zijn leden. Het gezin is ten opzichte van zijn omgeving volgens deze benadering een semi-gesloten systeem. En ook hier is dus weer sprake van een relatie, die

¹⁵ D. J. Koenig and A. E. Bayer, 'The institutional frame of reference in family study'. In: F. I. Nye and F. M. Berardo, *Emerging conceptual frameworks in family analysis*. New York, Mac Millan Company, London Collier-Mac Millan Ltd., 1966, p. 78-96.

¹⁶ R. A. M. Hill and D. A. Hansen, *op.cit.*, p. 306-307.

¹⁷ G. P. Rowe, 'The developmental conceptual framework to the study of the family'. In: F. I. Nye and F. M. Berardo, *Emerging conceptual frameworks in family analysis*. New York, Mac Millan Company, London Collier-Mac Millan Ltd., 1966, p. 198-222.

noch een gehele afhankelijkheid noch een gehele onafhankelijkheid inhoudt.¹⁷

Hill heeft in zijn bewerking van het boek van Waller de basisprincipes voor deze benaderingswijze geformuleerd.¹⁸ Duvall en Rodgers zijn twee andere vertegenwoordigers van deze benaderingswijze. De arcering in figuur 1 geeft aan op welke niveau's de gezinsfase-benadering zich beweegt. Omdat geen van de betrokken niveau's als vertrekpunt voor de redenering gebruikt wordt, zijn er geen pijlen getekend.

12.7 SLOTBESCHOUWING

De eerste kennismaking met deze verscheidenheid in benaderingswijzen van het gezin herinnerde mij aan een voorval tijdens een excursie van de Landbouwhogeschool naar een houtvesterij. Eén van de deelnemende hoogleraren stelde toen de vraag: 'Wat voor een boom staat daar?' Er ontstond toen een merkwaardige situatie. Een deel van de excursiegangers deed een paar stappen achteruit, weer anderen gingen de boom van dichtbij bekijken. Het waren de plantensystematici, die de boom van dichtbij gingen bekijken. Op grond van detailkenmerken als bladvorm, bladkleur, kleur en structuur van de bast van de twijgen bepaalden zij de naam van de boom. De bosbouwers onder de aanwezigen hadden een paar stappen achteruit gedaan en stelden op grond van kenmerken zoals de vorm van de kroon, de vorm van de stam en de plaatsing van de takken de naam van de boom vast.

Hoewel deze situatie niet geheel analoog is aan die bij de bestudering van het gezin binnen de gedragswetenschappen, kan men zich in beide gevallen afvragen, of deze benaderingswijzen ieder op zich recht van bestaan hebben en hoe men zich de relatie tussen deze benaderingen moet voorstellen. Het beantwoorden van het eerste gedeelte van deze vraag komt neer op het beantwoorden van de vraag naar het recht om veronderstellingen te opperen ten aanzien van een bepaald werkelijkheidsgebied en op basis hiervan een begrippenapparaat en een aantal beweringen te ontwikkelen. Hiermee zijn we aangeland op het terrein van de vrijheid van theorievorming.

In zijn boek 'Methodologie' stelt de Groot, dat de onderzoeker deze vrijheid inderdaad toekomt, maar dat hij uiteindelijk voor het gebruik van deze vrijheid verantwoording moet afleggen door zijn theorie met de werkelijkheid te confronteren.¹⁹ Uit het overzicht, dat in de literatuur van deze vijf verschillende benaderingswijzen gegeven wordt, blijkt dat er bij ieder van deze benaderingen aan deze voorwaarde voldaan is. En hiermee heeft ieder van deze benaderingswijzen zijn bestaansrecht bewezen.

¹⁸ S. Stryker, 'The interactional and situational approaches'. In: H. T. Christensen (editor) *Handbook of Marriage and the Family*. Chicago Rand McNally & Comp., 1964, p. 149. De hier bedoelde publicatie is:

W. Waller and R. Hill, *The family; a dynamic interpretation*. New York Dryden, 1951.

¹⁹ A. D. de Groot, *Methodologie; grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. Den Haag Mouton & Co., 1961, p. 35-67.

Hiermee is nog niets gezegd over de vraag hoe men nu de verhouding tussen deze benaderingswijzen moet zien. Dit is een vraag, die in verband met het huidige streven in de gezinssociologie naar theorievorming van groot belang is. Vooral voor de sociologen, die geïnspireerd door Zetterberg streven naar de constructie van één grote theorie. Uit het bovenstaande is wel gebleken, hoe zeer deze vijf benaderingswijzen van elkaar verschillen. Er zijn duidelijke verschillen in de basis-veronderstellingen en hiermee samenhangende verschillen in de aspecten van het gezin, die met deze benaderingswijzen onderzocht worden. Die elkaar soms geheel en soms gedeeltelijk tegensprekende veronderstellingen maken een synthese bijzonder moeilijk.

Als deze synthese zo moeilijk is, moet men dan maar voor één benaderingswijze kiezen en die verder uitbouwen tot die éne grote theorie? Alleen al het feit, dat het merendeel van de theoretisch bewuste gezinssociologen adept is van één benaderingswijze maakt dit tot een hachelijke onderneming. Een dergelijke keuze zou inhouden, dat men de andere benaderingswijzen als onjuist en/of niet relevant ter zijde schuift. Bij deze keuze zou men verschillende wegen kunnen volgen:

- een vergelijking van de basis-veronderstellingen
- een vergelijking van de aspecten van het gezin, die onderzocht worden
- een vergelijking van de hoeveelheid onderzoek, die vanuit de verschillende benaderingen verricht is.

Hiermee zijn niet alle mogelijkheden gegeven. Hieronder wordt alleen ingegaan op de twee, die het eerst genoemd zijn.

Baseert men zijn beslissing op de gezinsaspecten, die in de verschillende benaderingswijzen aan de orde komen, dan zal men bepaalde benaderingen buiten beschouwing moeten laten omdat ze niet relevante gezinsaspecten tot object hebben, of omdat die gezinsaspecten al in andere benaderingen voldoende aan de orde komen. Het nemen van dergelijke beslissingen impliceert, dat men ook beslissingen over de basis-veronderstellingen van die benaderingswijzen neemt. Dit omdat er een verband bestaat tussen de basis-veronderstellingen en de gezinsaspecten, die het object zijn van een bepaalde benaderingswijze.

Op die manier komt men dan toch terecht bij een keuze op grond van een vergelijking van basis-veronderstellingen, die elkaar geheel of gedeeltelijk tegenspreken. Een keuze zonder meer houdt in, dat men bepaalde veronderstellingen op voorhand verworpt. Dit zou een weinig wetenschappelijke handelswijze zijn. De juistheid van een dergelijke keuze zou men door middel van onderzoek moeten aantonen. Het is dan heel goed denkbaar, dat men in een situatie terecht komt, die analoog is aan die in de moderne natuurkunde bij de bestudering van het licht. Wanneer men namelijk licht als trillingsverschijnsel bestudeert, dan is het niet mogelijk om tegelijkertijd het licht te bestuderen als een regen van deeltjes.²⁰

Dit alles overziende is het op dit moment verstandiger om het uitverkiezen van één

²⁰ C. J. Dippel, 'Overschatting en onderschatting van wetenschap en techniek'. *Katernen* 2000, jrg. 2, no.2.

bepaalde benaderingswijze achterwege te laten. Het is reëler om iedere benaderingswijze in zijn eigen waarde te laten. Waarbij iedere benadering bepaalde aspecten van het gezin bestudeert, zonder het gezin in zijn volheid te kunnen omvatten. Dit betekent overigens niet, dat iedere benaderingswijze in zelfgenoegzaam isolement verder moet gaan. Een voor alle benaderingen vruchtbare gedachtenwisseling is heel goed denkbaar. Daarvoor zal men echter elkaars taal moeten verstaan. Men zal vertrouwd moeten zijn met de basisveronderstellingen, begrippenapparaten en de voornaamste onderzoeksresultaten van de verschillende benaderingen van huwelijk en gezin. Dit heeft consequenties voor de opleiding van de toekomstige gezinssociologen. Zij zullen met de verschillende benaderingswijzen tijdens hun studie moeten kennis maken. Hoe intensief die kennismaking zou moeten zijn, wil ik buiten beschouwing laten.

Tot nu toe is de verhouding tussen de verschillende benaderingswijzen gezien vanuit het gezichtspunt van de in theorievorming geïnteresseerde gezinssocioloog. Hoe zal een socioloog, die zich met op het beleid gericht onderzoek bezig houdt, nu de verhouding tussen deze benaderingen zien? Het antwoord op deze vraag moet nogal opportunistisch zijn. Het hangt helemaal af van het soort problemen, waarmee deze onderzoeker te maken heeft. Dus van de doeleinden van dit beleid en de beschikbare beleidsmiddelen.

Zo zal een opdrachtgever, die behoefte heeft aan inzicht in een landelijke situatie en slechts een aantal betrekkelijk ruwe beleidsinstrumenten tot zijn beschikking heeft, weinig te verwachten hebben van een benaderingswijze, die zeer individualiserend te werk gaat. Een medisch opvoedkundig bureau daarentegen zal weinig direct toepasbare resultaten kunnen verwachten van het gebruik van een benaderingswijze, die zich op macro-niveau beweegt. Hieruit mag niet geconcludeerd worden, dat er voor ieder beleidsprobleem maar één relevante benaderingswijze bestaat. Meestal zal het zo zijn, dat iedere benadering op eigen wijze een bijdrage zal kunnen leveren. Een treffende illustratie hiervan is het boekje 'Kennis en theorie omtrent het gezin ten behoeve van het maatschappelijk werk.' Hierin wordt voor een concreet gezinsprobleem nagegaan, wat de verschillende benaderingswijzen uit de gezinssociologie kunnen bijdragen tot de analyse en de behandeling van dit probleem door het maatschappelijk werk.²¹

²¹ L. E. van Rijswijk-Clerkx, *Kennis en theorie omtrent het gezin ten behoeve van het maatschappelijk werk*. Den Haag, Staatsuitgeverij, 1966.

	interactio- neel	structureel-functioneel		situatio- neel	institutio- neel	gezinsfase
		macro	micro			
individueel niveau						
niveau van eenheden binnen gezin						
gezin als concrete groep						
gezin als abstractie						
eenheden binnen samenleving						
société globale						
object van studie	handelend individu	'het' gezin	gezin sub-groep individu	situatie en handelend individu	'het' gezin als institutie	handelend individu
tijd	als fase in proces in praktisch proces statisch behandeld	leent zich moeilijk voor het vangen van verande- ring en andere processen		stilleven of korte periode van interactie	kan grote historische periodes omvatten	van ontstaan v.h. gezin t/m ontbinding

13. DE TOEKOMST BESCHOUWD VANUIT WAGENINGEN

Notities bij de futurologische bedrijvigheid van de afdeling Sociologie der Landbouwhogeschool gedurende de 25 jaar van haar bestaan

W. H. DOUMA

Das Perfekt und das Imperfekt
tranken Sekt.
Sie stiessen aufs Futurum an
(was man wohl gelten lassen kann)
Plusquamper und Exaktfutur
blinzten nur.

Christian Morgenstern

13.1 BEDOELING EN BEHANDELING

Waren het voor Morgenstern de tijden van het Latijnse werkwoord die hem tot zijn 'toekomstbeschouwing' inspireerden, voor mij zijn het evenzeer de wijzen van het Latijnse werkwoord, die tot nadenken over het vóóruitzien stimuleren. Het Latijnse werkwoord kent immers de volgende wijzen: modus indicativus, modus coniunctivus en modus infinitivus. Het onderscheid tussen deze wijzen vormt een goede verwijzing naar wat ik met deze bijdrage beoog, nl. het geven van een terugblik op het vooruitblikken, waarbij vooral de manier waarop de afdeling Sociologie futurologisch is bezig geweest de aandacht zal hebben. Het gaat mij dus om de evaluatie van dat stuk Wageningse werkzaamheid dat hier als 'futurologie' aangeduid wordt. Zonder mij nu al in uitvoerige discussies te begeven over wat futurologie is, versta ik er hier voorlopig het zich min of meer systematisch met de toekomst bezig houden onder, zoals dat in publicaties van deze afdeling zichtbaar is geworden.

Zulk een evaluatie van de Wageningse futurologische activiteiten dient echter wel iets meer te omvatten dan alleen een toetsing op de aantonnende wijs dan wel de aanvoegende wijs of de onbepaalde wijs ervan. Voor een goede beoordeling is het gewenst deze bedrijvigheid van de afdeling ook te kunnen plaatsen in het futurologisch bedrijf als geheel. Een – in dit bestek summiere – analyse van de futurologie in haar geheel zowel als die van het eigen onderdeel, zal daarbij het materiaal moeten leveren om tot een evaluatie te komen, een waardering die niet slechts een historische appreciatie is, maar

bedoelt ook van actuele waarde te zijn, ja de pretentie heeft voor verdere werkzaamheid van sociologen in en aan de toekomst enige oriëntatie te bieden.

Deze bedoeling leidt tot de volgende opzet. Eerst wordt een korte schets gegeven hoe de futurologie er in het algemeen uitziet en is uit komen te zien. De toekomst-publicaties van de afdeling Sociologie passeren hierna de revue. Zij worden vervolgens tesamen geanalyseerd en geconfronteerd met de futurologie, zoals die dan eerder is getekend. Tenslotte mondt de behandeling dan uit in de evaluatie van dit futurologisch bezig zijn met het oog op de verdere taak van de sociologie, ook de Wageningse, in dezen.

13.2 FUTUROLOGISCHE STROMINGEN

Hoe in de Westerse samenleving over de toekomst wordt gedacht en geoordeeld hangt – zoals F. L. Polak heeft laten zien – sterk samen met de geesteshouding die deze samenleving in een bepaald tijdperk kenmerkt.¹ Het is overigens opvallend te zien hoe het toekomstdenken van grote geesten voorijlt op de ‘Zeitgeist’ zelve en die a.h.w. faseert. Voor een perspectief op het toekomstdenken van onze huidige tijd stap ik terug tot in het begin van de vorige eeuw. Voorbereid door de grote denkers uit de 18e eeuw staat de 19e eeuw in het teken van de Verlichting, het is het tijdperk van optimisme en rationalisme. Men denkt in termen van evolutie en menselijk kunnen. Vooruitzien en vormgeven wordt mogelijk en noodzakelijk geacht, ook t.a.v. het maatschappelijk leven. De Utopisten (Saint Simon, Fourier, Owen) leggen er een welsprekend getuigenis van af. Aan de ‘aufgeklärte’ hemel vormden zich echter al vrij spoedig verschillende donkere wolken door het toedoen van wijsgeren als Kierkegaard, Schopenhauer en Nietzsche die een veel pessimistischer visie hadden. Rond en na de laatste eeuwwisseling werd het beeld van de toekomst steeds somberder. Verantwoordelijk hiervoor waren vooral de donkere tinten, die in de schildering werden aangebracht door Freud met ‘Das Unbehagen in der Kultur’, Spengler met ‘Der Untergang des Abendlandes’ en Huizinga met ‘In de schaduwen van morgen’. Ook in de science fiction, een opkomend literatuurgenre, dat een duidelijke spiegel vormt van de ideeën in een samenleving over de toekomst, werd het beeld steeds zwartgalliger. Van Jules Verne via H. G. Wells naar Aldous Huxley ziet de maatschappij zich een steeds pessimistischer beeld in de toekomstspiegel voorgehouden. Als de Westerse samenleving dan door de crisis van twee wereldoorlogen met daartussen een grote economische depressie is gegaan, is de toekomst die Orwell in 1948 van ‘1984’ laat zien van utopie tot anti-utopie geworden, tot één van de ‘new maps of hell’, zoals Kingsley Amis² zijn overzicht van de science-fiction literatuur betitelde.

Hoe is na de 2e Wereldoorlog de houding tegenover de toekomst geworden? In de 50er jaren zat men aanvankelijk nog te sterk gedrukt op de nasleep van deze meest om-

¹ F. L. Polak, *Prognostica, deel II*. Deventer, 1968.

² Kingsley Amis, *New Maps of Hell*. New York, 1960.

vangrijke aller oorlogen om de gedachten veel op de toekomst te richten: De dreiging van de atoombom, de 'koude oorlog', de restauratie van de zwaar gehavende samenlevingen, de afwikkeling van het koloniale stelsel hielden de gemeederen te sterk bezig. Pas in de jaren '60 is de preoccupatie daarmee in zoverre voorbij, dat er zich in breder kringen duidelijk en zelfs steeds nadrukkelijker een wending naar groter belangstelling voor de toekomst gaat manifesteren. De wijze, waarop degenen die zich sindsdien actief met het denken over de toekomst bezighouden, is toch – althans voor een groot deel – anders dan voorheen. Prevaleerde vroeger visie en/of speculatie, thans ligt de nadruk op onderzoek. Zo kon ook de uitdrukking futurologie ontstaan. Hiermee is tevens gegeven, dat bij deze toekomstbenadering wat meer nuchterheid, voorzichtigheid en kritische waarneming betracht wordt. Tegelijkertijd meen ik echter te mogen concluderen dat het onderzoek naar de mogelijkheden en wenselijkheden van de toekomst toch weer verricht wordt in hoop en vertrouwen, waarbij een praktisch verantwoordelijkheidsbesef – hoe eng het soms wezen moge – niet ontbreekt.

Er zijn in deze futurologie vijf stromingen te onderscheiden, die eigenlijk alle voortkomen uit bronnen, die zich vormden te midden van of uit de problematiek van de Westerse samenleving in haar somberste tijd, de jaren '30 en '40. Weer blijkt het denken van enkelen voor te ijlen op dat van ruimere kringen in de samenleving, zij het dat het niet meer zo ver in fase voorligt als voor de 19de eeuw geconstateerd werd. Ik zal hieronder de vijf door mij onderscheiden stromingen vermelden in de volgorde waarin zij wel enigszins ontstaan zijn en aanduiden wat, naar het mij voorkomt, hun onderscheidende kenmerk is. Elke stroming zal – zonder pretentie en slechts voor een handzaam intern gebruik – in dit artikel van een etiket voorzien worden.

a. Een stroming ontstaan onder invloed van enige belangrijke economen en gouvernemente planners, die – lerend van de crisis- en oorlogservaringen – hopen het sociaal-economisch leven beter en planmatiger te kunnen laten verlopen. Tot deze stroming reken ik als vroege vertegenwoordigers figuren als Keynes, Fourastié en Tinbergen, maar ook de constructeurs van Roosevelt's New Deal politiek. Na de oorlog wordt, te beginnen wel in Frankrijk, het toekomstonderzoek t.b.v. het regeringsbeleid vanuit de Overheid gestimuleerd en soms door haarzelf opgezet. Uit deze taakopvatting van de Overheid zijn verder ook de planningsinstituten- en bureaus voortgekomen. Betrof het eerst vooral de sociaal-economische ordening van het maatschappelijk leven, later werd de werkzaamheid uitgebreid tot andere sectoren als ruimtelijke ordening, volksgezondheid en cultureel leven. De naam, die ik aan deze stroming wil geven is *eco-futurologie*.

b. De toekomstgerichte activiteiten van het geheel van instellingen, dat tegenwoordig wel aangeduid wordt met de term 'militair-industriële complex', sterk geconcentreerd in de U.S.A., maar ook in de andere Westelijke grootmachten aanwezig en van veel betekenis. Inderdaad is hier sprake van een zeer verweven patroon van ondernemingen, strijdkrachten en research instellingen. Dit complex moest zich bij de beëindiging van de 2e wereldoorlog, hetgeen de voornaamste doelstelling ervan was geweest, op nieuwe

doelstellingen richten. Deze heroriëntatie leidde tot – methodisch zeer geavanceerde – vormen van toekomstonderzoek. Zij zijn door Jantsch, adviseur voor wetenschapsaangelegenheden van de O.E.C.D. uitvoerig beschreven.³ Uit deze sfeer stammen de in grotere kring bekend geworden namen van de z.g. denkfabrieken als de Rand Corporation en het Hudson Institute, vooral werkend aan militaire, maar verder ook aan industriële opdrachten. Ik spreek hierbij maar van *techno-futurologie*.

c. Als tegenhanger van de techno-futurologie, of beter als dwarsligger daarop, heeft zich nadien het vredes-onderzoek (ook wel juist andersom het polemologisch onderzoek genoemd) ontwikkeld. Kwantitatief is het onderzoek van veel geringer omvang, maar kwalitatief is de in deze lijn verrichte arbeid van bekende namen als Anatole Rapoport, Galtung en te onzent B. V. A. Röling, van veel gewicht te achten. Deze soort toekomstgerichte research is het meest duidelijk ontstaan als gevolg van een nieuw verantwoordelijkheidsbesef voor het voortbestaan van de wereld onder de dreiging van de nucleaire wapens. Dit zoeken naar toekomstoverlevingsmogelijkheden is duidelijk geïnspireerd door de ethische bewogenheid die sinds de ontwikkeling van de atoombom vele, ook vooraanstaande, natuurwetenschappelijke onderzoekers, begon te kenmerken. Daarom duid ik deze stroming aan als *etho-futurologie*. Zij blijft overigens niet beperkt tot de internationale militaire en politieke verhoudingen, ook het kritisch ingestelde onderzoek naar interne ontwikkelingen in een samenleving behoort er toe. In deze trant werkt in de U.S.A. bv. het Institute for Policy Studies onder leiding van Arthur Waskow.

d. De vierde stroming wordt gevormd door het meer sociaal-wetenschappelijke denken. Daarvan moet direct gezegd worden, dat wat uit de journalistieke hoek kwam enerzijds en wat van de kant van de filosofie kwam anderzijds meer betekende dan wat er van sociologische of sociaal-psychologische zijde werd bijgedragen. Grote namen in deze stroming zijn vooral filosofisch georiënteerde figuren als Flechtheim en de Jouvenel, terwijl recentelijk ook Picht naam begint te maken. In de journalistieke sfeer is het Jungk, die door kwaliteitswerk sterk de aandacht getrokken heeft. Ook de Engelse wetenschapsjournalist Calder heeft echter op dit gebied zijn sporen verdiend. De sociologen hebben op een enkele uitzondering na zich van de futurologie onthouden. Zulk een uitzondering en tegelijk een uitschieter was de als historisch-sociologisch onderzoek ingeklede toekomststudie van Michael Young 'The Rise of Meritocracy'. Eveneens een uitzondering vormt de Nederlandse socioloog Fred Polak, die systematischer dan Young inging tegen het sociologische gebruik om zich van futurologie te onthouden, maar overigens in de trant van Flechtheim en de Jouvenel schreef. Als dezen is hij erudiet en breed beschouwend, maar ook als dezen is hij weinig 'onderzoekmatig' prospectief werkzaam. In de laatste tijd evenwel hebben verschillende vaksociologen zich ontworsteld aan de druk om als wetenschappelijk en niet-empirisch te boek te staan als men zich aan het bestuderen van de toekomst overgaf, en heeft bv.

³ E. Jantsch, *Technological Forecasting in Perspective*, Paris, 1967 (O.E.C.D.)

een man als Daniel Bell het voorzitterschap op zich genomen van de 'Commission on the year 2000' van de Amerikaanse Academy of Arts and Sciences. Op deze stroming in zijn geheel plak ik het etiket van *socio-futurologie*.

e. Het zich sterk uitbreidende genre van de science-fiction literatuur, dat in zijn beste vertegenwoordigers als bv. Asimov, Heinlein, Wyndham en A. Clarke van zoveel verbeeldingskracht en bezonnenheid getuigt, dat het in vele opzichten opgewassen is tegen de socio-futurologie, ja, daaraan soms superieur, omdat het ook op een natuurwetenschappelijk-technologisch hechte basis stoelt. Vele van de sf-auteurs hebben een natuurwetenschappelijke opleiding genoten. Niet voor niets heeft Ofshe, de uitgever van de bundel 'Sociology of the possible' juist aan verschillende van bovengenoemde schrijvers belangrijke stukken ontleend.⁴ Hierboven is opgemerkt, dat science-fiction tevens als een spiegel is te beschouwen van de ideeën die in een samenleving leven over de toekomst. Als dat zo is, dan blijkt uit een analyse van deze tak van literatuur, dat men zich in de laatste decennia realistischer, maar ook sceptischer én maatschappij-critischer tegenover de eigen samenleving zoals die zal worden verhoudt dan voorheen.⁵

De naamgeving van deze stroming ligt voor de hand. Ik zal er, waar nodig, over spreken als de *fictio-futurologie*.

Wie nu na de overgang tot de jaren '70 tracht de stromingen, die zich in de jaren '60 alle breed hebben gemaakt, te overzien en ten opzichte van elkaar te typeren, kan daarvoor terecht bij de jonge Nederlandse socioloog van Steenberg, die zich in sterke mate tot futuroloog ontwikkeld heeft. In navolging van wat Horton gedaan heeft voor de bestudering van de actuele maatschappelijke verschijnselen in de sociologie, maakt hij een tweedeling in benaderingswijzen van de toekomst bij de futurologie, die hij aanduidt als resp. de establishment-futurologie en de kritische futurologie.⁶ De eerste benadering heeft in de termen van Horton een duidelijk ordeperspectief op de toekomstige maatschappij, de tweede benadering heeft daarop een conflictperspectief. De eerste wordt gekenmerkt door retrospectieve methoden van toekomstverkenning, de tweede door prospectieve methoden. De eerste gaat uit van een natuurwetenschappelijk onderzoeksmodel en belijdt de subjectieve waardevrijheid, de tweede gaat uit van het historische en 'verstehende' onderzoeksmodel en is overtuigd van de subjectieve waardebepaaldheid, die dit subject overigens wel expliciet moet trachten te maken; de eerste is in feite gericht op sociale continuïteit: de toekomst – gededuceerd – is het heden $\times 2$, de tweede is gericht op juist ook kwalitatieve sociale verandering en tracht intentioneel de toekomst te bewerkstelligen: bv. in de vorm van anticipatie. Voor een verdere profilering van de beide onderscheiden richtingen moge ik verwijzen naar de studie van van Steenberg.

⁴ R. Ofshe (ed), *The Sociology of the Possible*. Englewood Cliffs, N. Jersey, 1970.

⁵ J. A. Hes, 'Amerikaanse toekomstverwachtingen in de science-fiction.' *Katernen* 2000, 1966, no. 10.

⁶ B. van Steenberg, *Orde of Conflict, tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie*. Hilversum, 1969 (Eurosboekje 1969, no. 2).

Het is vanuit dit standpunt wel mogelijk in het stromingsbeeld van de futurologie zoals hierboven geschetst, een tendens tot stroming óf in de ene, óf in de andere richting waar te nemen. De polarisatie voltrekt zich dan rond de techno-futurologie enerzijds en de etho-futurologie anderzijds, waarbij de eco-futurologie affiniteit tot eerstgenoemde pool vertoont. De socio-futurologie neigt eerder naar de tweede pool, die ook de door de fictio-futurologie geprefereerde lijkt te zijn. De eerste pool is krachtiger en in de huidige machtsverhoudingen in de Westerse maatschappijen meer dominerend dan de tweede. Op deze laatste potentieel meer dynamische pool zou echter de Wageningse wapenspreuk: 'Al gaande wint het wiel aan krachten' wel eens van toepassing kunnen zijn.

Bij deze beschrijving en typering van de futurologie wil ik het voorshands laten. Zij bieden voldoende kader om daarin de thans te beschouwen Wageningse werkzaamheid op dit terrein te plaatsen. Bij de beóordeling van dit soort toekomstgerichte activiteiten wil ik echter vanuit een wat ander gezichtspunt trachten de perspectieven op de wijzen en vormen van toekomstonderzoek te verdiepen en te verruimen.

13.3 TOEKOMSTBENADERING DOOR WAGENINGSE SOCIOLOGEN

De toekomstbeschouwingen in de 25 jaar van haar bestaan door medewerkers van de afdeling Sociologie gepubliceerd, tonen duidelijk, dat hier ook sprake is van gemengde bedrijvigheid. Dat is in tweeërlei opzicht het geval. Ten eerste zijn zij van de hand van zeven verschillende personen, ten tweede bestrijken zij – soms zeer – verschillende aspecten van de toekomst. Een dertiental publicaties uit de bestaansperiode van de afdeling Sociologie is aan te merken als futurologisch van aard.⁷ Ik zal hen zoveel mogelijk in de volgorde waarin zij verschenen zijn de revue laten passeren.

De inzet in 1949 lijkt direct al dramatisch. Toen nl. hield Hofstee een beschouwing over 'Population pressure and the future of Western Civilization in Europe'. De hoogdravende titel is trouwens meer afkomstig van de organisatoren van de bijeenkomst waar deze beschouwing als referaat werd gehouden (een summercourse voor buitenlandse studenten aan de Utrechtse universiteit) dan van de referent. Overigens is de publicatie van deze lezing in de 'American Journal of Sociology' de enige maal dat Wageningen een bijdrage leverde tot één van de twee meest vooraanstaande sociologische vaktijdschriften. Hofstee's niet zo erg optimistisch gestemde referaat, beoogt een breed zicht te krijgen op de ontwikkeling van de gevoelde verhouding tussen bevolkingstal en welvaartsbronnen.

Het heeft tien jaar moeten duren voor Hofstee zich weer over de toekomst uitliet. Dit maal was de gelegenheid, waarbij dit gebeurde, het K.N.L.C.-congres in 1959, alwaar hij een rede hield, die de titel ervan 'Uitdaging' waardig was. Hij hield daarin boeren en plattelanders een toekomstspiegel voor, waarin hij hun op grond van de

⁷ Nadere bronvermelding van deze publicaties, waarvan de titel in de tekst wordt vermeld, vindt men in de bijlage van deze bundel.

overgang van het traditionele naar het modern-dynamische cultuurpatroon bijna irriterend duidelijk op de noodzaak wees dat zij zelf actief de komende veranderingen meer vorm moesten geven, gesteund door onderzoek en voorlichting. De door Hofstee tijdens de Wageningse Landbouweek 1962 gehouden lezing 'Veranderend Platteland' was een variatie op hetzelfde thema. Hierin riep hij echter het schrikbeeld op van de mogelijke ontwikkeling naar het op industriële leest geschoeide agrarische grootbedrijf.

Tezelfder tijd verrichtte Constandse in de N.O. Polder het veldonderzoek, dat leidde tot de in bulletin 24 van de afdeling Sociologie gebundelde beschouwingen 'Boer en Toekomstbeeld'. Deze blik in de toekomst is onbehaaglijk: Ook bij boeren en in streken waar het moderne cultuurpatroon ingang gevonden heeft zullen zich welvaartsproblemen gaan voordoen; en er is geen 'Leitbild' dat de richting wijst waarin de problemen opgelost moeten worden. Wanneer hij op zijn beurt uitgenodigd wordt te spreken voor een K.N.L.C.-congres (dat van 1965) tracht hij in zijn referaat 'Van boerderij tot landbouwonderneming' in de door hem geconstateerde lacune te voorzien en zelf aan dat 'Leitbild' voor de toekomst van landbouw en platteland enige vorm te geven.

In datzelfde jaar laat ook de gezinssociologische sectie van de afdeling Sociologie zich horen. Douma levert tijdens een gezinsweek van de Barchem-beweging zijn beschouwing 'Het gezin in de wereld van morgen'. Hierin wordt de toekomst van het gezinsleven duidelijk geplaatst in het perspectief van de zich z.i. voltrekkende veranderingen in de samenleving als geheel.

Na een korte rustpauze zetten Hofstee en Constandse zich nogmaals en nu tegelijkertijd, nl. bij het afscheid in 1967 van mr. Vink als directeur van de Rijks Planologische Dienst, tot een beschouwing over de toekomst, de eerste over die van de Nederlandse samenleving in zijn geheel, de laatste weer over die van het platteland. Hun aandeel in het plaatsen van 'Wegwijzers naar een goed bewoonbaar Nederland' is niet hetzelfde. Hofstee haalt heel breed uit en tracht in de trant van zijn referaat uit 1949 voor de belangrijkste sectoren en instituties van de Nederlandse samenleving de komende ontwikkeling ervan te voorzien. Constandse werkt de door hem ontwikkelde visie, hierboven al aangegeven, verder uit. Nieuwe elementen die hij bij deze gelegenheid in het Leitbild aanbrengt zijn de aandacht voor de openluchtrecreatie, het nederzettingspatroon en het cultuurlandschap.

Inmiddels had Douma zich, daartoe van theologische zijde enigszins aangezet, meer in de literatuur en theorie van het toekomstdenken verdiept. Hij deed daarvan, na de aanvankelijke mondelinge presentatie voor de studenten van de Theologische Hogeschool in Kampen, in 1968 uitvoeriger schriftelijk verslag in het Kamper Cahier 'Futurologische oriëntatie en confrontatie'.

Voor het laatst in deze periode verheft Hofstee nogeens zijn stem, ditmaal in Duitsland t.g.v. het hem in 1968 verleende eredoctoraat van de Universiteit van Hohenheim. In zijn rede 'Soziologische Betrachtungen zur Zukunft des Familienbetriebs', hamert hij voort op hetzelfde aambeeld, waarop de Nederlandse boeren hem en Constandse enige jaren geleden al indringend bezig gehoord hadden. Het was waarschijnlijk niet

ten onrechte, dat hij hetzelfde geluid nog eens in het niet vrij van Bauern-ideologie zijnde Zuidduitse land liet klinken.

Voor het eerst in deze periode daarentegen begeeft Kooy zich in het gezelschap van toekomstbeschouwers van de afdeling Sociologie. De aanleiding voor hem om zich uit te laten over 'De toekomst van het Westerse gezin' vormt het afscheid in 1970 van prof. Fischer, de Utrechtse ethnoloog en cultureel anthropoloog. Kooy signaleert duidelijk de moeilijkheden, die zijns inziens de empirische sociologie heeft om tot verantwoorde uitspraken over de toekomst te komen, maar hij wil toch niet nalaten vanuit zeer algemene sociologische inzichten in de ontwikkeling van het familiale en gezinsleven en bepaalde maatschappelijke krachten, die daarop nu al aan het inwerken zijn, tot een schatting te komen van de richting waarin het instituut gezin zich onder invloed van tot uitdrukking komende waarde-bepalingen beweegt.

Ook Groot verschijnt in 1970 ten tonele. Hij neemt de 'Leitbild'-thematiek van Constandse weer op, maar verdiept zich theoretischer in de diverse aspecten daarvan. Zijn artikel 'The Leitbild in physical planning of rural areas' vormt de uitvoerige inleiding tot een kleine bundel, bestaande uit enkele bijdragen voor de planologische sectie van het 2e Wereldcongres voor Agrarische Sociologie in 1968, die naderhand tesamen als Afdelingsbulletin zijn uitgegeven. Groot behandelt het Leitbild als concept, de vorming en constructie ervan, daarbij de invloed van ideeën en visies accentuerend.

In ditzelfde, wat toekomstoriëntaties betreft voor de afdeling Sociologie drukke jaar 1970, tevens het laatste van de hier beschouwde periode van afdelingsactiviteiten, treden ook de twee gastmedewerkers van de afdeling Sociologie, Kerstens en Weerdenburg nog voor het voetlicht. De eerste met 'Prognose en planning, openluchtrecreatie in de toekomst', voortgevoerd uit een uiteenzetting voor onderzoekingenieurs van de Cultuurtechnische Dienst, en de tweede met zijn 'Prognose van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven', in eerste instantie ontstaan n.a.v. een aantal ambtelijke extrapolaties op dit punt. De aard van hun beider bijdragen tot de benadering van de toekomst weerspiegelt hun positie bij de afdeling Sociologie. Zij zijn daar nl. elk met een studieopdracht gedetacheerd door de Cultuurtechnische Dienst, Kerstens voor de vragen van de openluchtrecreatie in landelijke gebieden en Weerdenburg voor het vraagstuk van de afvloeiingswijze van boeren uit de landbouw. Het is, gezien deze taken geen wonder, dat zij zich meer hebben toegelegd op de methodologisch-technische aspecten van de wijze, waarop zicht op de toekomst verkregen kan worden.

Hiermee zijn de tableaux van de Wageningse futurologische bedrijvigheid vertoond. Na de bezichtiging dienen zij nu nader geïnspecteerd en vergeleken te worden in het licht van de bovenbeschreven vormen van futurologie.

13.4 ANALYSE EN EVALUATIE

Eén van de eerste dingen, die opvalt bij een nader bezien van de futurologische prestaties, die de afdeling geleverd heeft, is dat de Wageningse sociologen zich toch niet

onbetuigd hebben gelaten bij het kijken in de toekomst. Meer dan de helft van de medewerkers van de afdeling heeft zich aan deze activiteit wel eens of meermalen overgegeven. De reden dat zij dit in tegenstelling tot de meeste van hun collega's in binnen- en buitenland wel hebben gedaan, heeft naar het mij voorkomt, te maken met twee zaken, die zelf ook nauw samenhangen. Eerst is er het feit dat eigenlijk alle toekomst-beschouwingen op verzoek geleverd zijn en gehouden voor gezelschappen of publieken, waarvan de leden in de praktijk meer direct bij de aan de orde gestelde of voorziene ontwikkelingen betrokken waren. Ten tweede moet in aanmerking genomen worden, dat de afdeling Sociologie als onderdeel van de Landbouwhogeschool in nauw contact staat met afdelingen voor andere vakgebieden, waar de wetenschapsbeoefening vaak een toegepast en aan de praktijk dienstbaar karakter heeft.

Een tweede verschijnsel dat zichtbaar wordt bij het nagaan van de genoemde publicaties, is dat zij vooral uit de laatste tijd van het afdelingsbestaan stammen. Hofstee is – zoals op menig gebied – ook op dit terrein een voorloper geweest met zijn beschouwingen rond 1950 en 1960. De overige publicaties zijn nagenoeg alle tot stand gekomen in de laatste vijf à zes jaar. Deze cumulatie is in overeenstemming met de in het algemeen na het midden der jaren '60 te constateren verheving van de belangstelling voor de toekomst.

Kom ik dan nu tot een ontleding en typering van de wijze waarop men in Wageningen te werk is gegaan, dan kan dat het beste auteursgewijze. Er bestaat nl. tussen de aanpak van de verschillende toekomstbeschouwers te dezer stede wel enig onderscheid.

Er is reden om met Kooy te beginnen. Altijd bereid om van zijn stellingname inzake de wetenschapsbeoefening getuigenis af te leggen, doet hij dit ook nu weer in alle duidelijkheid. Zelf plaatst hij zich uitgesproken in Van Steenbergens categorie van de establishmentsociologen. 'Wij zijn nl. bijna hartstochtelijk aanhanger van de subjectieve waardevrijheid in de sociologie en onze beschouwing zal daarmee in verband het merkteken dragen van de retrospectieve gerichtheid' (Kooy, in druk). In het methodologische deel van zijn verhandeling snijdt hij dan eerst het vraagstuk aan van de mogelijkheid om als socioloog futurologie te bedrijven. Kooy ziet die nauwelijks, omdat de empirische sociologie het door de aard van haar object (een open systeem) al zo moeilijk heeft om in het heden tot een geverifieerde theorie te komen. Ik citeer hem nogmaals: 'Wil de socioloog uitspraken doen over de toekomst, die op het predicaat wetenschappelijk enige aanspraak kunnen maken, dan zal hij het maatschappelijk heden en verleden in hun voornaamste determinanten moeten kennen. Geen heden-daags socioloog pretendeert nu nog, dat hij met zekerheid de belangrijkste vormende krachten van verleden en heden inderdaad heeft onderkend' (Kooy, in druk). Op verzoek wil deze auteur dan nog wel enige stof ter overweging aanbieden, zowel voor 'de opgeschrikte meerderheid' (zijn aanduiding voor rechts) als 'de roerige minderheid' (zijn aanduiding voor nieuw en anarcho-links), maar hij doet het als prognosticus zonder pretenties en vrijblijvend. De aangeboden stof bestaat bij hem dan uit het tonen van op grond van sociologisch onderzoek en eigen brede ervaring verkregen globale inzichten in hem voor de toekomst relevant lijkende maatschappelijke ver-

schijnselen, samenhangen en ontwikkelingen; in feite dus uit extrapolatie. Wel is het pikant, dat hij zijn beschouwing zo toespitst op enkele door hem in sexualibus gevonden Leitbilder, die mij meer uit verstehen dan uit prognose lijken voort te vloeien.

Hofstee is veel minder expliciet over de wijze van futurologie beoefening. Bij hem moet - om een door Hofstee in de wandeling graag gebezigde uitdrukking te parafraseren - de filosofie opgeploegd worden. Wat dan in eigenlijk al zijn beschouwingen zichtbaar wordt is de ook bij Kooy reeds aangetroffen beschouwingswijze van de zich zo objectief (= neutraal?) mogelijk opstellende waarnemer, die prognosticeert op de wijze als bij de laatste beschreven. Deze positie wordt door Hofstee echter wel eens verlaten. Zelf zegt hij: 'Men ontkomt moeilijk aan de neiging zich in de eventuele voor- en nadelen van een dergelijke ontwikkeling te verdiepen, ook al verlaat men daarbij natuurlijk ten dele het terrein van de wetenschap'. (Hofstee, 1962, pag. 684). Vooral m.b.t. die verwachtingen, die een Leitbild-karakter kunnen aannemen, veroorlooft Hofstee zich soms deze ethische excursies.

Bij Constandse, van wie men bij oppervlakkiger kennismaking de indruk kan krijgen dat hij op ongeveer dezelfde wijze tewerk gaat als de voorgaande auteurs, blijken de accenten toch duidelijk anders te liggen. Bij het zich realiseren van de problematiek van de plattelandssamenleving in de toekomst voelt hij sterk de betekenis van het waardenstelsel en hij zegt in zijn onderzoekingen dan ook uitgegaan te zijn van de spanningen in de moderne maatschappij veroorzaakt door conflicterende elementen in een algemeen aanvaard ethos. Onder erkenning, dat de futurologie in zijn extrapolatieve hoedanigheid nuttige diensten verlenen kan, gaat het hem niet om het voorzeggend karakter ervan, maar wenst hij met nadruk voor en in het heden opheldering te geven. 'Ik doe dus het omgekeerde van wat men in *wetenschappelijk* werk gewoonlijk nastreeft, namelijk het schrijven in een 'tijdloze' taal die het mogelijk maakt ook in latere tijden gewaardeerd en begrepen te worden'. Aldus letterlijk Constandse (1967). Uit deze houding vloeit ook zijn preoccupatie met het verschaffen van een Leitbild voort. Hij voelt het zelfs als zijn verantwoordelijkheid elementen voor het vormen van dit Leitbild aan te dragen, hoe bescheiden hij zich hierin ook toont. Dat hij als zulk een futuroloog daarvoor, evenals de spreekwoordelijke profeet, in het eigen vaderland niet altijd geëerd werd, moge ik hier terzijde opmerken.

Groot's beschouwing gaat uitvoerig in op de kwestie van het Leitbild. Zijn stuk is in zoverre van andere aard dan dat van Constandse, dat hij zich meer afvraagt wat dat Leitbild nu eigenlijk is, wie het moeten construeren en hoe die constructie plaats vindt. Door middel van scrupuleus literatuuronderzoek weet hij theoretisch het begrip Leitbild(er) duidelijk te plaatsen in het ruimere begrip waardenstelsel. Moeilijker blijkt de feitelijke herleiding van waarden tot Leitbild en het uitpellen van het Leitbild uit een mengsel van maatregelen, doelen, ideeën, aspiraties en oordelen. Groot ziet daarbij juist een taak voor de sociaal-wetenschappelijke onderzoekers, die volgens hem ook wat nuchter tegenwicht moeten bieden tegen al te bouté utopieën. Met Picht staat hij een, mede met behulp van sociologen, 'aufgeklärte Utopie' voor.

Douma heeft zich ook uitgelaten over de manier, waarop hij de toekomst heeft

trachten te benaderen. Hij vindt aan de hand van een systematisch nagaan van de futurologische literatuur vooral zijn aanknopingspunt bij Fourastié, wiens werkwijze volgens Douma kwantitatief én kwalitatief, empirisch-analytisch én toch duidelijk gericht op handelen is. Zijn methode is die van het extrapoleren van de 'tendances lourdes', de moeilijk te beïnvloeden zwaartelijnen van de maatschappelijke ontwikkeling, waar-tussen dan nog een grote ruimte bestaat, die door menselijk kiezen en beslissen gevuld moet worden. Douma wijst er dan, m.n. in zijn voor theologen bedoeld Kamper Cahier duidelijk op, welke belangrijke rol zij kunnen vervullen in de ethische oriëntatie op de toekomst.

In Weerdenburgs toekomstbeschouwing gaat het om de methodiek van de prognose. De retrospectie wordt bij hem vervangen door op grond van uit onderzoek verkregen informatie, schattingen te geven van de ontwikkeling van het te voorziene verschijnsel. In deze methode fungeren wel waarden en Leitbild-elementen, maar als gegevens. Het is een benaderingswijze, die passend is in het kader van de planning voor een bepaald beleid, maar niet voor het hoogste niveau daarvan.

In de sfeer van de planning beweegt zich ook de methodologisch te noemen verhandeling van Kerstens. Hij geeft een overzicht van in de futurologie gebezigde prognosemethoden, hen indelend in projectieve (retrospectieve) en prospectieve methoden. Interessant is, dat Kerstens de soorten prognosemethoden koppelt aan de niveaus waarop planning bedreven wordt. Omdat Kerstens zich op een ruimer standpunt stelt dan Weerdenburg wat zijn behandeling van de stof betreft, komt hij er toe, te stellen, dat de vraagstelling bij prognostiserend onderzoek niet moet zijn: 'hoe passen wij ons aan de voorspelde toekomst aan? De vraag luidt veeleer: hoe passen wij de toekomst aan onze idealen aan? De kwestie van de evaluatie van het heden en mogelijke toekomstige ontwikkelingen komt dus centraal te staan'. (Kerstens, pag. 38) Wanneer hij tenslotte van oordeel is, dat bij het maken van een prognose op lagere planningsniveaus, de randvoorwaarden van waaruit gewerkt wordt duidelijk omschreven dienen te worden, mogen m.i. de elementen van een Leitbild als zodanige voorwaarden beschouwd worden.

De ligging van 'de Wageningers' in het futurologisch stromingsgebied valt niet eens zo gemakkelijk vast te stellen, blijkt nu. Bevindt Kooy zich in het schema van van Steenberghe bij de pool van de establishment futurologie, Hofstee raakt daar al iets verder van verwijderd. Constandse en Douma houden zich meer midstreams op, maar verkeren al enigszins onder aantrekkingskracht van de kritische futurologie-pool, hetgeen eveneens van Groot gezegd mag worden. Het is bij deze plaatsbepaling nog van belang op te merken, dat – zoals ik het zie – al deze vijf auteurs meer onder invloed van de eco-futurologie dan die van de socio-futurologie verkeren. De gerichtheid op dienstverlening aan de praktijk, zo kenmerkend voor de sfeer waarin de Wageningse sociologie bedreven wordt, is hieraan niet vreemd. In nog sterker mate geldt dit voor Weerdenburg en Kerstens, die ik dan ook als eco-futurologen wil betitelen. De meer methodologische aard van hun bijdrage maakt het moeilijk hen te situeren in het veld

tussen de polen van establishment-futurologie enerzijds en kritische futurologie anderzijds. Zij maken de indruk de Scylla van het één en de Charybdis van het ander te willen ontwijken.

De totaalindruk, die deze beschouwing van de Wageningse futurologische bedrijvigheid oplevert is er toch één van een zekere aarzeling, een zekere tweeslachtigheid. Het is niet met zekerheid te zeggen naar welke pool men zich beweegt. Er bestaat affiniteit tot de ene, maar ook tot de andere pool. Men bekent zich niet duidelijk tot één van de twee perspectieven op de toekomst, die van Steenbergen schetst. Hoe komt dat? Is dit soms geen dilemma, waarin een keuze gedaan moet worden? Of kan de sociologie niet kiezen, m.a.w. is futurologie voor een socioloog niet goed mogelijk? Wat betekent dan echter de sociologie voor de maatschappij, voor 'policy and planning'? Zie hier enige vragen waartoe bovenstaande beschouwing noopt, vragen, die voor de afdeling Sociologie niet onbelangrijk zijn, omdat zij van doen hebben met de taakvervulling van sociologen, verbonden aan een wetenschappelijke instelling met een praktische gerichtheid, maar daarmee ook vragen, die de sociologiebeoefening zelf regaderen. Afdoend antwoord valt op deze vragen waarschijnlijk niet te geven. Tot het geven van enige opheldering daarin voel ik mij echter toch enigszins uitgedaagd. Tenslotte dus nog enige sociologische 'soul-searching'. Een kwart eeuw Wageningse sociologiebeoefening is er misschien geen ongeschikte gelegenheid voor.

13.5. GIDSEN VOOR DE TOEKOMSTBENADERING

Er wordt met voorgaande vragen nogal het een en ander overhoop gehaald. Zij raken aan de problematiek van de wetenschapsbeoefening, de waardevrijheid in de sociologie, de relaties tussen sociologie en ethiek en de verhouding van sociologie en beleid. Wie verwacht deze vraagstukken tegen te komen, weet dat hij zich op netelig terrein begeeft. Hij doet er verstandig aan zich van een goede gids te voorzien. Wel, ik heb er, om met vertrouwen op stap te kunnen gaan, zelfs een paar uitgezocht.

Eerst wil ik Daniël Bell raadplegen, een bekend socioloog en ook een erkend futuroloog, gezien zijn voorzitterschap van de 'Commission on the year 2000'. Aan het eind van het verslag over de eerste ronde van conferenties en werkzaamheden van dit lichaam⁸, geeft hij twee gedachten weer: de eerste is, dat men in processen van sociale verandering en de planning daarvoor te weinig de latente effecten en de functies voor de betrokkenen ziet en dat de sociale wetenschap t.b.v. het beleid daaraan voor een verstaan van de toekomst een belangrijke intellectuele taak heeft; de tweede gedachte betreft 'the appropriate mode of looking at the future'. Daarvoor staat bij Bell Daedalus model, de vader uit de Icarus-legende, die voor hem en zijn zoon vleugels had gemaakt en die Icarus deze goede raad gaf: 'Mijn zoon, ik zeg je op gematigde hoogte te blijven, want als je te laag vliegt, zal de vochtige zeedamp je vleugels aan elkaar doen plakken, en als je te hoog vliegt zal de hitte van de zon ze doen smelten'.

⁸ in: *Daedalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, summer 1967 (speciaal nummer getiteld: Toward the year 2000; work in progress).

Hoe juist de eerste gedachte ook is, zij biedt geen enkele concrete oriëntatie. En wat de tweede aangaat, veel meer dan dat men er goed aan doet zich wat op de vlakte te houden, tussen twee polen te blijven, tref ik er niet in aan. Bell beëindigt zijn slotbeschouwing met 'al het overige is exegese'. Daar die van een gids juist verwacht mag worden, moet ik mij tot een andere wenden. Veel dichterbij lijkt zich onder de sociologen een gids aan te bieden. Het is Hofstee zelf, die zich recentelijk over de onderhavige materie uitgesproken heeft. Ik doel op zijn afscheidsrede als voorzitter van de Europese Vereniging voor Agrarische Sociologie voor het 7e congres van deze vereniging in 1970, onder de titel 'The relations between sociology and policy, some remarks on their present and future state'⁹. Hofstee benadert de zaak van de kant der verhouding tussen sociologie en beleid. Hij onderscheidt een indeling van toekomstgerichte sociologiebeoefening op drie niveaus. Op het eerste (hoogste) niveau moet onderzoek verricht worden naar de algemene aard van de sociale verandering die nu en straks in de samenleving plaats vindt, onderzoek dat een basis legt voor een algemene visie op de toekomst, waarbij de onderzoekers een zekere feeling voor wat beleidsrelevant is moeten hebben. Op het tweede niveau gaat het om specifieke beleidsproblemen, maar van grote betekenis, b.v. het onderwijsbeleid. De taak van het sociologisch onderzoek is hier aan de Overheid de problematiek duidelijk te maken, nieuwe inzichten en mogelijke oplossingen ervoor te bieden. Het derde niveau betreft het doen van onderzoek nodig voor en gericht op het uitvoeren van een reeds vastgesteld beleid. Hofstee wijst ook ieder van deze wijzen van sociologiebeoefening de daarvoor geëigende institutionele kaders toe. Voor het onderzoek op het hoogste niveau (waaraan Hofstee vanwege de trekkerfunctie ervan grote betekenis toekent) is de universitaire sfeer z.i. het meest geschikt, mits het gecoördineerd wordt door een groep mensen, die er een beeld van hebben hoe het verricht moet worden en hoe de resultaten ervan gebruikt kunnen worden. Maar het hōe komt bij Hofstee, ondanks zijn herhaald pleidooi voor een macrosociologische aanpak inhoudelijk niet uit de verf. Het gevolg is dat inzake de waardenproblematiek bij de wetenschapsbeoefening en het door van Steenbergens gestelde dilemma bij Hofstee geen antwoord gevonden wordt. Dat is eigenlijk wel merkwaardig, omdat Kötter, een andere voorman van de E.V.A.S., in zijn inleidende rede tot hetzelfde congres de hier liggende vraagstukken scherp genoeg belicht had.¹⁰ De laatste wijst op het zg. pragmatische model, dat Habermas voorgesteld heeft om de rol van socioloog en politicus duidelijk te maken, een model dat neerkomt op een continue dialoog tussen de wetenschapsman met zijn vak-expertise en de politicus met zijn belangen en waarden. Kötter staat hier welwillend tegenover. Hij voegt er wel aan toe, dat wanneer op het laagste niveau de wetenschap zich in dienst van het beleid stelt, de grens tussen 'Wertung and Wertfreiheit' dan vervaagt. Overigens vindt hij dat op de hogere niveaus de wetenschap kritiek op de doelstellingen van het beleid moet kunnen uitoefenen en dat de huidige wetenschap als 'erster Produktivkraft' dit

⁹ opgenomen in: *Sociologica Ruralis*, vol. 10, no. 4 (1970).

¹⁰ H. Kötter, *Ländliche Soziologie und Praktische Politik*; eveneens opgenomen in: *Sociologia Ruralis*, vol. 10, no. 4 (1970):

ook als haar verantwoordelijkheid heeft en zegt dan: Der hierin liegende Widerspruch zur Forderung nach Freiheit der Wissenschaft die wiederum unabdingbar ist, lässt sich nie völlig auflösen (Kötter, pag. 322)

Toch mag het hierbij niet gelaten worden. Wat er nl. in de toekomst kan gaan gebeuren en reeds aan het gebeuren is, als consequentie van hetgeen Hofstee en zelfs Kötter voorstaan, valt te zien aan wat Jantsch nastrevenswaardig acht. Men doet er goed aan deze stem te beluisteren, want hij is afkomstig van iemand, die naar ik meen niet alleen de beste papieren heeft als vakfutuuroloog, maar ook representatief is te achten voor de denk- en werkwijze, waartoe opvattingen als die van Hofstee en toch ook die van Kötter leiden. Wat Jantsch voor ogen staat, komt duidelijk tot uiting in zijn artikel 'Technological forecasting for planning and its institutional implications', ontstaan na en uit een week lang discussiëren over de toekomst met deskundigen in het bekende futurologische centrum, het 'Doxiadis Centre for Ekistics' in Athene.¹¹ Jantsch voorziet de opname en integratie van de futurologie in een omvattend planningsstelsel, waarvan hij de ontwikkeling in den brede schetst. Verticaal onderscheidt hij ook een aantal niveaus, één meer dan Hofstee, omdat hij boven diens hoogste niveau nog een niveau voor het verre-toekomst onderzoek en de lange-termijn planning onderscheidt. Jantsch ziet verder dit planningsstelsel zich in horizontale richting uitbreiden, doordat naast de Overheidsplanning die van de industriële sector erbij getrokken wordt. Hij gaat zelfs verder met de vormgeving aan dit stelsel door de institutionele kaders ervoor verder uit te werken en te verbeteren. Op de hoogste niveaus worden ook de universiteiten en andere niet-commerciële onderzoeksinstellingen erin ondergebracht, terwijl het geheel bekroond wordt met een 'look-out' instituut, dat volgens Jantsch onafhankelijk kan zijn, hoewel het door Overheid en bedrijfsleven samen gefinancierd zou moeten worden. De futurologische inbreng op de verschillende niveaus blijkt bij Jantsch niet meer de eenvoudige of verfijnde extrapolatie te zijn, maar een arsenaal van geavanceerde technieken te omvatten, die aan de macrosociologie al zeer behoorlijk gestalte geven.¹² Daartoe behoren niet alleen de retrospectieve methoden, maar vooral ook prospectieve methoden, in Jantsch' termen 'normative technological forecasting'. Het onbehagen, dat de lezing van Jantsch' artikel bij mij wekt zit hem nog niet eens in zijn verwachting, dat 'the outstanding feature of the 1970's will be the emergence of industry as a 'planner for society' (Jantsch, 1968, pag. 156), hoezeer ook bij de door hem voorziene ca. 600 industriële groepen, die over de hele wereld als planningsleiders gaan fungeren, de '200 van Mertens' kleine jongetjes zullen zijn. Neen, het trieste van deze onbekommerde toekomstvisie is vooral gelegen in het feit, dat hij het werkelijk normatieve in de eventuele werkwijze van de socioloog of futuroloog niet ziet, dat hij aan het bovengeschetste dilemma gewoon voorbijgaat. Dit is het prototype van de techno-futurologie, waar Wageningen althans (gelukkig) nog niet eens voor uitgerust is.

¹¹ E. Jantsch, *Technological Forecasting for Planning and its Institutional Implications*. *Ekistics*, vol. 26, no. 153 (aug. 1968):

¹² zie zijn in noot 3 vermelde O.E.C.D.-rapport.

Misschien deed ik er goed aan de opgeworpen vragen te beantwoorden aan de hand van sociologen, die de discussie over de waardevrijheid voerden. In stede van aan te knopen bij wat tegenwoordig gebruikelijk is, nl. de Duitse Positivismusstreit, zou ik dan liever aanhaken bij de meer beleidsrelevante wijze waarop de stellingname in Amerika plaatsvindt. De zaak is echter dat het toekomst-moment in deze posities wat op de achtergrond blijft. Slechts omdat er belangrijke aspecten voor de aan het eind van paragraaf 4 opgeworpen vragen uit voor de dag komen, wil ik er enkele opmerkingen over maken. Er bestaat in de USA een confrontatie tussen de standpunten van twee prominente sociologen, enerzijds Howard Becker, een leidend onderzoeker in de sociologie van deviant gedrag en anderzijds Alvin Gouldner, een organisatiesocioloog, die zich ontwikkeld heeft tot socioloog van de eigen professie: de sociologie.¹³ De stellingname van Becker in 'Whose side are we on?' (zijn presidential adress voor de Society for the Study of Social Problems) is interessant, omdat – naar hij zelf direct al stelt – het beruchte dilemma tussen enerzijds een technisch correcte en waardevrije sociologiebeoefening en anderzijds één, waarin een diepe toewijding aan een waardestandpunt nadrukkelijk tot uiting komt, niet bestaat, en wel omdat de eerste hoorn van het dilemma niet aanwezig is. Men kiest in feite altijd de zijde van één partij en bekijkt onwillekeurig de zaken in zijn onderzoek vanuit die zijde. Zelf deed hij dit als socioloog van deviant gedrag vanuit de positie van de underdog. Maar, zo stelt Becker relativerend, iedereen heeft in de maatschappij wel upperdogs boven zich en underdogs onder zich. Op den duur door meer onderzoek vanuit verschillende gezichtspunten komt het totaalbeeld van de werkelijkheid van het onderzochte verschijnsel wel naar voren. De momentane onderzoeker waarschuwt slechts vanuit welk hem geschikt of gunstig lijkend standpunt ('vantage-point'), hij zijn onderzoek verrichtte. Gouldner zet zich in een scherp artikel 'The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State' krachtig tegen Becker af. De spits van zijn kritiek richt zich op het feit, dat Becker, die uiteindelijk ieder standpunt betrekkelijk acht, de gronden voor de keuze van een gezichtspunt (ook zijn eigen, al sympathiseert hij met de underdogs en de 'cool world') niet openbaart. Gouldner vervolgt dan met aan te tonen, dat op deze wijze slechts in schijn kleur bekend wordt. Het 'vantage point' is zo ook eigen voordeelstandpunt. Becker c.s. richten hun onderzoek zódoende niet op de punten, waar de werkelijke oorzaken van afwijkend gedrag gezocht mogen worden bv. de machts- en en klassenverhoudingen binnen de maatschappij. Slechts vanuit een moeizaam verworven waarde-gevoeligheid zal de socioloog volgens Gouldner in staat zijn wetenschappelijk te werken, dat is objectief, maar dan in de zin van de rechter die objectief, d.w.z. rechtvaardig moet zijn. Ook de wetenschapsman, de socioloog heeft objectief te zijn. Het moge en het moet hem om de waarheid gaan, maar er is een waarheid als een koe en een waarheid als een boterberg, om de zaak eens in agrarisch-sociologische termen te zeggen. Dit waarde-bewustzijn zal niet alleen de onderwerpskeuze leiden, zoals de waardevrije socioloog graag toegeeft, maar ook de methodiek en het resultaat

¹³ beide stukken zijn opgenomen in: P. B. Horton & G. R. Leslie (eds), *Studies in the Sociology of Social Problems*. New York, 1971.

kunnen beïnvloeden en desondanks objectief zijn, hetgeen laatstgenoemde niet graag onderschrijft. De would-be waardebetrokken sociologie, waartegen Gouldner waarschuwt en die misschien meer beoefenaren telt dan men vermoedt, zal eraan herkenbaar zijn dat zij te grif het eerste toegeeft, maar zonder het tweede te onderschrijven.

Maar hiermee is nog niet alles gezegd. Geldt nu voor de futurologie hetzelfde als wat opgemerkt werd voor de sociologie? Is er een toekomst af te leiden of te construeren en door wie dan precies? Hoe functioneert die waardebepaaldheid en welke waarden zijn eigenlijk in het geding? Komt de wetenschap niet op de stoel van het beleid te zitten, of doet zich het omgekeerde voor?

Het lijkt er niet op, dat ik na enige verkenningen van verschillende kanten al voldoende overzicht en doorzicht m.b.t. de vraagstukken in kwestie heb gekregen. Ik voel me er opnieuw voorstaan. Het voordeel is echter, dat ik de waarde van de verschillende gidsen beter ga beoordelen. Zo blijkt het me nu, dat een gids, waarnaar ik niet als eerste greep, omdat hij uit een ander vakgebied komt, veelbelovender is dan ik eerst vermoedde. Dat is de studie van Gibson Winter 'Elements for a Social Ethic', met als ondertitel 'scientific and ethical perspectives on social process', die nu net tracht het zopas hierboven nog eens omschreven terrein in kaart te brengen.¹⁴ Alvorens deze gids te gebruiken doe ik er, meen ik, goed aan enkele woorden te wijden aan de auteur en zijn boek, dat in de sociologenwereld nagenoeg onopgemerkt gebleven is, ondanks zijn uiterst waardevolle inhoud, ook voor de sociologie. De verklaring hiervan zal wel gelegen zijn in het feit, dat het uit een andere discipline stamt. Winter is van huis uit een Episcopaals predikant, die thans de leerstoel voor ethiek en samenleving bezet aan de Divinity School van de Universiteit van Chicago. Hij heeft bij Parsons gewerkt, maar heeft zich ook – mede waarschijnlijk dankzij een Europese periode in Straatsburg – belangrijk laten beïnvloeden door Alfred Schütz, die het fenomenologisch denken in de sociologie gestalte heeft gegeven. Winter stelt zich met zijn boek een ambitieuze taak. Hij wil de fundamenteën leggen voor een sociale ethiek, een systematische ethiek van de samenleving, gegrond niet alleen op de theologische bijdrage, maar in zeker zo sterke, zo niet sterkere mate, op de inbreng van de sociale wetenschappen. Verdiept men zich echter, zo vindt hij, in wat de sociale wetenschappen aan kennis over de mens en zijn samenleving hebben aangedragen, dan blijkt die kennis fragmentarisch en controversieel te zijn. Deze controversen komen uit verschillende mensopvattingen voort. Eerst moest hij dus dit ideologische conflict overwinnen door een beter, ruimer en zowel in wetenschap als ethiek hanteerbaar mensbegrip (begrip van de mens als medemens en aldus van de samenleving) te verkrijgen. Het zich kwijten van deze taak vult het grootste deel van zijn studie en vormt uitgelezen voer voor sociologen, vooral ook omdat hierbij zo indringend de aard van de sociologiebeoefening aan de orde komt. Daarna ontvouwt Winter het eigene en kenmerkende van de ethische benadering van mens en maatschappij, waarna hij tenslotte de rol van beide disciplines t.o.v. het beleid behandelt. Ofschoon Winter zijn werk

¹⁴ G. Winter, *Elements for a Social Ethic; scientific and ethical perspectives on social process*. New York-London, 1966.

slechts bescheiden aanduidt als 'a first, meager step toward a social ethic which can breath the air of our cities while remaining open to horizons of memory and hope' heeft hij m.i. analytisch en synthetisch een belangrijk werk tot stand gebracht. Ik kan hier maar summier enkele hoofdlijnen van zijn betoog weergeven en toepassen op de vragen in verband met het dilemma van de futurologie.

De centrale gedachte van Winter is wel, dat er als systematische reflectie op de maatschappelijke werkelijkheid twee wijzen van doen mogelijk zijn, een (sociaal) wetenschappelijke en een ethische. Uitgaande van zijn – uit fenomenologische inzichten gewonnen – visie op het (tussen) menselijk handelen – kortweg geformuleerd: het vanuit en in zijn situatie intentioneel gedrag van de mens – is sociale wetenschap 'reflection on the regularities which are discernible in the world of doing; it is a theory of practice, so far as practice is shaped by past conditioning and typification. *Thus, social science is a theory of the conditioned character of practice*'... Social ethics views man and science in their intentionality, it evaluates the adequacy of doing in relation to man's nature and fulfillment. *Thus, social ethics is evaluative interpretation of the intentional character of practice.* Social ethics asks about 'the goodness for what and whom' in societal process (Winter, pag. 262). Deze centrale gedachte werkt Winter in verschillende richtingen uit. Ten eerste nuanceert hij heel duidelijk het scherpe van zijn tweedeling. Hij ziet in het wetenschapsperspectief een duidelijke variatie in werkwijzen (in stijlen van sociologiebeoefening, zoals hij ze noemt) die samenhangt met de aspecten van het menselijk handelen, waarop bij bepaalde onderzoekers de aandacht valt. Hij ordent deze aspecten echter naar de mate waarin zij dichter bij het gedetermineerde vanuit de situatie c.q. verder van het intentionele staan. Zo ontstaat de volgorde in stijlen van het behaviourisme, het functionalisme, het voluntarisme en (volgens Winter) het intentionalisme. Uitvoerig gaat hij op deze zaken in. Hij wijst daarbij aan voor welk soort verschijnselen en welk soort problemen iedere stijl geëigend is, laat zien dat er tussen hen variaties in kennis en wetenschapsideaal en -methodiek kunnen bestaan¹⁵, hoe benadrukking van bepaalde waarden wetenschapsmensen tot een bepaalde stijl predisponeert en keert zich tegen imperialistische neigingen van welke stijl dan ook.

Een dergelijke gedetailleerde uitwerking geeft Winter niet voor het ethische perspectief (die taak, waarbij een confrontatie met de theologie plaats moet vinden, laat hij voorlopig rusten). Wel zet hij een methode voor de beoefening van de sociale ethiek uiteen, waarbij hij ook zijn uit de Joods-Christelijke traditie afkomstige waarden-schema (als configuratie en als hiërarchie) presenteert. Het gaat tever er op deze plaats op in te gaan. Zij slechts gezegd, dat hierin onder de koepel van liefde en gerechtigheid als belangrijke waarden figureren ontplooiing, medebeslissing, participatie en gelijke kansen. De speciale gevoeligheid of aandacht voor één dezer waarden leidt bij de we-

¹⁵ op heldere en scherpzinnige wijze is voor de sociologie deze kant van de zaak ook geanalyseerd door P. v. Schilfgaarde. Hij refereert meer dan Winter aan de natuurwetenschappen, maar zijn gedachten-gang laat zich goed in Winters conceptie inpassen.

Zie P. v. Schilfgaarde, *Het kennisbegrip in wetenschap en beroep; objectiviteit als pretentie*. Alphen a/d Rijn, 1970.

tenschapsbeoefening volgens Winter tot een stijl, waarin – bewust of onbewust – de realisatie van die betreffende waarde centraal staat.

Een tweede richting, waarin Winter zijn centrale stelling uitwerkt, is dat sociaal-wetenschappelijk bezig zijn en ethisch bezig zijn, tot nu toe vaak in één persoon onderling vermengd, samengingen en dat niet alleen bij wetenschapsbeoefenaren, maar ook bij filosofen, kunstenaars en practici. Zonder nu meteen een rigide scheiding aan te willen brengen tussen beide benaderingen acht Winter het meer expliciet maken van dit onderscheid gewenst. Hij zegt dat vooral met het oog op de samenwerking van beide ten dienste van mens en samenleving, dat wil in de praktijk vaak zeggen ten behoeve van het beleid, waarmee dan de derde richting van uitwerking gegeven is. Hierbij wordt de noodzaak van een wederzijdse controle van de beide disciplines op elkaar in het licht gesteld bij het tesamen geven van opheldering aan een samenleving en haar onderdelen over hun verleden (identiteit), heden (integriteit) en richting in de toekomst (bestemming). Tevens wordt de noodzaak van coöperatie ten behoeve van, maar ook in onafhankelijkheid van de beleidsfiguren beklemtoond.

13.6. TOEPASSING EN CONCLUSIE

De toepassing van het bovenstaande op het dilemma van de futurologie is niet zo moeilijk: het dilemma bestaat niet, althans niet in de zin dat de futurologie uit een orde- of uit een conflictperspectief op de samenleving, uit een retro- of prospectieve methode moet kiezen. Er zijn twee perspectieven op de maatschappij mogelijk, maar zij vallen in principe aan verschillende disciplines toe. Wat futurologie genoemd wordt, valt dus in tweeën uiteen. Er is een retro-benadering van de samenleving en er is een 'pro'-benadering van de samenleving mogelijk: de eerste is weggelegd voor de wetenschap i.c. de sociologie, de tweede voor de ethiek i.c. de 'sociëthiek'. Er is, toegespitst geformuleerd, futurologie als dia- en prognose en futurologie als evaluatie en ontwerp. Het verschijnsel doet zich nu dikwijls voor dat beide benaderingen door één persoon en in één beschouwing toegepast worden, zonder dat hij zich dat zo sterk bewust is. Dit is ook het geval geweest in de Wageningse futurologische bedrijvigheid. In de huidige situatie is deze dubbele taakuitoefening niet altijd te vermijden. Men doet er dan echter wel goed aan, zoveel mogelijk expliciet te maken, vanuit welk perspectief men werkt en ook om aan te kondigen, wanneer men van perspectief wisselt. Tegelijk ligt hierin echter een conclusie besloten m.b.t. het institutionele kader. Voor een etho-futurologie, te beoefenen in onafhankelijke of academische instituten, zou een veel grotere plaats ingeruimd moeten worden. Als men in Nederland nog eens overweegt of de verhouding van de besteding der Overheidsuitgaven voor research en ontwikkeling (7% voor de maatschappij- en geesteswetenschappen en 93% voor de natuurwetenschappen)¹⁶ correctie behoeft zou aan de ethische discipline, die nagenoeg ontbreekt, eerst wat ten goede moeten komen. Dan zou het straks mogelijk worden, dat de

¹⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek, *De realisatie van het 'Wetenschapsbudget' 1968*. Den Haag, 1971.

waardenproblematiek met het oog op het te voeren beleid niet meer bestudeerd of geanalyseerd behoeft te worden als overwerk voor raads- en commissieleden, uit soms totaal andere vakgebieden¹⁷. Het zal een test voor de vigerende waardenhiërarchie in de samenleving (ook in de Nederlandse- en universitaire samenleving) zijn of de ontwikkeling van een sociaal-ethische discipline, bv. door het instellen van opleidingen of studierichtingen, kansen krijgt. Met klem zal bij de Overheid bepleit moeten worden, dat zij hier een taak heeft en dat zij deze zaak niet over kan laten aan stichtingen van levensbeschouwelijke huize, die nauwelijks of niet een bijzondere leerstoel in stand kunnen houden.

De verwijzing van het pro-spectieve gezichtspunt naar de etho-futurologie of sociale ethiek betekent echter niet, dat degenen die vanuit het retrospectief werken, de sociologen, daarom ethisch buiten schot blijven. Zij bevinden zich heus wel binnen het schootsveld van de ethiek, binnen het bereik van de waarden, ja meer nog, zij zullen zich aan de invloed daarvan niet kunnen en mogen onttrekken. De inwerking van het waardenstelsel – liefst onder goede ethische begeleiding – op hun sociologisch bewustzijn zal echter vooral tot uitdrukking moeten komen in de stijl van sociologiebeoefening, die zij bezitten. Ik heb hierboven al verschillende stijlen, die Winter onderscheidt, genoemd. Het is uiteindelijk voor de verantwoordelijkheid van iedere socioloog individueel, in welke stijl hij werkt, maar hij beseffe dan wel, m.n. degene die universitair werkzaam is, voor wát hij verantwoordelijk is. De functionalistische stijl is erg gangbaar. De vraag is echter of daarmee thans de beste resultaten te behalen zijn, d.w.z. voor verschijnselen waarin het meest nodig klaarheid moet komen. De voluntaristische of 'kritische' stijl heeft een scherp oog voor dringende huidige en toekomstige problemen, die in de sfeer van belang en macht liggen en waarbij zulke belangrijke waarden als vrijheid, gelijkwaardigheid en gerechtigheid gauw in het gedrang komen. Deze stijl mag door een sociologie die beleidsrelevant wil zijn, niet geschuwd worden. Dat er behalve de zo zwaar wegende en vaak pessimistisch makende problematiek van belangen en conflicten – iets meer zit in de samenleving en de toekomstverwachting daarvan, zal tot uitdrukking gebracht moeten worden in de intentionele stijl van sociologiebeoefening, die volgens Winter vanuit de fenomenologie te ontwikkelen is.

Het zich bezinnen op de wijze van sociologiebeoefening en het zichzelf onderzoeken op het socioloog zijn is overigens niet alleen een zaak van de socioloog individueel, maar ook van de sociologen in vereniging. Soulsearching mag dan een Amerikaanse hebbelijkheid zijn, er komen bij Gouldner enkele 'bleak hypotheses' over eigen belang uit, die voor de sociologen erg onaardig zijn. Zonder nu de Amerikaanse sociologiebeoefening gelijk te willen stellen aan de Europese, is het toch zo, dat de uiteindelijk door Gouldner voorgestane 'reflexive sociology' ook ten onzent beproeving verdient.¹⁸

¹⁷ ik doel op mensen als de chemicus, de econoom, de linguïst etc. in de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid en de landbouwkundige ingenieurs in de studietoelatingscommissie 'Economische Evaluatie van het Landbouwkundig Onderzoek', hoe lofwaardig en toejuichenswaardig hun pogingen ook zijn.

¹⁸ A. W. Gouldner, *The Coming Crisis in Western Sociology*, London, 1971.

Dit is een wijze van sociologiebeoefening, waarvan ik niet kan nalaten enkele hoofdkenmerken te vermelden: 'It implies that sociologists must surrender the assumption, as wrongheaded as it is human, that others believe out of need while we believe – only or primarily because of the dictates of logic and evidence'. It is aware that 'those who supply the greatest resources for the institutional development of sociology are precisely those who distort its quest for knowledge'. 'Its ultimate goal is the deepening of the sociologists' own awareness, of who and what he is, in a specific society at any given time, and of how both his social role and his personal praxis affect his work as a sociologist'. (Gouldner, resp. p. 490, 494 en 498).

Om met Voltaire's *Candide* te spreken: 'Cela est bien dit, mais il faut cultiver notre jardin!' Toch zijn deze verkenningen niet bedoeld geweest als theoretische excursies. Zij zijn uitgevoerd met het oog op een toekomstgerichte sociologiebeoefening, niet slechts in het algemeen, maar in het bijzonder ook voor die in Wageningen. Wat deze verkenningen daarvoor meer gepreciseerd te betekenen hebben, zal verder doordacht moeten worden. Ik heb niet de pretentie om aan de hand hiervan voor de afdeling Sociologie een onderzoeksprogramma op te stellen noch om een bepaalde stijl als voor Wageningen de enig juiste aan te bevelen. Wel zij het mij vergund in dit verband vanuit de door mij verkregen gezichtshoek als aanzet tot verdere discussie een enkele notitie te maken met betrekking tot de in Wageningen onderzochte themata.

Ten aanzien van de sociologie van de agrariër is te bedenken, dat er naast het object de boer, die 'een voorwerp van aanhoudende zorg' is geweest, ook nog steeds de landarbeider bestaat, die veel en veel minder de aandacht heeft gekregen. Hierin is een voorbeeld te nemen aan Max Weber, die zich wel uitvoerig met hun situatie (en toekomst!) bezig hield.¹⁹ In de problematiek van de beroepsrol van de boer is het voorts goed er attent op te wezen, wat er aan die rol van buitenaf gedefinieerd wordt en door wie. Of de socioloog dan meer naar de bewindvoerders of meer in het eigen hart moet kijken, laat ik nu in het midden.

Wat betreft de sociologie van de open ruimte, is dunkt me, het karakter van competitie of strijd om het gebruik van die ruimte te onderkennen, hetgeen in ieder geval impliceert dat de intenties van de belanghebbenden en hun consequenties duidelijk gemaakt worden.

Voor de sociologie van 'gezin en huishouding', een typisch Wageningse formulering, is het de conceptie van het gezin zelf als waardenbelichaming, die – opnieuw – belicht moet worden, nu in de situatie van de verzorgingsstaat. Of en hoe dit concept nog functioneert, en waarin de oorzaak van 'het onbehagen in het gezin' schuilt, zou wel eens het beste opgehelderd kunnen worden, wanneer via de man-vrouw relatie de invloed van de moderne arbeidswereld en de consumptiedruk onderzoeksingang vormen,

¹⁹ zie zijn 'Entwicklungstendenzen in der Lage der Ostelbischen Landarbeiter' (opgenomen in: Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen, 1924). waarin hij aan het begin al zegt: 'Nicht die Frage: Haben die jetzigen Arbeiter einen auskömmlichen Lohn, gute Wohnungen oder nicht ist die Wichtigste, sondern die: Wohin geht die Gesamtentwicklung ihrer Stellung innerhalb der Nation, was ist ihre Zukunft?'

een ingang die althans het proberen waard is, nu men van ethische zijde (i.c. het industriepastoraat) durft zeggen, dat in de gezinnen van de hogere nieuwe middenstand – de voorlopers in de welvaartmaatschappij – het bedrijf verwoestend aanwezig is.

Met betrekking tot het meer theoretische aspect van de sociologie, dat nu in Wageningen duidelijker zichtbaar wordt, valt ook nog iets op te merken. Het sociologisch bedrijf vindt hier plaats in samenwerking met, althans in relatie tot verschillende natuurwetenschappen, speciaal de biologische. Het daarmee gegeven vóórkomen van inter- of multidisciplinaire arbeid, die veel minder probleemloos is als velen verwachtten, is ten eerste gediend met een verduidelijking van wat de socioloog kan doen t.a.v. de opheldering van het menselijk handelen. Tevens zal de sociologie haars inziens onjuiste denkbeelden over het menselijk handelen, die er bij biologen leven, moeten trachten te corrigeren. Groenman geeft hiervan een goed voorbeeld, wanneer hij critiek uitoefent op de verklaring van het menselijk gedrag in het verkeer m.b.v. aan de biologie ontleende dierlijke instincten, terwijl er duidelijk sprake is van een samenleving op de weg, waarvan de kenmerken m.b.v. sociologische begrippen veel beter inzichtelijk te maken zijn.²⁰

Is dit alles nog futurologie te achten? In de zin van toekomstgeoriënteerde sociologie meen ik van wel. Het is dan futurologie van de nabije toekomst, maar dat is gegeven met het evaluatieve moment erin, dat ik bewust heb willen beklemtonen. Zó als futurologie opgevatte sociologie kan samen met haar tweelingzuster de ethiek, ten dienste ook aan het beleid, werken aan een menselijke maatschappij, waarin zowel voor deze wetenschapsmensen als personen als voor hun object, de samenleving, de waarden zullen gelden, die zo fraai geformuleerd zijn door de zich 'anthropologisch realistisch' noemende Kolakowski: goedheid zonder toegeeflijkheid, moed zonder fanatisme, intelligentie zonder vertwijfeling en hoop zonder verblinding.

²⁰ Sj. Groenman, *Sociaal gedrag en omgeving, een inleiding tot de sociologie*, Assen, 1971.

BIJLAGE

PUBLICATIES AFD. SOCIOLOGIE EN SOCIOGRAFIE

1946-1971

PUBLICATIES (EX-)MEDEWERKERS

BULLETINS

DISSERTATIES PROMOTOR PROF. HOFSTEE

PUBLICATIES (EX-)MEDEWERKERS*

E. ABMA

'Sociaal-culturele invloeden op de agrarische bedrijfsvoering'.

Het Gemeenebest, Jrg. XV, nr. 2, 1954, p. 52-68.

'Boer en standsorganisatie'.

Verslag Ned. Landhuishoudkundig Congres, Assen, 1955, p. 13-24.

Boer en standsorganisaties; een regionaal-quantitatieve analyse.

ASS-Bulletin, nr. 2, 1955, 68 pp.

(met D. H. Franssens en E. W. Hofstee).

Boer en Coöperatie in Zelhem.

Van Gorcum, Assen, 1956, 129 pp.

(met J. H. W. Lijfering)

'Institutionalization in agrarian organizations'.

Transactions of the Third World Congress of Sociology, London, 1956, Vol. II, p. 326-334.

Boer en Coöperatie in Nederland. Deel I: De coöperatieve gezindheid.

ASS-Bulletin, nr. 4, 1956, 64 pp.

(met N. A. Tonckens)

Verdwijende dorpen op het Groninger Hoogeland.

ASS-Bulletin nr. 7, 1957, 35 pp.

Boer en Coöperatie in Nederland. Deel II: Coöperatieve en niet-coöperatieve boeren.

ASS-Bulletin nr. 12, 1958, 50 pp.

'Coöperatie en Sociologie'.

Coöperatie, Alg. Maandblad van het Ned. Coöperatiewezen, 1958, p. 166-169.

'Grondgebruik en bedrijfsopvolging in Bennekom'.

Een Veluws Dorp, 1958, p. 300-307.

(met J. E. Montgomery)

Community Planning in the Netherlands'.

Rural Sociology, Vol. 24, 1959, p. 11-20.

(met J. E. Montgomery).

Woning, dorp en dorpsgemeenschap in de Noordoostpolder.

ASS-Bulletin nr. 16, 1959, 48 pp.

'Zijn kruisverenigingen nog verenigingen?'

Gezondheidszorg, Jrg. 52, 1960, nr. 2, p. 29-31.

'De N.O.V. en de socioloog'.

Het Schoolblad, Orgaan Ned. Onderw. Ver., Jrg. 15, 1960, p. 347-348.

'Participation in farm organizations in the Netherlands; Changing patterns of rural organization'.

Papers and discussions of the Second Congress of the European Society for Rural Sociology, Vollebakk/Oslo, 1960, p. 290-301.

'Participation in community services. A case study of health services'.

Sociologia Ruralis, Jrg. I, 1960, p. 43-50.

'Het landbouworganisatiewezen'.

Veranderingen ten plattelande, Heterosis-cursus 1960-1961. Voordracht 6, 16 pp.

'Verenigingen in verleden, heden en toekomst'.

Drift en Koers, Gedenkboek 25-jarig bestaan van de Ned. Sociologische Vereniging.

Van Gorcum, Assen, 1961, p. 287-316.

Leiding en leden in landbouwcoöperaties.

Diss. Utrecht 1962. Boom, Meppel 1962, 189 pp.

'Management Boards and Supervisory Committees in Dutch Farmers' Cooperatives'.

Yearbook of Agricultural Cooperation, 1963, p. 119-130.

Wageningse eerstejaarsstudenten 1965. Deel I: Enkele achtergronden van de studiekeuze.

ASS-bulletin nr. 27, 1967, 66 pp.

* Afdeling Sociologie en Sociografie (Wageningen) veelal afgekort tot ASS.

'Autonomie en collegiaal verband in de Universiteit als Professionele Organisatie.'
Intermediair, 4e jrg. no. 12, 7 juni 1968, p. 43-45.
 'Kritische (?) Universiteit Wageningen'.
LH-berichten, 12 juni 1968, 3e jrg. nr. 36.
Wageningse eerstejaarsstudenten 1965. Deel II: Slagen of zakken voor het propaedeutische examen.
 ASS-bulletin nr. 29, 1968, 36 pp.
Opinies van studenten en afgestudeerden in de plantenveredeling over hun kandidaatsopleiding.
 Stencil ASS, augustus 1968.

J. H. ATHMER

Het Drostambt Elten. Resultaten van een onderzoek ingesteld op verzoek van de landdrost Dr. A. Blaauwboer. Van Gorcum, Assen, 1950, 72 pp.

A. W. VAN DEN BAN

'Wie worden door de landbouwvoorlichtingsdienst bereikt?'
Landbouwkundig Tijdschrift, 65 (1953), 6 juni, p. 317-327.
 'Wat gaat de boerenzoen worden?'
De Landbode, 9 (1955), 32 (18 aug.), p. 5.
 'Met welke boeren zal de rayonassistent contact zoeken?'
Landbouwvoorlichting, 12 (okt. 1955), p. 444-448.
 'Zoeken voldoende boerenzoons hun werk buiten de landbouw?'
De Landbode, 10 (1956), 22 (31 mei), p. 10.
 'Hoeveel boeren hebben landbouwonderwijs gevolgd?'
Landbouwvoorlichting, 13 (1956) 6 juni, p. 314-317.
 'De plaats van de landbouw in een veranderende maatschappij'.
De Nieuwe Veldbode, 22 (1956), 50 (13 sept.), p. 7-9.
Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, I.
 ASS-bulletin nr. 5, 1956, 54 pp.
Boer en landbouwonderwijs. De landbouwkundige ontwikkeling van de Nederlandse boeren.
 ASS-bulletin nr. 6, 1957, 84 pp.
 'De investeringsmogelijkheden der landbouwbedrijven, de huidige toestand in Nederland.'
De Nieuwe Veldbode, 22 (1957), 32 (10 mei), p. 7-8.
 'Het financieringsvraagstuk van de gezinsbedrijven.'
Contactblad voor bedrijfseconomie, 7 (1957), 7 (juli), p. 7-10.
 'Het inkomen van de boeren.'
Het Landbouwhuishouden, 12 (1957), 6 (juli), p. 1-4 en 8 (aug.), p. 1-4.
 'De landbouwvoorlichting en de economische vraagstukken.'
De Nieuwe Veldbode, 23 (1957), 47 (29 aug.), p. 1.
 'Some characteristics of progressive farmers in the Netherlands.'
Rural Sociology, 22 (1957) 3 (sept.) p. 205-212.
Regionale verschillen in de toepassing van enkele landbouwmethoden.
 ASS-Bulletin nr. 9, 1958, 92 pp.
Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, II.
 ASS-bulletin nr. 10, 1958, 78 pp.
 'Welke boeren passen de adviezen van de voorlichtingsdienst snel toe?'
Landbouwvoorlichting, 15 (1958) 7 (juli) p. 327-335.
De landbouwvoorlichting in Opende (Gr.).
 Stencil ASS, 1958, 36 pp.
Boer en landbouwvoorlichting in Broek en Waterland.
 Stencil ASS, 1958, 45 + 7 pp. bijl.
 'Oorzaken der moeilijkheden voor de Nederlandse landbouw en de oplossing hiervoor.'
Vrijheid en Democratie, 16 aug. 1958, p. 3.
 'De stikstofbemesting van het grasland.'
Stikstof, okt. 1958, p. 259-268.
 (met D. Johnson)
The dynamics of farm practice change.

Paper given at the Midwest Sociological Society, Lincoln, Nebraska, April 1959 (lichtdruk).
Evaluation of Agricultural Advisory Services. Working Party on Rural Sociological Problems of the European Commission on Agriculture.
 Stencil, 12 pp. 1960 (ook in het Frans, 14 pp.).
 'Enkele veranderingen in de Amerikaanse landbouwvoorlichting.'
Landbouwvoorlichting, 17 (1960) 1 (jan.) p. 3-11.
 'Evaluatie van de voorlichting op achtergebleven weidebedrijven.'
Landbouwvoorlichting, 17 (1960) 4 (april) p. 163-170.
 'Resultaten van een cloze procedure onderzoek.' Inleiding voor de cursus 'Het geschreven woord in de landbouwvoorlichting'.
 Stencil, ASS, 13 april 1960.
 'Boeren met nevenberoep nemen in de V.S. snel in aantal toe.'
De Nieuwe Veldbode, 27 (1960) 38 (17 juni) p. 21.
 'Locality group differences in the adoption of new farm practices.'
Rural Sociology, 25 (1960), 3 (sept.), p. 308-320.
 'Aufgaben und Ziele der Agrarsoziologie in den Niederlanden.'
Kali Briefe, Sept. 1960. Fachgebiet 16 (Agrarpolitik), 5. Folge, 8 pp.
 'Financieringsproblemen bij bedrijfsovername.'
Contactblad voor bedrijfsvraagstukken, 10 (1960), 10 (okt.), p. 34.
 'Hoe aanvaardt de boer nieuwe landbouwmethoden?'
Veranderingen ten Plattelande, Heterosiscursus 1960-1961, voordracht 4, 7 + 2 pp.
 'Bibliografie over landbouwvoorlichting.'
Agrarische Voorlichting. Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag, 1961, p. 440-445.
 'Evaluatie van de landbouwvoorlichting.'
Agrarische Voorlichting. Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag, 1961, p. 489-500.
 'Research in the field of advisory work.'
Neth. Journal of Agr. Science, 9 (1961), 2 (mei), p. 122-133.
 'Evaluatie van de voorlichting in India. Enige literatuur.'
Landbouwdocumentatie, 17 (1961), 35 (2 sept.), p. 1091-1094.
 'Besprekingsartikel: J. T. Klapper, The Effects of Mass Communication.'
Sociologische Gids, 8 (1961) 6 (nov./dec.) p. 308-312.
 'Italiaan schreef belangrijk proefschrift over moderne boer in Nederland.'
De Nieuwe Veldbode, 29 (1961), 10 (8 dec.).
 (met L. J. P. Kupers)
 'Evaluatie van voorlichtingsprogramma's.'
Landbouwvoorlichting, 18 (1961), 7 (juli), p. 454-461.
 'A Review of Investigations in Advisory Methods in the Netherlands.'
Agricultural Progress, 36 (1962), p. 44-52.
 'Waarom verdient de ene boer veel meer dan de andere?'
De Boerderij, 46 (1962), 32 (9 mei), p. 999.
De mening van enkele boeren over de Streekverbetering Maas en Waal-West.
 Stencil ASS, sept. 1962.
Boer en landbouwvoorlichting; de communicatie van nieuwe landbouwmethoden.
 Diss. Wageningen. Verslagen Landbouwkundige Onderzoekingen 69,3. Van Gorcum, Assen, 1963, 279 pp.
 'De psychologie van de vrede.'
Wetenschap en Samenleving, 17 (1963), 2 (febr.), p. 17-20.
 (met E. M. Rogers)
 'Research on the diffusion of agricultural innovations in the United States and the Netherlands.'
Sociologia Ruralis, III (1963), p. 38-51.
 'Cultural Change: the Basic for Increasing Agricultural Productivity.'
International Review of Community Development, 12 (1963), p. 67-78.
 'The organization of extension evaluation.'
Sociologia Ruralis, III (1963), p. 281-293.
 'Hoe vinden nieuwe landbouwmethoden ingang?'
Landbouwvoorlichting, 20 (1963), 5 (mei), p. 227-239.

'The Adoption Process.'

J. M. A. Penders ed., *Rural Extension at the Cross Roads*. Wageningen, International Agricultural Centre, 1963, p. 104-107.

'Evaluation of Rural Extension.'

J. M. A. Penders ed., *Rural Extension at the Cross Roads*. Wageningen, International Agricultural Centre, 1963, p. 114-123.

'Loonsverhoging en landbouwvoorlichting.'

Landbouwkundig Tijdschrift, 76 (1964) p. 305-309.

'Is economische groei voorspelbaar?'

Landbouwkundig Tijdschrift, 76 (1964) p. 485-487.

'A revision of the two-step flow of communications.'

Gazette, vol. 10, no. III, 1964, p. 237-249.

A. K. CONSTANDSE

'Het Platteland als sociologisch probleem.'

Het Landbouwhuishouden, 16 (1962) nrs. 5, 7, 9, 11, 13 en 15 (telkens enkele bladzijden).

'De ontwikkeling van het platteland in Nederland.'

Lezingen gehouden tijdens de jaarvergadering van het Provinciaal Opbouworgaan Limburg op 24 mei 1962 te Maastricht, publicatie nr. 46, 1962, 8 pp.

'Planning in agricultural regions.'

Sociologia Ruralis, 2 (1962), p. 79-104.

'Reclamation and colonisation of new areas.'

Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 54 (1963), p. 41-45.

'Over de invloed van de recreatie der stedelingen op de plattelandssamenleving.'

Recreatiestudiedag ANWB, 's-Gravenhage, 1963, p. 23-30.

'Overheid en maatschappelijk ideaal als factoren in het agrarisch-geografisch patroon van Nederland.'

Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Deel LXXXI, no. 1, 1964. *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noord-Oostpolder*. Wageningen 1964. Ass.-bulletin 24, 79 pp.

'Het dorp met de glamour'. *Bouw*, jrg. 19, 1964, no. 33, p. 1135-1139.

'Sociale en economische veranderingen in het Nederlandse grensgebied rondom de graafschap Bentheim.'

De maatschappelijke outillering van de grensgebieden. Min. van Maatschappelijk Werk. Den Haag. 1964, p. 17-33.

'Sociale aspecten van de horizontale samenwerking in het agrarisch bedrijf.'

Landbouwkundig Tijdschrift, 76, 1964, nr. 15, 574-589.

Rural Sociology in action (m.m.v. Prof. Hofstee)

FAO Agricultural Development Paper no 79. Rome 1964, 64 pp.

'The Cultural Influence of Government Agencies on New Rural Settlement.'

International Migration, Vol. II, no. 4, 1964, p. 269-274.

'Restraining Urban Sprawl.' *Local Government Problems in Urbanizing Rural Areas*.

Southern Land Economics Research Publication, no 4.

Baton Rouge, Louisiana. 1965, p. 18-22.

'Agriculture: The New Industry?'

WAY-Forum, May 1965, p. 9-14.

'Van boerderij tot landbouwonderneming.'

Cultuurtechniek 3 (1965), 4 (nov./dec.), p. 96-99; en 3 (1966), 5 (jan./febr.), p. 137-143. Tevens gepubliceerd in 'Het Ondernemerschap in de Landbouw', Publicatie no 1, 1966, Kon. Ned. Landbouw Comité, p. 19-42.

Veroveringen in de ruimte. Lezing Belgische Radio en Televisie op 30-10-1965.

Stencil ASS, 11 pp.

Tevens als 'Mens en Ruimte' (iets gewijzigde tekst). VPRO-Academische Radio Omroep.

Stencil tekst, no 3484, VPRO. 1965.

Practical Application of Rural Sociology in Development.

Lecture 8-11-65, Deutsche Stiftung für Entwicklungsländer, Berlin-Tegel.

International Seminar on Sociological Aspects of the Development of Rural Areas, no 15, mimeo

18 pp., + Report Round Table Discussion, mimeo 7 pp. no. 16a.
 'Gedachten over het boer zijn in een industriële maatschappij.'
Verslag 7de Zeeuws-Vlaamse studiedag, 1966, p. 14-23 (Landbouwconsulentschap voor Zeeuws-Vlaanderen).
 (met L. Wijers en N. C. de Ruiter)
Planning and Creation of an Environment, Experiences in the IJsselmeerpolders.
 Uitgave Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. 1966, 89 pp.
 Duitse tekst: *Planung und Formgebung*, 95 pp.
 Franse tekst: *Planification et création d'un milieu*, 95 pp.
 'Sociologia Wsi w Holandii.' *Roczniki Socjologii Wsi*, no 4, 1966, p. 266-271.
 'Ruralna sociologija u Nizozemskoj.'
Sociologija Sela, 13-14, 1966, p. 104-108.
Rural Sociology in the Netherlands. Stencil ASS, 1966, 7 pp.
 'The technical Revolution in agriculture. Some sociological aspects exemplified by the case of the Netherlands.' Paper, Congress Praag, 1967.
For Socialists Agricultural Science, 1967, no 2-3, p. 159-166.
 'De toekomst van het Nederlandse Platteland.'
Wegwijzers naar een goed bewoonbaar Nederland. Alphen a. d. Rijn, Samson, 1967, p. 77-107.
 (Constandse A. K., P. F. Hernandez and A. L. Bertrand)
Social implications of increasing farm technology in rural Louisiana. Louisiana, 1968, 39 pp.
 Bulletin, Agr. Exp. St., Louisiana State University no 628.

C. J. CRAMWINCKEL-WEEDA

Aspecten van anti-conceptie en seksualiteit; een analyse van gegevens, verzameld door een Bureau voor Huwelijks- en Geslachtsleven in de periode november 1959-april 1965.
 Wageningen, ASS, 1970, 110 blz.

W. H. DOUMA

De leesbaarheid van landbouwbladen.
 ASS-Bulletin 17, Wageningen 1961, 54 pp.
Het gezin op een verstedelijkend platteland; een gezinssociologisch onderzoek in twee Zuid-Hollandse plattelandsgemeenten met een verschillende urbanisatiegraad.
 ASS-Bulletin 20, Wageningen 1961, 117 pp.
De beloning van de landarbeiders in de EEG.
 Brussel, 1961. Internationale Unie van Gezinsorganismen, Werkgroep 'Plattelandsgezinnen', 30 pp.
Het landbouwkundig onderzoek in Nederland.
 Rapport t.b.v. Commissie EEG, Directoraat-Generaal Landbouw.
 Stencil ASS, 1962, 62 pp., met bijlagen.
 'La famille dans la campagne en voie d'urbanisation.'
Les Cahiers Ruraux, X (1962), no 3 (sept.), p. 3-14.
Groeien wij vast in tal en last?
 Referaat voor de Ned. Chr. Vrouwenbond - Wageningen, 15 jan. 1963.
 Stencil ASS, 1963.
De Zuid Westhoek van de Veluwe; iets over geschiedenis en karakter van deze streek en haar bewoners.
 Lezing verpleegstersopleiding Prot. Chr. Streekziekenhuis, Bennekom.
 Stencil ASS, 1964.
Het gezin in beweging.
 Referaat voor de St. Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, 6 jan. 1965.
 Stencil ASS, 1965.
 'Het gezin in de wereld van morgen.'
Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 20 (1966), no. 2, p. 17-25.
De relatie tussen man en vrouw als huwelijkspartners.
 Lezing voor een conferentie van de gezamenlijke opleidingsinstituten voor jeugdleiders.
 Stencil ASS, 1966, 10 pp.
De werking van het landbouwkundig onderzoeks- en voorlichtingsapparaat.
 Rapport t.b.v. de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek T.N.O.

Stencil ASS, 1967, 157 pp. met bijlagen.
Sociologische en psychologische aspecten van wetenschappelijk onderzoek; een geselecteerde en geannoteerde bibliografie met introductie.
 Stencil ASS, 1967, 36 pp.
 'Attentie voor de toekomst.'
Centraal Weekblad, 2 en 9 sept. 1967 (jrg. 15, no 35 en 36).
Futurologische oriëntatie en confrontatie.
 Kamper Cahier no 6, 1968, 25 pp.
 'Waar gaat het met het huwelijk naar toe?'
Gezond Gezin, nov. 1968 (jrg. 7) no 10.
 'Verklaring van verschil.'
VAWO-visie, aug. 1969 (jrg. 1, no 7).
 'Doorlichting van de voorlichting.'
Sexualiteit in Nederland (extra publicatie van 'Margriet') z.j. (ca. 1969).
 'Een sociologische kijk op de echtscheiding.'
Echtscheiding, samengesteld door M. Nevejan en J. Huijts.
 Bussum, 1969, p. 11-47.
Sociale factoren en geloofsoverdracht.
 Lezing predikantenconferentie N.H.-kerk, 'Hydepark' 25 aug. 1969.
 Stencil ASS, 1969.
 Sociologische commentaren in de opinierubriek 'Uitpraten' van het weekblad '*De Spiegel*', 1968 en 1969.
Enige opmerkingen over een mogelijk wetenschappelijke behandeling van het appreciatiesysteem van de maatschappelijke conditie.
 Lezing Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, afd. Wageningen, 5 nov. 1969.
 Stencil ASS, 1970.
 Redactionele bijdragen aan '*De BeLHamel*' (informatie en opinieblad LH) jrg. 2, 1970.

Medesamensteller van:

Beheer en Wetenschappelijke Staf bij de LH.
 Rapport Vereniging Wetenschappelijke Staf Landbouwhogeschool, Wageningen, 1967.
Dienstverlening voor huwelijkscontacten.
 Advies van de Gezinsraad op verzoek van de staatssecretaris van CRM (lid van de voorbereidingscommissie).
 Den Haag, 1969, Staatsuitgeverij.
 'Wetenschappelijk onderwijs in Nederland: een structuurplan.'
 Rapport Structuurcommissie van de VAWO.
VAWO-Visie, juli 1969 (jrg. 1 no 6).

D. H. FRANSSENS

Een onderzoek naar de toekomst van de landbouwers in Rump en Gellicum. Wageningen, ASS, 1950, 23 pp.

J. P. GROOT

'Gemeentelijk beleid op het veranderende platteland.'
De Gemeenteraad, 20, (1957) nr. 4 (april), p. 54-57.
 'Over de plattelandsjeugd in Noord-Holland.'
Dux 26 (1959), 1 (jan.), p. 5-12.
 'Plattelandsjeugd tussen oud en nieuw.'
Bedreigt de stad het platteland? Praeadvies, Provinciale Dag 1959. Stichting voor Maatschappelijk Werk in de provincie Utrecht, 12 pp.
 'Agrarisch-sociale voorlichting.'
Maatschappelijk Werk voor Friesland, 1960, nr. 3.
 'Agrarisch-sociale voorlichting'.
Agrarische voorlichting, Den Haag 1961, p. 293-301.
 'Het agrarische dorp in de huidige ontwikkeling.'

Veranderingen ten plattelande, Heterosiscursus 1960–1961, 12 pp.
De arbeidsbezetting in de land- en tuinbouw in Nederland. Rapport uitgebracht aan de Europese Commissie. Wageningen, 1961.
 Stencil ASS, 68 pp. tbln, krtn.
 'Agrarstrukturpolitik im Rahmen regionaler Wirtschaftspolitik in Westeuropäischen Ländern, Bericht für die Niederlande.'
Berichte über Landwirtschaft, 175, Sonderheft, 1962, p. 143–170.
De leefbaarheid van het platteland. Den Haag, 1962, 28 pp.
 (met F. C. Prillewitz, Th. J. Rinsma en G. A. Sparenburg).
De houding tegenover ruilverkaveling in het land van Heusden en Altena en de Tielerwaard-West. ASS-Bulletin, nr. 22, 1962, 59 pp.
 (met U. Geling)
De vrije tuinbouwvestiging op nieuwe gronden in het Westland en de Kring. ASS-Bulletin, nr. 23, 1962, 57 pp.
 'Problems of Planning and the rural sociologist.'
Sociologia Ruralis, II (1962), p. 178–186.
 'Die Westeuropäische Agrarstruktur in soziologischer Perspektive.'
Zukunft der Landwirtschaft im neuen Europa.
 Uitgave Interessengemeinschaft Rhein-Erns en Belangengemeenschap Twente – Oost Gelderland. 1962, p. 1–11. Nederlandse tekst eveneens opgenomen.
 (met F. L. Verhey)
Moderne agrarische bedrijfsopvolging. Zwolle, 1964. 83 pp.
Maatschappijleer. Boeren- en tuindersleergang van de K.N.B.T.B., 1964, 124 pp.
Plattelandsmiddenstand en leefbaarheid.
 De Kern. no. 7 en 9, 1965. (uitg. Ned. Kath. Middenstandsbond).
Regionale aspecten van de ontwikkeling van de omvang van de agrarische beroepsbevolking in de landen van de BeNeLux. Rapport uitgebracht aan de Europese Commissie.
 Wageningen, stencil ASS, 70 pp. (1965). Ook verschenen als 'Regionale Entwicklung der landwirtschaftlichen Erwerbsbevölkerung. III. Benelux.'
Hausmitteilungen über Landwirtschaft Nr. 41. Kommission der europäischen Gemeinschaften. April 1969.
 'De relatie overheid–boer, sociaal-wetenschappelijk beschouwd.'
Democratie en Sociaal Onderzoek, positie en functie van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de verhouding tussen overheid en bevolking; o.r.v. H. A. Becker. Utrecht, 1966, p. 135–157.
 'Poging tot verduidelijking van het begrip leefbaarheid.'
Stedebouw en Volkshuisvesting 48 (1967), p. 388–391.
 'Sociale grondslagen van de Planologie.'
Heterosiscursus 1967-'68. Twintigste Cursus; Planologie. Wageningen. Vereniging van Technisch Personeel der Land- en Tuinbouwkundige Instituten te Wageningen. 1968.
 (met P. van Hooijdonk)
Platteland en kerkvernieuwing. Een sociologische peiling.
 Pastorale Cahiers 27, Hilversum, 1968, 137 pp.
De leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger.
 ASS-Bulletin, nr. 32, 1969, 148 pp.
 'Wat heeft de sociologie met de landbouw te maken.'
Ons Platteland, 1969, Kerstnummer, p. 12–13.
 (met D. B. M. W. van Dusseldorp, editors)
The guiding image and rural physical planning.
 ASS-bulletin no 36, 1970, 81 pp.
 'Het Leitbild in de ruimtelijke ordening voor landelijke gebieden.'
Stedebouw en Volkshuisvesting, 52 (1971), p. 75–87.

E. W. HOFSTEE

Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden.
 Inaugurele rede, Wageningen. Groningen, Wolters, 1946, 32 pp.
 'Boer en bedrijf als uitingen van het sociale groepsleven.'

Hoofdstuk 10 in Ontwikkelingscursus 1946/1947 van het Departement van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, p. 123–130.

'Planning in de landbouw'. Lezing Congres over Maatschappelijke Planning. 1947, 6 pp.

'Nota betreffende de wenselijkheid van bedrijfseconomische proeven met gemechaniseerde kleine bedrijven in de Noordoost-polder'. 1947, 5 pp.

'Algemene opmerkingen over een ontwikkelingsplan voor de landbouw.' 1947, 13 pp.

'Opmerkingen naar aanleiding van het concept-schema voor de nota over het ontwikkelingsplan voor de landbouw. 1947, 5 pp.

'De ontwikkeling van de grootte der landbouwbedrijven in de provincie Groningen.'

Tijdschrift voor Economische Geographie, Jrg. 38, 1947, p. 134–157.

'De regionale bevolkingsprognose als onderwerp van toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek.'

Tijdschrift voor Economische Geographie, Jrg. 38, 1947, p. 297–311.

'De ontwikkeling van de sociale positie van de landbouwende bevolking'.

De functie van de landbouw in de maatschappij, Lustrumleergang Wageningen. 1948, p. 20–41.

Beschouwingen over de economische structuur van de stad Groningen en haar toekomstige industriële ontwikkeling. Van Gorcum, Assen, 1948, 86 pp.

'De ommekeer in de Groninger landbouw, 1775–1875.' Lezing 'Stad en Land'. Groningen, 1948, 11 pp.

'De te verwachten bevolkingsgroei van de stad Groningen.'

Econ. Stat. Ber., 33e jrg. 1948, no 1648, p. 970–971.

'Nog eens de te verwachten bevolkingsgroei van de stad Groningen.'

Econ. Stat. Ber. 33e jrg., 1948, no 1651, p. 1033–1034.

'Opmerkingen betreffende de indeling van de zuidelijke polders van het IJsselmeer in de dorpsgebieden en in de bedrijven.' 1948, 4 pp.

'Enige aspecten van bevolking en samenleving in de Drents-Groninger Veenkoloniën.'

Akademie-dagen, Deel II, Amsterdam, 1949, p. 11–36.

'De functie van de internationale migratie.'

Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie, Jrg. 40, 1949, p. 10–22.

'Economische ontwikkeling en bevolkingsspreiding.'

Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, Jrg. 31, 1949, p. 4–11.

Ook verschenen als: Nota No. 3 van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, 1949, 8 pp.

'Het Oldambt.' *De Nederlandse Gemeente*, 1949, nr. 43, p. 534–536.

'De sociale positie van de agrarische bevolking, in verband met de arbeidsproductiviteit in de agrarische bedrijven van verschillende grootte.'

Friesch Landbouwblad, 1950, p. 124–125 en 140–141.

'Population Pressure and the future of Western Civilization in Europe.'

The American Journal of Sociology, Vol. LV, 1949/1950, p. 523–532.

'Overzicht van sectie I (sociaal-economische problemen) van de Tuinbouwdagen, gehouden van 12–14 april 1950 te Wageningen.'

Meded. Dir. van de Tuinbouw 13 (1950), p. 250–255.

'Bevolkingsdruk en landbouw.'

De overheid, de boer en de grond. Voordrachten te Wageningen gehouden op 19/22 sept. 1950 voor leraren bij het Middelbare Landbouwonderwijs.

'Het gezin in een veranderende wereld.'

Verslag van de Huishoudkundige Studieweek te Wageningen. Veenman, Wageningen, 1950, p. 107–126.

'Levenskunst en levensstijl in stad en platteland.'

Sociologisch Bulletin, 1950. Ook in: *Het Sociale Leven in al zijn Facetten*, Deel I, p. 443–460.

'Enkele opmerkingen over de indeling van Nederland in Landbouwgebieden.' 1950, 9 pp.

'De landbouw en de migratie.'

Econ. Stat. Ber., 1950, p. 1024–1026.

'Sociale aspecten van de landbouwpolitiek.'

Landbouwkundig Tijdschrift, Jrg. 63, 1951, p. 23–33.

'Opmerkingen aangaande de historische ontwikkeling der regionale loonverschillen.'

Het vraagstuk der Gemeenteclassificatie, 1951, p. 14–42 (rapport Commissie Kruyt).

'Waarom Onderwijs in de Huishoudwetenschap aan de Landbouwhogeschool?'

Verslag van het 98e Nederlands Landhuishoudkundig Congres, 1951.

'De plaats van de 'Land-Grant Colleges' in het landbouwonderwijs, de voorlichting en het onderzoek in de Verenigde Staten.'

Landbouwkundig Tijdschrift, Jrg. 64, 1952, p. 189-195.

'De studie van de economische structuur als sociologisch probleem.'

Mens en Maatschappij, Jrg. 27, 1952, p. 81-96. Ook in: *Het Sociale Leven in al zijn Facetten*, Deel I, p. 191-212.

Some Remarks on Selective Migration.

Publ. no. 7 van de Research Group for European Migration Problems, 1952. Oorspronkelijke tekst: 'Enkele opmerkingen over het probleem van selectie bij migratie.' *Sociologisch Jaarboek*, 1952, p. 1-34.

'Quelques remarques sur les migrations vers les pays d'outre mer, dans le cadre d'une politique européenne de migration.'

Inleiding Congres 'Session d'études internationales sur la Fédération européenne et le problème de l'équilibre démographique, Saint Vincent, 1952, 5 pp.

'Waarom is Amerika anders.'

Verslag van de bijeenkomst van de deelnemers aan 'Technical Assistance' studiereizen naar de Ver. Staten van Amerika. 1952, 6 pp.

'Een onderzoek betreffende de ontwikkeling van de demografische verhoudingen in de verschillende delen van Nederland, van 1850 tot 1950.'

Lezing Eindhoven, 1952, 8 pp.

'Nota betreffende het landbouwkundig onderzoek te Groningen.' 1952, 3 pp.

'Die "Normalarbeitsstunden" - Methode. Untersuchungen nach der zweckmässigen Grösze landwirtschaftlicher Familienbetriebe'.

Zeitschrift für das gesamte Siedlungswesen, Jrg. 1, 1952, p. 111-115.

'De zorg voor het gezin.'

Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 6e jrg., 1952, no 20, p. 318-321.

(met Dr. A. Vlam)

'Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland.'

Boor en Spade, no 5, 1952, p. 194-235.

(m.m.v. Sj. Groenman)

Possibilities for inter-European migration from the Netherlands.

Bulletin no 8 of the Research Group for European Migration Problems, 1953; eveneens verschenen in: *Etudes européennes de Population*, Paris, 1954, onder de titel: Chances de succes d'une émigration hollandaise à l'intérieur de l'Europe, p. 226 e.v.

'Changes in Rural Social Stratification in the Netherlands.'

Transactions of the Second World Congress of Sociology, 1953, Vol. II, p. 74-80.

Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting.

ASS-Bulletin nr. 1, 1953, 26 pp.

'Onderzoek naar de betekenis van de coöperatie in de gemeente Zelhem.'

Lezing Nat. Coöp. Raad, 6 mei 1953, 10 pp.

'Economic-sociographic research and its importance for agricultural planning.'

Lezing in Zweden, mei 1953, 7 pp.

'Een nieuwe methode voor het maken van cartogrammen.'

Lezing Woudschoten, 23 nov. 1953, 3 pp.

Sociale verschuivingen ten plattelande.

Stencil, uitgegeven door het Christelijk Nationaal Vakverbond, april 1954.

Het landarbeidersprobleem.

Lezing CNV, Utrecht, 1954, 16 pp.

De vorming van de demograaf. Vereniging voor Demografie, december 1954, 22 pp.

'De selectie van de kolonisten en de ontwikkeling van de plattelandscultuur in de IJsselmeerpolders.'

Opgenomen in: *Langs gewonnen velden*, (facetten van Smedings werk). Veenman, Wageningen, 1954, p. 286-297.

'The Netherlands' Zuiderzee-Project.'

Yearbook of Education, 1954, p. 292-298.

Some Preliminary Conclusions concerning Internal Migration of Families and Individual Males and Individual Females in the Netherlands based on New Statistical Data.

R.E.M.P.-Bull., juli/sept. 1954. Ook in: Proc. World Pop. Conf. Rome '54; New York '55, vol. II, p. 545-555.

'Specialisatie en algemene vorming.'

Universiteit en Hogeschool, Jrg. 1, 1954, p. 19-35.

'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw.'

Akademie-dagen VII, Amsterdam, 1954, p. 59-106.

'Bevolkingsgroei en grondgebruik.'

Voordracht nr. 3, *Heterosiscursus* 1954/1955, p. 16-21.

'De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-1950.'

De wereld der Mensen, (Gedenkboek Prof. Fahrenfort). Groningen, 1955, p. 295-353.

'Enkele opmerkingen in verband met de op de conferentie universiteiten van de landen van het Pact van Brussel te Cambridge te bespreken onderwerpen.' 1955, 9 pp.

(met G. A. Kooy)

'Class structure in the Netherlands.'

Bijdrage 50th Anniversary American Sociological Society, 1955, 6 pp.

'Enkele sociale aspecten van kavelvorm en bedrijfsgruotte in Zuidelijke polders in het IJsselmeer.'

Voordracht voor de Landbouwk. Afdeling Directie van de Wieringermeer op 15 maart 1955, 13 pp.

'Het voortbestaan van de zelfkazerij.'

Lezing Ned. Bond van Kaasproducenten, 1955, 14 pp.

'The development of social and cultural life in reclaimed areas.'

Lezing Summer Course, Delft, 1955.

'Emigration and the economy of the Netherlands.'

Inleiding op de Round Table Conference on International Migration. Kitzbühel, Austria, 1955.

'Sociologische aspecten van cultuurtechnische werken.'

Landbouwkundig Tijdschrift, 68e jrg., 1956, p. 371-390.

'Sociologische aspecten van de industrievestiging in Oostelijk Groningen.'

Groninger Landbouwblad, 28 juni 1956.

'Inleiding Streekontwikkelingsdag'.

Landbouwweek 19 juni 1956, 3 pp.

(met G. A. Kooy)

'Traditional household and neighbourhood groups: Survivals of the Genealogical-Territorial Societal Pattern in Eastern Parts of the Netherlands.'

Transactions third World Congress of Sociology, Vol. IV, 1956, p. 75-79. Ook in: *Readings in Kinship in Urban Society* (ed. C. C. Harris). Oxford, Pergamon Press, 1970, p. 263-269.

Rural Life and Rural Welfare in the Netherlands. Staatsdrukkerij, Den Haag, 1957, 364 pp.

'Die Entwicklung der Landarbeiterverfassung in den Niederlanden.'

Wissenschaftliches Gespräch der Sozialforschungsstelle Dortmund über Wandlungen der Landarbeiterverfassung, 1956, p. 20-24.

'Agrarisch-sociale voorlichting.'

Meded. Dir. van de Tuinbouw, 1957, p. 814-819.

'Plaats en betekenis van het agrarisch-sociologisch onderwijs en het agrarisch-sociologisch onderzoek binnen het kader van de Landbouwhogeschool.'

Lezing Leiden voor Verbond van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoekers, 1957, 18 pp.

'De problemen van het platteland en de sanering daarvan.'

Verslag van een inleiding gehouden voor de Stichting Maatschappelijk Werk in Friesland op 28-5-'57.

Maatschappelijk werk in Friesland, 7e jrg. 1957, no 4, p. 54-56.

'Samenvatting van de planologische dag.'

Landbouwkundig Tijdschrift, jrg. 69, 1957, p. 963-969.

'Sociaal-wetenschappelijk onderzoek t.b.v. de inrichting van de zuidelijke IJsselmeerpolders.'

Nota 1957, 4 pp.

'De voorlichting geanalyseerd.'

Meded. Dir. v. d. Tuinbouw 21 (1958), no. 2, p. 65-67.

'Regionale sterfteverschillen.'

Differentiële sterfte, Vereniging voor Demografie. Den Haag, 1958, p. 9-21. Ook in: *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 36 (1958), no 20, p. 499-511.

'Rural Sociological research and its importance for the betterment of rural life.'
Lecture delivered during the 21st Rural Week of Muintir na Tire, Roscrea, 17th August, 1958.
Christus rex, vol. 13 (1959), no. 3, p. 189-202.

'Het onderzoek van ir. van Hoffen naar de Bennekomse boerensamenleving.'
Een Veluws Dorp, 1958, p. 272-274.

'The country-side and the culture of cities.'
Paper presented to the Nuffic International Summer Course. Wageningen, 1958, 9 pp.

'De sociaal-agrarische structuur van Nederland.'
Lezing sociologen Leiden, jan. 1959, 20 pp.

'Stellingen inzake studentenorganisaties.'
Universiteit en Hogeschool, jrg. 5, 1959, no. 5, p. 199-207.

'Lebensstandard und Lebensverhältnisse der landwirtschaftlichen Bevölkerung in der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft.'
Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen (Hannover), Heft 28 (1959), p. 26-47.

Uitdaging. Inleiding op K.N.L.C. congres 'De toekomst van het Nederlandse platteland', oktober 1959. Publicatie K.N.L.C. 1960, no 2, 30 pp.

'Agriculture and Rural Life in an Industrializing Society.'
Transactions of the Fourth World Congress of Sociology, Milan-Stresa, 1959, Vol. II, p. 13-27.

'Higher Education in the Netherlands.'
Lezing Cambridge, febr./mrt., 1960, 16 pp.

'Introduction.'
Sociologia Ruralis, Vol. I, 1960, p. 1-4.

'Rural Social Organization.'
Sociologia Ruralis, Vol. I (1960), p. 105-117.

'Sociologische aspecten van de structuurveranderingen ten plattelande.'
Algemene Nascholing Ingenieurs van de Voorlichtingsdiensten voor de Landbouw, Deel II: Structurele ontwikkeling in de Nederlandse landbouw, 1960, 5 pp.

'Inleidende opmerkingen over de voorlichting.'
Groepsbenadering in de voorlichting, Voordrachten gehouden in de sectie Voorlichting op de Tuinbouwdagen 1960. *Meded. Dir. van de Tuinbouw*, 23 (1960) 10, p. 621-624. Ook als: 'Social Considerations in advisory work, with special reference to groups.' *Fatis Review*, VIII (1961), 4 (Juli/aug.), p. 122-123.

Fundamenteel sociologisch spoorwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek. ASS-Bulletin nr. 18, 1960, 26 pp.

'Over studentenorganisaties.'
Wageningen Hogeschoolblad, jrg. 17, 1960, no 4, p. 2-5.

'De plaats van de sociale en economische wetenschappen binnen het landbouwkundig onderzoek.'
Meded. Dir. van de Tuinbouw, 24e jrg. 1960, p. 534-536.

'The Sociological environment. Environmental conditions for agricultural development.'
Proceedings of the 11th Intern. Conference of Agricultural Economics. The role of agriculture in economy Mexico, 1961, p. 428-451.

'De groei van de Nederlandse bevolking.'
Drift en Koers, Gedenkboek van de Nederlandse sociologische vereniging, 1962, p. 13-84.

'Welke plaats zal de boer - sociaal gezien - straks innemen in het totale Nederlandse bestel?'
Doelmatige Veehouderij, 11 (1962), 4, p. 76-81. Ook opgenomen in: *Rotonde*, 1971, nr. 7 (jan.), p. 61-65.

'Veranderend Platteland.'
Landbouwkundig Tijdschrift, 74 (1962), 16, p. 671-690.

Ook opgenomen in: *Staalkaart der Nederlandse Sociologie*, o. r. v. Sj. Groenman en H. de Jager. Van Gorcum, Assen, 1970, p. 254-275.

'75 jaar ontwikkeling van de Nederlandse landbouw.'
Driekwart eeuw plattelandsgroei 1888-1963. Jubileum-nummer van het Tijdschrift der Nederlandse Heidemij. 1963, p. 92-129.

'Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord aan Van Heek.'
Mens en Maatschappij, 38 (1963), p. 104-133.

'Nogmaals het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord op het antwoord aan Van Heek.'

- Mens en Maatschappij*, 38 (1963), p. 269–277.
- 'Rural Sociology in Europe.'
- Rural Sociology*, 28 (1963), no 4, (dec.), p. 329–341.
- 'General Review of the human factor in agricultural development.' *Rehovoth Conference on Comprehensive Planning of Agriculture in Developing Countries*.
- Rehovoth, Israël, August 19–23, 1963, Paper P II (6 pp.).
- 'European perspectives of Agricultural Changes and Societal Adaptions.'
- Farm Goals in Conflict*. Verslag van het Tweede Congres van het Iowa State University Center for Agricultural and Economic Development, febr. 1963, p. 188–206. The Iowa State University Press, Ames, Iowa, 1963.
- 'The changing rural scene.'
- Planning and Development in the Netherlands*, 2 (1964), nr. 1, p. 35–55. (Vertaling van 'Veranderend Platteland', 1962).
- 'Het uitgiftebeleid voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders.'
- Berichten van de Ned. Ver. voor Landaanwinning*, no 9, 1965, Meppel, 37 pp.
- 'Heeft college-lopen zin?' 1965, 3 pp.
- 'Arbeid op de tweesprong.'
- Arbeid op de tweesprong, opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan der Arbeidsinspectie; 1890/1965*. Den Haag, 1965, p. 95–135.
- 'Über die Ursachen der regionalen Unterschiede in der niederländischen Landwirtschaft.'
- Soziologie und Gesellschaft in den Niederlanden o.r.v. Joachim Matthes*. Darmstadt, 1965, p. 200–224. (vertaling inaugurele rede Wageningen, 1946).
- 'Taakdifferentiëring binnen het wetenschappelijk corps.' Nota Academische Raad, dec. 1965.
- Universiteit en Hogeschool* 12 (1966), no 6, p. 395–414.
- 'Overheidsdocumentatie.'
- Overheidsdocumentatie*, NIDER-publicatie nr. 48, 1966, p. 5–16. (Verslag van het 2e Documentatiecongres, Scheveningen, op 22 sept. 1965).
- 'De verschuiving in de verhouding bouwland-grasland in de provincie Groningen in de 19e eeuw.'
- Geografisch Tijdschrift*, XIX (1966), no 3, p. 97–103.
- 'Over het Modern-Dynamisch Cultuurpatroon' (naschrift bij het artikel van Op 't Land).
- Sociologische Gids* 13 (1966), no 3 (mei/juni), p. 173–175.
- 'Weer eens, de geboortecijfers in Nederland' (naschrift bij het artikel van Drooglever, Fortuyn en Kruyer).
- Sociologische Gids* 13 (1966), no 3 (mei/juni), p. 173–175.
- 'Commentaar op commentaar' (naschrift bij het commentaar van Petersen).
- Sociologische Gids* 13 (1966), no 3 (mei/juni), p. 187–189.
- 'De gezagsverhoudingen binnen universiteit en hogeschool in verband met de taakdifferentiatie van het wetenschappelijk corps.'
- Meded. v. d. Ver. van Academics bij het Wetensch. Onderwijs* 3 (1966), no 4 (juli), p. 1–8.
- 'Landownership in densely populated and industrialized countries.' Lezing Summer Conference 1966, University of Cambridge, July 1966.
- Land and people*, papers given at Cambridge in the summer of 1966. London, Leonard Hill, 1967, p. 55–74.
- 'De toekomst van de Nederlandse samenleving.'
- Wegwijzers naar een goed bewoonbaar Nederland*. (Gedenkboek Mr. J. Vink). Alphen a. d. Rijn, Samsom, 1967, p. 1–43.
- 'Labour at the crossroads.'
- Sociologia Neerlandica* vol. IV, no 2, autumn 1968, p. 98–118 (vertaling van 'Arbeid op de tweesprong', 1965).
- 'Development and rural structure'. Opening Paper 2nd World Congress of Rural Sociology, Enschede, the Netherlands, 5–10 August 1968.
- Sociologia Ruralis*, 1968, no 4. p. 240–255.
- 'Population Increase in the Netherlands.'
- Acta Historiae Neerlandica*, 1968, dl. 3, p. 43–125 (vertaling van 'De groei van de Nederlandse bevolking', 1962).
- 'Soziologische Betrachtungen zur Zukunft des Familienbetriebes.'

150 Jahre Universität Hohenheim. Vorträge, Ansprachen, Glückwünsche und Ehrungen bei der Jubiläumsfeier 19. bis 21. Juni 1968, p. 100–115. Herausgegeben von Prof. Dr. Günther Franz Stuttgart, Verlag Eugen Ulmer.

'Recent trends and characteristics of rural-urban migrations in Western-Europe.' Summary of working paper given at the Tihany Congress, Budapest, Hungary, 17–25 September 1967.

Report. Expert Group on Social and Related Aspects of Rural-Urban Migration in Europe. United Nations, New York, 1969, Annex 3, 4 pp (volledige tekst 13 pp).

'The relations between sociology and policy; some remarks on their present and future state.'

Sociologia Ruralis, vol. 10 (1970), Special Issue, no 4, p. 331–345.

'Over de uitslag van twee enquêtes op het Overijsselse platteland'. Lezing O.L.M., Zwolle, 1971, 8 pp.

A. J. JANSEN

Regionale differentiatie in de ontwikkeling van de omvang der agrarische en niet-agrarische beroepsbevolking in de landen van de EEG.

Stencil ASS, 1967, 38 pp.

(met Robert J. Havighurst)

'Community Research. A Trend report and bibliography.'

Current Sociology, Vol. XV, 1967, no 2, 120 pp.

De sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw.

ASS-bulletin no 30, 1968, 108 pp.

'De grenzen van het platteland.'

Ons Platteland, Kerstnummer 1968, p. 17–18.

Evolution régionale de la population active agricole. I Synthèse.

CEE, Informations internes sur l'Agriculture, no 39, 1969, 37 pp. + 35 pp. bijlagen.

(met B. Benvenuti en L. Bella).

Evolution régionale de la population active agricole. V Italië.

CEE, Informations internes sur l'Agriculture, no 43, 1969, 154 pp. + 21 pp. bijlagen.

'Social Implications of farm mechanisation. Final Report on a Cross-National Research.'

Sociologia Ruralis, vol. IX, no 4, 1969 p. 340–407.

'Boer en Landbouwmechanisatie.'

Cultuurtechnisch Tijdschrift. Februari/Maart 1969, p. 221–228.

'Transformation of rural life.'

Notes et Etudes, Bureau Européen de l'éducation populaire, no 45/46, febr. 1970, p. 26–34. (Conference rural development, Barendorf, 7–12 dec. 1969).

'European Society and the agricultural question.'

Europe 2000, broadsheet no 7, april 1971, p 3–7 (European Cultural Foundation).

A. P. C. KERSTENS

Ontwikkelingen van de openluchtrecreatie.

Meded. Cultuurt. Dienst, no 76, 1968. 43 pp.

De sociale betekenis van het kamperen.

ASS-Bulletin, no 31, 1968, 113 pp.

'Prognose en planning. Openluchtrecreatie in de toekomst.'

Verkeerstechniek, Bijvoegsel Recreatievoorzieningen, 21 (1970), no. 3 (maart), p. 37–45

Differentiatie van de openluchtrecreatie en het zoneringsprincipe.'

Meded. Cultuurtechnische Dienst, no 90, 1971, 37 pp.

G. A. KOOY

'De boer en de zich uitbreidende stad.'

Gelders Landbouwblad, 2 (dec.) (1954).

'Sociologie in het landbouwhuishouden.'

Landbouwhuishouden, 8 (1954) 6 (juni), p. 3–5.

'Het gezin.'

Landbouwhuishouden, 8 (1954) 1 (jan.).

'De structuur, de functie en het psychologisch klimaat van het gezin.'

Landbouwhuishouden, 9 (1955) 2 (febr.).

'Typen van gezinnen en hun betekenis i.v.m. de persoonlijkheidsvorming.'
Landbouwhuishouden, 9 (1955) 3 (maart).
 'De gezinsontwikkeling in de moderne Westerse maatschappij.'
Landbouwhuishouden, 9 (1955) 4 (april).
 'Stad en platteland in een veranderende wereld.'
Landbouwhuishouden, 9 (1955) 6 (juni).
 'De emigratie als sociologisch probleem. I en II.'
Landbouwhuishouden, 9 (1955) 9 (sept.).
 'Vrouw-zijn als opgaaft in de hedendaagse maatschappij.'
Landbouwhuishouden, 9 (1955) 12 (dec.).
 'Sociografie, sociologie en sociale psychologie.'
Landbouwhuishouden, 10 (1956) 4 (april).
 'De functie van de kleding. I en II.'
Landbouwhuishouden, 10 (1956) nr. 5 en 7.
De zelfkazerij van Midden-Nederland.
 Van Gorcum, Assen, 1956, 139 pp.
 'Sociale verhoudingen ten plattelande.'
Hollands Landbouwweekblad, jrg. 19, 1956, no 4, p. 6 en 19.
 'Leest de plattelander voldoende?'
De Landbode, jrg. 19, 1956.
 'Class structure in The Netherlands.'
 50th Anniversary meeting of the Am. Sociological Society, 1955.
 (met Prof. Dr. E. W. Hofstee)
 'Traditional household and neighbourhood group; Survivals of the Genealogical-Territorial Societal Pattern in Eastern Parts of the Netherlands.'
Transactions of the 3rd. World Congress of Sociology. Amsterdam, 22-23 August, 1956, p. 75-79.
 Ook in: *Readings in Kinship in Urban Society* (ed. C. C. Harris). Oxford, Pergamon Press, 1970, p. 263-269.
 'Het plattelandsgezin in beweging.'
Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, jrg. 10 (1956) p. 225-229.
 'Stad en platteland.'
Landbouwhuishouden, 11 (1957), extra nr. (mei).
Het veranderend gezin in Nederland.
 Diss. Leiden. Van Gorcum, Assen, 1957, 244 pp.
 'Het rendement van het landbouwhuishoudonderwijs voor de boerenstand'.
Landbouwhuishouden, 11 (1957) extra nr. (mei).
 'Het samenwonen op de Achterhoekse boerderij.'
De Gelderlander (1957) (nov.).
Veranderingen ten plattelande.
 (Brochure) Uitg. Gelderse Mij. van Landbouw, dec. 1958, 20 pp.
 'Het rassenvraagstuk. I, II, III, IV.'
Landbouwhuishouden, 12 (1958) nrs. 1, 2, 5 en 8.
 'The protection of the interests of the nuclear family in the modern countryside.'
Familles dans le Monde, jrg. XI (1958), p. 290-294.
 'The traditional household in a modernized society.'
Recherches sur la Famille, Deel III, Göttingen, 1958.
 'Enkele opmerkingen over het huwelijk van de Bennekomse boer.'
Een Veluws dorp, 1958, p. 276-307.
 'Echtscheidingen in Nederland, 1900-1957.'
R.K. Artsenblad, 1959, nr. 3 (maart).
 'De leefbaarheid van het platteland.'
Verslag 106e Landhuishoudkundig Congres, 1959, p. 63-74.
De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Diss. Utrecht.
 Van Gorcum, Assen, 1959, 270 pp.
 'De voorlichting als ethisch vraagstuk.'
Med. Dir. Tuinbouw. 22 (1959), 9 (sept.), p. 504-509.

Echtscheidingstendenties in 20ste eeuw Nederland, inzonderheid ten plattelande.
 Openbare les Wageningen. Assen, 1959, 32 pp.

Social system and the problem of aging.
 Stencil ASS, 1960. 35 pp.

Een onvoldoende aangegrepen beïnvloedingsmogelijkheid.
 Stencil, Uitgave GIDOR, Den Haag, 1960, 37 pp.

'Het plattelandsgesin in een veranderende wereld.'
Veranderingen ten plattelande, Heterosiscursus 1960-1961, 13 pp.
 (met J. H. H. Hasenack)

De echtscheiding in het agrarisch milieu.
 ASS-Bulletin nr. 21, 1961, 63 pp.

Veranderende samenleving tussen Diefdijk en Noord.
 Stencil ASS, 1961, 14 pp.

'Sistema social e problema dell'invecchiamento.'
Longevità, anno IX, (1961) p. 10-22.

'Een pleidooi voor de' vermaatschappelijking' der gerontologie.'
Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde, 39 (1961), 9 (aug.) p. 501-506.

De gezinsindividualisering in de verschillende Nederlandse gemeenten; verslag van een poging de ontwikkeling enigermate te vatten.
 Stencil ASS, 1961, 11 pp.

'The aged in the rural Netherlands.'
 Cl. Tibbitz and Wilma Donahul, eds., *Social and Psychological aspects of aging.* Columbia University Press, New York, 1962, p. 501-509.

'The changing countryside, a sociological approach.'
Notes & Etudes, bureau européen de l'éducation populaire, nr. 20, april (1962), 'Rural reconstruction', p. 7-13.
 (met H. Kötter)

'Some problems encountered in an investigation concerning the European rural family.'
Transactions of the Fifth World Congress of Sociology, 1964, Vol. IV, p. 319-332.

'Social system and the problem of aging.'
Processes of aging. Social and Psychological Perspectives, Vol. II, New York, 1963, p. 43-60.

Tendenties ten aanzien van het voorechtelijk geslachtsverkeer in het huidige Westen.
 Stencil ASS, 1963, 8 pp.

'Urbanization and nuclear family individualization; a causal connection?'
Current Sociology, Vol. XII, no 1, 1963-64, p. 13-24. Ook in: Readings in Kinship in Urban Society.
 (ed. C. C. Harris), Oxford, Pergamon Press, 1970, p. 297-317.

'Over moderne problematiek der gezinsfuncties.'
Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1964, no 1 en 2 (5 en 20 jan.) p. 6-22.

Het échec van een volkse beweging.
 Assen, 1964, 359 pp.

Sociologie - werkelijkheid en wenselijkheid.
 Inaugurele rede, Wageningen. Van Gorcum, Assen, 1964, 30 pp.

'Reactie op Niezing's vertoog: toch doorgegaan?'
Mens en Maatschappij, 1965, sept./okt., p. 360-366.

Het Apartheidsbeleid (een poging tot evaluatie na 9 maanden verblijf in de Republiek van Zuid Afrika).
 Stencil ASS, Wageningen, 1965, 21 pp.

Een eeuw boerenleven in Zuidoost-Transvaal; een onderzoek ter verdere toetsing van een gezinssociologische hypothese.
 Veenman, Wageningen, 1965, 173 pp.

'Huwelijksverwachting en huwelijksatisfactie in sociologisch perspectief.'
Partnerkeuze en huwelijksverwachtingen. Den Haag, 1966, p. 63-93 (Uitg. NVSH).

'Voltooid verleden en tegenwoordige tijd.'
Honderd jaar Gelderse Maatschappij van Landbouw, Assen, 1966, p. 28-58.

'Adequate bejaardenzorg.'
De derde levensfase, Utrecht-Antwerpen, 1966, p. 15-28.
 (met C. M. van 't Klooster-van Wingerden)

'The aged in an urban community in The Netherlands.'
Human Development, 11 (1967), p. 64-77.
 '(R)evolutie der gezinsfuncties.'
Huisarts en Wetenschap, 1967, no 2 (febr.).
Het modern-westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing.
 Paul Brand, Hilversum, 1967, 264 pp.
 (met M. Keuls)
Enforced Marriage in The Netherlands. A statistical analysis in order to test some sociological hypothesis.
 Bulletin ASS no 28, 1967, 54 pp.
 'Leven met de anderen.'
Rekenschap, driemaandelijks tijdschrift voor Wetenschap en Cultuur, 15 (1968), no 2, p. 75-83.
 (met W. Albeda en R. C. Kwant)
Apartheid en Arbeidsbestel.
 Bussum, 1969, 270 pp.
 (met anderen)
Sex in Nederland.
 Prisma 1400, 1969, 292 pp.
Het huwelijk in Nederland.
 Utrecht, 1969, 192 pp.
 'Ontmythologisering van de erotiek(?)'
Oost-West, achtste jaargang nr. 11-12, nov./dec. 1969, p. 421 t/m 429.
 'Gezin van de toekomst en maatschappij van de toekomst'.
Tijdschrift voor kinderverzorging en oudervoorzorging, dec. 1969, p. 150-156.
 'Sociologische aspecten van de buitenechtelijkheid.'
Tijdschrift voor maatschappelijk werk, jrg. 23, nr. 22 (20 dec.) (1969), p. 482-490.
 'Huwelijk, panacee of softdrug'.
Intermediair, 6 (1970), no. 8, p. 1, 3, 5 en 13.
 'De verantwoordelijkheid van de wetenschappelijke onderzoeker.'
Belhamel, Wageningen, jrg. 2 (1970), 13 maart, p. 3, 5 en 6.
 'Enkele gedachten over het wetenschappelijk corps'.
Belhamel, Wageningen, jrg. 2 (1970) 15 mei, p. 4.
 'Rural Nuclear Family Life in Contemporary Western Society; a Policy-oriented cross-national study on social change.'
Families in East and West, socialization process and kinship ties, ed. by R. Hill and R. König. Mouton, Den Haag, 1970, p. 270-317.
 (met J. W. te Kloeze)
De familie in het modern-stedelijk milieu; een Wagenings miniproject.
 Stencil ASS, 1970, 19 pp.
Enkele gegevens over Haagse prostituees, geplaatst in sociologisch perspectief.
 Stencil ASS, mei 1970, 9 pp.
 'Over de huwelijksleeftijd.'
Dux, maandblad gewijd aan jeugd en wereld, 37 (1970), juli/aug. p. 406-420.
 'De toekomst van het westerse gezin.'
 Aug. 1970, 8 pp. (in druk).
 'Marital success in The Netherlands.'
 Paper of the 7th. World Congress of Sociology, Varna, 1970, 10 pp.
 'Dutch adolescents: sexual attitudes and pedagogical climate in the family of orientation.'
 Symposiumbijdrage Warschau, nov. 1970. Stencil ASS, 23 pp.

J. H. W. LIJFERING

(met E. Abma)
 'Institutionalization in agrarian organizations.'
Transactions of the Third World Congress of Sociology, London, 1956, Vol. II, p. 326-334.
 'De godsdienstige gezindheid van de Bennekomse Boer.'
Een Veluws dorp, 1958, p. 287-300.
 'Selective aspects of rural migration in the Netherlands.'

Rural Migration, Papers and discussions, First Congress of the European Society for Rural Sociology, 1958, p. 95-109.

De omvang van de agrarische beroepsbevolking in de 20e eeuw, in het bijzonder in de periode 1947-1956. ASS-Bulletin nr. 14, 1959, 57 pp.

'Some practical aspects of rural sociology.'

Agricultural Record, Journal of the Agricultural Science Association, Vol. XIV, 1959, p. 37-50.

'Recent changes in the Occupational Structure of the Netherlands.'

Changing patterns of rural organization, Papers and discussions of the Second Congress of the European Society for Rural Sociology, 1960, p. 489-505.

'Bevolkingsspreiding.'

Veranderingen ten plattelande, Heterosiscursus 1960-1961, Voordracht 2, 13 pp. + 8 krtn.

'Reflections on Irish Rural Life.'

Lecture delivered during the Twenty-third Rural Week of Muintir na Tire, Rockwell College, Cashel, 1960, 12 pp.

'Dancing habits of the rural population in the Netherlands.'

Rural Ireland, Vol. XXI, 1961, p. 68-78.

'Selectie-factoren bij het vertrek uit plattelandsgebieden.'

V.S.W.O.-Mededelingen, juli/september 1962, nr. 18, p. 19-23.

Het dorp als sociale ruimte; een inleiding tot de agrarische sociologie. Zwolle, 1964, 89 pp.

(met E. Abma)

'Le développement de la Sociologie rurale à l'Université agricole de Wageningen (Pays Bas).'

Etudes Rurales 1962, no 7 (oct.-déc.), p. 104-108.

Selectieve migratie. Een empirische studie van de samenhang tussen plattelandsmigratie en selectie naar intelligentie in Nederland.

Diss. Utrecht. Veenman, Wageningen, 1968, 139 pp. Ook verschenen als Meded. Landbouwhogeschool, 68-3 (1968).

'Migratie, Werkgelegenheid en Onderwijs.'

Intermediair, 4e jrg. no. 18 en 19, 30 augustus en 13 september 1968, p. 21, 23 en p. 17, 19.

Het platteland als sociale ruimte. Inleiding tot de sociologie van het Nederlandse platteland. Wageningen, Landbouwhogeschool, Afd. Sociologie, 1970, 81 pp.

'Selectieve migratie en onderwijs.'

Mens en Onderneming, jrg. 25, 1971, no. 5.

A. J. LOUWES

Het tuinbouwcentrum Huissen en zijn toekomstige ontplooiing.
Van Gorcum, Assen, 1950, 98 pp.

Q. J. MUNTERS

Interne en externe rekrutering en kerkelijke gezindte.
Utrecht, 1970, 39 pp. Meded. Soc. Inst. no 64.

'Rekrutering en rekruteringsvelden.'

Mens en Maatschappij, 45 (1970), no 3, p. 194-203.

Rekrutering als roeping; sociologische overwegingen met betrekking tot het missionaire handelen.

Diss. Utrecht. Boom, Meppel, 1970, 218 pp.

'Jehova's getuigen; honderd jaar rekrutering als roeping.'

Intermediair, 1970, no 44, 6 nov., p. 7, 9, 13.

A. T. J. NOOIJ

'Cultuurpatroon als object van onderzoek'. (Besprekingsartikel van publ. Benvenuti en Bergsma).

Sociologische Gids 11 (1964), no 4, p. 212-219.

'Values in European agricultural policies.'

Sociologia Ruralis V (1965), no. 1, p. 77-93.

Strukturele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw.

Stencil ASS, Wageningen, 1965, 63 pp. Ook opgenomen in:

'Länderbericht Niederlande.' *Hausmitteilungen über Landwirtschaft: Entwicklungstendenzen der Struk-*

tur landwirtschaftlicher Betriebe – Gründe und Motive für Betriebsaufgabe oder Betriebsumstellung.
Kommission der Europäischen Gemeinschaften, Generaldirektion Landwirtschaft, no 20, Dez. 1967, p. 305–386.

'De huisarts en de schriftelijke enquête.'

Huisarts en Wetenschap, 9 (1966), no 4 (apr.), p. 132–136.

'De huisarts als informant in het sociologisch onderzoek.'

Huisarts en Wetenschap, 9 (1966), no 5 (mei), p. 165–168.

(met C. Baks en J. C. Breman)

'Slavery as a system of production in tribal society.'

Bijdragen tot de Taal-Land- en Volkenkunde, deel 122 (1966), 1e afl., p. 90–109.

'Boerenpartij en radicalisme.'

Sociologische Gids, 13 (1966), no 6 (nov./dec.), p. 353–367.

'Political radicalism among Dutch farmers.'

Sociologia Ruralis IX (1969) no. 1, p. 43–61.

De Boerenpartij; desoriëntatie en radicalisme onder de boeren.

Diss. Utrecht. Boom, Meppel, 1969, 225 pp.

'De Boerenpartij. Enige opmerkingen naar aanleiding van een sociologisch onderzoek'.

De Boerderij, 53e jrg. (1969) no 36 (4 juni) p. 2658–2659.

'Antwoord op commentaren van J. Niezing, A. W. van den Ban en P. G. Swanborn op de dissertatie 'De Boerenpartij'.

Mens en Maatschappij, 44 (1969), no 4 (juli/aug.), p. 325–329.

Verslag VAWO-enquête bestuursvorming universiteiten en hogescholen.

Stencil ASS, 1969, 10 pp.

'Rural Sociology in The Netherlands.'

Sociologia Neerlandica, vol. VI (1970), no II, p. 168–174.

Der Einfluss von Wertvorstellungen auf die agrarpolitischen Entscheidungen.

Referat: Elfte Jahrestagung der Gesellschaft für Landwirtschafts- und Sozialwissenschaften des Landbaues e. V. Bonn, 8–10 Oktober 1970.

'Maatschappij en Boerenpartij: wie is de deviant?'

Sociologische Gids, 17 (1970), no 5, p. 411–420.

'Radical Dutch Farmers.'

Sociologia Neerlandica.

'Agrarische Sociologie.'

Sociologisch Lexicon,

L. J. M. WEERDENBURG

Sociaal-economische differentiatie in de landbouw; een onderzoek in twee randgemeenten naar de factoren die van invloed zijn op de aanpassing van het bedrijf aan de veranderende omstandigheden en de afvloeiingsbereidheid van het bedrijfshoofd.

Wageningen, ASS-Bulletin nr. 35, 1970, 154 pp.

'Boer en beroepsverandering.'

Landbouwkundig Tijdschrift, 82 (1970), nr. 11 (nov.), p. 400–405.

Landbouw als nevenberoep; een onderzoek in twee randgemeenten naar de maatschappelijke factoren, die van invloed zijn op het zelfstandig beoefenen van landbouw door niet-landbouwers.

Utrecht, Meded. Cultuurtechnische Dienst, no 79, 1970, 93 pp.

'De prognose van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven.'

Cultuurtechnisch Tijdschrift, jrg. 9, (1970), april/mei, no 6, p. 245–257.

A. J. WICHERS

De beoefening van de bloemisterij en groenteteelt te Beesd.

Ass-Bulletin nr. 3, 1956, 66 pp.

'Hebben wij de sociale wetenschappen nodig bij de voorlichting?'

Meded. Dir. van de Tuinbouw, 19 (1956), p. 531–538.

'Moet de urbanisering van het platteland worden betreurd?'

Mens en Maatschappij, 32 (1957), p. 156–161.

'De oude voorstellingswereld.'

Het Landbouwhuishouden, 11 (1957), nrs. 2, 3, 4 en 5, telkens enkele bladzijden.
 'Grondslagen van de voorlichtingsmethodiek.'
Meded. Dir. van de Tuinbouw, 20 (1957), p. 629-638.
De evaluatie van een voorlichtingscampagne in de Betuwe.
 ASS-Bulletin nr. 11, 1958, 64 pp.
 'The evaluation of a fruitgrowing campaign.'
Fatis Review, Vol. V (1958), p. 53-55.
 'Sociale wetenschap en voorlichting.'
Mens en Maatschappij, 33 (1958) p. 289-306.
 (met medewerking van P. B. Kraemer en J. W. de Koning).
Leven en werken te Elim-Hollandscheveld.
 Assen, 1959, 180 pp.
Voorkeuren voor Voorlichting, Verslag van een onderzoek naar de voorlichtingspatronen voor tuinbouwbedrijf en huishouden in De Streek.
 ASS-Bulletin nr. 13, 1959, 137 pp.
 (met S. van Veen)
Het gardenierprobleem in de kleibouwstreek van Friesland.
 ASS-Bulletin nr. 15, 1959, 79 pp.
 'Het Zutphense voorlichtingsspel, een evaluatie.'
Meded. Dir. van de Tuinbouw, 22 (1959), nr. 10, p. 609-616.
 (met J. W. Schellekens)
De vormgeving van voorlichtingsdrukwerk.
 ASS-Bulletin nr. 19, 1960, 24 pp.
 'Groepsbenadering in de voorlichting.'
Meded. Dir. van de Tuinbouw, 23 (1960), 10 okt.), p. 636-645.
 'De gedachtenwereld van de traditionele boer.'
Veranderingen ten plattelande, Heterosiscursus 1960-1961, 12 pp.
 'Aperçu sur l'évolution de la petite exploitation agricole aux Pays-Bas.'
 Bulletin de l'Institut Agronomique et des Stations de Recherches de Gembloux, Hors série, Vol. 1, 1960, p. 519-533.
 'Het economisch denken op het platteland vroeger en nu.'
De Economist, 109 (1961), 3/4, p. 220-238.
Studies in the dissemination of knowledge among farmers.
 (Experience and research from the Netherlands).
 Paper O.E.E.C. (oct.) (1962).
A manual on evaluation tested: Experiments in the UAR and in the Sudan with the use of 'Measuring the results of development projects' by P. Hayes, Jr.
 Report on the Unesco Regional Technical Assistance Project on the Development of Evaluation Techniques, UNESCO, Paris, 1964.
 'Amoral Familism Reconsidered.'
Sociologia Ruralis, vol. IV (1964), no 2, p. 167-181.
De oude plattelandsbeschaving; een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'.
 Diss. Rotterdam. Veenman, Wageningen, 1965, 285 pp. Tevens verschenen als Versl. Landbouwk. Onderzoek no 673.

BULLETINS*

E. W. Hofstee – *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*. 1953, 26 pp.
 E. Abma – *Boer en standsorganisatie, een regionaal-quantitatieve analyse*. 1955, 48 pp.
 A. J. Wichers – *De beoefening van de bloemisterij en groenteteelt te Beesd*. 1956, 66 pp.

* De meeste bulletins zijn ook genoemd onder de (ex-)medewerkers.

- E. Abma – *Boer en coöperatie in Nederland, deel I. De coöperatieve gezindheid*. 1956, 64 pp.
- A. W. van den Ban – *Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, I*. 1956, 54 pp.
- A. W. van den Ban – *Boer en landbouwonderwijs. De landbouwkundige ontwikkeling van de Nederlandse boeren*. 1957, 84 pp.
- J. D. Dorgelo – *Onderzoek naar de activiteit van de leden van de Gelderse Maatschappij van Landbouw*. 1957, 29 pp.
- N. A. Tonckens en E. Abma – *Verdwijnde dorpen op het Groninger Hoogeland*. 1957, 35 pp.
- A. W. van den Ban – *Regionale verschillen in de toepassing van enkele landbouwmethoden*. 1958, 92 pp.
- A. W. van den Ban – *Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, II*. 1958, 78 pp.
- A. J. Wichers – *De evaluatie van een voorlichtingscampagne in de Betuwe*. 1958, 64 pp.
- E. Abma – *Boer en coöperatie in Nederland, deel II, coöperatieve en niet coöperatieve boeren*. 1958, 50 pp.
- A. J. Wichers – *Voorkeuren voor voorlichting. Verslag van een onderzoek naar de voorlichtingspatronen voor tuinbouwbedrijf en huishouden in De Streek*. 1959, 137 pp.
- J. H. W. Lijfering – *De omvang van de agrarische beroepsbevolking in de 20e eeuw in het bijzonder in de periode 1947–1956*. 1959, 57 pp.
- S. van Veen en A. J. Wichers – *Het gardeniersprobleem in de kleibouwstreek van Friesland*. 1959, 79 pp.
- E. Abma en J. E. Montgomery – *Woning, dorp en dorpsgemeenschap in de Noordoostpolder*. 1959, 48 pp.
- W. H. Douma – *De leesbaarheid van landbouwbladen*. 1960, 54 pp.
- E. W. Hofstee – *Fundamenteel sociologisch speurwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek*. 1960, 26 pp.
- J. W. Schellekens en A. J. Wichers – *De vormgeving van voorlichtingsdrukwerk*. 1960, 24 pp.
- W. H. Douma – *Het gezinsleven op een verstedelijkend platteland*. 1961, 117 pp.
- G. A. Kooy en J. H. Hasenack – *De echtscheiding in het agrarisch milieu*. 1961, 63 pp.
- J. P. Groot, F. C. Prillewitz, Th. J. Rinsma en G. A. Sparenburg – *De houding tegenover ruilverkaveling in het Land van Heusden en Altena en de Tielerwaard-West*. 1962, 59 pp.
- U. Geling en J. P. Groot – *De vrije tuinbouwvestiging op nieuwe gronden in het Westland en de Kring*. 1962, 57 pp.
- A. K. Constandse – *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder*. 1964, 79 pp.
- J. G. M. Helder – *De houding van de boeren in Bergeyk tegenover de landbouwvoorlichting*. 1964, 56 pp.
- H. H. Felstehausen – *Economic knowledge and comprehension in a Netherlands farming community*. 1965, 120 pp.
- E. Abma – *Wageningse eerstejaarsstudenten 1965. Deel I: Enkele achtergronden van de studiekeuze*. 1967, 66 pp.
- G. A. Kooy en M. Keuls – *Enforced marriage in the Netherlands. A statistical analysis in order to test some sociological hypothesis*. 1967, 54 pp.
- E. Abma – *Wageningse eerstejaarsstudenten 1965, Deel II: Slagen of zakken voor het propaedeutisch examen*. 1968, 36 pp.
- A. J. Jansen – *De sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw*. 1968, 108 pp.
- A. P. C. Kerstens – *De sociale betekenis van het kamperen*. 1968, 113 pp.
- J. P. Groot – *De leefbaarheid van de dorpen in de Gemeente Borger*. 1969, 148 pp.
- S. I. Zwart – *Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen. Een onderzoek naar de 'guiding images' voor een gezinsbeleid, zoals die naar voren komen uit de beginsel- en verkiezingsprogramma's van de in het Nederlandse parlement vertegenwoordigde partijen*. 1969, 60 pp.
- J. Visser – *Evaluatie van de tuinbouwvoorlichting in het Westland en in de Kring*. 1969, 129 pp.
- L. J. M. Weerdenburg – *Sociaal-economische differentiatie in de landbouw*, 1970, 154 pp.
- J. P. Groot en D. B. W. M. van Dusseldorp (editors). *The guiding image and rural physical planning*, 1970, 81 pp.

* De meeste bulletins zijn ook genoemd onder de (ex-)medewerkers.

- Rietsema, C. – *Proeve van een geografische verklaring van de verbreiding van de onderscheiden agrarische bedrijfspvormen in drieëntachtig gemeenten van Hollands Noorderkwartier*.
Van Gorcum, Assen, 1950, 105 pp.
- Doorenbos, J. – *Opheusden als boomteeltcentrum*.
Van Gorcum, Assen, 1950, 87 pp.
- Maris, A. – *Enkele aspecten van het Kleine-Boerenvraagstuk op de Zandgronden*.
Van Gorcum, Assen, 1951, 140 pp.
- Meijer, H. – *Rural Brazil at the Cross-Roads*.
Veenman, Wageningen, 1951, 208 pp.
- Tuinman, A. S. – *Enige aspecten van de hedendaagse migratie van Nederlanders naar Canada*.
Veenman, Wageningen, 1952, 91 pp.
- Ubbink, W. H. – *De veranderingen in het grondgebruik in een zandgemeente (Hengelo, Gld.) in de jaren 1900–1950*.
Excelsior, Den Haag, 1955, 107 pp.
- Miedema, D. D. – *Géographie des races bovines laitières en France*.
Excelsior, Den Haag, 1956, 146 pp.
- Meel, C. J. van – *Enkele aspecten van de Franse landbouw*.
Zuid-Nederlandse Drukkerij, Den Bosch, 1957, 171 pp.
- Constandse, A. K. – *Het dorp in de IJsselmeerpolders*.
Tjeenk Willink, Zwolle, 1960, 296 pp. (Serie van Zee tot Land, nr. 31).
- Benvenuti, B. – *Farming in cultural change*.
Van Gorcum, Assen, 1961, 470 pp.
- Abma, E. – *Leiding en leden in landbouwcoöperaties*.
Boom, Meppel, 1962, 189 pp.
- Ban, A. W. van den – *Boer en Landbouwvoorlichting*.
Van Gorcum, Assen, 1963, 279 pp.
- Bergsma, R. – *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*.
Van Gorcum, Assen, 1963, 228 pp.
- Wichers, A. J. – *De oude plattelandsbeschaving; een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'*.
Diss. Rotterdam. Veenman, Wageningen, 1965, 285 pp. Tevens verschenen als Versl. Landbouwk. Onderzoek no. 673.
- Lijfering, J. H. W. – *Selectieve migratie. Een empirische studie van de samenhang tussen plattelandsmigratie en selectie naar intelligentie in Nederland*.
Diss. Utrecht. Veenman, Wageningen, 1968, 139 pp. Ook verschenen als Meded. van de Landbouwhogeschool 68-3 (1968).
- Nooij, A. T. J. – *De Boerenpartij; desoriëntatie en radicalisme onder de boeren*.
Diss. Utrecht. Boom, Meppel, 1969, 225 pp.

* Verschillende dissertaties staan ook vermeld bij de publikaties van de (ex-)medewerkers.